

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

Published by

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New series Nos. 862, 864, 867, 870, and 871.

THE AITAREYA BRAHMANA

OF THE RG-VEDA,

WITH THE

Commentary of Sáyana A'chárya.

EDITED BY

PANĐIT SATYAVRATA SAMASRAMI,

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal; Editor,
Author, Commentator, Annotator, Compiler, Translator,
& Publisher of different Vedic Works &c. &c.*

VOL. II.

Calcutta:

Printed by M. N. Sarkár, SATYA PRESS.

1896.

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

(चम्पेदस)

भगवत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्ययुतम्।

— १०१ • १०१ —

वङ्गदेशीयास्वायितिकसमितेरनुमत्या ध्ययेन च,

सामश्रमित्रीसत्यव्रतशर्म्भणा

ययामति संशोध्य सण्टीक्य च सम्पादितम् ।

॥ द्वितीयभागः ॥

(द्वितीयचतुर्थपञ्चिकात्मकः)

कलिकाता-राजन्वत्याम्,

१८५३-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यत्रतो मुद्रितम् ॥

S

294 · 59212

B 813 a · d

v · 2

SL no · 19322

5898

॥ अथ सहेताचरसूची ॥

आर० आ० ... आरख्यार्थिकम् ।	कृत्वि० ... कृत्विगणम् ।
आर० गा० ... आरख्यगानम् ।	गी० गा० ... गीयगानम् ।
आ० ब्रा० ... आर्वेयब्राह्मणम् ।	बु० ... बुधदि ।
ऊ० गा० ... ऊहगानम् ।	प० ... परकीपदी ।
ऊह्य० गा० ... ऊह्यगानम् ।	पार० ... पारख्यम् ।
शा० भा० ... शावरं भाष्यम् ।	

॥ अथ परिच्छेदसूची ॥

॥ अथ तृतीयपञ्चिका ॥

- (११) अथ प्रथमाध्यायः (निविदादिप्रकारचरीक)
 अथ प्रथमः खण्डः (प्रउगगाननिरूपणम्)
 अथ द्वितीयः खण्डः (प्रउगगानप्रयञ्जनम्)
 अथ तृतीयः खण्डः (")
 अथ चतुर्थः खण्डः (नवीवाचेपीनरे)
 अथ पञ्चमः खण्डः (वषट्कारविधिः)
 अथ षष्ठः खण्डः (वषट्कारप्रवृत्तिः)
 अथ सप्तमः खण्डः (वषट्कारविधिः)
 अथ अष्टमः खण्डः (वषट्कारविधिः)

अथ नवमः खण्डः (प्रैषादीनां प्रशंसा)	...	३६
अथ दशमः खण्डः (निविदां स्थानानि)	...	३८
अथैकादशः खण्डः (निविसूपदेशाः)	...	४२
(१२) अथ द्वितीयाध्यायः (तत्रैव माध्यन्दिनसवनीयानि)		५१
अथ प्रथमः खण्डः (आहावप्रतिगरी)	...	५१
अथ द्वितीयः खण्डः (अनुष्टुप्-प्रशंसा)	...	५५
अथ तृतीयः खण्डः (")	...	५८
अथ चतुर्थः खण्डः (मरुत्वतीयशस्त्रविधिः)		६४
अथ पञ्चमः खण्डः (तत्र प्रगाथ-प्रशंसा)	...	६७
अथ षष्ठः खण्डः (तत्रैव विचारादिकम्)	...	७०
अथ सप्तमः खण्डः (तत्रैव धार्याविधानादि)		७६
अथ अष्टमः खण्डः (तत्रैव प्रगाथान्तरविध्यादि)		८२
अथ नवमः खण्डः (तच्छस्त्रयान्त्रयोः प्रशंसा)		८८
अथ दशमः खण्डः (निष्केवल्यशस्त्रविधिः)	...	९३
अथैकादशः खण्डः (तस्यैव प्रशंसादि)	...	९७
अथ द्वादशः खण्डः (तत्रैव स्तोत्रियविध्यादि)		१०४
अथ त्रयोदशः खण्डः (")	...	११०
(१३) अथ तृतीयाध्यायः (तत्रैव तृतीयसवनीयानि)		११५
अथ प्रथमः खण्डः (जगतीत्रिष्टुभोः कथा)	...	११५
अथ द्वितीयः खण्डः (गायत्रीकथा)	...	११८
अथ तृतीयः खण्डः (सवनत्रयकथा)	...	१२२
अथ चतुर्थः खण्डः (छन्दोऽक्षरविचारः)	...	१२५
अथ पञ्चमः खण्डः (वैश्वदेवानिमारुतयोः)		१३०
अथ षष्ठः खण्डः (आर्भवं शस्त्रम्)	...	१३५

अथ सप्तमः खण्डः (वैश्वदेवशस्त्रविधादि) ...	१६८
अथ अष्टमः खण्डः (तत्रैव याज्यादिकम्) ...	१७६
अथ नवमः खण्डः (आग्निमारुतशस्त्रकथा)	१७८
अथ दशमः खण्डः (तत्रैव देवस्यष्टादिकथा)	१५२
अथैकादशः खण्डः (आग्निमारुतशस्त्रनिरूपणम्)	१५८
अथ द्वादशः खण्डः (तत्रैव जातवेदस्यादिविधिः)	१६३
अथ त्रयोदशः खण्डः (तत्रैव) ...	१६६
अथ चतुर्दशः खण्डः (तत्रैव ब्रह्मयाज्याग्रयणान्तम्)	१७२
(१४) अथ चतुर्थाध्यायः (अग्निष्टोमस्योपसंहारोत्सवः)	१८१
अथ प्रथमः खण्डः (अग्निष्टोमस्य प्रथमा)	१८१
अथ द्वितीयः खण्डः (दीक्षणीयेष्टादिभिः स्मृतिः)	१८५
अथ तृतीयः खण्डः (कवन्तरमाभ्येन स्मृतिः)	१८७
अथ चतुर्थः खण्डः (स्तोमचतुष्टयैः स्मृतिः)	१८७
अथ पञ्चमः खण्डः (नामनिरूपणदिभिः स्मृतिः)	१९३
अथ षष्ठः खण्डः (आदित्यभास्येन स्तुत्यादि)	२०७
(१५) अथ पञ्चमः अध्यायः (तस्य शेष उक्थ्यक्रतुषु)	२१४
अथ प्रथमः खण्डः (अग्निष्टोमीयेष्टकः)	२१४
अथ द्वितीयः खण्डः (तत्र सार्धब्राह्मणविधिः)	२१८
अथ तृतीयः खण्डः (तत्र छन्दोहविर्विधानानि)	२२४
अथ चतुर्थः खण्डः (इविरन्तराणि)	२३०
अथ पञ्चमः खण्डः (उक्थ्यक्रतो विशेषविधयः)	२३६
अथ षष्ठः खण्डः (तत्रैव सृजविशेषविधादि)	२३८

॥ अथ चतुर्थपञ्चिका ॥

- (१६) अथ प्रथमाध्यायः (षोडशिक्रतुरतिरात्रारम्भश्च) २४५
 अथ प्रथमः खण्डः (षोडशिशंसनादि) ... ..
 अथ द्वितीयः खण्डः (षोडशिस्तोत्रादि) २५१
 अथ तृतीयः खण्डः (विहरणप्रकारः) ... २५४
 अथ चतुर्थः खण्डः (महानाम्नीवर्णनम्) ... २५८
 अथ पञ्चमः खण्डः (अतिरात्रक्रतौ प्रधानानि) २६६
 अथ षष्ठः खण्डः (रात्रिपर्यायशस्त्राणि) ... २७०
- (१७) अथ द्वितीयाध्यायः (अतिरात्रशेषोगवामयनारम्भः) २७८
 अथ प्रथमः खण्डः (आश्विनशस्त्रविधिः) ... ..
 अथ द्वितीयः खण्डः (आग्नेयकाण्डादिविधिः) २८३
 अथ तृतीयः खण्डः (तदाश्विनशस्त्रप्रशंसा) २८६
 अथ चतुर्थः खण्डः (ऐन्द्रप्रगाथादिविधयः) २८९
 अथ पञ्चमः खण्डः (तच्छस्त्रपरिधानीयादि) २९८
 अथ षष्ठः खण्डः (गवामयनद्वितीयाहः) ... ३०४
 अथ सप्तमः खण्डः (पृष्ठे सहद्रयन्तरयोरत्यागः) ३११
 अथ अष्टमः खण्डः (निष्क्रेवत्ये विशेषविधिः) ३१७
- (१८) अथ तृतीयाध्यायः (गवामयनसत्रशेषः) .. ३२१
 अथ प्रथमः खण्डः (अभिप्लवे त्रीण्यहानि) ..
 अथ द्वितीयः खण्डः (पञ्चषडहविधिः) ... ३२४
 अथ तृतीयः खण्डः (गवामयनप्रशंसा, आदित्याना-
 मयनाङ्गिरसामयनयोश्च पार्थक्यज्ञापनादि) ३२७
 अथ चतुर्थः खण्डः (सत्रेषु विषुवद्विध्यादि) ३३३
 अथ पञ्चमः खण्डः (स्वरसामाहानां विध्यादि) ३४०

- अथ षष्ठः खण्डः (दूरोहणग्रंथनम्, संसवत्या-
स्तार्क्ष्यसूक्तस्य च विधिव्याख्यानि) ... १४६
- अथ सप्तमः खण्डः (दूरोहणग्रंथने उपदेशाः) १५६
- अथ अष्टमः खण्डः (विपुवतः प्रथंसाविचारी) १५८
- (१८) अथ चतुर्थाध्यायः (अथ द्वादशाहयागइयम्) ... १६६
- अथ प्रथमः खण्डः (भरतद्वादशाहयागविध्यादि) ,,
- अथ द्वितीयः खण्डः (व्यूढद्वादशाहविध्यादि) १६८
- अथ तृतीयः खण्डः (यजनयाजनयोरेधिकारी) १७१
- अथ चतुर्थः खण्डः (दीक्षाकालपञ्चादिविधिः) १८१
- अथ पञ्चमः खण्डः (व्यूढनामनिर्वचनादि) १८८
- अथ षष्ठः खण्डः (पृथसास्त्रा मुत्पत्त्यादि) ... १९५
- (२०) अथ पञ्चमाध्यायः (नवाहाना मास्यं द्वितीयं च) ४००
- अथ प्रथमः खण्डः (प्रथमाहस्य देवतादि) ... ,,
- अथ द्वितीयः खण्डः (प्रथमाहस्यमन्त्रलक्षणशेषः) ४०७
- अथ तृतीयः खण्डः (द्वितीयाहस्य देवतादि) ४११
- अथ चतुर्थः खण्डः (द्वितीयाहस्यमन्त्रलक्षणशेषः) ४१८

॥ अथ याज्ञिकशब्दसूची ॥

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अंशुः (यहः) ...	...	अन्धस्वत्यः ...	२७२
अग्निष्टीमः ...	२०४, २२६	अन्यङ्गश्चेतः ...	३५४
अग्निष्टीमसाम ...	२४३	अन्योन्यायतनम् ...	३८६
अग्निष्टीमाहः ...	३०९	अपिशर्वरः ...	२६६
अग्निहीनम् ...	१८७, २१७	अपिशर्वराणि ...	२६६
अङ्गिरसामयनम् ...	२२१	अभिचारः ...	८५
अञ्जावाकीया ...	...	अभिजिन् ...	३१६, ३३१, ३३६, ३४२
अशुतः ...	४१७—४१९	अभिप्रवाः ...	३१६, ३२२, ३२७, ३३१, ३३२
अतिष्कन्दः ...	...	अथातयामता ...	३८६, ३९०
अतिराचः (कतुः) ...	१९२, २०६	अर्वाकसहस्रम् ...	२७९
अतिराचाहः ...	३०५, ३१७, ३३१	अवरीधनम् ...	३२०
अत्यतिराचः ...	...	अवरीहः ...	३१८, ३५७
अदाभ्यः (यहः) ...	२	अविहृतम् ...	२४९
अनवानम् ...	१६०	अष्टकाहीमः ...	१८७
अनुचरः ...	६७, ७१, ४१८, ४२१	अष्टाचत्वारिंशः (स्त्रीमः) ...	३०९
अनुबन्धः ...	...	असामन्यः ...	१०८
अनुमतिः ...	...	असुर्याः ...	२३७
अनुरूपः ...	११२, १६२	अस्तमिति ...	२११
अनुवषट्कारः ...	२२	अहः ...	२४७, ३०५
अनुष्टुप् ...	...	अहः कृमिः ...	३३१, ३६८
अनुसरणी ...	...	आ ...	११९, ४०२—४०५
अनुसारम् ...	२१८	आचरन्ति ...	२३१
अनार्यामः (यहः) ...	२	आधिमाहृतं (शस्त्रम्) ...	६२, १६१, १८४
अनार्यन् ...	...		

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
आग्निमाहृतम् ...	४११, ४१२	आग्निः (इषः) ...	३
आग्निमाहृती ...	१०८	आग्निम् (वायुम्) ...	२५२
आग्नेयं (वायुम्) ...	१८४	आग्निम् (शक्यम्) ...	१८५
आग्नेयी (याज्या) ...	१४७	आहावः ...	४२, ४२७
आग्नेयः (यज्ञः) ...	२, ३	आहुतः ...	१८७
आग्नेयशक्यम् ...	६०, १८५, ४०३, ४१६		
आग्नेयसीवम् ...	६०	आकाशः ...	१८८, १८०
आग्नेयसीवानि ...	१८४	आग्निहवः ...	६७, ७५
आग्नेयवैश्वम् ...	१४८		
आग्नेयैष्टिः ...	१८८	उक्तम् ...	१४७
आदित्य (यज्ञः) ...	२, १२२	उक्तानि ...	११
आदित्यानामयनम् ...	३७०	उक्तः (कर्तुः) ...	१८१, १८२, २४९
आदित्यारभणम् ...	१३२	उक्तः (यज्ञः) ...	३
आशुभक्तिः ...	४	उक्तः (यज्ञः) ...	४
आशुवनोगः ...	२	उक्त्याहः ...	४१०, ४११
आशुयमानपदाः ...	४८३	उक्त्याहम् ...	११२
आशुयमानपदाः ...	१६४	उक्त्याहः ...	११६
आशुयमानः (अशुः) ...	१८२	उक्तः ...	१०७
आशुयः ...	३८५	उक्तः ...	३
आशुयुक्तिक ...	४१६	उक्त्याहः ...	४१०, ४११
आशुयुक्तिकम् ...	७७	उक्त्याहैष्टिः ...	२०४, २१६
आशुयुक्तः ...	३१६, ३२२	उक्त्याहः ...	२१२
आशुयुक्त्याहः ...	७०६	उक्त्याहः ...	१०८
आशुयुक्तः ...	३१८, ३४७	उक्त्याहः ...	२५
आशुयुक्त्याहः ...	६२	उक्त्याहः ...	३२०
आशुयुक्तः (यज्ञम्) ...	१३६, ४१०	उक्त्याहः ...	१०८
आशुयुक्तः ...	४०२	उक्त्याहः ...	२१८
आशुयुक्तः (यज्ञः) ...	२, ३, ५	उक्त्याहः ...	३८०

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अपसदः ...	७८, २१७, ३७१	ऐन्द्राः ...	१७४
अपसर्गाः ...	२६१		
अप्रायः (गृहः)	२	भीङ्गारः ...	१०८
अपालम्भम् ...	६६३		
अवस्यं (काण्डम्)	२८५	भीष्मम् ...	७६
अर्चवत् ...	४१५, ४१७, ४२१	करिष्यत् ...	४०३
अर्वाः ...	३८३	काव्या (ऋक्)	१७०
		कुर्वत् ...	४१५, ४१६
अटक् ...	१०६	कुङ्कुः ...	२२७
अटुः (गृहः) ...	२		
अटुवाजाः ...	२४३	गणाः ...	१८३
अभवः ...	१३७	गतत्रीः ...	२३६
		भवामयनम् ...	७०५, ४२८
एककपालम् ...	२२२	गाथा ...	२०५
एकविंशः ...	१८४, २१०, २२५, २४२	गायत्रम् ...	७३, ४०२
एकविंशद्दः ...	३३५	गायत्री ...	११८, १२७, १३०, १८३
		गौर्यम् ...	२२१
ऐन्द्रः (गृहः)	५	गृहपतिवती ...	१८२
ऐन्द्रः (तृचः)	५	गौः (गृहः)	४१६, ४२२
ऐन्द्रः (प्रगाथः)	२८३	गौरिवीलं (साम)	२५२
ऐन्द्रवायवः (गृहः)	५	गौरिवीलं (सूक्तम्)	८५
ऐन्द्रवायवः (तृचः)	५	गृहाः ...	२, ३८
ऐन्द्रं (काण्डम्)	२८५		
ऐन्द्रं (सूक्तम्)	२४२	घतशय्या ...	१४७
ऐन्द्रायः (गृहः)	२		
ऐन्द्रावद्वयम् ...	२४१	चतुर्विंशः ...	३०६
ऐन्द्रावद्वयम् ...	२४२	चतुर्विंशद्दः	३०६, ३०८, ३१७, ३१८, ३२१

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
चतुष्टयः ...	२०४	त्रिषुषः ...	२०२
चतुस्त्रिंशः ...	२३९	त्रिषुषः ...	२००
चतुस्रगणः ...	१८२, २४१, २६९	त्रिषुषः ...	२००, २४१
चतुर्मासानि ...	१८८	त्रिषुषः ...	११०, २२०
चिन्तनम् ...	२९०	त्रिषुषः ...	२९०, २२९, ४१५
चन्द्रासि ...	११	त्रिषुषः ...	१८२
चन्द्रोच्चतिथ्यर्जमम् ...	२४४	त्रिषुषः ...	२४०
चण्डी ...	११०, १२०	त्रिषुषः ...	२
चण्डम ...	२२१	त्रिषुषः ...	१८९
चण्डतम ...	१८१	त्रिषुषः ...	१०९
चण्डतानि ...	१४९	त्रिषुषः (यज्ञः)	१८९
जातवेदस्यम् ...	१६३, ४१२, ४२३	त्रिषुषः ...	१८९, २२९, २३६, ४४४
जातवेदसा ...	४१२, ४२३	त्रिषुषः ...	१८९
जामदग्नयः ...	१८५	त्रिषुषः ...	१०१, १८९
जाष्ठयज्ञः ...	४०८	त्रिषुषः ...	४०१, १८९
ज्योतिः (चण्डः)	२१६, २२२	त्रिषुषः ...	४४८
ज्योतिष्टोमः ...	२०४	त्रिषुषः ...	४४८
जापयितः ...	४०१	त्रिषुषः ...	४४८
जापयितम् ...	४५९	त्रिषुषः ...	४४८
जूपराः ...	४८४	त्रिषुषः ...	४४८
ज्वरी ...	२०६	त्रिषुषः ...	४४८
ज्वरीयसदमयज्ञः ...	२	त्रिषुषः ...	४४८
ज्वरीयसदमयम् ...	१२४	त्रिषुषः ...	४४८
ज्वरीयसदमयाः ...	१०३	त्रिषुषः ...	४४८
ज्वरीयसदमयाः ...	०४	त्रिषुषः ...	४४८
ज्वरीयसदमयाः ...	०४	त्रिषुषः ...	४४८

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
विदिप्रत्याः ...	२	परीक्षम् ...	२०४
धामच्छत् ...	२७	पर्यायाः ...	२६९, २७३
धाय्याः ...	७५, ७८	पर्याहावः ...	१४१
धारापहाः ...	२	परमानसीवाणि ...	१८२, २७४
ध्रुवः (यहः) ...	२	पविचम् ...	३
नभ्यम् ...	३२४	पद्यः ...	३८४
नमस्कारवती ...	१७२	पद्यपुरीकाशः ...	३८६
नवराधः ...	४०१	पद्यवन्धाः ...	१८६
नामदम् ...	२५२	पाकयज्ञाः ...	१८७
नियाम्याः ...	३	पाङ्क्तः ...	१०९
निधनम् ...	१०८	पाञ्चजन्यम् ...	१४३
निरपिचित्यः ...	३८५	पात्रीवतः (यज्ञः) ...	२
निविदः ...	३८, ४०, २५०	पालागली ...	९९
निविज्ञानम् ...	४६, ७६, ४०९	पावीरवी ...	१६९
निविज्ञानीयम् ...	८४, ११३, ४०८	पिटमती ...	१४७
निष्केवल्यम् ११३, १८४, २१९, ४०९, ४१८		पित्वा ...	१७०
नीक्षेक्षराम् ...	११२	पिववत् ...	४०२, ४०५
नीद्रियाः ...	२४३	पीतवत्यः ...	२७२
नीधसम् ...	३९२	पुनराप्यायनम् ...	१४८
पङ्क्तिः ...	३९८	पुरुषच्छन्दः ...	२९८
पञ्चदशः ...	७४, २११, ३४२	पुरीरुक् ...	४७
परसाम ...	३३८	पूर्वपक्षः ...	२१७
परिक्षाति ...	३००	पृष्ठसीवाणि ...	१८४
परिप्रवाः ...	७	पृष्ठानि (पट्) ...	९६, १९७, ३२८
परिष्ठता ...	९९	पृष्ठाः ३१६, ३२७, ३३१, ३३२, ३३६	
		पीचीयाः ...	२४३
		प्र--११९, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४१०, ४११	
		प्रसंगम् २, ११, १७, ६१, १८४, ४१६	

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
मरुतिः	१८५, १८७	मरुततमा	२२०
मन्वायः	७१, ७२	मरुतहरणम्	१८७
मन्वानिमती	२८	मरुतीयसी	२१०
मन्वापतियज्ञः	२७५	मरुतियमानः	६०, ६२
मन्तिगरकम्	१०१	मरुतम्	४१५, ४१८, ४२१
मन्तिगः	५२	मरुतम्	४१२, ४१२, ४२१, ४२६
मन्तिपत् ६०.०१.२८१.५ १, १, १०५		मरुतम्	४१८
मन्तिवत्	४१५	मरुतम्	४१५
मन्तिष्ठान्तम्	११५	मरुतम्	४१५
मन्तिष्ठिततमा	११५	मरुतम्	४१५
मन्तिष्ठारः	११८	मरुतम्	४१५
मन्थवरीहणम्	१८०	मरुतम्	४१५
मन्थवरीहम्	२११	मरुतम्	४१५
मन्थमपत्रः	२१६	मरुतम्	४१५
मन्थमाहः	४०१	मरुतम्	४१५
मन्थिहीयम्	२७८	मरुतम्	४१५
मन्थम्	१८६	मरुतम्	४१५
मन्थावः	१८८	मरुतम् (मन्थम्)	२, ३
मन्थुतः	१८७	मरुतम्	४१५
मन्थापत्यः (मन्थम्)	४८४	मरुतम्	४१५
मन्थापत्या	१८६	मरुतम्	४१५
मन्थरनुवाकः	४४४	मरुतम्	४१५
मन्थसवनगृहा	५	मरुतम्	४१५
मन्थसवनम्	१०५	मरुतम्	४१५
मन्थीशब्दः	२१०, २०२	मरुतम्	४१५
मन्थीयष्टिः	१८८, २०५, २१६	मरुतम्	४१५
मन्थः	४६	मरुतम्	४१५
		मन्थान्दिसपवमानः	६१, ६२

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
माध्यन्दिनसवनयज्ञः	२	खड्गम्	१४
माध्यन्दिनसवनम्	१२४	खजुः	२७
माहृतम्	१६१, ४११	खण्डकारणम्	३०३
माहृन्ः (यज्ञः)	२, ६६	खण्डकारः	२१, २६
सुष्करः	३८४	खण्डकारानुमन्त्रणम्	३३
मेधावरुणः (यज्ञः)	२, ५	वसिष्ठयज्ञः	१८९
मेधावरुणः (तृचः)	५	वाजपेयः (क्रतुः)	१९२
मेधावरुणः (प्रगाथः)	२८५	वाजी	२२८
दशक्रतवः	१८४	वान्तम्	२२२
यज्ञगाथा	२०५	वामदेव्यम्	२२३
यज्ञायज्ञीयम्	६३, १८४	वायव्यः	३८६
यामी	१७०	वायव्यः (तृचः)	२, ५
योनिः	१०७, १६२	वावाता	८९
योधाजयम्	७२, ७५	वासुहम्	१५७
रथन्तरम्	३१२, ३४२, ३९१, ३९६	विकर्णम्	३४३
रथन्तरयोनिः	२९४	विकृतयः	१८५, १८७
रथवत्	४ २	विवाहः	४९१
राका	२२७	विश्रजित्	३१७, ३३१, ३४२
राका (षट्क्)	१६८	विश्रवत्	३१५, ३१७, ३३१
रात्रिपर्यायाः	१९३, २७१	विश्रवान्	१९६, ३३५, ३३९, ३६१
राथन्तरम्	४०२, ४०५, ४०९	वृषस्यत्	२६५, ४१५, ४१८, ४२१, ४२२, ४२२, ४२३, ४२३
रिक्तः	२७	विह्वरणानि	२५५-२५८
रूपम्	४०२	विह्वतम्	२४९
रैवतम्	३१४, ३४२, ३९७	वेदी	३०
रीद्री	१५९	वृधन्वत्	४१५, ४१६, ४१७, ४१७, ४२३
रीरवम्	७३, ७५	वैराजम्	३१४, ३४३, ३९६

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
वैदपम् ...	११४, १४९, १८६	वीळभिराजम् ...	१४६
वैदमर्मा (पुत्रवः)	...	वीळमी ...	१४६, १४७
वैददीवः (वृहः)	...	वीळमी (वृहः)	...
वैददीवः (वृहः)	...		...
वैददीवं (मूलम्)	६०, १८४, ४१९, ४२०	सवकवदीय. ...	१८९
वैददीवं (मूलम्)	...	सवकवसतायि	१९६
वैदामरीयं (मूलम्)	...	सवमरं (मयम)	११४, १६६
वैद्यवी (वृहः)	...	सवम् ...	१२६, ११९
वैद्यवी (वृहः)	...	सविथः ...	१९६
वैद्युवाकवी ...	...	साथ (लीवम्)	१८९
वैद्युवाकवी ...	१००, १८०, १८६	साथिलीयम् ...	१०४, १८६
मतम् ...	...	सतद्वज (प्रजापति.)	१९६
		सादयः	१०१, १४२
मसलि ...	२०४, २०५	सथ्यातम ...	४०८
मलीक्याः ...	...	सथिजम ...	१८४, १८७
मलयभक्तम् ...	...	सथताम ...	११
मलयभक्त्या ...	...	सथगीयः ...	१४६
मलाधि (वादय)	...	साकमयम ...	१८८
मलिगः ...	...	सादिः वय	४८६
माक्तवम् ...	११४, ११७, १८०	साग	१०६, १०७
माथातम् ...	...	सामन् ...	१०६
मुक्त (वृहः)	...	सामनकयः ...	१०८
मृगयः ...	...	सामिधयः ...	११०, ४४६
म्रीनकयम् ...	...	सावयः (वृहः)	९
मृगमाः ...	...	सावयत (वृहः)	६
म्रीतम् ...	...	सावसिदियम् ...	१८९
मृगयम् ...	...	साविप (वृहः)	२, ११६
		सावः ...	१०९
मृगयः ...	११६, १२६-१२७, १८१	सिमीवानी ...	१४०

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
श्रीगुरुभक्तम् ...	१६१	खिलम् ...	४१५, ४२७
श्रीगामिबन्धः ...	१७१	खरवती ...	११५
श्रीपर्यन्तम् ...	११६	खरसामानः ...	११७, १२६, १३७, १४१
श्रीर्यः ...	१४४	खामिमान् (प्रभायः) ...	१५५
श्रीर्यं (काण्डम्) ...	२८६		
श्रुतशस्त्राणि ...	१८३	खंसवती ...	१४८
श्रुवन्ति ...	१७५, २७६	खारियोजनः (यज्ञः) ...	२
श्रीवाणि (वादश) ...	१८३	खिञ्चरोति ...	१००
श्रीमियः ...	२०, १११	खिङ्गारः ...	४, १०८
श्रीमियम् ...	१०७	खैरय्यस्तूपम् ...	११६
श्रीमिथाः (१६०) ...	१६५		

॥ अथेहालीच्यस्थानसूची ॥

पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०
४	४-२०	१२	२	१२	४	१६	४	२४	४
६१	८	१८	२०	५२	८	५६	८	७७	१५
८८	३	९७	१४	९८	२	९८	३	१८	८
१०५	१	११८	१८	१२८	११	१४६	५	१४८	८
१५३	५०	१६६	१५	१६६	१७	१६८	१७	१७५	२३
१८१	९	१८२	४	२०३	१०	२०५	११	२०७	१७
२०७	१८	२०८	९	२१४	६	२१८	१२	२२४	२२
२२५	१०	२२०	१७	२३१	६	२३१	१२	२३५	१७
२४५	१८	२४५	१६	२४६	५	२६०	४	२७१	१२
२७८	९	२७८	११	२८६	१५	२८६	१६	२८६	१५

[३५]

२८६	२०	२८७	२	२८८	३	२८९	४	२९०	५
२९१	०	२९२	०	२९३	५	२९४	५	२९५	६
२९६	१०	२९७	८	२९८	१२	२९९	१५	३००	१८
३०१	१२	३०२	३	३०३	१०	३०४	११	३०५	१२
३०६	१५	३०७	१५	३०८	१४	३०९	१३	३१०	१२
३११	०	३१२	१०	३१३	१६	३१४	१०	३१५	१०

॥ अग्निष्टोमकार्यसूची ॥

(अनुसूचित)

“अथाग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन यो यजेत् ।
 भू पूर्वं सृत्वित्वा तत्रा देवभूमिं विनिश्चयेत् ।
 दीक्षणीयां निर्वपेत् सोऽपि पत्रोसंयाजसंस्थितिम् ।
 कृते प्राचीनवर्षेऽथ संस्कारा वपनादयः ।
 हुत्वा दीक्षाहुतीः, कार्या दीक्षा कण्वाभिनादिभिः ।
 दीक्षितो नियमैर्युक्तो भवेत् नीरवतादिभिः ।
 हादशाहं दीक्षितोऽथ भिक्षित्वा द्रव्यं मानयेत् ।
 सोमं चर्मण्यवस्थाप्य विवसेत् सोमविक्रयी ।
 यंगुन्ता प्रायणीया स्याद्, सृष्टीयात् क्रयणीपदम् ।
 क्रीत्वा सोमं रथे क्षिप्वा प्राग्भंगाय समानयेत् ।
 आतिथ्यां निर्वपेत् सोमं मासव्या मुपसादयेत् ।
 आतिथ्येऽटिगिडाक्ता स्यात्, तानूतम् भवत्यति ।
 दीक्षा सवाकरा मेति, प्रवर्ग्योपमदोः क्षतिः ।
 दिनत्रये तत् कृतं स्यात्, वेदिर्भध्यदिने भवेत् ।
 षट्त्रिंशत्पददीक्षा प्राग्भंगाय पूर्वतः क्षिता ॥

प्रातः प्रथमं सुहास्य, पश्चादुत्तरवेदिनः ।
 शकटे द्वे हविर्धाने, हविर्धानं च मण्डपम् ।
 पश्चात्सदस्तस्य मध्ये निखातीडुम्बरी मिता ।
 दक्षिणस्यानसोऽधस्ताद् गर्त्तानुपरवान् खनेत् ।
 विधाय फलकाभ्यां तानघ्ने कुर्यान्मृदा खरम् ।
 निर्वपेद्विष्णुगानग्नीषोमीयं पशु माचरेत् ।
 प्रयुज्याचितपात्राणि दर्शवत् सर्वं माचरेत् ।
 आज्य आसादिते वेद्या मन्ते यूपं समुच्छयेत् ।
 यूपस्योच्छयणादूर्ध्वं समाप्य पशुं ततः ।
 धैर्मर्जनानि हुत्वाग्निं सोमं यावादि चानयेत् ।
 हविर्धाने स्थापयित्वा गृह्णीयाद्वसतीवरीः ।
 प्रयुञ्ज्यात् सोमपात्राणि महारात्रे खरादिषु ।
 यावसु स्थापिते सोमे पक्षिणां ध्वनितः पुरा ।
 स्यात् प्रातरनुवाकार्थं मुपाकरणं मादरात् ॥
 वसतीवर्यपां प्राप्नो प्रचारः स्याद् दधिग्रहे ।
 उपांशु अदाभ्यो हुत्वा च महाभिषव माचरेत् ।
 उपांशु मन्तर्यामं च हुत्वा रिक्तं तु सादयेत् ॥
 अथैन्द्रवायवं पात्रैर्गृहीत्वा सादयेत् खरे ।
 यो मैत्रावरुणस्तं तु श्रीणाति पयसा ग्रहन् ।
 शुकः शृतो हिरण्येन, शृतो मन्यी तु सक्तुभिः ।
 गृहीत्वाग्रयणं गृह्णात्यतिपाद्याभिधान् ग्रहान् ।
 गृहीत्वौक्थं ध्रुवो ग्राह्यः पवमानग्रहास्त्रयः ।
 पूतश्चद् द्रोणकलशोऽपरश्चाधवनीयकः ।
 ते बहिष्यवमानाय प्रचरन्त्यत्र पञ्च ते ।

गृहीत्वाग्निं मानेयं पयोः कुर्यादुपाह्वतिम् ।
 सवनीयपुरोडाशैश्चरित्वा ह्येन्द्रवायवम् ।
 हुत्वा यज्ञं, इयोर्मन्वायवश्चाग्निनयोर्हुती ।
 शुक्रमन्वगादिकान् हुत्वा चममानपि शुद्धति ।
 संरक्ष्यर्त्तुग्रहेन्द्रानसोमप्रतिगरांस्ततः ।
 प्राज्यस्तोत्रेभ्य उर्ध्वं हि प्रातस्मधनसंस्थितिः ॥
 माध्यन्दिने तु सवने पुरोडाशः पयोर्भवेत् ।
 ग्रहो मरुत्वतीयः स्यात् पवमानेन संस्तुतिः ।
 दधिघर्मे हुते दद्यात् दक्षिणासो यथायवम् ।
 मरुत्वतीयांस्तान् हुत्वा माहेन्द्रे च समाप्यते ॥
 तृतीयसवनारम्भ आदित्यपश्च माचरेत् ।
 आर्भवेण सुपीताय पशुङ्गैः प्रचरत्वयम् ।
 सावित्रवैश्वदेवास्या यज्ञी, सौम्यचरस्तथा ।
 पात्नीवतयज्ञादूर्ध्वं यज्ञायज्ञीयमंस्तवः ।
 आग्निमारुतशस्त्रं स्याद् गृह्णीयाचारियोजनम् ।
 समाप्ते सवने पश्चात् कुर्यादवभृथं ततः ।
 कुर्यादुदयनेष्टि मनुबन्ध्यां यजत गाम् ।
 देविका निर्वपेद् देवसुवामापि यजंश्च य ।
 उपोष्य वेदि मानेय मिष्टान्निष्टोमसंस्थितिः ॥”

॥ सप्त्यादकोक्तिः ॥

अथ सर्वकतुप्रधानभूती ज्योतिष्टोमः सप्तसंख्य इति याज्ञिक-
प्रसिद्धिः । संख्या विधेत्वनर्थांतरम् । ततश्चैकस्यैव ज्योतिष्टोमस्य
सप्तविधत्वात् अग्निष्टोमः, अच्यग्निष्टोमः, सक्थः, षोडशी, अति-
रात्रः, वाजपेयः, आतोरीरामहेति सप्त नामानि सम्पन्नानि ।
तत्र यज्ञायज्ञीयाखेनाग्निष्टोमसाम्ना यत्र समाप्तिः, स आद्यो
ऽग्निष्टोमः । स एवात्यग्निष्टोमादीनां पश्चात् मादर्यरूपो ऽतो
याज्ञिकैः प्रकृतिधाग इत्युच्यते । स खण्डवैतरेयज्ञे आदितचतुः-
खण्डाधिकचतुर्दशाध्यायैर्विहितः । ततः पञ्चदशाध्यायान्तोपा-
न्तयोः खण्डयोरुक्त्यक्तो विज्ञेया उक्ताः । ततः षोडशाध्यायी-
याश्चतुःखण्डेषु षोडशिसंख्यस्य तस्य सिधेपधिभयोऽभिहितः ।
तत ऊर्ध्वं सप्तदशाध्यायीपञ्चमखण्डान्त मतिरात्रविधय उप-
दिष्टः । एवं माहेनाऽध्यायषोडशकेन चतुःसंख्यो ज्योतिष्टोमः
समान्नातः ।

एतच्चतुष्टयमुपजीञ्चैव गवामयनम्, अग्निरसामयनम्, आदि-
त्यानामयनं चेति त्रीणि सत्राणि प्रयत्नस्त इति तानि तत ऊर्ध्वं
सोडशिकाध्यायेनोक्तानि । तत्रापि गवामयनम् प्रकृतिः ।

ततः पञ्चभिरध्यायैर्विधेयो द्विविधोऽपि चाद्याहस्तूनर्निशा-
ध्यायस्यादित एवारथः । अस्य चाध्यायस्य चतुर्ध्वपश्चिकाख्यत्वेना-
त्रैव द्वितीयो भागः समापितः ॥

[४]

श्रीधाम्निष्टोमीयानुष्ठेयानां मिथ्याचक्रकर्मणां कारिकापनिबद्धं
सङ्केपतः क्रमवर्णनं यद् विद्यते कृतसङ्घे, तदपीहाम्निष्टोमीय-
कर्मणां पौर्वापर्यपरिव्यक्तये सूचीत्वेन सङ्गृहीतमिति शम् ॥

कलिकाता ।

संवत् १८५३ ।

साम्प्रती श्रीसत्यव्रतशर्मा ।

(सम्पादकः)

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ तृतीयपञ्चिका ॥

(१५)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

—०—

॥ ॐ ॥ ग्रहोक्त्यं वा एतद्यत्पुत्रं नव प्रातर्यज्ञा
 गृह्यन्ते नवभिर्बहिष्पवमाने स्तुवते स्तुते स्तोत्रे दशमं
 गृह्णाति हिङ्गार इतरासां दशमः सो सा सन्ना
 वायव्यं शंसति तेन वायव्य उक्थवानैन्द्रवायव्यं
 शंसति तेनैन्द्रवायव उक्थवान् मैत्रावरुणं शंसति
 तेन मैत्रावरुण उक्थवानाग्निं शंसति तेनाग्निं
 उक्थवानैन्द्रं शंसति तेन शुक्रामन्थिना उक्थवन्ती
 वैश्वदेवं शंसति तेनाययण उक्थवाग्वासरसतं
 शंसति न सारसतो ग्रहो ऽस्ति वाक् तु सरसती ये
 तु के च वाचा ग्रहा गृह्यन्ते ते ऽस्य सर्वे ग्रहोक्त्या
 उक्थिनी भवन्ति य एवं वेद ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

आहावं निविदः सूक्तं सञ्जावाकस्य चीदनाम् ।

यजमानपुनर्जन्म सुवते साधिदेवतम् ॥

इत्थं मान्यशस्त्रं निरूप्य प्रउगशस्त्रं निरूपयितुं प्रस्तीति—
'ग्रहोक्तं वा एतद्यत् प्रउगं ; ननु प्रातर्पणा गृह्यन्ते, नवभि-
र्बहिष्पवमाने सुवते, सुते स्तोत्रे दशमं गृह्णाति, हिङ्गार इतरासां
दशमः सी सा सञ्जा"—इति । प्रउगाख्यं 'यत्' शस्त्रं मस्ति, तत्
'ग्रहोक्तं वै' ऐन्द्रवायवादिग्रहाणां मुक्तं, तदीयदेवताप्रशंसारूप
मित्यर्थः । नवेत्यादिना ग्रहसम्बन्ध एव स्पष्टीक्रियते । प्रातःसवने
ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणादयो * धाराग्रहा नवसञ्जाका † गृह्यन्ते ।

* अन्तर्यामादय इति वक्तव्यम् ; नान्यथा हि नवसञ्जा पूर्येत । अतएव कातीयभाष्ये
'तस्याः सन्ततं स्रवत्याः धारायाः येषां अन्तर्यामादीनां भ्रुवपर्यन्तानां ग्रहणम् (८.६.१.)—
इत्यादात्मम्, ततः 'अन्तर्यामादि-भ्रुवपर्यन्तान् धाराग्रहान्'-इत्यादि च (२५.) । आपस्तम्बी-
ऽप्याह—'धाराया अन्तर्यामं गृह्णाति, सर्वांशतो ग्रहानाभ्रुवात्"—इति (श्री० १२.१३.५.) ।
यत्तु जैमिनीयन्यायमालयात् 'ऐन्द्रवायवादिग्रहेषु'-इति (५.४.१.), तत् खलु "वाग्
या ऐन्द्रवायवस्रुमैत्रावरुणः श्रीव माश्विनः"—इति (तै० सं० ६.४.८.) द्विदेवत्यग्रहविव्यर्था-
मुवादवाक्यानुगतम् ; तथा आश्विनग्रहस्य तृतीयत्वं मपि द्विदेवत्यग्रहेष्वेव बोध्यम् ।

† गृह्यन्ते सीमरस एभिरिति ग्रहाः, वैकण्ठतादीनि पात्राणि ; इह तु तानि सीम-
रसपूर्णान्येव विवक्षितानि । "गृह्णन्तुनिधिगमय"—इति (पा० ३.३.५८.) करणे अप्
प्रत्ययः । ते च ग्रहा अग्निष्टोत्रे चर्यास्त्रिशसञ्जाकाः । तान् परिगणयामः—उपांशुरिकः ;
अन्तर्यामः, ऐन्द्रवायवः, मैत्रावरुणः, आश्विनः, गुरुः, मरुतो, आग्नेयः ; उक्त्यः, भ्रुवयेति
नव धाराग्रहाः ; तत्र ऐन्द्रवायवादयस्त्रयो द्विदेवत्याः ; अथ ऋतुग्रहा द्वादश ; ऐन्द्राप्रः, वैश्व-
देवशक्तिः चतुर्विंशतिः प्रातःसवनग्रहाः ; त्रयो मरुत्वतीयाः, माहिन्द्रयेति चत्वारो माध्य-
न्दिनसवनग्रहाः ; आदित्यः, सावित्रः, वैश्वदेवः, पादोवतः, हारियोजनशेति पञ्चैव तृतीय-
सवनग्रहाः ; अत्यग्निष्टोत्रे तु चत्वारोऽधिकाः—अश्वः, अदाभ्यः, दधिगुरुः, षोडशी चेति
सप्तसवनग्रहाः । एषु अन्तर्यामादयो नवैव धाराग्रहाः । उभेता आधवनीयकल-

अथ चार्धकः ॥ तथा वहिष्यमानास्तोत्रे उद्यातास्तो
 त्रिभिः नवसङ्ख्याभिः सृष्टिः 'सुवते';—“उद्याती नव्यता”—इति
 सृष्टिः † ; “द्विव्युतत्या”—इति द्वितीयः, “एवम्”—इति तृतीयः
 (उ० पा० १. १. १—१.) । एतेषु त्रिषु त्रयेषु नवसङ्ख्याया
 सृष्टौ विद्यन्ते, ता चार्धत्तरहिता गीयन्ते । एवं 'सुवते'
 वहिष्यमानस्तोत्रे उद्याताभिः 'सुवते' सति चार्धकः 'दशमं' प्रथमं,
 प्राश्निनास्यं गृह्णाति । यद्यप्यार्धकवयोः सव्यगात्तत्राकारयोः ‡
 प्राश्निनप्रहो धारापङ्केषु तृतीयत्वेनाग्रातः, तथाप्यसौ दशमत्वेन
 गृह्णीतव्यः ; “प्राश्निनो दशमो गृह्णात, तं तृतीयं जुहति”—इति
 नृत्यस्तरवचनात् § । तथा च ऋषेषु दशमः सम्पन्नः ॥ । तत्रैव
 'इतरासां' वहिष्यमानस्तोत्रगतानां सृष्टां 'चिह्नारः' दशमत्वेन

अददत्तं सोमं मादाय यजमानस्यस्यैव त्रीण्यमने निगामाभ्यामिति । ततः यजमानः
 निगामाः प्रथमं द्वीजलक्षणस्योपरि यदातीर्णकार्यं कृते चामिष्यति सव्यतम् । ततः
 सव्यतं सव्यया धाराया, वकाशान् चमयांभादीन् प्रथमं कानान् नव सृष्टान् गृह्णातीत्यत
 एवैते धारागृहा उच्यन्ते । कात्या० श्रौ० ४. ५. १७; ४. १. चाप० श्रौ० १२. १२.
 १२-१३. ५. दृष्टव्यानि । ये तु न प्राशागृहाः, ते “द्वीजलक्षणान् परिग्रहया गृह्णातः ;
 सव्यनादन्वतः”—इति चाप० श्रौ० १२. १८. ११ ।

• “यद्य सव्यत्वं, दास्यं त्रिषु हीतारं सभिदु-यं सव्यसुवित्ति सव्यं हीतं प्रवृत्तम्”—इति
 चाप० श्रौ० १२. २१. ३ ।

† “अथि वेदगणपदाहिनीदत्तं कन्दोसं” इति श्रौ० ४. १. २४. वा० १ ।

‡ तै० सं० १. ५. ३-३६ § ६. ४. ३ । वा० सं० ७. ५. ५०, अत० वा० ५. १. १-१८ ।

§ उप उप पाठी मीमांसामात्रेऽपि दृश्यते (तै० सं० ५. ४. १.) । आर्धत्तरहिताकार-
 स्यैव भाष्यम् । अतः पाठस्यैव—“वहिष्यमानं कृतं चार्धमा गृह्णात”—इति तै० सं० ६.
 ४. ८ । व्याख्यातः वेदोदत्तत्वं सव्यत्वं (तै० सं० १. ८. ६. ७.) । तत्रैव त्रीणि
 व्यासमासीनाधिकरणं सप्राप्तं मागवतं (५. ४. १. चाप०) ।

॥ उद्यातासृष्टिषु प्रातःसव्यत्वेऽपि सव्यम्, न तु धारापङ्केषु, उद्यातीर्णकार्येण
 भावदशमत्वानुपपत्तिरिति ।

गणनीयः * । तथा सति महाभां क्षीणियाभां च सङ्घासाव्यं
भवति । तदिदं 'सो सा सन्धा'—इतिवाक्योच्यते । उकारो
निपातः समुच्चयार्थः सन् क्षीलिङ्गाभां तच्छब्दाभ्यां सम्बन्धते ।
तथा सति 'सा' च षडसङ्घा, 'सा' च स्तोत्रियसङ्घेत्युक्तं भवति ।
'सन्धा'—इत्यत्र द्वितीयो मकारश्चाण्डसः । तस्मिन्नुपगते सति
'सन्धा' तुल्येत्युक्तं भवति । एवं सति यथा बहिष्पवमानस्य
स्तोत्रस्य षडसम्बन्धः, तथा प्रउगशस्त्रस्यापि षडसम्बन्धो द्रष्टव्य
इत्यभिप्रायः ॥

अथ प्रउगशस्त्रे विद्यमानानां तृचानां मध्ये प्रथमं तृचं
विधत्ते— "वायव्यं शंसति, तेन वायव्य उक्थवान्"—इति । वायु-
देवता यस्य तृचस्य सोऽयं 'वायव्यः',— "वायवा याहि दग्धत"—
इत्यादिकः (सं० १.२.१-३.) ; तं शंसेत् । 'तेन' शंसनेन 'वायव्यः'
ग्रहः 'उक्थवान्' यत्नवान् भवति । यद्यपि वायव्यः पृथक् ग्रहो
नास्ति, तथाप्यैन्द्रवायवस्य ग्रहस्य पूर्वभागे वायव्य इत्युच्यते । स च
प्रथमम् "आ वायो भूष"—इत्यनेन (सं० ७.६.२.१.) केवलवायुदेवता-
केन मन्त्रेण गृह्यते, तेन वायव्यो भवति ; पश्चात् "इन्द्रवायू इमे
सुताः"—इत्यनेनेन्द्रसहितवायुदेवताकेन मन्त्रेण (सं० १.२.४.) गृह्यते,
तेनेन्द्रवायवोऽपि भवति । अत एव वायोर्द्विर्ग्रहणं तैत्तिरीया

* "हिंश् इति हिङ्गल्य"—इति (१. २. ३.) आन्ध्रखान्दोक्तम्, हिङ्गारो वङ्गचानाम्,
इन्दोनामा तु "ङ्श् इति हिङ्गारः"—इति (७. ११. ७.) खान्दोक्तम् । साम्नां
सामभक्तिकत्वे पादभक्तिकत्वे च स एवाद्या भक्तिः (छा० उप० २. २. १ ; ८. १.) ।
इहोपदिष्टो हिङ्गारस्तु उक्ताभ्यां मित्री मन्त्रात्मक एव । स चात्मातन्हान्दोऽयम् । तथाहि—
"ते इ यथैवेह" बहिष्पवमानेन लोच्यमाणाः सर्वाः सर्पनीत्येव मासस्यपुंसं च समुपविश्य
हिङ्गस्तुः— 'मींश् मदाशनींश् पिवासींश् देवी वरुणः प्रजापतिः सनिताश्च मिहाश्चरदत्र-
पते ऽत्र मिहा चराऽऽहरोश्म्—इति'—इति १. १२. ४, ५ ।

द्वितीयम् — “सहस्रिन्द्राय मध्वतो षड्भृते दिवायवे”-इति (सं० १.४.७.४.) * । तत्र प्रथमभागरूपो वायव्यो षड्ः, द्वितीय भागव्यद्वयेन मध्ववान् सम्यस्यते ॥

द्वितीयं षड् विधत्ते — “इन्द्रवायव्यं शंसति, तेनेन्द्रवायव्य उक्त्ववान्”-इति । इन्द्रश्च वायुश्च मिलिता † देवता यस्य षड्भृत्त सोऽयम् ‘इन्द्रवायवः’, — “इन्द्रवायू इमे सुताः”-इत्यादिकः (सं० १.२.४-६) ; तं शंसेत् । तच्छंसनेनेन्द्रवायव्यद्वयोत्तरभागः मध्ववान् भवति ॥

तृतीयं षड् विधत्ते — “मैत्रावरुचं शंसति, तेन मैत्रावरुच उक्त्ववान्”-इति । मित्रो वरुचश्च मिलिता ‡ देवता यस्य षड्भृत्त सोऽयं ‘मैत्रावरुचः’, — “मित्रं इवे पूतदक्षम्”-इत्यादिकः (सं० १. २. ७-८.) । तं शंसतीत्यादिकं पूर्ववक्ष्योष्यम् ॥

चतुर्थं षड् विधत्ते — “अश्विनं शंसति, तेनाश्विन उक्त्ववान्”-इति । अश्विनौ मिलिता § देवता यस्य षड्भृत्त सोऽयम् ‘अश्विनः’, — “अश्विना यज्वरीरिषः”-इत्यादिकः (सं० १.२.१-२.) ॥

पञ्चमं षड् विधत्ते — “इन्द्रं शंसति, तेन सुक्तामश्विना उक्त्ववन्तौ”-इति । इन्द्रो देवता यस्य षड्भृत्त सोऽयम् ‘इन्द्रः’, — “इन्द्रा याहि चित्रभानो”-इत्यादिक इन्द्रसूचः (सं० १. २. ४-६.) । तेन सुक्तामश्विनयोरुभयोः मध्ववस्त्वम् ॥

षष्ठं षड् विधत्ते — “वैश्वदेवं शंसति, तेनापयश्च उक्त्ववान्”-इति । “योमामश्वर्षीधृतः”-इत्येषः (सं० १. २. ७-८.) वैश्वदेवसूचः । तेनापयश्चद्वयस्य यद्यपि मध्ववस्त्वं नास्ति, तथापि :

* ‘वा वादी’-‘इन्द्रवायू’-इतीती नयो एकजिह्वनुराभि नपाकमेवावादी ते० सं० १.४.४ ।

†, ‡, §, ‘मिलित्वा’ च ।

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

विष्णोर्देवदेवताकृत्वात् 'विष्णुदेवम्' । एवं सर्वेषु ग्रहमन्त्रयोरेव
देवताकृत्वं द्रष्टव्यम् ॥

सप्तमं त्वचं विधत्ते— "सारस्वतं शंसति"—इति । "पावका
नः सरस्वती"—इत्यादिकः (सं० १.३.१०-१३.) सारस्वतस्तृचः ॥

ननु पूर्ववदत्वापि ग्रहस्य शस्त्रवस्त्रं कुतो नीपन्यस्यते ? इत्या-
शङ्क्याह— "न सारस्वतो ग्रहोऽस्ति"—इति । आध्वर्यवमन्त्रकारुण्डे
सारस्वतमन्त्रस्यापठित्वताद्, ब्राह्मणे विध्यभावाच्च ग्रहाभावः । तर्हि
ग्रहोक्त्येऽस्मिन्नस्य सारस्वतस्य त्वचस्य किमर्थं शंसनं मान्नात्
मित्याशङ्क्याह— "वाक् तु सरस्वती, ये तु के च वाचा ग्रहा
गृह्यन्ते, ते ऽस्य सर्वे शस्तोक्त्याः"—इति । सरस्वती हि वाग्देवता,
ग्रहाणां च वाचा गृह्यमाणत्वात् सारस्वतत्वम्, तेन सर्वेऽपि ग्रहाः
'शस्तोक्त्याः' पठितशस्त्रा भवन्ति ॥

वेदनं प्रशंसति । "उक्थिभो भवन्ति य एवं वेद"—इति ।
तस्य वेदितुः सर्वे ग्रहाः शस्त्रवन्तो भवन्ति, ग्रहदेवतास्तुथ-
न्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयप्रश्निकायां प्रथमाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अन्नाद्यं वा एतेनावरुन्धे यत्प्रउगं मन्यान्या देवता
प्रउगे शस्यते ऽन्यदन्यदुक्थं प्रउगे क्रियते ऽन्यदन्य-

दस्यान्नाद्यं ग्रहेषु ध्रियते य एव वेदैतच्च वै यज-
 मानस्याध्यात्मतम मिवोक्तं यत् प्रउगं तस्मादेनेनै-
 तदुपेक्ष्यतम मिवेत्याहुरेतेन ह्येनं होता संस्करोतीति
 वायव्यं शंसति तस्मादाहुर्वायुः प्राणः प्राणो रेतो
 रेतः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवतीति यदायव्यं
 शंसति प्राण मेवास्य तत्संस्करोत्यैन्द्रवायव्यं शंसति
 यत्र वाव प्राणस्तदपानो यदैन्द्रवायव्यं शंसति प्राणा-
 पानावेवास्य तत्संस्करोति मैत्रावरुणं शंसति तस्मा-
 दाहुश्चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवतीति
 यमैत्रावरुणं शंसति चक्षुरेवास्य तत्संस्करोत्याश्विनं
 शंसति तस्मात् कुमारं जातं संबदन्त उप वै शुश्रू-
 षते नि वै ध्यायतीति यदाश्विनं शंसति श्रोत्र
 मेवास्य तत्संस्करोत्यैन्द्रं शंसति तस्मात् कुमारं
 जातं संबदन्ते प्रतिधारयति वै यीवा अथो शिर-
 वृत्ति यदैन्द्रं शंसति वीर्यं मेवास्य तत्संस्करोति
 वैश्वदेवं शंसति तस्मात् कुमारो जातः पञ्चैव प्रच-
 रति वैश्वदेवानि ह्यङ्गानि यदैश्वदेवं शंसत्यङ्गान्ये-
 वास्य तत्संस्करोति सारस्वतं शंसति तस्मात् कुमारं
 जातं जघन्या वागाविशति वाग्धि सरस्वती यत्
 सारस्वतं शंसति वाच मेवास्य तत्संस्करोत्येष वै

कालो वायव्यो सर्वाभ्यः पश्चिमाब्धौ देवताभ्यः सर्वेभ्यः
 उक्थेभ्यः सर्वेभ्यः उक्थेभ्यः सर्वेभ्यः प्रउगीभ्यः
 सर्वेभ्यः सवनेभ्यो य एव वेदं यस्य वैवविदुष एत-
 न्संसन्ति ॥ २३ ॥

विहितं प्रउगशस्त्रं प्रशंसति— “अथायं वा एतेनावबन्धे
 यत् प्रउग मन्थान्या देवता प्रउगी शस्त्रेति ऽन्यदन्यदुक्थं प्रउगी
 क्रियते”—इति । यदेतत् प्रउगाख्यं शस्त्रं मस्ति, तदेतदस्तु
 योम्यस्त्रावस्य साधनम् । अतस्तेनार्थं प्राप्नोति । यस्मादस्मिन्
 शस्त्रे पृथक् पृथगेव देवता शस्त्रेते,— प्रथमतश्चे वेवसो वायुः,
 द्वितीयस्मिन्निन्द्रवायु, तृतीयस्मिन्निन्द्रावरुणावित्वादिदेवताभेदः ;
 यथैव देवता भिद्यन्ते, तथैवास्मिन् शस्त्रे ‘अन्यदन्यत् उक्थं’,—
 “वायवायाहि”—“इन्द्रवायू”—इत्यादिकं परस्परविलक्षणं शस्त्राङ्गं
 क्रियते; तस्मादोदनशाकसूपादिविलक्षणभक्षणभोग्यसोपयोग्यसाध्या-
 दवाद्यहेतुत्वं युक्तम् ॥

वेदनं प्रशंसति— “अन्यदन्यदस्त्रान्वायं शस्त्रेषु क्रियते य एव
 वेदं”—इति । ‘अन्यदन्यत्’ परस्परविलक्षणं मधुरास्त्रादिरूपम् ॥

प्रकारान्तरेण प्रउगं प्रशंसति— “एतच्च हि यजमानस्या-
 ध्यात्मतम मिवोक्थं यत् प्रउगं; तस्मादेनेनेतदुपेक्ष्यतम मिवेत्याहु-
 र्नेतेन ज्ञेयं होता संस्कारोति”—इति । प्रउगाख्यं यच्छस्त्रं मस्ति,
 एतदेव यजमानस्य ‘अध्यात्मतम मिव’ आत्मानं शरीरं मधिष्ठत्वं
 धरति इत्यध्यात्मम्, शरीरसम्बन्धीत्यर्थः । पूर्वत्राण्यशस्त्रस्य यज-
 मानशरीरनिष्पत्तिहेतुत्वाभिधानात् (१भा० ४७४पृ०) तदध्यात्मम्,

इह तु यथास्य शरीरस्य संस्कारस्यापि विधीयते । यथास्य
 तस्मात् 'समीप' यत्समीपेन 'एतत्' प्रवृत्तव्यम् । तथैव यथास्य
 अतिशयेनोप समीपे ईश्वरोय मादरुचोय भिन्नम् । अतिशय
 मभिन्नां प्राणुः । तेषां मय मभिन्नावः,— 'एतेन' यत्समीपेन
 'एतं' यत्समीपेन मादरुचोयत्पत्रं ॥ हीता संस्कारोति, संस्काराद्यर्थ
 युक्तम् ॥

अथ प्रथमदृशं विहितं मनूय स्तीति— "प्राणस्य संसृतिः—
 तस्मादाहुर्वायुः प्राणः, प्राणो रेतो, रेतः पुंसस्य प्रथमं संसृताः
 संभवतीति ; यथायव्यं संसृति, प्राण मेवायं तत् संस्कारोति"
 इति । पूर्वोक्तो विधिर्वायव्यं संसृतीति (४. ५०) वाक्येनानुपपत्तेः ।
 यस्मादायव्यं संसृतीयं, तस्मादभिन्ना एव प्राणुः,— प्राणस्य प्राण-
 कार्यत्वेन वायुरेव प्राणः, रेतसः प्राणाधारकशरीरनिष्पादकत्वा-
 द्रेतः प्राणः, प्राणस्वरूपं तत्सदृशं रेतः 'संभवतः' उत्पद्यमानस्य
 'पुंसस्य' देहस्य कारणत्वेन पितृदेहे प्रथमं संभवति । अथ
 मभिन्नेरुक्तत्वादायव्यंस्तुचः समीचीनः । तत्संसृतेन हीता यत्-
 मानस्य प्राण इव संस्कारोति ॥

द्वितीयं विधिं मनूय स्तीति— "इन्द्रवायवं संसृतिः ;— यत्
 प्राण प्राणस्यदपानो ; यदेन्द्रवायवं संसृति, प्राणापानस्येवायं तत्
 संस्कारोति"—इति । उच्छ्वासरूपः प्राणो यथास्य, तस्य भिन्नस्य
 रूपोऽपानोऽप्यस्ति ; इन्द्रवायू च प्राणापानस्यरूपो ; तस्मात्
 तेन सूक्तेन प्राणापानयोः संस्कारः ॥

तृतीयं विधिं मनूय स्तीति— "मैधावदृशं संसृतिः ; तस्मा-
 दाहुचक्षुः पुंसस्य प्रथमं संभवतः संभवतीति ; यन्मैधावदृशं

शंसति, चक्षुरेवास्य तत् संस्करोति”-इति । अत्यन्तरे “चक्षु-
मैत्रावरुणः”-इति (तै० सं० ६.४.८.४ः) । मित्रावरुणसम्बद्धस्य
ग्रहस्य चक्षुष्माभिधानात् तद्वोऽपि चक्षुःस्वरूप एव । तच्चक्षुः
अन्यन्मात् श्रोत्रादीन्द्रियात् प्रथमं मुत्पद्यते । अस्यार्थस्यागमगम्य-
त्वादाहुरभिज्ञा इत्युक्तम् । एवंविधं चक्षुःस्वरूपेण मित्रावरुण-
तत्त्वेन यजमानचक्षुषः संस्कारः ॥

चतुर्थं विधिं मनूय स्तौति— “शाश्विनं शंसति ; तस्मात्
कुमारं जातं संवदन्त, उप वै शुश्रूषते नि वै ध्यायतीति ; यदा-
श्विनं शंसति, श्रोत्रं मेवास्य तत् संस्करोति”-इति । उत्पन्नं बालं
मुखं मेवेक्षमाणं मातृपित्रादयः परस्परं मेव माहुः,---नानाविधै-
रुपलालनैराहृतौ बालकोऽस्मन्मुखं सवलोकयति, तस्मादयः भस्म-
दीयां वाचं श्रोतुं मिच्छति, नैरस्तयैणावलोकनेन मा मेव
ध्यायतीति । तदेतन्मित्रावरुणानुग्रहकृतम् । तस्मात् तच्छंसनेन
श्रोत्रस्य संस्कारः ॥

पञ्चमं विधिं मनूय स्तौति— “ऐन्द्रं शंसति ; तस्मात्
कुमारं जातं संवदन्त, प्रतिधारयति वै शीवा अथो शिर इति ;
तदेन्द्रं शंसति, वीर्यं मेवास्य तत् संस्करोति”-इति । दोलायां
ग्रहणं वास्तु मेवेक्ष्य परस्परं मेव माहुः,---अथ मिदानीं ‘शीवाः
प्रतिधारयति’ उत्यातु भादौ गलं मुन्नमयति, ततः शिर उन्नमय-
तीति । एतस्य व्यापारस्य वीर्यनिमित्तत्वादिन्द्रस्य न वीर्यप्रद-
त्वात् तदीयतत्त्वेन शक्तेः संस्कारः ॥

षष्ठं विधिं मनूय स्तौति— “वैश्वदेवं शंसति ; तस्मात्
कुमारं जातः पशेव प्रनरति ; वैश्वदेवानि ह्यङ्गानि ; यद्वैश्वदेवं
शंसत्यङ्गान्येवास्य तत् संस्करोति”-इति । उत्पन्नो बालः ‘पशेव’

दर्शनश्रवणशौचोन्नमनादिक्रियाभ्यः पश्चादेव समर्थः सन् हस्ताभ्यां
पादाभ्यां चेतस्ततः प्रचरति ; हस्तादीन्वङ्गानि च बहुदेवता-
कानि ; तस्मात् वैश्वदेवतृचेनाङ्गसंस्कारः ॥

सप्तमं विधिं मनूय स्तौति— “सारस्वतं शंसति ; तस्मात्
कुम्भारं ज्ञातं जघन्या वागाविशति ; वाग्धि सरस्वती, यत् सार-
स्वतं शंसति वाच मेगास्य तत् संस्करोति” इति । हस्तपाद-
प्रचाणवस्थाया ऊर्ध्वं वक्तुमारभते, प्रती ‘जघन्या वाक्’ इत्यु-
च्यते । वाचः सरस्वतीरूपत्वात् तदीयतृचेन तस्याः संस्कारः ॥

वेदितारं मनूयात्तारं च प्रशंसति— “एष वै जातो जायते
सर्वाभ्य एताभ्यो देवताभ्यः सर्वेभ्य उक्थेभ्यः सर्वेभ्य ऋन्दीभ्यः सर्वेभ्यः
प्रउगेश्यः सर्वेभ्यः सवर्नथ्यो य एवं वेद, यस्य चैवंविदुष एतच्छं-
सन्ति” इति । ‘यः’ होता यथोक्तप्रकारेण वेद, एष एव पूर्वं
स्वमातृपितृभ्यः जातोऽपि पुनर्देवतादिभ्यो जातो भवति । यथो-
क्तानि विदुषो ‘यस्य’ यजमानस्य होता ‘एतत्’ प्रउगं शंसति,
सोऽपि यजमानो देवतादिभ्यः पुनर्जायते । देवता वायादयः ।
उक्थानि आज्यप्रउगादीनि । ऋन्दांसि गायत्रादीनि । प्रउगानि
तदवयवास्तृचाः । सवर्नानि त्रिणि प्रसिद्धानि । एतेभ्यः सर्वेभ्यः
पुनर्कर्त्तव्यः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

प्राणानां वा एतदुक्तं यत्प्रउगं सप्त देवताः
 शंसति सप्त वै शीर्षन् प्राणाः शीर्षन्नेव तव्याणान्
 दधाति किं स यजमानस्य पापभद्र माद्रियेतेति ह
 स्माह यो ऽस्य होता स्यादित्यत्रैवैनं यथा कामयेत
 तथा कुर्याद् यं कामयेत प्राणेनैव व्यर्हयानीति
 वायव्य मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव
 तल्लुब्धं * प्राणेनैवैनं तद् व्यर्हयति यं कामयेत
 प्राणापानाभ्या मैनं तद् व्यर्हयानीत्येन्द्रवायव मस्य
 लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव तल्लुब्धं प्राणा-
 पानाभ्या मिवैनं तद् व्यर्हयति यं कामयेत चक्षुषेन
 व्यर्हयानीति मैचावरुण मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं
 वातीयात्तेनैव तल्लुब्धं चक्षुषेनैवैनं तद् व्यर्हयति
 यं कामयेत श्रोत्रेणैव व्यर्हयानीत्याश्विन मस्य
 लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव तल्लुब्धं
 श्रोत्रेणैवैनं तद् व्यर्हयति यं कामयेत वीर्येणैव
 व्यर्हयानीत्येन्द्र मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्
 तेनैव तल्लुब्धं वीर्येणैवैनं तद् व्यर्हयति यं काम-
 येताङ्गैरेव व्यर्हयानीति वैश्वदेव मस्य लुब्धं शंसे-

दृ॒चं वा पदं वातीया॑न्तेनैव तल्लुब्धं मङ्गैरेवैनं तद्
व्यर्ह्यति॑ यं कामयेत वाचैनं व्यर्ह्यानीति॑ सारस्वत
मस्य लुब्धं शसे॑दृचं वा पदं वातीया॑न्तेनैव तल्लुब्धं
वाचैवैनं तद् व्यर्ह्यति॑ य मु कामयेत॑ सर्वैरेन मङ्गैः
सर्वेणात्मना समर्ह्यानीत्येतदेवास्य यथापूर्वं मृ॒जु-
क्लृ॒प्तं शंसेत्सर्वैरेवैनं तदङ्गैः सर्वेणात्मना समर्ह्यति॑
सर्वैरङ्गैः सर्वेणात्मना समृद्धते य एवं वेद॑ ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेण प्रउगशस्त्रं प्रशंसति— “प्राणानां वा एतदुक्तं
यत् प्रउगं; सप्त देवताः शंसति,— सप्त वै शीर्षन् प्राणाः शीर्षन्नेव
तत् प्राणान् दधाति”-इति । शिरोगतसप्तच्छिद्रवर्तिप्राणानां
पूर्वीक्तभ्रतृचगतवायादिदेवतानां च सङ्ख्यासाम्यात् शस्त्रस्य प्राण-
रूपत्वम्. तेन यजमानस्य शिरसि प्राणधारणं भवति ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां प्रउगशस्त्रस्य सामर्थ्यं दर्शयति— “किं स
यजमानस्य पापभद्रं माद्रियेतेति ह स्माह, योऽस्य होता स्यादित्य-
त्वेनैव यथा कामयेत तथा कुर्यात्”-इति । ‘अस्य’ यजमानस्य
‘यः’ होता स्यात्, स तस्य ‘पापभद्रं किं माद्रियेत’ पाप मनिष्ट-
फलं, भद्र मिष्टफलं, तादृशं फलं किं सम्पादयितुं समर्थः ? इति
प्रश्नः । अत्रैव जन्मनि ‘एनं’ यजमानं प्रति यथा होता कामयेत,
तथा कर्तुं शक्नोति इत्युत्तरम् ॥

तत्र प्रथमभ्रतृचप्रयुक्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेत
प्राणेनैव व्यर्ह्यानीति, वायव्यं मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं
वातीयात्, तेनैव तल्लुब्धं प्राणेनैवैनं तद् व्यर्ह्यति”-इति । ‘यं’

यजमान मुद्दिष्य होता कामयेत । कथं मिति, तदुच्यते—‘एनं’ यजमानं प्राणेन ‘व्यर्हयानीति’ तद्वियुक्तं करवाणीति । एवं कामयमानो होता ‘अस्य’ यजमानस्य सम्बन्धिनं ‘वायव्यं’ तृचं ‘लुब्धं’ व्यामूढं यथा भवति तथा ‘शंसेत्’ स्तम्भयेत्, न पठेदित्यर्थः । ‘लुभ विमोहने’ इति धातुः (तु० २५) । व्यामोहप्रकार उच्यते— एका अर्चं वा तदीयं मेतं पदं वा ‘वातीयात्’ स्तम्भयेत्, न पठेदित्यर्थः । तावता ‘तत्’ तृचस्वरूपं ‘लुब्धं’ व्यामूढं भवति ; तथा सति प्राणरूपत्वेन पूर्वनिरूपितस्य वायोः क्रोधात् ‘एनं’ यजमानं प्राणेन वियोजयति ॥

द्वितीयतृचनिमित्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेत प्राणापानाभ्यां मेतं तद् व्यर्हयानीत्यैन्द्रवायव्यस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्, तेनैव तल्लुब्धं प्राणापानाभ्यां मेतं तद् व्यर्हयति”— इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

तृतीयतृचनिमित्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेत चक्षुषेणं व्यर्हयानीति, मैत्रावरुणस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्, तेनैव तल्लुब्धं चक्षुषेणं तद् व्यर्हयति”— इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

चतुर्थतृचप्रयुक्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेत श्रोत्रेणं व्यर्हयानीत्याग्निमस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्, तेनैव तल्लुब्धं श्रोत्रेणं तद् व्यर्हयति”— इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

पञ्चमतृचप्रयुक्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेत वीर्येणं व्यर्हयानीत्यैन्द्रस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्, तेनैव तल्लुब्धं वीर्येणं तद् व्यर्हयति”— इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

षष्ठतृचप्रयुक्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेताङ्गैरेनं व्यर्हयानीति, वैश्वदेवस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्,

तेनैव तल्लुब्धं मङ्गरेवैनं तद् व्यर्हयति"-इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

सप्तमतृचप्रयुक्तं मनिष्टं दर्शयति— "यं कामयेत वाचैनं व्यर्हयानीति, सारस्वतस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्, तेनैव तल्लुब्धं वाचैवैनं तद् व्यर्हयति"-इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

अथास्य शस्त्रस्येष्टफलसामर्थ्यं दर्शयति— "यं सु कामयेत सर्वैरेन मङ्गैः सर्वेणात्मना समर्हयानीत्येतदेवास्य यथापूर्वं सृजु-
कृतं शंसेत्,--सर्वैरेवैनं तदङ्गैः सर्वेणात्मना समर्हयति"-इति ।
पूर्वाक्तानि प्राणादीनि, सर्वाण्यङ्गानि, सम्पूर्णा देहः, सर्वं प्राणा,
तत्समृद्धिकामो होता 'अस्य' यजमानस्य सम्बन्धि 'तत्' एव
प्रउगशस्त्रं 'यथापूर्वं' युगोः समोपे पारायणक्रमेण पठितं, तथैव
'सृजुकृतं' कस्यचिदवयवस्यान्यथात्वाभावाद्ब्रह्मत्वं, तथा कृतं
सम्पादितं कृत्वा शंसेत् । ततः काम्यामानसमृद्धिः सिध्यति ॥

वेदनं प्रशंसति -- "सर्वैरङ्गैः सर्वेणात्मना समर्हयते य एवं
वेद" इति । स्थष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीसत्सायणाचार्यविरचितं माधवीयं वेदाद्यप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपत्रिकायां प्रथमाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

तदाहुर्यथा वाव स्तोत्र मेव शस्त्र 'साग्नेयीषु
 सामगा * स्तुवते वायव्यया होता प्रतिपद्यते कथ
 मस्याग्नेयो ऽनुशस्ता भवन्तीत्यग्नेर्वा एताः सर्वा-
 स्तन्वो यदेता देवताः स यदग्निः प्रवानिव दहति
 तदस्य वायव्यं रूपं तदस्य तेनानुशंसत्यथ यद् वैध
 मिव कृत्वा दहति द्वौ वा इन्द्रवायू तदस्यैन्द्रवायवं
 रूपं तदस्य तेनानुशंसत्यथ यदुच्च दृष्यति नि च
 हृष्यति तदस्य मैत्रावरुणं रूपं तदस्य तेनानुशंसति
 स यदग्निर्घोरसंस्पर्शस्तदस्य वारुणं रूपं तं यद्
 घोरसंस्पर्शं सन्तं मित्रकृत्येवोपासते तदस्य मैत्रं
 रूपं तदस्य तेनानुशंसत्यथ यदेन द्वाभ्यां वाहुभ्यां
 द्वाभ्या मरणीभ्यां मन्यन्ति द्वौ वा अश्विनौ तदस्या-
 श्विनं रूपं तदस्य तेनानुशंसत्यथ यदुच्चैर्घोषं स्तन-
 यन् वववा कुर्वन्निव दहति यस्माद् भूतानि विजन्ते
 तदस्यैन्द्रं रूपं तदस्य तेनानुशंसत्यथ यदेन मेकं
 सन्तं बहुधा विहरन्ति तदस्य वैश्वदेवं रूपं तदस्य
 तेनानुशंसत्यथ यत्स्फूर्जयन् वाच मिव वदन् दहति
 तदस्य सारस्वतं रूपं तदस्य तेनानुशंसत्येव मु

हास्य वायव्ययैव प्रतिपद्यमानस्य त्वचेन त्वचेनैवैता-
भिर्देवताभिः सौत्रियो ऽनुशस्तो भवति विश्वेभिः†
सोम्यं मध्वग्न इन्द्रेण वायुना पिबा मिचस्य धाम-
भिरिति वैश्वदेव मुक्यं शस्त्वा वैश्वदेव्या यजति
यथाभागं तद् देवताः प्रीणाति ॥ ४ ॥

अथ स्तोत्रशस्त्रयोः देवतावैलक्षण्यरूपमाक्षेपमुत्थापयति—
“तदाहुर्यथा वाच स्तोत्रमेवं शस्त्रमाग्नेयीषु सामगा सुवते,
वायव्यया ह्येता प्रतिपद्यते, कथमस्याग्नेयोऽनुशस्ता भवन्तीति”—
इति । सामगानां ग्रान्याज्यस्तोत्राणि, तत्र ऋच आग्नेय्य आम्नाताः ;
“अग्ने आ याहि” इत्यादिषु (उ० आ० १.१.४-७.) सामगैराज्य-
स्तोत्रपाठान् † । होता तु “वायवा याहि”—इत्यनया (सं० १.२.१.)
वायव्यया प्रउगशस्त्रं प्रारभते । अतो ऽनेन विलक्षणदेवताकेन
शस्त्रेणाग्नेय्य ऋचः कथमनुशस्ता भवन्ति ? अनुकूलशंसनाभावे
“मृतमनु शंसति”—इति (ता० ब्रा० ८. ८. १०.) § शाखान्तरं
विरुद्ध्यतेति आक्षेपः ॥

तस्योत्तरं दर्शयति— “अग्नेर्वा एताः सर्वास्तन्वो यदेता
देवताः” इति । सप्तसु तृचेषु (१-१५पृ०) या एता वायादयो
देवताः प्रतीयन्ते, ताः सर्वा अग्नेरेव शरीरभूताः ; अतोऽग्नि-
विषयमेव एतस्य शस्त्रं सम्पद्यत इति । स्तोत्रगता आग्नेय्यः
ऋचो ऽनुशस्ता भवन्ति ॥

† 'देवताभिः', क, ग, घ ।

‡ ता० ब्रा० २. ४. ६, ७, २, १०, २, ३ ।

§ १ भा० ४५३ पृ० 'अ' इत्यन्तम् ।

† 'विश्वेभ्यः' इ ।

धनेः प्रथमतृचप्रतिपादिताया वायुदेवतायाः स्वरूपं दर्शयति— “स यदग्निः प्रवानिव दहति, तदस्य वायव्यं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति”—इति । ‘प्रवानिव’ प्रकर्षवानिव सन्नधिकज्वालाया दहत्यग्निरिति यदस्ति, तत्रकर्षात्मकं वायुसम्बन्धि रूपम् ; वायुना ज्वालाधिक्योदयात् । अतोऽस्य प्रउगशास्त्रस्य सम्बधिना तेन वायुरूपेणयं होता तदग्निरूपं अनुशंसति ॥

द्वितीयतृचप्रतिपादिताया इन्द्रवायुदेवतायाः स्वरूपं दर्शयति— “अथ यद् वैध मिव कृत्वा दहति, द्वौ वा इन्द्रवायू तदस्य इन्द्रवायवं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति”—इति । ज्वालाद्वय मिव कृत्वा यदा दहति, तदा द्वित्वसाभ्यात् तज्ज्वालाद्वय म् इन्द्रवायुसम्बन्धि रूपं भवति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

तृतीयतृचे स्वरूपं दर्शयति— “अथ यदुच्च हृथति, नि न हृथति, तदस्य मित्रावरुणं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति”—इति । ज्वलतोऽग्नेरौन्नत्यम् ‘उद्धर्षः’, ज्वालाशान्त्या नाचत्वम्* ‘निहर्षः’ । तदुभयं मित्रावरुणसम्बन्धि रूपम् ; — मित्रं दृष्टवतो हर्षेणोन्नतत्वात् तन्मित्ररूपम् ; वरुणसम्बन्धिनीना मया नीचगामित्वात् एतद् वरुणस्य रूपम् । तदौयत्वेनाग्निरनुशंसो भवति । तद्वैय युक्त्यन्तरं भाह— “स यदग्निर्घोरमंस्पर्शस्तदस्य वारुणं रूपं, तं यद् घोरं मंस्पर्शं सन्तं मित्रकृत्येवोपासते, तदस्य मित्रं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति”—इति । सोऽग्निः ‘घोरमंस्पर्शः’ उष्णमंस्पर्शः इति यदस्ति, तदस्याग्नेर्वरुणसम्बन्धि रूपम् ; वरुणस्थोयत्वात् । घोरमंस्पर्शं सन्तं स्पष्टं मशक्यं मपि तं मग्निं शीतार्त्ताः प्राणिनो ‘मित्रकृत्या’ मित्रस्य कृतिः कार्यं समीपे ऽवस्थानं तेनैव एतम्

* ‘ज्वालाया अत्यन्तनीचत्व’ ध ।

उपासते' शीतपरिहाराय कृत्वा उदरं पृष्ठं च वज्रिसमीपे प्रता-
पयन्तो वज्रि' मेवन्ते 'तत्' एतत्सेवनम् 'अस्य' अग्नेः मित्रसम्बन्धि
रूपम् । ततोऽप्याग्नेः सम्बन्धिना 'तेन' मैत्रावरुणरूपेणार्थं होता
वज्रि मनुशंसति ॥

चतुर्थतृचे सारूप्यं दर्शयति— "अथ यदेनं हाभ्यां वाहुभ्यां
वाभ्या मरणीभ्यां मन्यन्ति, द्वौ वा अश्विनौ, तदस्याश्विनं रूपं,
तदस्य तेनानुशंसति"—इति । अश्विनोर्द्वित्वाद्भस्तद्वयेनारविद्ययेन
च मन्यनम् 'अस्य' अग्नेः आश्विनं रूपम् ॥

पञ्चमतृचे सारूप्यं दर्शयति— "अथ यदुच्चैर्घोषं स्नानयन्
ब्रह्म कुर्वन्निष दहति, यस्माद् भूतानि विजन्ते, तदस्यैन्द्रं रूपं,
तदस्य तेनानुशंसति"—इति । 'स्नानयन्' ध्वनिं कुर्वन् । स एव
ध्वनिः त्रिभिर्बकारैरनुक्रियते । यत् ईदृशात् ध्वनिसङ्घितादग्नेः
रूपात् 'भूतानि' प्राणिनो 'विजन्ते' विभ्यति, 'तत्' भयकारणं
ध्वनिसङ्घितं मिन्द्रस्य सङ्ग्रामार्थं मास्फोटनं कुर्वतः शत्रुभय-
कारिणो रूपम् ॥

षष्ठतृचे सारूप्यं दर्शयति— "अथ यदेन मेकं सन्तं बहुधा
विहरन्ति, तदस्य वैश्वदेवं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति"—इति ।
अग्नेराहवनीयादिस्थानेषु आग्नीध्रादिधिष्णोषु च बहुधा विहरणं
यदस्ति, तद्विश्वेषां देवानां रूपम् ; तेषा मपि बहुत्वात् ॥

सप्तमतृचे सारूप्यं दर्शयति— "अथ यत् स्फूर्जयन् वाचं मिव
वदन् दहति, तदस्य सारस्वतं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति"—इति ।
यथा जनो वाचं वदति, तथैवाग्निः 'स्फूर्जयति' ईषद्विच्छिद्य
त्रिलक्षणोच्चारणं मिव शब्दं करोति । तदेतद्वागुच्चारणसदृशं
ध्वनिकरणं सरस्वतीसम्बन्धरूपम् ॥

इत्य मन्वेर्वायादिदेवतानां च साकृद्यज्ञानुशंसनमुपपाद्योप-
संहरति— “एव मु हास्य वायव्ययैव प्रतिपद्यमानस्य तृचेन तृचे-
नैवैताभिर्देवताभि स्तोत्रियो ऽनुशस्तो भवति”—इति । ‘एव मु ह’
अनंनैषोक्तप्रकारेण “वायवा याहि”—इत्येतया वायुदेवताकयैवर्चा
शस्त्रं प्रारभमाणस्य होतुः तेनतेनोक्ततृचेनैव प्रतिपादिताभिर्वाया-
दिभिः देवताभिरग्निसदृशीभिः ‘स्तोत्रियः’ स्तोत्रसम्बन्धितृचो
“अग्नि आ याहि”—इत्यादिकः (उ० आ० १.१.४-७.) आग्नेय्यो-
ऽपि ‘अनुशस्तो भवति’ तस्यानुकूल्यं यथा भवति तथा प्रउग-
शस्त्रं मनुष्ठितं भवति इत्यर्थः ॥

अथ शस्त्रयाज्यां विधत्ते— “विश्वेभिः सोम्यं मध्वन्न इन्द्रेण
वायुना पित्रः मित्रस्य धामभिरिति (सं० १.१४.१०.) वैश्वदेव
मुक्थं शस्त्रा वैश्वदेव्या यजति, यथाभागं तद्देवताः प्रीणाति”—
इति । हे अग्ने ! ‘विश्वेभिः’ सर्वैः देवैः सह, विशेषतः इन्द्रेण
वायुना च सह, तथा मित्रस्य ‘धामभिः’ स्थानैर्युक्तः सन् ‘सोम्यं
मधु’ सोमसम्बन्धिनं मधुरं रसं पिब । विश्वेभिरित्यादिवा सेय
सृक् वैश्वदेवी, तथा ‘यजति’ तां याज्यां पठेत् * । कदा पठे-
दिति तदुच्यते—‘वैश्वदेवं’ बहुदेवताकम् ‘उक्थं’ शस्त्रं प्रउग-
नामकं शस्त्रा पश्चात्पठेत् । तथा सति स्वस्वभागं मनतिक्रम्य सर्वा
देवतास्तर्पयति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

* आश्व० श्रौ० ५.१०.१० । ‘याज्यान्तानि शस्त्राणि’—इति च तत्रैव तदुत्तरम् (५.१०.११.) ।

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

देवपात्रं वा एतद्यद् वषट्कारो वषट् करोति
 देवपात्रेणैव तद् देवतास्तर्पयत्यनुवषट् करोति तद्य-
 थादो ऽश्वान् वा गा वा पुनरभ्याकारं तर्पयन्त्येव
 मेवैतद्देवताः पुनरभ्याकारं तर्पयन्ति यदनुवषट्
 करोतीमानेवाग्नीनुपासत इत्याहुर्धिष्यानथ कक्षा-
 त्पूर्वस्मिन्नेव जुह्वति पूर्वस्मिन् वषट् कुर्वन्तीति यदेव
 सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट् करोति तेन धिष्यान्
 ग्रीणात्यसंस्थितान् सोमान् भक्षयन्तीत्याहुर्येषां नानु-
 वषट् करोति को नु सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति
 यद्वाव सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट् करोति तेनैव
 संस्थितान् सोमान् भक्षयन्ति स उ एव सोमस्य
 स्विष्टकृद्भागो वषट् करोति ॥ ५ ॥

अथ शक्याज्यान्ते पठनीयं वषट्कारं विधत्ते— “देवपात्रं
 वा एतद्यद् वषट् करोति, देवपात्रेणैव तद् देवतास्तर्पयति”—इति।
 “वौषट्”—इति मन्त्रो वषट्कारः । स च ‘देवपात्रं’ देवानां पान-
 साधनम् ; तस्माद् ‘वषट् (करोति)’ कुर्यात्, वौषट् इत्येवं पठेत्* ।
 तथा सति देवानां मुचितेनैव पानसाधनेन सर्वा देवतास्तर्पयतीति ॥

ततः उह्वं पठनीयं अनुवषट्कारं विधत्ते— “अनुवषट् करोति,
 तद्यथादो ऽश्वान्वा गा वा पुनरभ्याकारं तर्पयन्त्येव मेवैतद्

* पराशरान् खण्डे द्रष्टव्यम् (२४ पृ० ६ पं०) ।

देवताः पुनरभ्याकारं तर्पयन्ति यदनुवषट् करोति”-इति ।
 “सोमस्याग्ने वीहि”-इत्ययं मन्त्रोऽनुवषट्कारः*, तं पठेत् । ‘तत्’
 तत्र लोके ‘अदः’ किञ्चिदिदं निदर्शन मस्ति ; कथं मिति, तदु-
 च्यते— यथा भनुष्याः स्वकीयानखान्वा स्वकीयान् गाः वा ‘पुन-
 रभ्याकारं’ प्रौनःपुन्येन तृणोदकादिभिरभिसुखीकृत्य ‘तर्पयन्ति’
 कण्डूयनेन प्रियशब्देन वा लालयित्वा यशेष्टघासं प्रयच्छन्ति,
 एवमेवैतेन अनुवषट्कारेण पुनःपुनर्देवता अभिसुखीकृत्य यज-
 मानो हविषा तर्पयति ॥

अनुवषट्कारप्रशंसार्थं चोद्य मुद्गावयति— “इमानेवाग्नी-
 नुपामत इत्याहुर्धिष्णानथ कस्मात् पूर्वस्मिन्नेव जुहति पूर्वस्मिन्
 वषट् कुर्वन्तीति ?”-इति । सोममध्यवर्त्तिषु धिष्णोषु आग्नीधा-
 यन्मयो ये विहिताः, तानग्नीन् ऋत्विजः समीपे स्थित्वा
 ‘उपामत एव’ सेवन्त एव केवलम् ;— न तु तेषु जुहति, नापि
 वषट् कुर्वन्ति । ‘पूर्वस्मिन्नेव’ उत्तरवेदिस्थितेऽग्नी ऋत्विजो जुहति,
 तत्रैव वषट् कुर्वन्ति च । अप्येवं सति धिष्णागताना मग्नीनां
 प्रीतिर्नास्ति । कस्मादेवं वैषम्यं क्रियते ? इति चोद्यवादिन आहुः ।
 तन्नोत्तरं दर्शयति — “यदेव सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट् करोति,
 तेन धिष्णान् प्रीणाति”-इति । ते अग्ने ! इति जात्याकारे-
 ष्याग्निं मन्त्रोध्य ‘सोमस्य’ सोमरसं ‘वीहि’ पिब, ‘इति’ अग्नेन
 मन्त्रेण होता अनुवषट् करोति, इति यदस्ति, तेन ‘धिष्णान्’
 अग्नीन् होता तर्पयति । तस्मात् न वैषम्यम् ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसितुं पुनश्चोद्यह्य मुद्गावयति— “असं
 स्थितान्तसोमान् भक्षयन्तीत्याहुयेषां नानुवषट् करोति, को नु

* “सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः”-इति आश्व०श्रौ०प्र०१२६ । १भा० १६२५० द्र० ।

सोमस्य खिष्टकङ्गाग इति"—इति । 'येषां' द्विदेवत्यग्रहाणा मर्थे
 होता नानुवषट् करोति, ते द्विदेवत्याः सोमाः 'असंस्थिताः'
 असमाप्ताः ; देवतार्थहोमस्यासमाप्ता कथं ऋत्विजः 'तान्' द्विदेव-
 त्यान् भक्षयन्ति ? इत्येके चोद्य माहुः । दर्गपूर्णमासादिषु खिष्ट-
 कङ्गागेन ततः पूर्वेषां हविषां संस्कारो भवति, ततः सोमस्यापि
 संस्काराय को नाम खिष्टकङ्गागः ? इति द्वितीयं चोद्यम् ।
 तदुत्तर माह — "यद्वाव सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट् करोति, तेनैव
 संस्थिताः सोमान् भक्षयन्ति, स उ एव सोमस्य खिष्टकङ्गागो वषट्
 करोति"—इति । मन्त्रे सोमस्येति जातिमात्रं सुद्दिश्य अनुवषट्
 करोति इति यदेवास्ति, तेनैवानुवषट्काररहिता द्विदेवत्यादयः
 सर्वे सोमाः 'संस्थिताः' समाप्ताः ; तस्मात् संस्थितानेव द्विदेवत्यान्
 ऋत्विजो भक्षयन्ति । 'स उ' स एव, यथोक्तोऽनुवषट्कार एव
 सोमस्य खिष्टकङ्गागः ; अतो ऽनुवषट् करोति । उक्तस्य सर्वस्य
 प्रयोजनस्य सिद्धार्थं अनुवषट् कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

गृत्तरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

वज्रो वा एष यद्वषट्कारो यं द्विष्यात्तं ध्यायेद्
 वषट्कारिष्यंस्तस्मिन्नेव तं वज्रं सास्यापयति षाळति

वषट् करोति षड् वा ऋतव ऋतूनेव तत्कल्पयत्यृतून्
 प्रतिष्ठापयत्यृतून् वै प्रतितिष्ठत इदं सर्वं मनु प्रतिति-
 तिष्ठति यदिदं किञ्च प्रतितिष्ठति य एवं वेद तदु-
 ह स्माह हिरण्यदन् वेद एतानि वा एतेन षट् प्रति-
 ष्ठापयति द्यौरन्तरिक्षे प्रतितिष्ठतान्तरिक्षं पृथिव्यां
 पृथिव्यास्त्रापः सत्ये सत्यं ब्रह्मणि ब्रह्मा तपसीत्येता
 एव तत्प्रतिष्ठाः प्रतितिष्ठन्तीरिदं सर्वं मनु प्रतिति-
 तिष्ठति यदिदं किञ्च प्रतितिष्ठति य एवं वेद
 वीषळिति वषट् करोत्यसौ वाव वावृतवः षळेत मेव
 तदृतुष्व्यादधात्यृतुषु प्रतितिष्ठापयति यादृगिव वै देवेभ्यः
 करोति तादृगिवास्त्रै देवाः कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

अथ वषट्कार भाषित्वैव अभिचारप्रयोग उच्यते— “वज्रो
 वा एष यद्वषट्कारो यं दिव्यात् तं ध्यायेद् वषट्कारिण्यंस्तस्मिन्वैव
 वज्रं भास्यापयति”—इति । वषट्कारस्य वज्ररूपत्वात् तत्काल
 ध्यानं हेतुं वज्रप्रहारो भवति ॥

अथ “वीषट्”—इत्यस्य वषट्कारस्य उत्तरभागं प्रयंसति—
 षळिति वषट् करोति, षड् वा ऋतव ऋतूनेव तत् कल्पयत्यृतून्
 प्रतिष्ठापयत्यृतून् वै प्रतितिष्ठत इदं सर्वं मनु प्रतितिष्ठति यदिदं
 किञ्च” इति । षडित्यनेन मन्त्रभागेन वसन्तादि षडृतुमङ्गाया
 बुद्धिस्थत्वात् ‘ऋतून् कल्पयति’ सास्त्रप्रयोजनमर्थान् करोति ।
 तावता ऋतवो व्याकुलता मन्तरेण प्रतितिष्ठन्ति । तत्प्रतिष्ठाम् ‘अनु’

• स्थावरजङ्गमरूपं जगत् सर्वं स्वस्वभागे प्रतिष्ठितं भवति ॥ वेदकं प्रशंसति— “प्रतितिष्ठति य एवं वेद”—इति ॥

प्रामाणिकपुरुषवचनोदाहरणेन दृढयति— “तद् इह स्माह हिरण्यदन् वेद एतानि वा एतेन षट् प्रतिष्ठापयति,—द्वीरन्तरिक्षे प्रतिष्ठिता, इन्तरिक्षं पृथिव्यां, पृथिव्यप्स्वापः सत्ये, सत्यं ब्रह्मणि, ब्रह्म तपसोत्येता एव तत् प्रतिष्ठाः प्रतितिष्ठन्तीरिदं सर्वं मनु प्रतितिष्ठति यदिदं किञ्च ; प्रतितिष्ठति य एवं वेद”—इति । हिरण्यमया दन्ता यस्यासौ ‘हिरण्यदन्’, विदस्य पुत्रो ‘वेदः’ ; तादृशो मुनिः ‘तद् इह’ तदेव वचन माह स्म । किं वचनम् ? इति, तदुच्यते—‘एतानि’ द्युलोकादीनि ब्रह्मान्तानि षट् स्थानानि ऽ यानि सन्ति, तान्येव ‘एतेन’ वषट्कारेण होता प्रतिष्ठापयति । तत्र द्युलोकस्याधस्तादन्तरिक्षं, तस्मात् अन्तरिक्षे द्युलोक आश्रितः । तच्चान्तरिक्षं पृथिव्या आश्रितम् । पृथिवी चाधोऽर्त्तिनीष्वसु आश्रिता । ‘आपः सत्यं’ ; जनेषु सत्यवादिषु सत्यं यथाकालं वृष्टिसम्भवात् । सत्यं ‘ब्रह्मणि’ वेदे प्रतिष्ठितम् ; ईदृशं साचरणं सत्यं मिति वेदेनैवावगमात् । वेदः ‘तपसि’ वषट्कारसन्त्वानुष्ठानरूपे प्रतिष्ठितः ; वेदस्यानुष्ठानप्रतिपादनार्थत्वात् । ‘इति’ अनेन प्रकारेण ‘एताः’ द्युलोकादय एव ‘तत्’ तेन वषट्कारेण यदा परस्परं प्रतिष्ठिता भवन्ति, तदानीं प्रतिष्ठा-रूपास्ताः पृथिव्याद्याः एकैकत्र प्रतिष्ठिताः सतीः ‘मनु’ पश्चाद् ‘यदिदं किञ्च’ जगदस्ति, तत् सर्वं प्रतितिष्ठति । य एवं वेदित्वा, स च प्रतितिष्ठति ॥

अथ वषट्कारसन्त्वस्य पूर्वोत्तरभागवुभौ प्रशंसति— “वैष-

* ‘षट् वस्तुनि’ च ।

ळिति* वषट् करोत्यसौ वाव वावतवः षळेत् मेव तद्वत्तुष्वाद्धातु-
 तुषु प्रतिष्ठापयति ; यादृगिव वै देवेभ्यः करोति, तादृगिवास्मै
 देवाः कुर्वन्ति”-इति । मन्त्रे पूर्वभागो ‘वी’-शब्दो निपातत्वाद्
 “वी गतिप्रजन०”-इत्यादिधातुजत्वाद्वा † गमनस्वभाव मादित्य
 मभिधत्ते । तदेतदभिप्रेत्य ‘असौ वाव वौ’-इत्युक्तम् । असन्ताद्याः
 ‘वृत्तवः’ सङ्ख्यावशात् ‘षट्’-इत्यभिधीयते । तस्मिन्पाठेन ‘एत मेव’
 ‘वी’-शब्दाभिधेय मादित्यं षट्-शब्दाभिधेयेषु ऋतुष्वाद्धाति । न
 केवल माधानमात्रं किन्तु तेषु ऋतुषु ‘प्रतिष्ठापयति’ स्वैर्येणाव-
 स्थापयति । एवं सत्यसौ होता देवेभ्यो यादृश मेव प्रयोजनं करोति,
 तादृश मेव प्रतिष्ठारूपं प्रयोजनम् ‘अस्मै’ होत्रे, तद्वारेण यजमानाश्च
 देवाः कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

त्रयो वै वषट्कारा वज्रो धामच्छद्रिक्तः स
 य मेवोच्चैर्बलि वषट् करोति स वज्रस्तं तं प्रहरति

* “वीःपळिति वषट्कारः”-इति भाष० श्रौ० १.५.१५ । “वृहस्पत्यश्रीयज्ञवाल्कि-
 यज्ञाना मादिः”-इति (पा० ८.९.६१.) पृतिः ।

† ‘वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसन्त्वाद्भातेषु’-इति धा० पा० अटा० प० २८ ।

स्तत् प्रैषाणां प्रैषत्वम्”-इति । ज्योतिष्टोमाख्यो ‘यज्ञः’ यदा केनचिन्निमित्तेन देवेभ्य उदकामत्, तदा ‘तम्’ उल्कान्तं यज्ञं ‘प्रैषैः’ “होता यज्ञदग्निं समिधा”-इत्येवमाद्यैः (तै० ब्रा० ३. ६.२.१-२२.) प्रैषमन्त्रैस्तस्य यज्ञस्य ‘प्रैषम्’ आह्वानम् ‘ऐच्छन्’ ; यस्मादेवं तस्मात् ‘प्रैषम्’ आह्वानं कुर्वन्तेऽभिरिति व्युत्पत्त्या मन्त्राणां प्रैषनाम सम्पन्नम् ॥

अथ पुरोरुचः प्रशंसति— “तं पुरोरुग्भिः प्रारोचयन् ; यत् पुरोरुग्भिः प्रारोचयंस्तत् पुरोरुचां पुरोरुक्त्वम्”-इति । “वायुर-येगाः”-इत्याद्याः सप्त पुरोरुचः (वा०स०१७.३१-३७.) ; प्रउग-लक्षणां समानां प्रारोचनहेतुत्वात् । तथाविधाभिः पुरोरुग्भिः तं पूव माहूतं यज्ञं देवाः ‘प्रारोचयन्’ तस्य यज्ञस्य रुचि भूत्पाटितवन्तः । अतः पुरोरुचनहेतुत्वात् पुरोरुगिति नाम सम्पन्नम् ॥

वेदेः प्रशंसा भावः— “तं वेद्या मन्वविन्दन् ; यद्दद्या मन्व-विन्दंस्तद्देवेदित्वम्” इति । ‘तं’ प्रारोचितं यज्ञं नामिकां ‘वेद्याम्’ ‘मन्वविन्दन्’ अनुकूलत्वेनोपलब्धवन्तः । वेदेनस्य नामस्य स्थानत्वाद् वेदिविति नाम सम्पन्नम् ॥

* “उदकामत् प्रयज्ञाः । तेषां देवा । ७-१-१० । यन्मर्गप्रैषितो भैवावकणः प्रेषति ; येषेर्हीतारम् । होता यज्ञत्वाप्रैषिभिः प्रेषनविद्वाभिः”-इति आश्र० शी० ३.२.१-५ ।

† “वायुरयेगा यज्ञप्रारोचिनि समाना पुरोरुचां तस्यालस्या उपविष्टात् लृचं लृच संसेत । वायुरयेगाः दग्निं तं सप्त रुचाः” इति आश्र० शी० १७.२०.४,५ । तृधानं पृ० ४-४५०६० ।

‡ “वेदेषु नामैः-इत्यस्य नृशब्दे (१५२) ‘अपिषिषिषिर्इतिविदिर्दार्क्यादकीर्णिस्यथ’-इति (उणा० ४.१२०) रूपं सिद्धं भावः । “अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति”-इत्यारभ्य “वेदिं करणं यथाकम्”-इति भावत आत्मा० शी० २.६. १-३५ इ० ।

ग्रहप्रशंसा माह— “तं वित्तं ग्रहैर्व्यगृह्यत ; यद्वित्तं ग्रहै-
व्यगृह्यत, तद्गृहाणां ग्रहत्वम्”—इति । ‘वित्तं’ लब्धं ‘तं’ यज्ञं
‘ग्रहैः’ उपांश्वन्तर्यामादिभिः ‘व्यगृह्यत’ विशेषेण स्वीकृतवन्तः ।
तस्मात् ग्रहणस्य स्त्रीकारस्य हेतुत्वात् ग्रहनाम सम्प्रदानम् * ॥

निविदां प्रशंसा माह— “तं वित्त्वा निविद्विन्यवेदयन् ;
यद्वित्त्वा निविद्विन्यवेदयन्स्तन्निविदां निवित्त्वम्”—इति । ‘तं’ यज्ञं
‘वित्त्वा’ लब्ध्वा ते देवाः परेभ्यो देवेभ्यो ‘निविद्वि’ पूर्वोक्तद्वादश
पदादिरूपाभिः † ‘न्यवेदयन्’ कथितवन्तः । तस्मात् निवेदनस्य
परबोधनार्थकथनस्य हेतुत्वात् निविदानाम् सम्प्रदानम् ‡ ॥

अथ प्रेषकर्तुः प्रहृत्वगुणविधानार्थं प्रस्ताति— “महद्वाव
नष्टैष्यभ्यल्पं वेच्छति, यतरो वाव तयोर्ज्याय इवाभौच्छति, स एव
तयोः साधीय इच्छति”—इति । नष्टं वस्तु प्रयत्नेन तत्र तत्रान्वि-
च्छतीति ‘नष्टैषी’, तादृशः । पुरुषो द्विपिधः ;—तत्र कश्चिद्
‘महद्वाव’ नष्टाद्वस्तुनोऽधिकं भवति अभौच्छति, नष्टादल्पं वा अन्यः
कश्चिदिच्छति ; तयोर्मध्ये ‘यतरो वाव’ य एव पुरुषो ‘ज्याय इव’
महद्देवेच्छति ; “ ३’ पुरुषः ‘तयोः’ मध्ये ‘साधीयः’ अत्यन्तं
साधु वस्तु इच्छति ; अन्यं कामयमानस्तु न तथेत्यर्थः । अस्त्वेवं
लौकिक न्यायः, किं प्रकृतं ? इत्याशङ्क्याह— “य उ एव प्रेषान्
वर्षीयसो वर्षीयमी वेद, स उ एव तान् साधीयो वेद ; नष्टैष्यं ह्येत
द्यत् प्रेषाः”—इति । ‘य उ एव’ वस्तु प्रेषमन्त्रात् ‘वर्षीयसः—वर्षी-
यसः अतिप्रवृद्धान् वेद ; सर्वेषु प्रेषमन्त्रेषु प्रहृत्वार्थं वीक्षा प्रयुक्ता ।

* पृ० २ पृ० ६ ।

† १भा० ४३८ पृ० ३० ।

‡ १भा० ४३९ पृ० १ । ‘यच्छी निविदः शक्यन्’—इति चर्कैकेकादशमखण्डं
वक्षति । ‘परैराप्रोत निविदः’—इति हि वा० सं० १६ पृ० २३ ।

वीक्षा । 'तं' वषट्कारं प्रजास्य पशवस्य सेवन्ते ; तस्मात्तादृक्कामेन धाम ऋषट्कारः प्रयोक्तव्यः ॥

रिक्तस्य स्वरूपं दर्शयति— “अथ येनैव षळवराध्नोति, स रिक्तः”—इति । षट्शब्दो वषट्कार मभिधत्ते ; भीमसेनो भीम इतिवदेकदेशेन व्यवहारात् । 'येनैव' उच्चारणेन 'षळवराध्नोति' वषट्कारावरोधं समृद्धभावं प्राप्नोति ; नीचोच्चारणेन हि वषट्कारस्य समृद्धभावः । 'मः' तथोच्चारितो वषट्कारो 'रिक्तः'—इत्युच्यते ; उच्चध्वनियोग्यस्य तदभावे शून्यप्रायत्वात् ॥ त मेतं रिक्तं निन्दति— “रिणक्त्यात्मानं रिणक्ति यजमानं पापीयान् वषट्कर्ता भवति, पापीयान् यस्मै वषट् करोति ; तस्मात् तस्माशास्त्रेयात्”—इति । रिक्ताख्यो वषट्कारः प्रयुज्यमानः सन् होतुगत्मानं 'रिणक्ति' रिक्तीकरोति, समृद्धिहीनं दरिद्रं करोतीत्यर्थः । तथा यजमान मपि 'रिणक्ति' अतस्तेन वषट्कर्ता होता 'पापीयान् भवति' अत्यन्तनरकसाधनपापेन युक्तो भवति । 'यस्मै' यजमानाय वषट् करोति, सोऽपि पापीयान् भवति । तस्मात् कारणात् 'तस्य' रिक्तस्य वषट्कारस्य आशां 'नेयात्' न प्राप्नुयात्, इच्छा मपि न कुर्यात्, किमु तत्रयोग मित्यर्थः ॥

प्रश्नोत्तराभ्यां वषट्कारस्येष्टानिष्टफलप्राप्तिसामर्थ्यं दर्शयति— “किं म यजमानस्य पापभद्र माद्रियेतेति इ स्माह योऽस्य होता स्यादिःयत्रैवैनं यथा कामयेत तथा कुर्यात्”—इति । तदेतद् वाक्यं “प्राणानां वा एतदुक्थम्”—इत्यस्मिन् खण्डे (१२४०) प्रउग-विषयं यथा व्याख्यातम्, तथैवात्र वषट्कारविषयं व्याख्यातव्यं मिति ॥

अनिष्टफलसाधनत्वं दर्शयति— “यं कामयेत यथैवानीजानो

ऽभूत्, तथैवेजानः स्यादिति,—तथैवास्य ऋचं ब्रूयात् तथैवास्य वषट् कुर्यात्, सदृशं मेवैनं तत् करोति”—इति । ‘अनीजानः’ अकृतयज्ञः पुरुषः यथैव फलरहितो ऽभूत्, तथैवायम् ‘ईजानः’ कृतयज्ञोऽपि फलरहितः स्यादिति ‘यं’ यजमानं होता कामयेत, ‘अस्य’ यजमानस्य येन स्वरेण याज्यां ब्रूयात्, तेनैव स्वरेण वषट्कारं मपि ब्रूयात् ; तथा सति ‘एनं’ कृतयज्ञं यज्ञरहितेन ‘सदृशं’ फलरहितं करोति ॥ अनिष्टफलान्तरसाधनत्वं दर्शयति— “यं कामयेत पापीयान्स्यादित्युच्चैस्तरा भस्य ऋचं मुक्ता शनैस्तरां वषट् कुर्यात्पापीयांस मेवैनं तत्करोति”—इति । ‘पापीयान्’ दारिद्र्यो नरकयोग्यो वा यजमानः स्यादिति कामयमानो होता ऋचं मतिशयेनोच्चैरुच्चार्य वषट्कारं मतिशयेन नीचैः ब्रूयात् ; तथा सति एनं यजमानं पापीयांस मेव करोति ॥

अथेष्टफलसाधनत्वं दर्शयति— “यं कामयेत श्रेयान्स्यादिति, शनैस्तरा भस्य ऋचं मुक्ताश्चैस्तरां वषट् कुर्याच्छ्रेय एवैनं नच्छ्रिया मादधाति”—इति । ‘श्रेयान्’ दारिद्र्यरहितः पापरहितश्च यजमानः स्यादिति कामयमानो होता ‘ऋचं’ याज्यां शनैरुच्चार्य वषट्कारं मतिशयेनोच्चैरुच्चारयेत् * ; तच्च ‘श्रिये’ सम्पदर्थं मेव भवति । ‘तत्’ तेन प्रयोगेण ‘एनं’ यजमानं ‘श्रियाम्’ ऐहि-कामुष्मिकसम्पदि स्थापयति ॥

याज्यावषट्कारयोर्निरन्तर्यं विधत्ते— “सन्ततं सृचा वषट् कृत्यं सन्तत्यं”—इति । ‘ऋचा’ याज्याया सह ‘सन्ततं’ निरन्तरं यथा भवति तथा ‘वषट् कृत्यं’ वषट्कार उच्चारणीयः । तच्च यजमानस्य श्रेयः सन्तत्यै सम्पद्यते ॥

* “उच्चैस्तरा वा वषट्कारः”—अरि पा० १. २. ३५ ।

वेदनं प्रशंसति— “सन्धीयते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”--
इति । ‘सन्धीयते’ संयुज्यते ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्
करिष्यन्त्साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति प्रत्यक्षाद् देवतां
यजति वज्रो वै वषट्कारः स एष प्रहृतो ऽशान्तो
दीदाय तस्य हैतस्य न सर्वं इव शान्तिं वेद न
प्रतिष्ठां तस्माद्वाप्येतर्हि भूयानिव मृत्युस्तस्य हैषैव
शान्तिरेषा प्रतिष्ठा वागित्येव तस्माद्वषट्कृत्य वषट्-
कृत्य वागित्यनुमन्त्रयेत् स एनं शान्तो न हिनस्ति
वषट्कार मा मां प्रमृचो माह त्वां प्रमृचं बृहता
मन उपह्वये व्यानेन शरीरं प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठां गच्छ
प्रतिष्ठां मा गमयेति वषट्कार मनुमन्त्रयेत् तद् इ
स्माद् दीर्घं मेतत् सदप्रभोजः सह भोज इत्येव वषट्-
कार मनुमन्त्रयेत्तौजश्च ह वै सहश्च वषट्कारस्य प्रिय-

तमे तन्वौ^१ प्रियेणैवैनं तद्धाम्ना समर्चयति^२ प्रियेण
 धाम्ना समृध्यते य एवं वेद^३ वाक् च वै प्राणापानौ
 च वषट्कारस्त^४ एते वषट्कृते वषट्कृते व्युत्क्रामन्ति^५
 ताननुमन्त्रयेत् वागोजः सह ओजो मयि प्राणा-
 पानावित्यात्मन्येव तद्धोता वाचं च प्राणापानौ च
 प्रतिष्ठापयति^६ सर्वायुः सर्वायुत्वाय^७ सर्व मायुरेति य
 एवं वेद^८ ॥ ८ ॥

अथ होतुर्वषट्कारकाले देवताध्यानं विधत्ते— “यस्यै
 देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन्* ; साक्षादेव
 तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद् देवतां यजति”-इति । अध्वर्युः
 यां देवता मुद्दिश्य हविर्गृह्णाति, ‘तां’ देवता मयं होता वषट्-
 करिष्यन् वषट्कारायोदुक्तः मन् ‘ध्यायेत्’ मनसा देवतायाः
 शास्त्रीयां देवतामूर्त्तिं मादौ कृत्वा सम्यगनुमन्त्राय पश्चाद्वषट्
 कुर्यादित्यर्थः । एवं सति ‘साक्षादेव’ प्रत्यक्षेणैव देवतां तर्पयति ।
 न केवलं तस्यैवैव देवतायाः साक्षात्कारः, किन्तु ‘प्रत्यक्षात्’
 ‘प्रत्यक्षेणैव ‘तद्देवतां यजति’ यागकाले प्रत्यक्षेण पश्यतीत्यर्थः ॥

ननु देवता चक्षुषा न दृश्यते, कथं मस्याः प्रत्यक्षत्वमिति
 चेत्, नायं दोषः ; मानसप्रत्यक्षस्य विवक्षितत्वात् । यथा पुरो-
 वर्त्तिनौ देवता चक्षुषा दृश्यते, तथैव चिन्त्यमानापि मनसा
 दृश्यत एव † ॥

* इदं मेव श्रुतिवचनं यथायदुक्तं निरुक्तं ; ८. २. ७. द्रष्टव्यम् ।

† दुर्गाभाष्येण निरुक्तं इति चोक्तं । ए० सी० सु० २ भा० ४२९ प० ।

होतुर्वषट्कारादूङ् मनुमन्त्रं विधत्ते— “वज्रो वै वषट्-
कारः, स एष प्रहृतो ऽशान्तो दीदाय, तस्य हेतस्य न सर्व इव
शान्तिं वेद, न प्रतिष्ठां ; तस्माद्वाप्येतर्हि भूयानिव मृत्युस्तस्य हेवैव
शान्तिरेषा प्रतिष्ठा वागित्येव ; तस्माद्द्वषट्कृत्य-वषट्कृत्य वागि-
त्यनुमन्त्रयेत् ; स एनं शान्तो न हिनस्ति”-इति । वषट्कारस्य
वज्रत्व मसकृदुक्तम् ‘स एषः’ वषट्कारात्मको वज्रः परस्योपरि
प्रहृतः सन् ‘अशान्तः’ उग्रः ‘दीदाय’ दीप्यते । ‘तस्य’ वज्रस्य
‘शान्तिम्’ उपशमप्रकारं ‘सर्व इव’ सर्वोऽपि पुरुषो न वेद । उप-
द्रवशान्तिरूङ् वषट्कारस्योद्यत्वपरिहारेण क्वचिदवस्थानं ‘प्रतिष्ठा’,
ता मपि सर्वो न वेद । ‘तस्मात्’ शान्तिप्रतिष्ठाविषयज्ञाना-
भावात् ‘एतर्हि अपि’ इदानीं मपि लोके मृत्युः ‘भूयानिव’ बहु-
भूत एव प्रवर्तते । ‘तस्य’ तादृशवषट्कारवज्रस्यैवैवं वक्ष्यमाणा
‘शान्तिः’ शमनोपायः ; तथैषा वक्ष्यमाणैव ‘प्रतिष्ठा’ परोपद्रव-
रहितावस्थितिः । वागित्येवेत्यनेन साभिधीयते । उपरिष्ठावस्थ-
माणस्य मन्त्रस्य * स्मरणं मिदम् । वागोज इत्यादिको यो मन्त्रः,
स एव शमनोपायः ; न त्वन्यः कश्चिदस्ति । तस्माद् ‘वषट्कृत्य-
वषट्कृत्य’ यदा यदा वषट् करोति, तदा तदा वागिति मन्त्रेणानु-
मन्त्रयेत् । ‘सः’ वज्रस्तावता शान्त एव, न हिनस्ति । अथ
भेदः पक्षः ॥

पक्षान्तरं सभिप्रेत्यान्येन मन्त्रेणानुमन्त्रणं विधत्ते— “वषट्-
कार मा मां प्रमृत्ता, माहं त्वां प्रमृत्तं, ब्रह्मता मन उपह्वये,
व्यानं शरीरं, प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठां गच्छ, प्रतिष्ठां मा गमयेति
वषट्कार मनुमन्त्रयेत्”-इति । हे ‘वषट्कार’ वज्ररूप ! ‘मां’

* अक्षरं स्वर्णं उपरिष्ठाद (३५ पृ० ८ पं०) व्याख्यास्यमानस्यति भावः ।

यजमानं 'मा प्रमृच्छः' प्रमृष्टं विनष्टं मा कार्षीः ; अह मपि त्वा
'मा प्रमृच्छं' विनष्टं माकार्षम् । 'सहता' प्रौढेन यज्ञेन 'मनः' त्वदीयं
'उपह्वये' अनुजानामि । तथा 'व्यानेन' व्यानादिवायुना सह
त्वदीयं शरीरं अनुजानामि । यतस्त्व' सर्वस्य प्राणिसङ्घस्य 'प्रतिष्ठा'
धाश्रयोऽसि, तदर्थं त्व मपि 'प्रतिष्ठां' स्थैर्येणावस्थितिं गच्छ ।
ततो मा मपि 'प्रतिष्ठां' स्थैर्येणावस्थितिं प्रापय । 'इति' अनेन
मन्त्रेणानुमन्त्रयेत ॥

त मिमं द्वितीयं पक्षं निन्दित्वा मन्त्रान्तरं दर्शयति— "तद्
ह स्माह दीर्घं मेतत्सटप्रभोजः सह ओजः"— इति । 'तद् ह' तत्रैव
अनुमन्त्रणे ब्रह्मवादी कश्चिदाह स्व । किं माह ? इति, तदुच्यते—
'एतत्' पूर्वाह्नं, मन्त्रवाक्यं 'दीर्घं सत्' अपि वज्रं समाद्यत्सु
'अप्रभुं' न क्षमम् । कोऽसौ क्षमः ? इति, स उच्यते— 'ओजः सहः
ओजः' इति पदत्रयात्मको मन्त्रः * । मन्त्रार्थं तु श्रुतिरेव
व्याख्यास्यति ॥

तेन मन्त्रेणानुमन्त्रणं विधत्ते— "इत्येव वषट्कारं अनुमन्त्र-
येत"— इति । एवकारः पूर्वमन्त्रव्यावृत्त्यर्थः ॥ मन्त्रपदयोरेव दर्श-
यति— "ओजश्च ह वै सहश्च वषट्कारस्य प्रियतमो तन्वी"— इति ।
स्यष्टोऽर्थः ॥ अनेन मन्त्रेणोद्यत्वशान्तिं दर्शयति— "प्रियेणैवैनं
तद्धान्ना समर्हयति"— इति । प्रियतमयोः शरीरयोर्नामग्रहणे
भति वषट्कारस्योद्यत्वरूपः कोपो गच्छति, ततः 'एनं' वषट्कारम्
'प्रियेण धान्ना समर्हयति' सर्वभूतानां अनुपद्रवकारिणा प्रियेण

* एष एव प्रियशरीरव्याख्या मुपेता चब्रह्मते ; तद्ब्रह्मण्यनुपद मेव (३५ ५० ४ पं०)
तथा च ऊहः— "वागीजः सह ओजो मायि प्राणापानाविति वषट्कारः सुक्तीकाऽनुमन्त्र-
येत"— इति श्राय० श्रौ० १. ५. १७।

स्वरूपेण समृद्धं करोति । अत्र मन्त्रगतो द्वितीयः शब्दः
आदरार्थं इत्यभिप्रायः ॥

वेदनं प्रशंसति — “प्रियेण धाम्ना समृध्यते य एवं वेद” — इति ॥

अथ प्रियशरीरद्वयवाचकाभ्यां पदाभ्यां सहितं मादौ विहितं
मन्त्रं मेव सिद्धान्तयति — “वाक् च वै प्राणापानौ च वषट्-
कारस्त एते वषट्कृते वषट्कृते व्युत्क्रामन्ति; ताननुमन्त्रयेत्—
वागोजः सह श्रोजो मयि प्राणापानावित्यात्मन्येव तद्धोता वाचं
च प्राणापानौ च प्रतिष्ठापयति, सर्वायुः; सर्वायुत्वाय” इति ।
यद्यं वागस्ति, यो च प्राणापानौ स्तः, तस्य तयो * वषट्कारस्वरू-
पम् । यदा यदा होता वषट् करोति, तदा तदा वषट्कार-
रूपा होतुर्वाक्प्राणापानाः शरीरादुत्क्रामन्ति । अतस्तस्माद् भूदिति
तांस्तौन्वागोजइत्यादिना प्राणापानावित्यात्मनेव मन्त्रेणानुमन्त्रयेत् ।
मन्त्रस्थायं मर्थः— ‘श्रोजः’-‘सहः’-इत्याभ्यां प्रियशरीराभ्यां
सुपेत ! हे वषट्कार ! त्वत्प्रसादान्मयि ‘श्रोजः’ बलं भवतु, तथा
वाक्प्राणापानाः सुखेन तिष्ठन्तु । अनेन मन्त्रेण होता स्वात्मन्येव
वाचं च प्राणापानौ च प्रतिष्ठापयति । तावता स्वयं ‘सर्वायुः’
गतसंवत्सरपरिमितेनायुषा युक्तो भवति । एतच्च यजमानस्य
सर्वायुत्वाय सम्पद्यते । पूर्वच (३३ पृ० ४ पं०) ‘वषट्कृत्य-
वषट्कृत्य वागित्यनुमन्त्रयेत्’-इति वषट्कारानुमन्त्रणयोरेक-
कर्तृकत्वं मुक्तम्, अत्र ‘आत्मन्येव तद्धोता’-इतिब्राह्मणे होतृ-
कर्तृकत्वं प्रतीयते; ततोऽनुमन्त्रणस्य यजमानकर्तृकत्वं मन्त्रै-
रुक्तं वाधित्वा होतृकर्तृकत्वं मेव द्रष्टव्यम् ॥

* “ते तयो” इति ।

१ “इति होता”-इति मा० श्रौ० १. २१. १६।

वेदनं प्रशंसति— “सर्वं मायुरेति य एवं वेद”-इति ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्तं^१ प्रेषैः प्रेष मैच्छन्^२
 यत्प्रेषैः प्रेष मैच्छंस्तत् प्रेषाणां प्रेषत्वं तं पुरोरुग्भिः
 प्रारोचयन्त्पुरोरुग्भिः प्रारोचयंस्तत्पुरोमृचां पुरो-
 रुक्तुं तं त्रेथामन्वविन्दन् यद्देद्या मन्वविन्दंस्तद्दे-
 वेदित्वं^३ तं वित्तं ग्रहैर्व्यगृह्णात^४ यद्वित्तं ग्रहैर्व्यगृह्णात
 तद् ग्रहाणां ग्रहत्वं^५ तं विचवा निविद्भिर्न्यवेदयन् यद्
 विच्चा निविद्भिर्न्यवेदयंस्तन्निविदां निवित्तं^६ महद्वाव
 नष्टेष्यभ्यल्पं वेच्छति^७ यतरो वाव तथोज्याय इवा-
 भीच्छति^८ स एव तयोः माधीय इच्छति^९ य उ एव
 प्रेषान्वर्षीयसो वर्षीयसो वेद स उ एव तान्त्साधीया
 वेद नष्टेष्यं ह्यतद्यत्प्रेषास्तस्मात्प्रहस्तिष्ठन् प्रेष्यति ॥८॥

अथ प्रेषादीनां प्रशंसां विवक्षुरादौ प्रेषान् प्रशंसति— “यज्ञो
 वै देवेभ्य उदक्रामत् ; तं प्रेषैः प्रेष मैच्छन् ; यत् प्रेषैः प्रेष मैच्छं-

द्विषते भ्रातृव्याय वधं यो ऽस्य स्तृत्वस्तस्यै सार्तवै
 तस्मात्स भ्रातृव्यवता वषट् कृत्यो ऽथ यः समः
 सन्ततो ऽनिर्हाणस्यः स धामच्छत् तं तं प्रजाश्च पशव-
 श्चानूपतिष्ठते तस्मात्स प्रजाकामेन पशुकामेन वषट्-
 कृत्यो ऽथ येनैव षड्वराप्नोति स रिक्तो रिणक्ता-
 त्मानं रिणक्ति यजमानं पापीयान्वषट्कर्त्ता भवति
 पापीयान्यस्यै वषट् करोति तस्मात्तस्याशां नेयात्किं
 स यजमानस्य पापभद्र माद्रियेतेति ह स्माह यो
 ऽस्य होता स्यादित्येवैनं यथा कामयेत तथा
 कुर्याद् यं कामयेत यथैवानीजानो ऽभूत्तथैवेजानः
 स्यादिति यथैवास्य ऋचं ब्रूयात्तथैवास्य वषट् कुर्यात्स-
 दृश संवैनं तत्करोति यं कामयेत पापीयान्स्यादित्यु-
 च्छेत्तरा मस्य ऋच मुक्त्वा शनैस्तरां वषट् कुर्यात्पापी-
 यांस संवैनं तत्करोति यं कामयेत श्रियान्स्यादिति
 शनैस्तरा मस्य ऋच मुक्त्वा च्छेत्तरां वषट् कुर्याच्छ्रिय
 एवैनं तच्छ्रिया मादधाति सन्तत मृचा वषट् कृत्यं
 सन्तत्यै सन्धीयते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ७ ॥

अथ फलविशेषार्थं वषट्कारभ्यावासात्संवेदानाह— “अथो वै
 वषट्कारा वञ्चो धामच्छद्रिक्तः” इति । ‘वञ्चः’ इति प्रथमस्य
 वषट्कारभेदस्य नामधेयम्, ‘धामच्छत्’ इति द्वितीयस्य, ‘रिक्तः’-
 इति तृतीयस्य ॥

तेषां मध्ये वज्रस्य स्वरूपं दर्शयति— “स य मेवोच्चैर्बलि वषट् करोति, स वज्रः इति । ‘सः’ होता य मेव मन्त्र सुच्चैर्यथा भवति तथा, बलि च यथा भवति तथा, वषट्करोति, ‘सः’ मन्त्ररूपो वषट्कारो ‘वज्रः’ इत्युच्यते । अत्रोच्चैः-शब्देन ध्वनेराधिक्यं सुच्यते, ‘बलि’-शब्देनाक्षरसारूप्यम् ; तदुभययुक्तो वज्रः ॥ तस्य प्रयोगं विधत्ते— “तं-तं प्रहरति, द्विषतं भ्रातृव्याय वधं योऽस्य स्तृत्य-स्तमै स्तर्तवै ; तस्मात्स भ्रातृव्यवता वषट् कृत्यः”-इति । ‘यः’ द्वेषो यजमानस्य ‘स्तृत्यः’ हन्तव्यो भवति, ‘तस्मै स्तर्तवै’ तं हन्तुं ‘द्विषते’ द्वेषं कुर्वते ‘भ्रातृव्याय’ शत्रवे ‘तं-तं’ वधं प्रहरति’ वध-शब्दो हननमाधनं वज्रं ब्रूते । यदा-यदा अपेक्षितस्तदा-तदेति विवक्षया तं-तं मिति वीष्णः । यस्मात् प्रहरणहेतुर्वज्रः, तस्मात् ‘सः’ वज्रो ‘भ्रातृव्यवता’ यजमानेन वषट्काररूपेण प्रयोक्तव्यः । होतृप्रयोग एव यजमानप्रयोगः ; दक्षिण्या होतुः क्रीतत्वात् ॥

धामच्छदः स्वरूपं दर्शयति—“अथ यः समः सन्ततो ऽनिर्हाणर्षः, स धामच्छत्”-इति । ‘यः’ वषट्कारः ‘समः’ पूर्वोक्तबलित्वादिदोषरहितो यथाधीतस्तथैवोच्चारितः, ‘सन्ततः’ याज्यया मद्द विच्छेदरहितः, निःशेषेण हानं परित्यागो यस्य ऋचः, सा निर्हाणा ; तथाविधा काचिट्टग् याज्यारूपा यस्य वषट्कारस्य सोऽयं ‘निर्हाणर्षः’, याज्यापाठहीन इत्यर्थः ; तद्वैलक्षण्यात् ‘अनिर्हाणर्षः’, सम्पूर्णयाज्यापाठोपेत इत्यर्थः । कौटुशो वषट्कारो धामच्छत् ? इति, उच्यते—धाम यज्ञस्थानं, तत्र यथा रक्षांसि न प्रविशन्ति, तथा क्वादयति, स ‘धामच्छत्’ । तस्य प्रयोगं विधत्ते— “तं-तं प्रजाश्च पशवश्चानूपतिष्ठते, तस्मात्स प्रजाकामेन पशुकामेन वषट् कृत्यः”-इति । प्रजाभिः पशुभिश्च अन्वयार्थं तं-तं मिति

प्रेषमन्त्राः कस्मात् प्रहृष्टाः ? इति चेत्, पुरोनुवाक्यानां सन्नि-
हितत्वात् ताभ्योऽधिका 'दीर्घाः' इत्यवगन्तव्यम् । 'स उ एव' दीर्घ-
त्वाभिन्न एव 'तान्' प्रेषमन्त्रान् 'साधीयो वेद' अतिशयेन सम्यक्
वेद । ननु लौकिकन्यायोदाहरणे नष्टवस्तुनोऽन्वेषण मुदाहृतम्, इह
तु प्रेषमन्त्राणां मभिवृत्तिरुक्तं लौकिकेनासङ्गत मिति चेत्,
सङ्गत मैवैतत् ;—'हि' यस्माद्ये प्रेषाः सन्ति, ते 'नष्टैष्यन्' नष्टस्य
यज्ञस्यान्वेषणहेतवः ॥

पुरोनुवाक्याभ्यो दीर्घत्वेन प्रेषान् प्रशस्य तदुच्चारणकाले प्रहृष्टत्वं
विधत्ते— "तस्मात् प्रहृष्टिष्ठन् प्रेषति" इति । यस्मादति-
शयेन वृद्धाः प्रेषाः 'तस्मात्' तत्पाठकाले मैत्रावरुणः 'प्रहृष्टः' विन-
येनैव किञ्चिद्वदन्तगिवास्त्रिउन्ननुपविष्टो मन्त्रान् पठेत् । यथा
लोकं पितृगुर्वादीन् दृष्ट्वा प्रहृष्टिष्ठति, तद्वत्,— यथा वा नष्ट-
वस्तुनोऽन्वेषणं प्रहृष्टत्वादिना गुप्तश्चरति ॥ ६ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
एतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

नवमः खण्डः ॥ ६ ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

गर्भा वा एत उक्त्यानां यन्निविदस्तदात्पुरस्ता-
दुक्त्यानां प्रातःसवने धीयन्ते तस्मात्पराञ्चो गर्भा

धीयन्ते पराञ्चः सम्भवन्ति यन्मध्यतो मध्यन्दिने
धीयन्ते तस्मान्मध्ये गर्भा धृता यदन्ततस्तृतीयसवने
धीयन्ते तस्मादमुतो ऽर्वाञ्चो गर्भाः प्रजायन्ते
प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद पेशा वा
एत उक्थानां यन्निविदस्तद्यत्पुरस्तादुक्थानां प्रातः-
सवने धीयन्तं यथैव प्रवयणातः पेशः कुर्यात्तादृक्त-
दाग्मध्यतो मध्यन्दिने धीयन्ते यथैव मध्यतः पेशः
कुर्यात्तादृक्तदादन्ततस्तृतीयसवने धीयन्ते यथैवात्र
प्रजनतः पेशः कुर्यात्तादृक्तत्सर्वतो यज्ञस्थ पेशमा
शोभते य एवं वेद ॥ १० ॥

अथ निविदां सवनभेदेन स्थानभेदं विवक्षुः प्रातःरावने स्थान-
विशेषं विधत्ते— “गर्भा वा एत उक्थानां यन्निविदस्तद् यत्
पुरस्तादुक्थानां प्रातःसवने धीयन्ते, तस्मात् पराञ्चो गर्भा धीयन्ते,
पराञ्चः सम्भवन्ति” इति । “अग्निर्देवेहः”—इत्यादयो निविदः
सन्ति * । एतं निविदिशेषा उक्थानां शस्त्राणां ‘गर्भा वै’ गर्भ-
स्थानीया एव । तथा सति प्रातःसवनप्रयोगे शस्त्राणां पुर-
स्ताद्विदिदो ‘धीयन्ते’ स्थाप्यन्ते, स्थापयेयुरित्यर्थः । यस्मात्
गर्भस्थानीयानां पुरःस्थापनम्, तस्मात्तत्रोकेऽपि गर्भाः ‘पराञ्चः’ स्त्री-
शरीरे पर सुत्कृष्टं पुरोभागं गच्छन्तो गच्छन्तो ‘धीयन्ते’, धार्यन्ते
प्रसवकालेऽपि ‘पराञ्चः’ पुरोभागं गच्छन्त उत्पद्यन्ते ॥

माध्यन्दिनसवने स्थानविशेषं विधत्ते— “यन्मध्यतो मध्य-
न्दिने धीयन्ते, तस्मान्मध्ये गर्भा धृताः”—इति । यस्माच्छस्त्राणां
मध्ये निविदः प्रयुक्ताः, तस्मात् गर्भा उदरमध्ये धीयन्ते ॥

तृतीयसवने स्थानविशेषं विधत्ते— “यदन्ततस्तृतीयसवने
धीयन्ते, तस्मादमुतोऽवाप्नो गर्भाः प्रजायन्ते प्रजात्यै” इति ।
‘अन्ततः’ शब्दस्य अन्तिमे देशे एका सृचं शिष्टा निविदः पठि-
तव्याः । यस्मादेता अन्तिमदेशभागिन्यः, तस्मात्त्रोकेऽपि गर्भा
‘अमुतः’ निवासस्थानात्प्रातुरुदरमध्यात् ‘अर्वाच्च’ अधोभागगताः
प्रजायन्ते ; तच्च यजमानस्य प्रजननार्थं भवति ॥

वेदनं प्रशंसति— “प्रजायते प्रजया पद्मभिर्य एवं वेद”—इति ॥

मानत्रये विहितं निविदां स्थानत्रयं प्रशंसति — “पेगा वा
पुनः उक्त्यानां यन्निविदम् ; तद्यत् पुरस्तादुक्त्यानां प्रातःसवने
धीयन्ते, यथैव प्रवयणतः पेगः कुर्यात् तादृक्तद् ; यन्मध्यतो मध्यन्दिने
धीयन्ते, यथैव मन्वतः पेगः कुर्यात् तादृक्तद् ; यदन्ततस्तृतीय
सवने धीयन्ते, यथैवाव प्रजनतः पेगः कुर्यात् तादृक्तत्” इति ।
पेगा अलङ्कारः । ‘वेज् तन्तुमस्तानि’—इति (म्वा० १००६)
शान्ताः यद्यन्तरोत्पत्तिः । कृविन्दानां यत्प्रारम्भं वस्त्रवयनम्, तत्
‘वयणम्’ । त्रिके यथैव वाससांः ‘प्रवयणतः’ वयनप्रारम्भे ‘पेगः’
अलङ्कारं कुर्यात् ; यथैवावपेतेस्तन्तुभिरलङ्कारः ; तथैव प्रातः-
सवने शस्त्राणां पुरतो निविद्यथनं भवति । तच्च § वस्त्रस्थानी-
यानां मुक्त्यानां प्रथमभागे अलङ्कारात् सम्पद्यते ॥ ;— शस्त्र-
मध्ये तन्पठनं, वस्त्रमध्ये वर्णान्तरणालङ्कारममम् । एवं ‘प्रजनः’

१ ‘वयणशब्दनिर्माणः’ च ।

२ ‘कृविन्दस्य’ ग ।

३ ‘वाससां’ ग ।

४ ‘पुनः’ च ।

५ ‘अलङ्कारात् सम्पद्यते’ च ।

वस्तुभ्यान्तभागः ; तत्र यथा वर्णान्तरेणालङ्कारः, तादृशुकथाना
मन्ते निविन्दनम् ॥

वेदनं प्रशंसति-- "सर्वतो यज्ञस्य पशसा शोभते य एतं
वेद" इति ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपत्रिकायां प्रथमाध्याये

दशमः खण्डः ॥ १० ॥

। अथ एकादशः खण्डः ॥

सौर्या वा एता देवता यन्निविदस्तादृशत्वाद्-
ज्ञानां प्रातःसवनं धीयन्ते मयता मथन्ति न उन्त-
नस्तृतीयसवनं आदित्यस्यैव तद् जलं मनु पर्यावर्त्तन्ते
पृच्छां वै देवा यज्ञं समभरं तस्मात्पृच्छो निविदः
मथन्ते वै तद् देवा यज्ञं समभरं तस्मात्पृच्छः सम-
भवतस्मादात्पृच्छं निविदां शंस्वे दद्यादिति तदु खलु
परमेव ददति न निविदः पद मतीयाद्यन्निविदः
पद मतीयाद्यज्ञसा तच्छिद्रं कुर्यादाज्ञस्य वै शिद्रं
तद्यज्ञसां अनु पापीयान् भवति तस्मान्न निविदः
पद मतीयान्न निविदः पद विपरिहरेद्यन्निविदः पद

विपरिहरेन्सोहयेद्यज्ञं मुग्धो यजमानः स्यात्तस्मान्न
निविदः पदे विपरिहरेन्न निविदः पदे समस्येद्य-
न्निविदः पदे समस्येद्यज्ञस्य तदायुः संहरेत्यमायुको
यजमानः स्यात्तस्मान्न निविदः पदे समस्येत् प्रेदं ब्रह्म
प्रेदं ज्ञत्र मित्येते एव समस्येद् ब्रह्मज्ञत्रयोः संश्रित्यै
तस्माद् ब्रह्म च ज्ञत्रं च संश्रिते न तृचं न चतुर्द्वच
मति मन्येत निविद्वान मेकैकं वै निविदः पद मृत्तं
मूक्तं प्रति तस्मान्न तृचं न चतुर्द्वच मति मन्येत
निविद्वानं/निविदा ह्येव स्तोत्र मतिशस्त/ भवत्येकां
परिशिष्य तृतीयसवने निविदं दध्याद्यद् द्वे परि-
शिष्य दध्यात्प्रजननं तदपहन्याद्गर्भेस्तत्प्रजा व्यर्षये-
त्तस्मादेका सेव परिशिष्य तृतीयसवने निविदं
दध्यात्प्रसृतेन निविदमति पद्येत येन मूक्तेन निविद
मति पद्येत न तत्पुनरुपनिवर्तेत दान्तुह सेव तदन्य-
त्तद्देवतां तच्छन्दसं मूक्तमाहृत्य तस्मिन्निविदं दध्या-
न्मां प्र गाम पथो वय मिति पुरस्तात्सूक्तस्य शंसति
पथो वा यष प्रैति यो यज्ञं मुह्यति मा यज्ञादिन्द्र
सोमिन इति यज्ञादेव तन्न प्रच्यवते मा तस्थुर्ना
अरातय इत्यमतीयत एव तदपहन्ति यो यज्ञस्य
प्रसाधनस्तन्तुदेवेष्वततः त माहुतं नशीमहीति प्रजा

वै तन्तुः प्रजा मेवास्मा एतत्सन्तनोति मनोऽन्वाहुवा-
महे नाराशंसेन सोमेनेति मनसा वै यज्ञस्तायते
मनसा क्रियते सैव तत्र प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तिः ॥११॥
इत्यैतरेयब्राह्मणे तृतीयपञ्चिकायां प्रथमोध्यायः ॥१॥

अथ निविदिष्ये बहु वक्तव्यं विवक्षुरादौ सूर्यसादृश्येन
निविदः प्रशंसति— “सौर्या वा एता देवता यन्निविदस्तद्यत्
पुरस्तादुक्तानां प्रातःसवने धीयन्ते, मध्यतो मध्यन्दिने ऽन्ततस्तृ-
तीयसवन आदित्यस्यैव तद् व्रत मनु पर्यावर्तन्ते”-इति । या
निविदः सन्ति, ता ‘एताः’ सूर्यसम्बन्धिन्य एव । यथा सूर्यः
पुरस्तादुदित्यथ मध्ये स्थित्वा पश्चादन्तेऽस्त मेति, एवं निविदोऽपि
पुरस्तात्मध्येऽन्ते च स्थाप्यन्ते; तस्मादादित्यस्यैव ‘व्रतम्’ आचरण
मनु निविदः पर्यावर्तन्ते ॥

तामां निविदां द्वादशपदरूपाणा मेकैकस्मिन् पादेऽवसानं
विधत्ते— “पञ्चो वै देवा यज्ञं समभरंस्तस्मात् पञ्चो निविदः
शस्यन्ते” इति । देवाः पुरा यज्ञं ‘पञ्चः’ पादगः ‘समभरत्’
एकैकभागक्रमेण सम्पादितवन्त इत्यर्थः । तस्मादेता निविदोऽपि
पादगः शंसनीयाः * ॥

निविदां शंसकाय होत्रे ऽखदानं विधत्ते— “यद्दे तद्देवा
यज्ञं समभरंस्तस्मादश्वः समभवत् ; तस्मादश्वं निविदां शंस्ते
दद्यादिति,— तदु खलु वर मेव ददति”—इति । ‘यद्दे’ यस्मिन्नेव
देवे ‘तत्’ तदा देवा यज्ञं सम्पादितवन्तः, तस्माद् देशात्

* ‘निविदोऽपि पञ्चः’ एकैकस्मिन् पादे ऽवसाय शंसनीयाः’ च ।

अथ उत्पन्नः । अत एवाभिज्ञा आहुः । किमाहु रिति, तदुच्यते—
निविदां शंसकायाश्च दद्यादिति, 'तद् खुलु' तेनैवाश्वदानेन 'वर
मेव' श्रेष्ठ मेव वस्तु 'ददति' प्रयच्छन्ति ॥

द्वादशसु निवित्पदेषु कस्यापि पदस्यातिक्रमं निषेधति—“न
निविदः पद मतीयान्”—इति । एक मपि पदं न त्यजेदित्यर्थः ॥

विपक्षबाधपूर्वकं पूर्वपक्षं निगमयति—“यन्निविदः पद मती-
याद्, यज्ञस्य तच्छिद्रं कुर्याद् ; यज्ञस्य वै च्छिद्रं स्ववयजमानो
नु पायीयान् भवति ; तस्मान्न निविदः पद मतीयात्” इति ।
पदस्य परित्यागे यज्ञस्य छिद्रं भवति । तच्च स्रवति । ततो
यजमानो निन्दो * भवति । तस्मान्निवित्पदं न परित्यजेत् ॥

पदानां विपर्यासं † निषेधति— “न निविदः पदे विपरि-
हरेद् ; यन्निविदः पदे विपरिहरेत्सोहयेद्यज्ञं, मुग्धो यजमानः
स्यात् ; तस्मान्न निविदः पदे विपरिहरेद्”—इति ॥ [विपरिहारो
विपर्यासः‡] निविदः सम्बन्धि यत् पदद्वयम्, तत् 'न विपरिहरेत्'
विपरिततया न पठेत् । तथा सत्यं होता 'यज्ञं सोहयेत्'
यज्ञं भ्रान्तिं जनयेत् । ततो यजमानोऽपि 'मुग्धः' भ्रान्तः
स्यात् । तस्माद्विपर्यासो न कर्तव्यः ॥

निवित्पदसंश्लेषणं § निषेधति—“न निविदः पदे समस्येद्,
यन्निविदः पदे समस्येद्यज्ञस्य तदायुः संहरेत्, — प्रमायुको यज-
मानः स्यात् ; तस्मान्न निविदः पदे समस्येत्”—इति । पदयोः
संश्लेषणे यज्ञस्यायुः संहृतं भवेत्, यज्ञो विनश्येदित्यर्थः । ततो
यजमानोऽपि म्रियेत । तस्मात्पदद्वयं न संश्लेषयेत् ॥

* 'दरिद्रो' घ ।

† 'व्युत्क्रमन्दासं' घ ।

‡ घ पुस्तके तत्रे पदे न विदितं ।

§ 'पदयोः परस्परं श्रेवं' घ ।

अनेन निषेधेन सर्वेषां पदानां परस्परविश्लेषणमाप्ता मध्य-
मयोर्द्वयोः पदयोः संश्लेषणं विधत्ते— “प्रेदं ब्रह्म, प्रदं चतु-
मित्येत एव समस्येद्, ब्रह्मचतुर्योः संश्रित्यै ; तस्माद् ब्रह्म च
चतु च संश्रितं” इति । निवित्यदानां मध्ये ‘प्रेदं ब्रह्म’-इत्येकं
पदम्, ‘प्रेदं चतुम्’-इत्यपरं पदम् ; ते उभे एव संश्लेषयेत् ।
एवकार इतरसंश्लेषध्याहृत्यर्थः । तदेतन्मूलनं ब्राह्मणचतुरिय-
जात्योः परस्पराश्रयणाय भवति । तस्मादेव लोके जातिद्वयं
परस्पराश्रितं तिष्ठति ;—ब्राह्मणो धर्मं प्रवर्त्तयति, चतुरियस्तस्य
रक्षां करोति ॥

निवित्यदानां प्रक्षेपस्याश्रयभूते सूक्ते कश्चिन्नियमं विधत्ते—“न
दृचं न चतुर्दृचं मति मन्येत निविदान मेकैकं वै निविदः पद
मृचं सूक्तं प्रति ; तस्मान्न दृचं न चतुर्दृचं मति मन्येत, निविदानं
निविदा ह्येव स्तोत्र मतिशस्तं भवति”- इति । तिस्र ऋचो यस्मिन्
सूक्ते तत् ‘दृचम्’ * ; चतस्र ऋचो यस्मिन् सूक्ते तच्चतुर्दृचम् ।
तादृशं भूयविधं सूक्तं मतिक्रम्य ‘निविदानं’ निविदां पदानां
| धानं | प्रक्षेपं ‘न मन्येत’ न चिन्तयेत् । एतदुक्तं भवति—त्रिचतु-
र्मात्रार्थात् सूक्तादर्वाचीने सूक्ते निविदो न दध्यात्, किन्तु भूयस्यैव
दध्यादिति । ‘निविदः’ सम्बन्धि यत् ‘एकैकम्’ एव पदं तदेव
प्रत्युचं † प्रतिसूक्तं च समर्थं भवति । यस्मादीदृशं सामर्थ्यं तस्मा-
दित्युक्ताथोपसंहारः । अधिके सूक्ते निवित्यदेषु प्रक्षेपेषु निवि-
दैव स्तोत्रातिशंसनं कृतं भवति, न तु सूक्तम् ऋचं वापेक्षेत
तदित्यर्थः § ॥

* ३ पृ. १११ दृष्टव्यम् ।

† ‘प्रतिदृचं’ ध ।

+ एतदधिकं च-पुस्तके ।

§ ‘दृचं वापेक्षेत इत्यर्थः’ च ।

तृतीयसवने विशेषं विधत्ते— “एकां परिशिष्य तृतीय-
सवने निविदं दध्यात्”-इति ॥ सूक्ते येय ऋगन्था, ता मवस्थाप्य
ततः पूर्वं मेव तृतीयसवने निविदः प्रक्षिपेत् ॥

विपक्षबाधपुरःसरं स्वपक्षं मुपसंहरति— “यद् द्वे परिशिष्य
दध्यात्प्रजननं तदुपहन्याद्गर्भैस्तत् प्रजा व्यर्हयेत् ; तस्मादेका मेव
परिशिष्य तृतीयसवने निविदं दध्यात्”-इति । यदि ‘द्वे’ ऋचौ
परिशिष्य ततः पुरा निविदं दध्यात्, तदानीं प्रजोत्पादनं *
विनाशयेत् ;—पुत्रादयः ‘प्रजाः गर्भैः व्यर्हयेत्’ वियुक्तान् कुर्यात् ।
प्रजननं मुपहन्यादित्यनेन यजमानस्य प्रजोत्पादनराहित्यं मुक्तम्,
प्रजा व्यर्हयेदित्यनेन पूर्वं सुत्पन्नानां पुत्रादीनां मपत्यराहित्यम् ।
तस्मादित्युपसंहारः ॥

अथ निविदानौयेन सूक्तेन निविदतिक्रमं निषेधति— “न
सूक्तेन निविदं मति पद्येत” इति । यत् सूक्तं निविदानार्हं
निविदं मतिक्रामति, तेन सूक्तेन ‘न पद्येत’ निविदप्रक्षेपं परि-
त्यज्य केवलं तत् सूक्तं न पठेत् इत्यर्थः ॥

प्रमादान्निविदप्रक्षेपविस्मृतां सत्यां पुनस्तसूक्ते निविदं प्रक्षिप्य
पाठो भ्रान्त्या प्रसक्तः, तं निषेधति— “येन सूक्तेन निविदं मति
पद्येत, न तत् पुनरुपनिवर्त्तेत, वास्तुह मेव तत्”-इति । निविदं
मतिक्रम्य परित्यज्य निविदप्रक्षेपयोग्येन ‘येन सूक्तेन’ ‘पद्येत’
अनुष्ठानं प्राप्नुयात्, ‘तत्’ विस्मृतनिविदं सूक्तं ‘पुनर्नोपनिवर्त्तेत’
भूया निविदं प्रक्षिप्य न पठेत् । तत्र हेतुरुच्यते—‘तत्’ विस्मृत-
निविदं सूक्तं ‘वास्तुह मेव’ वास्तुशब्देन निविदस्थानं मुच्यते ;
तस्य स्थानस्य घातकं तत् सूक्तम्, ततः पुनःपाठस्य न योग्यत्वम् ॥

* ‘प्रजोत्पादनसाधनं’ न ।

का तर्हि तदानीं निविदो गतिरित्याशङ्क्याह -- “अन्यत्तद्देवतं
तच्छन्दसं सूक्तं माहृत्य तस्मिन्निविदं दध्यात्”-इति । पूर्वस्य
निविदानीयस्य * सूक्तस्य देवता यादृशी, छन्दश्च यादृशं, तथा-
विधाभ्यां देवताच्छन्दोभ्यां युक्तं मन्यत् [किञ्चित्†] सूक्तं माहृत्य
तस्मिन् सूक्ते निविदं प्रक्षिपेत् ॥

तत्र किञ्चिद्विशेषं विधत्ते -- “मा प्र गाम पथो वय मिति
पुरस्तात् सूक्तस्य शंसति”-इति । यस्मिन्माहृतं नूतने सूक्ते निवित्
प्रक्षिप्यते, तस्य सूक्तस्य ‘पुरस्तात्’ तत्पाठात् पूर्वं “मा प्र गाम”-
इति (सं० १०. ५७. १.) सूक्तं शंसेत् । ‘वयं’ होतारः ‘पथः’ शंसन-
मार्गात् भ्रष्टाः सन्तो ‘मा प्र गाम’ प्रभ्रंशं मा प्राप्नुवाम इति
तस्य पादस्यार्थः । मार्गभ्रंशदोषोऽस्माकं मा भूदित्यभिप्रायः ॥

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति -- “पथो वा एष प्रैति, यो
यज्ञे मुञ्चति, मा यज्ञादिन्द्र सोमिन इति ; यज्ञादेव तन्न प्रचवते”-
इति । “मा यज्ञादिन्द्र सोमिनः” इति द्वितीयः पादः । तस्याय
मर्थः -- हे इन्द्र ! ‘सोमिनः’ सोमयुक्तायज्ञात् मा प्र गामित्यनु-
वर्तते, -- प्रभ्रंशं मा प्राप्नुवामेति । ‘यः’ पुमान् यज्ञे ‘मुञ्चति’
भ्रान्तिं प्राप्नोति, एष पुमान् अवश्यं ‘पथः प्रैत्येव’ मार्गात्
प्रभ्रश्यत्येव । अतो “मा प्र गाम पथः”-इत्येतावता न पथीप्तं
किन्तु मार्गभ्रंशपरिहारदाकार्यं मा यज्ञादित्यपि पठनीयम् ।
तत्पादपाठेनायं यज्ञात् प्रचवते । अथवा ‘पथो वा एषः’ इत्यर्थं
वादः पूर्वपादशेषत्वेन व्याख्येयः ॥

तृतीयपादं मनूय व्याचष्टे -- “मां तस्युर्नी अगतय इत्य-
रातीयत एव तदपहन्ति”-इति । ‘मः’ अस्माकम् ‘अन्तर्’ माश्रे

* ‘निविदानीयस्य’ घ ।

† नैतत्पदं घ-पुस्तके ।

‘अरातयः’ शत्रवी ‘मा स्युः’ मा तिष्ठन्तु । तत्पादपाठेन ‘अरा-
तीयतः’ शत्रुत्व मिच्छतः एव पुत्रान् अपहन्ति ॥

तस्मिन्* सूक्ते द्वितीय ऋच मनुवदति— “यो यज्ञस्य प्रसा-
धनस्तन्तुर्देवेष्वततः, त माहुतं नशीमहीति”—इति । ‘यः’
पुत्रो ‘यज्ञस्य प्रसाधनः’ कुलपारम्पर्येण यज्ञस्य प्रकर्षेण साधकः,
अत एव ‘तन्तुर्देवेष्वततः’ दीर्घतन्तुरिव देवेषु विस्तारितः ; ‘तं’
तथाविधं पुत्रम् ‘आहुतम्’ आह्वानेन सम्पादितदेवतं ‘नशी-
महि’ अत्र निषेधार्थः कश्चिन्नकारोऽध्याहर्त्तव्यः, नैव नाशयाम
इत्यर्थः । अस्माभिः प्रमादे कृतेऽप्यस्मात्पुत्रस्य देवेषु प्रचारात्
प्रमादः समाधीयत इत्यर्थः ॥ अत्र तन्तुशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—
“प्रजा वै तन्तुः प्रजा मेवास्मा एतत् सन्तनोति”—इति । कुला-
चाराद्यविच्छेदहेतुत्वात् पुत्रादिरूपा † प्रजा तन्तुशब्देनोच्यते ‡ ।
तथा सत्येत्पाठेन ‘प्रजा मेव’ पुत्रादिरूपा मेव ‘अस्मै’ यजमानाय
‘सन्तनोति’ अविच्छिन्नां करोति ॥

तृतीयस्या ऋचः पूर्वाह्णं मनुवदति— “मनो न्वाहुवामहे
नाराशंसिन सोमेनेति” इति । आप्यायिताद्यमसा नाराशंसाः ।
तत्सम्बन्धिना सोमेन ‘नु’ क्षिप्र मेव ‘मनः’ अस्मदीयम् ‘आहुवा-
महे’ आह्वयामि । अस्याह्णस्य तात्पर्यं दर्शयति— “मनसा वै
यज्ञस्तायते मनसा क्रियते”—इति । सर्वा यज्ञो मनसैव ‘तायते’
विस्तार्यते ; मनःपूर्वकत्वादिन्द्रियान्तरप्रवृत्तेः । तस्मिंश्च प्रसारिते
यज्ञे यो यः कर्त्तव्यविशेषोऽस्ति §, स सर्वोऽपि ‘मनसा क्रियते’
तस्मात्तनस आह्वानं युक्तम् ॥

* ‘एतस्मिन्’ घ ।

† ‘पुत्ररूपा’ ग ।

‡ ‘तन्तुशब्देन विविचिता’ घ । § ‘तस्मिंश्च प्रसारिते यो यज्ञः कर्त्तव्यविशेषोऽस्ति’ घ ।

अस्य सूक्तस्य प्रथमतः पाठे प्रयोजनं दर्शयति— “सैव तत्र प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तिः”—इति । “मा प्र गाम”—इत्यादि-सूक्तस्योक्तिरेव निविदतिक्रमरूपस्य * प्रत्नवायस्य प्रायश्चित्तिः । अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।
पुमर्थास्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तृ)

॥ द्वितीयः खण्डः ॥

—०—

॥ ॐ ॥ देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुः छन्दश्छन्दसि
प्रतिष्ठाप्य मिति शोसावो मित्याह्वयते प्रातस्सवने
चक्षरेण शंसा मोदैवो मित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति
पञ्चाक्षरेण तदष्टाक्षरं सम्पद्यते ऽष्टाक्षरा वै गायत्री
गायत्री मेव तत्पुरस्तात्प्रातस्सवने ऽचीकृपता मुक्यं
वाचीत्याह शस्वा चतुरक्षरं मो मुक्यशा इत्यध्वर्युः
श्चतुरक्षरं तदष्टाक्षरं सम्पद्यते ऽष्टाक्षरा वै गायत्री
गायत्री मेव तदुभयतः प्रातस्सवने ऽचीकृपता
मध्वर्यो शोसावो मित्याह्वयते मध्यन्दिने षष्ठक्षरेण
शंसा मोदैवो मित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण
तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्
त्रिष्टुभ मेव तत्पुरस्तान्मध्यन्दिने ऽचीकृपता मुक्यं
वाचीन्द्रायेत्याह शस्वा सप्ताक्षरं मो मुक्यशा
इत्यध्वर्युश्चतुरक्षरं तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते एका-
दशाक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुभ मेव तदुभयतो मध्यन्दिने

ऽचीकृपता' मध्वर्यो शोशोसावो मित्याह्वयते तृतीय-
 सवने सप्ताक्षरेण शंसा मोदैवो मित्यध्वर्युः प्रति
 गृणाति पञ्चाक्षरेण तद् द्वादशाक्षरं सम्पद्यते
 द्वादशाक्षरा वै जगती' जगती मेव तत्पुरस्तात्तृतीय-
 सवने ऽचीकृपता' मुक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्याह
 शस्त्वैकादशाक्षरं मो मित्यध्वर्युरेकाक्षरं तद् द्वाद-
 शाक्षरं सम्पद्यते द्वादशाक्षरा वै जगती' जगती मेव
 तदुभयतस्तृतीयसवने ऽचीकृपतां' तदेतदृषिः पश्य-
 न्मभ्यनूवाच यद् गायत्रे अधि गायत्र माहितं त्रैष्टुभाद्वा
 त्रैष्टुभं निरतक्षत यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य
 एतद्विदुस्ते अमृतत्व मानशुरित्येतद्वै तच्छन्दश्छन्दसि
 प्रतिष्ठापयति कल्पयति देवविशो य एवं वेद ॥१(१२)॥

एकादशे ऽथ प्रउगप्रशंसां ततो वषट्कार मनुस्तिं च ।

तत्कर्त्तुरात्मन्यनुमन्त्रणं च ततो निवित्त्रैषविशेष माहुः ॥

अथाहावप्रतिगरादयो वक्तव्याः ; तत्र प्रातःसवने होतुराहाव
 मध्वर्योः प्रतिगरं च विधत्ते — “देवविशः कल्पयितव्या इत्याहु-
 ष्छन्दश्छन्दसि प्रतिष्ठाप्य मिति, शोसावो मित्याह्वयते प्रातःसवने
 त्वाक्षरेण, शंसा मोदैवो मित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण,
 तदष्टाक्षरं सम्पद्यते,—ऽष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्री मेव तत् पुर-
 स्तात् प्रातःसवने ऽचीकृपताम्”-इति । ‘देवविशः’ देवानां
 सम्बन्धिन्यः प्रजाः सैन्यरूपाः ‘कल्पयितव्याः’ सम्पादनीयाः इति

ब्रह्मवादिन आहुः* । तत्कथं सम्पादनीयम् ? इति, तदुच्यते—एकं
 छन्दो ऽन्यस्मिन् छन्दसि प्रतिष्ठापनीयम् ; तथा सति देवविद्यः
 सम्पद्यत इति ब्रह्मवादिना मभिप्रायः । तस्मात् तत्सम्पादनार्थं
 होता प्रातस्सवने “शोसावोम्”—इति मन्त्रेण अध्वर्यु माह्वयते ।
 तस्याय मर्थः—हे अध्वर्यो ! ‘शोसावः’ शंसनं कुर्वतः, ‘ॐ’-इत्यङ्-
 झार्थः, त्वया अनुज्ञा देयेत्युक्तं भवति । सोऽयं चक्षरो मन्त्रः ।
 ततोऽध्वर्युः “शंसा मोदैवोम्”—इति पञ्चाक्षरेण ‘प्रतिगृह्णाति’
 प्रत्युत्तरं ब्रूयात् । तस्याय मर्थः—हे होतः ! त्वं शंस, तत्र ‘मो-
 दैव’ हर्ष एवास्माक मतोऽनुज्ञा दत्तेति । तदेतन्मन्त्रद्वयं मिलित्वा
 षष्ठाक्षरं सम्पद्यते, गायत्री चाष्टाक्षरा, तेन प्रातस्सवने ‘पुरस्तात्’
 आदौ हावपि मिलित्वा गायत्री मेव ‘अधीकृपता’ कल्पित-
 वन्ती ॥ शस्त्रादुत्तरकालीनी हाभ्यां पठनीयी मन्त्री विधत्ते—
 “उक्थं वाचीत्याह शस्त्रा चतुरक्षरम्, ओ मुक्थशा इत्यध्वर्यु-
 चतुरक्षरं तदष्टाक्षरं सम्पद्यते,—ऽष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्री
 मेव तदुभयतः प्रातस्सवने ऽधीकृपताम्”—इति । होता शस्त्रं
 पठित्वा “उक्थं वाचि”—इति चतुरक्षरं मन्त्रं ब्रूयात् । मदीयायां
 वाचि उक्थं सम्भन्न मिति तस्यार्थः । ततो ऽध्वर्युः “ओ मुक्थशाः”
 -इति चतुरक्षरं मन्त्रं ब्रूयात् । ‘ॐ’-इत्यङ्गीकारे । ‘उक्थशाः’ त्वं
 शस्त्रशंसी भवसीत्यर्थः । तदेतन्मन्त्रद्वयं मिलित्वा षष्ठाक्षरं सम्प-
 द्यते । ‘उभयतः’ शंसनात्, पुरस्तात्, पश्चाच्च ; शेषं पूर्ववत् ॥

माध्यन्दिनसवनेऽपि तद्वन्मन्त्रचतुष्टयं विधत्ते— “अध्वर्यो
 शोसावो मित्याह्वयते मध्यन्दिने षळक्षरेण, शंसा मोदैवो मित्वा-

* ‘सम्पादनीया इत्यर्थः । तत्र ब्रह्मवादिन आहुः’ च ।

† आश्व० श्रौ० ५. ८. १ ; ५ ; १०. २२ ; ८. ८. १ ।

ध्वर्युः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण, तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते,— एका-
दशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभ मेव तत् पुरस्तात्तन्मध्यन्दिने ऽचीकृ-
पताम्; उक्तं वाचोन्द्रायेत्याह शस्वा सप्ताक्षरम्, ओ मुक्थशा
इत्यध्वर्युश्चतुरक्षरं, तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते,—एकादशाक्षरा वै
त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभ मेव तदुभयतो मध्यन्दिने ऽचीकृपताम्—इति ।
पूर्ववद् व्याख्येयम् * ॥

तृतीयसवने मन्त्रचतुष्टयं विधत्ते— “अध्वर्यो शोशीसावो
मित्याह्वयते तृतीयसवने सप्ताक्षरेण, शंसा मोदैवो मित्यध्वर्युः
प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण, तद् द्वादशाक्षरं सम्पद्यते,—द्वादशाक्षरा
वै जगती, जगती मेव तत्पुरस्तात्तृतीयसवने ऽचीकृपताम्; उक्तं
वाचोन्द्राय देवेभ्य इत्याह शस्वैकादशाक्षरम्, ओ मित्यध्वर्युरेका-
क्षरं, तद् द्वादशाक्षरं सम्पद्यते,—द्वादशाक्षरा वै जगती, जगती
मेव तदुभयतस्तृतीयसवने ऽचीकृपताम्—इति । “शोशीसावोम्”
—इति द्विर्भावश्चान्दशः । माध्यन्दिनसवने केवल मित्द्रार्थं मेव
वाच्युक्तं सम्पन्न मित्युक्तम्, अत्र त्विन्द्रार्थं मितरदेवार्थं चेति
विशेषः । अन्यत् सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम् † ॥

उक्तमर्थं मन्त्रसंवादेन दृढयति—“तदेतदृषिः पश्यन्नभ्यनूवाच”—
इति । ‘तदेतद्’ ब्राह्मणोक्तं सर्वम् ‘ऋषिः’ मन्त्रद्रष्टा दिव्यज्ञानेन
पश्यन् मन्त्रवाक्येनाभितो ऽनुवचनं कृतवान् ॥ त मेतं मन्त्रं दर्श-
यति— “यद् गायत्रे अधि गायत्र माहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निर-
तक्षत । यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत् तद् विदुस्ते अमृतत्व
मानुः”—इति (सं० १. १६४. २३.) । शंसनात्पूर्वकालीने मन्त्र-

* भाष० श्रौ० प्र. १४. ३; २. ५; १०. २४; २. ८।

† भाष० श्रौ० प्र. १८. ४; २. ५; १८. १९; २. ८।

इयाज्जके 'गायत्रे' छन्दसि, तदुत्तरकालीनमन्त्रइयाज्जके 'गायत्रे'
छन्दः 'अध्याहित' सम्पादित मिति 'यत्' अस्ति, अथवा पूर्व-
कालीनामन्त्रइयाज्जकात् 'वैष्टुभात्' उत्तरकालीनमन्त्रइयाज्जके
'वैष्टुभं' 'निरतस्त' निष्पन्न मिति यदस्ति, अथवा 'जगत्'
जागतं छन्दः पूर्वकालीनं 'जगति' उत्तरकालीने जागते छन्दसि
'आहित' सम्पादितम् ; इत्येतत् त्रिविधं 'पदं' यदस्ति, 'तत्'
पदं 'य इत्' य एव अनुष्ठातारो 'विदुः' जानन्ति, 'ते' अनुष्ठातारो
'अमृतत्व मानशुः' देवत्वं प्राप्तवन्तः * ॥ अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं
यति—“एतद्दे तच्छन्दश्छन्दसि प्रतिष्ठापयति”—इति । 'एतद्'
ऋषिप्रोक्तं मन्त्रवाक्यं मुत्तरकालीने 'छन्दसि' 'तत्' पूर्वकालीनं
'छन्दः' 'प्रतिष्ठापयति' तत्राश्रित मित्येवं प्रतिपादयति ॥

उक्तार्थवेदनं प्रयंसति—“कल्पयति देवविशो य एवं वेद”—इति ।
वेदिता 'देवविशः' देवसम्बन्धिनोः प्रजाः सैन्यरूपाः सम्पादयति ॥१॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते साधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ (१२) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

१ ॥पतिर्वै यज्ञं छन्दांसि देवेभ्यो भागधेयानि
व्यभजत् स गायत्री मेवाग्नये वसुम्यः प्रातस्सवने

* ऋक्संहिताभाष्यं चैतन्मन्त्रस्य व्याख्यानानि द्रष्टव्यानि (१. १६४. १५.) ।

ऽभजत् त्रिष्टुभ मिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने जगतीं
 विश्वेभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यस्तृतीयसवने ऽथास्य यत्
 स्वं कृन्द आसीदनुष्टुप् ता मुदन्त मभ्युदौहृदृक्षा-
 वाकीया मभि सैन मब्रवीदनुष्टुप् त्वं न्वेव देवानां
 पापिष्ठोऽसि यस्य तेऽहं स्वं कृन्दोऽस्मि यां मोदन्त
 मभ्युदौहीरृक्षावाकीया मभीति तदजानात्स स्वं
 सोम माहरत्स स्वे सोमेऽयं मुख मभि पर्याहरदनुष्टुभं
 तस्मादनुष्टुबगिया मुख्या युज्यते सर्वेषां सवनाना
 मग्नियो मुख्यो भवति श्रेष्ठता मश्रुते य एवं वेद स्वे
 वै स तत्सोमे ऽकल्पयत्तस्माद्य च क्व च यजमानवशो
 भवति कल्पत एव यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पते
 यत्रैवं विद्वान् यजमानो वशी यजते ॥ २ (१३) ॥

अथ अनुष्टुभो मुख्यत्वेन प्रशंसां कर्तुं माख्यायिका माह ---
 “प्रजापतिर्वै यज्ञं कृन्दांसि देवेभ्यो भागधेयानि व्यभजत्,—सः
 गायत्री मेवाग्नये वसुभ्यः प्रातस्सवने, भजत् त्रिष्टुभमिन्द्राय
 रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने, जगतीं विश्वेभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यस्तृतीय-
 सवने”—इति । पुरा ‘प्रजापतिः’ सर्वं जगत् सृष्ट्वा सवनत्रयात्मकं
 ‘यज्ञं’ गायत्र्यादीनि ‘कृन्दांसि’ च देवतार्थं ‘भागधेयानि’ भाग-
 विशेषरूपाणि कृत्वा ‘व्यभजत्’ विभक्तवान् । केन प्रकारेणेति, स—
 उच्यते—यज्ञे यत् प्रातस्सवन मस्ति, तस्मिन् ‘गायत्री मेव’
 अग्नयर्थं मष्टवसुदेवतार्थं च विभक्तवान्, माध्यन्दिनसवने त्रिष्टुभ

मिन्द्रार्थं मेकादशसुद्वार्यं च विभक्तवान्, तृतीयसुवर्णं जगतीं
 विश्वेभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यश्च विभक्तवान् । एवं सत्यमनुष्टुबका
 परिशिष्टा ; तस्या वृत्तान्त माह— “अथास्य यत् स्रं ह्रन्द
 आसीदनुष्टुप्, ता सुदन्त मभ्युदौहदच्छावाकीया मभि सेन मन्त्र-
 वीदनुष्टुप्,—त्वं न्वेव देवानां पापिष्ठोऽसि यस्य ते ऽहं स्वं ह्रन्दो-
 ऽस्मि, यां मोदन्त मभ्युदौहदच्छावाकीया मभीति; तदजानतत् ;
 स स्वं सोम माहरत्, स न्वे सोमिऽग्रं मुख मभि पर्याहरदनुष्टुभं ;
 तस्मादनुष्टुबप्रिया * सुख्या युज्यते सर्वेषां सवनानाम्”—इति ।
 अथाग्न्यादीनां वस्त्रादीनां च ह्रन्दोविभागानन्तरम् ‘अस्य’ प्रजापतेः
 स्वभूत मनुष्टुबाख्यं यच्छन्द आसीत्, ‘ताम्’ अनुष्टुभम् ‘उदन्त
 मभि’ यन्नस्य कश्चित्प्रान्तदेश मभिलक्ष्य ‘उदौहत्’ अपसारित-
 वान् । कुत्र देश ? इति, तदुच्यते— ‘अच्छावाकीया मभि’—
 इति । अच्छावाक ! वदस्व इत्येव मध्वर्युषोक्तो ऽच्छावाको यां
 ब्रूते, सेय मृगच्छावाकीया ; ता मभिलक्ष्य उदूढवान्, अनु-
 षुभ मच्छावाकीयां कृतवानित्यर्थः । तेन क्रुपिता ‘सा’ अनुष्टुबेव
 ‘एनं’ प्रजापति मब्रवीत्,— हे प्रजापते ! ‘त्वं तु एव’ त्व मेव खलु
 एको देवानां मध्ये पापिष्ठोऽसि, ‘यस्य’ प्रजापतेस्तवाहं ह्रन्दो-
 ऽस्मि । अग्निवस्त्रादयः पूर्वं ह्रन्दोरहिताः, तादृशेभ्योऽपि ह्रन्दांसि
 दत्तवानसि ; अहं तु पूर्वं मेव त्वदीयाम्, तादृशीं मां त्वत्तोऽप-
 सार्याच्छावाकीया मभिलक्ष्य उदूढवानसि । अतो मनुष्येभ्यः
 तव पापिष्ठत्व मित्यनुष्टुभो ऽभिप्रायः । ‘तत्’ सर्वं मनुष्टुभा प्रोक्त
 मुपालम्बरूपं प्रजापतिर्ज्ञातवान् । ज्ञात्वा च तदुपालम्भपरि-
 हारार्थं स्वकीयं सोमयाग माहरत् । स तु तस्मिन् सोमयागि

‘अग्रं’ श्रेष्ठं प्रारम्भरूपं यत् मुखं मस्ति, तदभिलक्ष्य अनुष्टुभं ‘पर्याहरत्’, तत्र नीतवानित्यर्थः । ‘तस्माद्’ तस्मादेव कारणात् इयं अनुष्टुप् ‘अग्रिया’ श्रेष्ठा सती सर्वेषां सवनानां ‘मुख्या’ मुखे भवा प्रारम्भकालीना प्रयुज्यते ॥

एतद्देदनं प्रशंसति— “अग्रियोः* मुख्यो भवति, श्रेष्ठता मश्रुते य एवं वेद”—इति । वेदिता स्वकीयज्ञातीनां मध्ये ‘अग्रियः’ अग्रे भवो ऽग्रः श्रेष्ठः, ‘मुख्यः’ व्यवहारनिर्वाहकः, ‘श्रेष्ठतां’ विद्या-वृत्तादिगुणैः श्रेष्ठत्वं प्राप्नोति ॥

प्रजापतिन्यायेन यजमानस्यापि [सवनीययागाद्] आदावनु-ष्टुप्प्रयोगं दर्शयति— “स्वे वै स तत् सोमे ऽकल्पयत्; तस्मा-द्यत्र क्व च यजमानवशो भवति, कल्पत एव यज्ञोऽपि”— इति । यस्मात् ‘सः’ प्रजापतिः स्वकर्तृके एव सोमयागे ‘तत्’ सवनेषु अनुष्टुभो मुख्यता मकल्पयत्, तस्मादिदानीं मपि ‘यत्र क्वापि’ यागे यज्ञो यजमानवशो भवति, स यज्ञोऽपि ‘कल्पत एव’ अवैकल्येनानुष्ठास्यामीत्यभिप्रेत्यानुष्टुभः सवनानां मादौ प्रयोगे सति यज्ञस्य यजमानवशत्वम्, तत्र यज्ञो वैकल्यरहितो भवतीत्यर्थः ॥

उक्तं वाक्यार्थं मेव वाक्यान्तरेण स्पष्टीकरोति— “तस्यै जन-तायै कल्पते यत्रैवं विद्वान् यजमानो वशी यजत”—इति । ‘यत्र’ यस्यां जनतायाम् †, ‘एवम्’ अनुष्टुभो महिमानं विद्वान् यज-मानः ‘वशी’ स्ववशी भूत्वा, तस्मिन्ननुष्टुभः प्रयोगे सावधानो

* ‘अग्रियो’ घ, टी० घ।

† नास्त्येतत्पदं घ-पुस्तके; अस्ति त्विह ‘अवशम्’-इति ।

‡ ‘जनसभायाम्’ ण ।

भूत्वा यजते, 'तस्यै जनतायै' तस्या जनतायाः * 'कल्पते' यज्ञः
प्रयोजनसमर्थो भवति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१३) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अग्निर्वै देवानां होतासीत्तं मृत्युर्बृहस्पिष्वमाने
ऽसीदत्सोऽनुष्टुभाज्यं प्रत्यपद्यत मृत्यु मेव तत्पर्यक्रामत्
त माज्ये ऽसीदत् स प्रउगेण प्रत्यपद्यत मृत्यु मेव
तत्पर्यक्रामत् तं माध्यन्दिने पवमाने ऽसीदत्सोऽनु-
ष्टुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत मृत्यु मेव तत्पर्यक्रामत्तं
माध्यन्दिने बृहतीषु नाशक्रोत्सत्तं प्राणा वै बृहत्यः
प्राणानेव तन्नाशक्रोद् व्यवैत्तं तस्मान्माध्यन्दिने होता
बृहतीषु स्तोत्रियेषुैव प्रतिपद्यते प्राणा वै बृहत्यः
प्राणानेव तदभि प्रतिपद्यते तं तृतीयपवमाने
ऽसीदत्सोऽनुष्टुभा वैश्वदेवं प्रत्यपद्यत मृत्यु मेव
तत्पर्यक्रामत् तं यज्ञायज्ञीये ऽसीदत्स वैश्वानरीये-
णाग्निमारुतं प्रत्यपद्यत मृत्यु मेव तत्पर्यक्रामद्द्विजो

* 'तस्या जनसभायां' ग ।

वै वैश्वानरीयं^१ प्रतिष्ठा यज्ञायज्ञीयं^२ वज्जेणैव तत्प्रति-
 ष्ठाया मृतुं^३ नुदते^४ स सर्वान् पाशांस्सर्वान्^५ स्थाणू-
 न्मृत्योरतिमुच्य^६ स्वस्थेवोदमुच्यत^७ स्वस्थेव होतो-
 न्मुच्यते^८ सर्वायुः सर्वायुत्वाय^९ सर्वं मायुरेति य एवं
 वेद^{१०} ॥ ३ (१४) ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेणानुष्टुभो महिमानं दर्शयितु माख्या-
 यिका माह—“अग्निर्वै देवानां होतासीत्, तं मृत्युर्बहिष्पव-
 माने ऽसीदत्, सोऽनुष्टुभाज्यं^१ प्रत्यपद्यत, मृत्यु मेव तत्पर्यक्रामत्,
 त माज्ये ऽसीदत्, स प्रउगीण प्रत्यपद्यत, मृत्यु मेव तत्पर्यक्रामत्”
 इति । पुरा कदाचित्, देवानां यागे अग्निरेव होता अभूत्, ‘तम्’
 अग्निं होतारं मृत्युः ‘असीदत्’ हन्तुं प्राप्तवान् । कस्मिन् काले ?
 इति, तदुच्यते— बहिष्पवमानाख्ये स्तोत्रे प्रातस्सवनसम्बन्धिनि
 “उपास्मै गायता नरः”-इत्यादृगाश्रयणेन सामगैः स्तूयमाने
 सति * । सोऽय मग्नेर्मृत्युप्राप्तिकालः । तदानीं मग्निः मृत्युं परि-
 हर्त्तुम् अनुष्टुप्कन्दस्कया “प्र वो देवायाग्नये”-इत्येतयर्था आज्य-
 शस्त्रं † प्रारब्धवान् । ‘तत्’ तेनानुष्टुप्-प्रयोगेण सोऽग्निस्तदानीं
 मेव मृत्युं ‘पर्यक्रामत्’ अतिक्राम्तवान् । ततः “अग्ने आ याहि”-
 इत्यादृगाश्रयणेनाज्यस्तोत्रे ‡ (उ० आ० १. १. ४-७.) सामगैः
 स्तूयमाने सति § ‘तम्’ अग्निं मृत्युः ‘असीदत्’ प्राप्तवान् । तदा

* १ भा० ४५३ पृ० ‘†’ द्रष्टव्यम् । ता० ब्रा० ७. १. उ० आ० १.१.१-२ ।

† १ भा० ४५४, ४६६ पृ० द्रष्टव्यम् ।

‡ १ भा० ४६८ पृ० द्रष्टव्यम् ।

§ ‘ततोऽग्निना होता आज्यशस्त्रं शक्यमाने सति’ ग

‘सः’ अग्निः मृत्युः परिहर्तुं “वायवा याहि”-इत्यादिकेन सप्त-
तृचात्मकेन प्रउगशस्त्रेण * अनुष्ठानं ‘प्रत्यपद्यत’ प्रारब्धवान् । ‘तत्’
तेन प्रउगप्रयोगेण तदानीं मेव मृत्यु मतिक्रान्तवान् ॥

इत्थं प्रातस्सवने ऽनुष्ठानं मृत्युपरिहारहेतुत्वेन प्रशस्य माध्य-
न्दिनसवनेऽपि तथा प्रशंसति— “तं माध्यन्दिने पवमाने ऽसौदत्,
सोऽनुष्ठुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत, मृत्यु मेव तत्पर्यक्रामत्, तं
माध्यन्दिने बृहतीषु नाशक्रीत् सत्तुं,—प्राणा वै बृहत्यः, प्राणानेव
तन्नाशक्रीद् व्यवैतुं; तस्मान्माध्यन्दिने होता बृहतीषु स्तोत्रियेष्वेव
प्रतिपद्यते,—प्राणा वै बृहत्यः, प्राणानेव तदभिप्रतिपद्यते”-इति ।
प्रातस्सवनान्निराकृतो मृत्युः सामगैः “उच्चा ते जात मन्थसः”-
इत्यादिके (उ० ब्रा० १.१.८-१०.) माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रे †
गीयमाने सति, तस्मिन् काले ‘तम्’ अग्निं होतारम् ‘पसौदत्’
प्राप्तवान् । तदानीं ‘सः’ अग्निर्होता मृत्युपरिहाराय अनुष्ठुप्-
कन्दस्कया “आ त्वा रथम्”-इत्येतयर्चा (सं० ८.६८.१.) मरुत्वतीयं
शस्त्रं ‡ ‘प्रत्यपद्यत’ प्रारब्धवान् । ‘तत्’ तेनानुष्ठुप्-प्रयोगेण
तदानीं मेव मृत्यु मतिक्रान्तवान् । माध्यन्दिनपवमानान्निराकृतो
मृत्युर्माध्यन्दिनसवनसम्बन्धिनि मरुत्वतीयशस्त्रे शस्यमाने सति,
शंसितार मग्निं होतारं प्राप्सामीति विचार्य तत्र बृहतीच्छब्द-
स्कासु ऋक्षु गीयमानासु § ‘तम्’ अग्निं ‘सत्तुं’ प्राप्तुं नाशक्रीत् ।

* १-१५ पृ० दृष्टव्यम् ।

† ‘एतावता वाव माध्यन्दिने सवनं पपत्, त्रिभिर्य कन्दोभिः पञ्चभिर्य सामभिः ;
यन्माध्यन्दिनेन पवमानेन मृत्तुत्, माध्यन्दिन मेव तं सवनं पावयन्ति”-इत्यादि
ता० ब्रा० ७. ६- ८. २ ।

‡ तत्र शब्द मुपागतात् चतुर्थादिप षट्सु खण्डेषु आस्तासते ।

§ ‘विद्यमानासु’ च ।

तत्र हेतुव्यति, — बृहतीच्छन्दस्का ऋचः प्राणस्वरूपा एव; 'तत्' तेन कारणेन प्राणानिव 'व्यवैतु' वियोजयितुं मृतुप्रर्णाशक्तौत् । प्राणाभिमानिभिर्बृहतीभिः प्राणानां रक्षितत्वात् । बृहत्यश्च मरुत्वतीयशस्त्रानन्तरभाविनिष्कौवल्थशस्त्रे* बहवो विद्यन्ते । ताश्च सर्वस्मिन्नेव माध्यन्दिने सवने मृतुप्रवेशं निवारयन्ति । यस्मादेवं बृहत्यो मृतुप्रवेशं निवारयितुं समर्थाः, तस्मात् माध्यन्दिनप्रयोगे होता बृहतीच्छन्दस्कासु ऋचु स्तोत्रियेणैव त्वचेन शस्त्रं प्रारभेत । यस्मिंस्तृचे सामगैः स्तोत्रं शीतम्, सोऽयं त्वचस्तोत्रियः; तेन त्वचेन प्रारभे सति तत्रत्यानां बृहतीनां प्राणरूपत्वात् प्राणानेवाभिलक्ष्य शस्त्रप्रारम्भं कृतवान् भवति † ॥

अथ तृतीयसवने मृतुपरिहारेणानुष्टुभं प्रशंसति— “तं तृतीयपवमाने ऽसीदत्, सोऽनुष्टुभा वैश्वदेवं प्रत्यपद्यत, मृतुप्र मेव तत्पथंक्रामत्”-इति । त्रिषु पवमानेषु बहिष्पवमानः प्रथमः, माध्यन्दिनपवमानो द्वितीयः, आर्भवपवमानस्तृतीयः । माध्यन्दिनसवने प्रवेष्टुं मशक्तो मृतुप्रः “स्वादिष्ठया मदिष्ठया”-इत्येतस्मिन् (उ० आ० १.१.१५.) आर्भवाख्ये तृतीयपवमानस्तोत्रे ‡ तृतीयसवनगते सामगैर्गीयमाने सति 'तम्' अग्निं होतारं मृतुप्ररसीदत् । 'सः' अप्यग्निस्तं वारयितुं मनुष्टुप्-छन्दस्कया “तत्सवितुर्वृणीमहे”-इत्येतयर्चा (भं० ५. ८२. १.) वैश्वदेवाख्यं शस्त्रं §

* परस्वादिष्टं व दशमादिषु चतुःखण्डेषु निष्कौवल्थं नाम शस्त्रम् ।

† इहैवानुपदं (६ ख०) इति तद्व्यक्तीभविष्यति ।

‡ “साध्या वै नाम देवा आसन् ०—० स्वादिष्ठया मदिष्ठयेति प्रकीर्तित तृतीयसवनस्य संद्वत्वाय”-इत्यादि ता० ब्रा० ८. ४, ५ ।

§ एतद्भरान्नागोयसमसाष्टमस्ययोरान्नास्यते ।

प्रारभत ; तेनानुष्टुप्-प्रयोगेण तदानीं मेव मृतुग मतिक्रान्तवान् ।
इत्य मनुष्टुप् सवनचये शस्ता ॥

अथ यज्ञायज्ञीयाख्यं साम, वैश्वानरीयं सूक्तं च प्रथंसति—
“तं यज्ञायज्ञीये ऽसौदक्ष वैश्वानरीयेणाग्निमारुतं प्रत्यपद्यत, मृतुग
मेव तत्पर्यक्रामद्,—वज्रो वै वैश्वानरीयं, प्रतिष्ठा यज्ञायज्ञीयं,—
वज्रेणैव तत्प्रतिष्ठाया मृतुगं नुदते ; स सर्वान् पाशान्त्सर्वान्
स्थाणून् मृत्योरतिमुच्य स्वस्तेऽवोदमुच्यत,—स्वस्तेऽव होतोऽमुच्यते
सर्वायुः सर्वायुत्वाय”-इति । “यज्ञा यज्ञा वो अग्नये”-इत्यस्या
मृचि (उ० आ० १.१.२०.) उत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम्* । तस्मान्-
साध्ये तन्नामके स्तोत्रे† सामगैर्गीयमाने सति तृतीयपवमानाग्नि-
राक्तो मृतुगः ‘तम्’ अग्निं होतारं प्राप्तवान् । ‘सः’ अपि अग्निः
होता मृतुगपरिहाराय “वैश्वानराय पृथुपाजसे”-इत्यादिना वैश्वान-
नरीयेण सूक्तेन आग्निमारुताख्यः ‡ शस्त्रं प्रारब्धवान् । तेन सूक्त-
प्रयोगेण तदानीं मेव मृतुग मतिक्रान्तवान् । तच्च वैश्वानरीयं सूक्तं
वज्रस्वरूपम्, यज्ञायज्ञीयस्तोत्रं तु प्रतिष्ठायाः समाप्तेर्हंतुः । तस्मान्
सूक्तरूपेण वज्रेणैव प्रतिष्ठाया यज्ञसमाप्तेर्मृतुग मग्निर्निराकुर्वते ।
‘सः’ तादृशोऽग्निः ‘सर्वान् पाशान्’ मृतुगसम्बन्धिवन्धनरञ्जुरूपान्,
तथा मृत्योः भस्वन्धिनः ‘सर्वान् स्थाणून्’ काष्ठोपलक्षितगदाद्यायु-
धानि, ‘मृत्याः’ सकाशात् ‘अतिमुच्य’ निवार्य ‘स्वस्तेऽव’ क्षेमेणैव
स्वयं मृतुगसकाशादुन्मुक्तोऽभूत् । अग्निवन्मानुषोऽपि होता तेनैव
प्रकारेण अनुतिष्ठन् सर्वेणायुषा युक्तः क्षेमेणैव मृत्योरुन्मुच्यते ॥

* उ० गा० १.१.१८ ।

† “देवा दे० -- ० ते देवा यज्ञायज्ञीय नपयंसेषां यज्ञायज्ञा वै अग्रय इति”-इत्यादि-
ता० ब्रा० ८. ६, ७ ।

‡ एतदुत्तराध्यायीयेषु नवमादिषु त्रिषुऽङ्केषु द्रष्टव्यम् ।

अथ सर्वमथो यः पूर्वोऽर्वास्तस्य सर्वमात्मानादृष्टेः विधिरवेयुः
सोऽयं होतृप्रयोगो ॥ यजमानस्य सर्वायुस्त्राय उन्मथ्यते ॥

वेदनं प्रथंसति— “सर्वं मायुरिति य एवं वेद”—इति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ १ (१४) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

इन्द्रो वै वृचं हत्वा नासृषीति मन्यमानः पराः
परावतो ऽगच्छत्स परमा मेव परावत मगच्छदनुष्टुब्
वै परमा परावद्वाग्वा अनुष्टुप् स वाचं प्रविश्या-
शयत्तं सर्वाणि भूतानि विभज्यान्वैच्छंस्तं पूर्वद्युः
पितरो ऽविन्दन्नुत्तर महर्देवास्तस्मात्पूर्वद्युः पितृभ्यः
क्रियत् उत्तर महर्देवान् यजन्ते ते ऽब्रुवन्नभिषुण्वामैव
तथा वा वन आशिष्ठ मागमिष्यतीति तथेति तेऽभ्य-
षुण्वंस्त आ रवा रथं यथोत्तय इत्येवैन मावर्तयन्निदं
वसी सुत मभ्य इत्येवैभ्यः सुतकीर्त्या माविरभवदिन्द्र
नेदीय एदिहीत्येवैन मध्यं प्रापादयन्तागतेन्द्रेण यज्ञेन
यजते सेन्द्रेण यज्ञेन राप्नोति य एवं वेद ॥ ४ (१५) ॥

अथ महत्त्वतीयस्य सारम्यते, तत्रार्थं चतुर्थोऽपि—

“प्रतिपदनुचरावनु प्रगाथो हरिनिह्वोऽथ हृद्यसतीर्षिवः ।

ध्रुवविधिविहितयोस्तथाय धाम्ना वितत मय महत्त्वतीर्षे सुते ॥”

—इति । तत्र “आ त्वा रथम्”—इति (सं० ८. ६८. १-३.) महत्त्वतीयस्य प्रतिपदनुष्टुप्, तां प्रशंसितु माह— “इन्द्रो वै इत्तं इत्वा नास्तु षीति मन्यमानः पराः परावतो ऽगच्छत् ; स परमा मेव परावत भगच्छदनुष्टुब् वै परमा परावद् ; वाग्वा अनुष्टुप् ; स वाचं प्रविश्याशयत्, तं सर्वाणि भूतानि विभज्यान्वैच्छत् पूर्वदुः पितरो ऽविन्दन्त्तर महर्देवास्तस्मात् पूर्वदुः पिबन्धः क्रियत, उत्तर महर्देवान् यजन्ते”—इति । इन्द्रः पुरा वृचनामान मधुरं * इत्स्य ‘नास्तुषि’ नाहं हंसितवान् अस्मि इति मन्यमानः तदीयजीवन माशङ्क्य तस्माद्भोतः ‘पराः परावतः’ अभ्यधिका दूरभूमौ रगच्छत् । ‘सः’ अर्थं तावताप्यसन्तुष्टः ‘परमा मेव’ अभ्यधिका मेव ‘परावतं’ दूरभूमिं पुनरप्यगच्छत् । अधिकाभ्यो दूरभूमिभ्यो ऽत्यन्त मधिका दूरभूमिः वेति चेत्, वेद्यं मुच्यते—‘अनुष्टुप् वै परमा परावत्’ अत्यधिका दूरभूमिः ; तस्मा अनुष्टुभि प्रविष्टस्य चक्षुषा द्रष्टुं, मशक्यत्वात् । अनुष्टुप् च वाक्स्वरूपा । ततः स इन्द्रो वाचं प्रविश्य तत्र शयनं कृतवान् । ‘तम्’ इन्द्रं सर्वाणि भूतानि सर्वेषु देशेषु ‘विभज्यान्वैच्छन्’ त मन्वेष्टुं, निवृत्त एकस्मिन् देशे गतः, अन्यो देशान्तर मित्येतादृशो विभाग इत्यर्थः । ‘तम्’ अन्विश्यामि मित्त्रं पितरो यागहीनाः † पूर्वदुः ‘अविन्दन्’ अन्नभक्त, देवान् ‘उत्तर महः’ उत्तरस्मिन् अहन्यविन्दन् । यस्मादेवं तस्माद्भोकेऽपि पूर्वदुः अमावास्यायां पिबन्धः वाचं क्रियति,

* ‘वृचनामकं देव’ न ।

† ‘भानादिना’ च ।

‘उत्तर महः’ उत्तरस्मिन्नहनि प्रतिपद्दिने दर्शपूर्णमासयागा-
दिना देवान् यजन्ते । इन्द्रस्य रक्षकत्वात् प्रशस्तानुष्टुबिति
तात्पर्यार्थः ॥

अथ मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपत्तृचं* दर्शयति— “ते ऽब्रुवन्नभि-
षुण्वामैव तथा वाव न आशिउ मागमिष्यतीति, तथेति ; तेऽभ्य-
षुण्वंस्त आ त्वा रथं यथोतय इत्येवैन मावर्त्तयन्निदं वसो सुत
मन्त्र इत्येवैभ्यः सुतकीर्त्या माविरभवदिन्द्र नेदीय एदिहोत्येवैनं
मध्यं प्रापादयन्त”-इति । इन्द्रलब्धावस्थिताः ‘ते’ देवाः परस्पर
मिदं मब्रुवन्,—‘अभिषुण्वामैव’ वयं सर्वथा सोमस्याभिषवं कर-
वामः, ‘तथा वाव’ तेनैव प्रकारेण ‘आशिष्ठम्’ आशुतम मतिशीघ्रं
यथा भवति तथा ‘नः’ अस्मान् इन्द्र आगमिष्यतीति । तद्वचन
मङ्गीकृत्य ‘ते’ सर्वे ‘अभ्यषुण्वन्’ अभिषवं कृतवन्तः । तादृशा ‘ते’
देवाः “आ त्वा रथं यथोतये”-इत्यनेनैव मन्त्रेण (सं० ८.६८.१.)
त मिन्द्र मनुष्टुभः सकाशादभिषवदेशं ‘प्रत्यावर्त्तयन्’ अत्र किञ्चिदा-
वृत्तिवाचकम् “आ वर्त्तयामसि”-इति पदद्वयं श्रूयते, तस्मामर्थ्या-
दिन्द्रस्यावृत्तिरभूत् । “इदं वसो सुत मन्त्रः”-इति अस्मिन्
मन्त्रपादे (सं० ८.२.१.) ‘सुतकीर्त्याम्’ अभिषववाचिना सुत-
शब्देनैभ्यो देवेभ्य इन्द्रः ‘आविरभवत्’ प्रकटोऽभूत् । “इन्द्र
नेदीय एदिहि” इतिमन्त्रगतेन (सं० ८.५३.५) समीपागमन-
वाचिना ‘नेदीयः इहि’ इतिपदद्वयेन ‘एतम्’ इन्द्रं यागदेशमध्यं
प्रापितवन्तः । अनेनार्थवादेन तत्तन्मन्त्रविधिरुन्नेयः । एतदेवाभि-
प्रेत्याश्वलायन आह— “मरुत्वतीयं शस्त्रं शंसेदध्वर्यो शोसावो
मिति माध्यन्दिने शस्त्रादिष्व्वाहाव आ त्वा रथं यथोतय इदं

* ‘मस्मान्’ च ।

वसो सुत मन्थ इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचराविन्द नेदीय
एदिहीतीन्द्रनिहवः प्रगाथः”-इति (५.१४.२-५.) । येन ह्येन
शस्त्रं प्रारभते, सोऽयं ह्यचः प्रतिपदुच्यते ; तदनन्तरभावी ह्यचोऽनु-
चरः । अत्र “आ त्वा रथम्”-“इदं वसो”-इत्येताहचौ प्रतिपद-
नुचरौ द्रष्टव्यौ । तत ऊर्ध्वं मिन्द्रनिहवाख्यः “इन्द्र नेदीयः”-इति
प्रगाथः, ऋग्द्वयात्मको द्रष्टव्य इत्यर्थः ॥

वेदनं प्रशंसति— “आगतेन्द्रेण यज्ञेन यजते, सेन्द्रेण यज्ञेन
राघ्नोति य एवं वेद”-इति । आगत इन्द्रो यस्मिन् यज्ञे,
सोऽयं आगतेन्द्रः : वेदिता तादृशेन यज्ञेन यजते, तथेन्द्रसहितेन
यज्ञेन समृद्धो भवति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१५) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

इन्द्रं वै वृचं जघ्निवांसन्नास्तृतेति मन्यमानाः
सर्वा देवता अजहुस्तं मरुत एव स्वापयो नाजहुः
प्राणा वै मरुतः स्वापयः प्राणा हैवेनं तं नाजहुस्तं-
स्मादेषो ऽच्युतः स्वापिमान् प्रगाथः शस्यतं आ स्वापे
स्वापिभिरित्यपि ह यद्येन्द्र मेवात ऊर्ध्वं इन्द्रः शस्यते

तद् सर्वं मरुत्वतीयं भवत्येष चेदच्युतः स्वापिमान्
प्रगाथः शस्यत आ स्वापे स्वापिभिरिति ॥ पू (१६) ॥

पूर्वोक्तं मिन्द्रं नेदीय इत्यादिकं प्रगाथं शंसितुं मास्थायिका
माह— “इन्द्रं वै इन्द्रं जघ्निवांसं नास्तृतेति मन्यमानाः सर्वा
देवता अजहुस्तं मरुत एव स्वापयो नाजहुः ;—प्राणा वै मरुतः
स्वापयः, प्राणा ह्येवैनं तं नाजहुस् ; तस्मादिषो ऽच्युतः स्वापिमान्
प्रगाथः शस्यत आ स्वापे स्वापिभिरिति”—इति । इन्द्रो यदा
इतं इतवान्*, तदा तं मिन्द्रं सर्वा देवताः ‘अजहुः’ परित्यक्तवन्त्यः ।
कीदृश्यो देवताः ? ‘नास्तृतेति’ न हिंसितवानिन्द्र इति मन्य-
मानाः । इन्द्रस्यातिप्रौढशरीरत्वात् प्रहारमात्रेणासौ न भृत
इति देवतानां भ्रान्तिः । इतरदेवताभिः परित्यक्तं ‘तम्’ इन्द्रं
‘मरुत एव नाजहुः’ न परित्यक्तवन्तः । तद्विशेषणं ‘स्वापयः’ -
इति, सुषुप्तिकालेऽपि वर्तमाना इत्यर्थः । स्वापिशब्दायः श्रुत्यैव
प्रदर्श्यते—‘प्राणा वै’ देहमध्ये वर्तमानाः प्राणा एव ‘स्वापयो
मरुतः’ स्वापकालानुवर्तिनो वायवः । प्राणानां तत्कालानुवृत्ति
माधर्वणिकाः प्रश्नोत्तराभ्यां मामनन्ति—“भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे
कानि स्वपन्ति ? कान्यस्मिन् जाग्रति ?”—इति (प्र० उप०
४.१.) प्रश्नः । “प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति”—इति
(प्र० उप० ४.३.) उत्तरम् । एवंविधा यस्मात् प्राणरूपा मरुत
एवैनं मिन्द्रं तदानीं न परित्यक्तवन्तः ‘तस्मात्’ कारणात् ‘एषः’
“इन्द्रं नेदीयः”—इत्यादिकः (स० ८.५३.५.) ‘स्वापिमान् प्रगाथः’
‘अच्युतः’ मरुत्वतीयशस्त्रे सर्वथाप्यपरित्यक्तः शस्यते । स्वापि-शब्दो

* “तत्रोपमाद्येन यद्वर्णा भवन्ति”—इति च नि० २.५.२ ।

यस्मिन् प्रगाथेऽस्ति, सोऽयं स्वापिमान्;—“आ स्वापि स्वापिभिः”—
इत्ययं पादो ऽस्मिन् प्रगाथे आन्नायते, तस्मादयं स्वापिमान् ॥

इत्य म्निद्रनिह्वाख्यं प्रगाथं प्रशस्य पुनरपि प्रकारान्तरेण
त मेव प्रशंसति— “अपि ह यदौन्द्र मेवात ऊङ्” छन्दः शस्यते,
तच्च सर्वं मरुत्वतीयं भवत्येष चेदच्युतः स्वापिमान् प्रगाथः शस्यत
आ स्वापि स्वापिभिरिति”—इति । ‘अपि ह’ अपि च ‘अतः’ एतत्-
प्रगाथशंसनादूङ् मस्मिन्नरुत्वतीयशस्त्रे ‘यदौन्द्र मेव ऊङ्.’ इन्द्र-
सम्बन्धेन ऊङ्-शब्दोपलक्षितो मन्त्रः शस्यते, ‘तच्च सर्व’ तदपि
मन्त्रजातं मरुत्वतीयं शस्त्रं भवति । एष चेदित्यादिना तत्र युक्ति-
रुच्यते — “आ स्वापि स्वापिभिः” इतिपादोपेतत्वेन ‘स्वापिमान्’
एष प्रगाथः ‘अच्युतश्चेत्’ अपरित्यक्तश्चेत्, तदा मरुत्वतीयं भवति ;
स्वापिशब्दवाच्यानां मरुतां प्रतिपादकत्वादित्यर्थः । सोऽयं प्रगाथः
शाखान्तरे द्रष्टव्यः * ॥ ५ ॥

इति श्रीभक्षायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१६) ॥

* यद्यप्ययं अपि प्रगाथः क्वचित् क्वचित् शाकलशाखीयसंहितापुस्तकेऽपि वाग्विख्यात-
गन्तव्येन दृश्यते, तथा मुद्रितस्य स्यात्तन्मूलरभेदेन ; परं मेव शाकलशाखीयोऽपि त्वयं वाक्कल-
शाखीयः । अतएव शाकलसंहिताव्याख्यानि वेदार्थप्रकाशे न व्याख्यातं तद्व्याख्येयं का-
मेतेन सायणाचार्येण ; तर्पवेदापुत्रं ‘शाखान्तरे द्रष्टव्यः’—इति ।

ब्राह्मणस्य त्वं प्रगाथं शंसति बृहस्पतिपुरोहिता
 वै देवा अजयन्स्वर्गं लोकं व्यञ्चिंल्लोके ऽजयन्त
 तथैवैतद्यजमानो बृहस्पतिपुरोहित एव जयति
 स्वर्गं लोकं व्यञ्चिंल्लोके जयते तौ वा एतौ प्रगाथा-
 वस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते तदाहुर्यन्न
 किञ्चनास्तुतं सत्पुनरादायं शस्यते ऽथ कस्मादेतौ
 प्रगाथावस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते इति
 पवमानो कथं वा एतद्यन्मरुत्वतोर्यं षट्सु वा अत्र
 गायत्रीषु स्तुवते षट्सु बृहतीषु तिसृषु त्रिष्टुप्सु
 स वा एष त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमान-
 स्तदाहुः कथं त एष त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो माध्यन्दिनः
 पवमानो ऽनुशस्तो भवतीति ये एव गायत्र्या उत्तरं
 प्रतिपदो यो गायत्रो ऽनुचरस्ताभिरेवास्य गायत्रो-
 ऽनुशस्ता भवन्तेऽताभ्या मेवास्य प्रगाथाभ्यां बृहत्यो
 ऽनुशस्ता भवन्ति तासु वा एतासु बृहतीषु सामगा
 रौरवयौधाजयाभ्यां पुनरादायं स्तुवते तस्मादेतौ
 प्रगाथावस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते तच्छस्त्रेण
 स्तोत्रं मन्वैति ये एव त्रिष्टुभौ धाय्ये यत् त्रैष्टुभं
 निविद्धानं ताभिरेवास्य त्रिष्टुभो ऽनुशस्ता भवन्तेऽव

मु हास्यैष त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानो
ऽनुशस्तो भवति य एवं वेद ॥ ६ (१७) ॥

अथास्मिन्नरुत्वतीये शस्त्रे “प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिः”-इत्यादिकं
प्रगाथं (सं० १.४०.५.) विधत्ते— “ब्राह्मणस्पत्यं प्रगाथं शंसति”
-इति । इयोऋचोः समूहः प्रगाथः । तथा चाश्वलायन आह—
“ऋचः प्रतिपदनुचरा इवाः प्रगाथाः”-इति (५.२४.७.) । ऋग्द्वय
मेवानुष्ठानकाले ऋचरूपेण प्रग्रथ्यते, तस्मादयं प्रगाथ इत्युच्यते * ॥

विहितं ब्राह्मणस्पत्यं प्रशंसति— “बृहस्पतिपुरोहिता वै देवा
अजयन्स्वर्गं लोकं व्यस्त्रिंश्लोके ऽजयन्त, तथैवैतद्यजमानो बृह-
स्पतिपुरोहित एव जयति स्वर्गं लोकं व्यस्त्रिंश्लोके जयते”-इति ।
योऽयं प्रगाथे ब्रह्मणस्पतिराम्नातः, सोऽयं बृहस्पतिः ; तस्य
ब्राह्मणजातिस्वामित्वात् । स च बृहस्पतिः पुरोहितो येषां देवानां
ते ‘बृहस्पतिपुरोहिताः’ । तथा च श्रुत्यन्तरे समाम्नातम्— “बृह-
स्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्”-इति । पुरोहित्यसिद्धयर्थं मेव
चतुर्विंशतिरात्रनामकं सत्र मन्वतिष्ठत् । तदपि श्रुत्यन्तरे एवा-
म्नातम्— “बृहस्पतिरक्रामयत अस्मि देवा दधीरन् गच्छेयं
पुरोधा मिति, स एतं चतुर्विंशतिरात्र मपश्यत्” इति (तै०
सं० ७. ४. १. १.) । तादृशा बृहस्पतिपुरोहिता देवा अनेन
प्रगाथेन स्वर्गं लोकं जित्वा भूलोकेऽपि विजयं प्राप्ताः । तथैव
तत्पाठेनेदानीन्तनोऽपि यजमानो ‘बृहस्पतिपुरोहित एव’ बृह-
स्पत्यनुग्रहयुक्त एव सन् लोकद्वयं जयति ॥

* सा० सं० भा० भू० २५--३८ पृ० ३० ।

† “चतुर्विंशति देवा बृहस्पतिपुरोहिताः”-इति अत० ब्रा० १२. ८. १. १२ ।

अत्र किञ्चिद्विद्योद्य मुञ्जावयति— “तौ वा एतौ प्रगाथावस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते ; तदाहुर्यत्र किञ्चनास्तुतं सत् पुनरादायं शस्यते ; इय कस्मादेतौ प्रगाथावस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते ? इति”-इति । समान्नाते इ एव ऋचौ प्रयथनेन त्वचरूपतया सम्पदेते । प्रयथनप्रकार उच्यते—“प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिः”-इत्येषा बृहती-च्छन्दस्का ; द्वादशाक्षरेण तृतीयपादेनाष्टाक्षरैवान्यैर्युक्ततया षट्-त्रिंशदक्षरसम्पत्तेः । सेय मृक् सक्तत् पठनीया, पुनरपि तत्रत्य मष्टाक्षरं चतुर्थपादं हिरान्नाय षोडशाक्षरोऽर्हच्चः सम्पादनीयः । उत्तरस्या मृचि प्रथमपादो द्वादशाक्षरः, द्वितीयपादोऽष्टाक्षरः ; एतत् सर्वं मिलित्वा द्वितीया बृहती सम्पद्यते । तत्रत्य मन्तिम मष्टाक्षरं पादं हिरभ्यस्य समान्नाते उत्तराक्षं द्वादशाक्षरं प्रथमपाद मष्टाक्षरं सुत्तरपादं च पठित्वा तृतीया बृहती सम्पादनीया । अथ मेव प्रयथनप्रकारः “इन्द्र नेदीय एदिहि”-इत्यत्रापि प्रगाथे (६८ पृ०) योजनीयः । तावेतौ प्रगाथौ ‘पुनरादायं’ पुनः-पुनः पठित मेव पाद मादाय शस्येते । सामगैस्तु माध्यन्दिनपवमाने प्रगाथावेतावस्तुतौ * । तैरस्तुतयोः हीना शंसन मयुक्तम् ; न ह्यन्यत्र क्वचिदपि सामगैरस्तुतं मन्त्रजातं पुनः-पुनरादायं शस्यमानं दृष्टम् । एवं सति कस्मात्कारणादस्तुतयोरत्र शंसन मिति चोद्य-वादिन आहुः ॥

एतच्चोद्य मवस्थाय परिहार मनुक्तैव चोद्यान्तर मुञ्जावयति — “पवमानोक्तं वा एतद्यन्मन्त्रत्वतीयं षट्सु वा अत्र गायत्रीषु स्तुवते, षट्सु बृहतीषु, तिसृषु त्रिष्टुप्सु, स वा एष त्रिच्छन्दाः, पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानस्तदाहुः कथं त एष त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो

* ‘प्रगाथावेतौ न स्तुतौ’ च ।

माध्यन्दिनः पवमानो ऽनुशस्तो भवतीति”-इति । महत्त्वतीययज्ञं यदस्ति, तत् ‘एतत्’ ‘पवमानोक्त्यं’ माध्यन्दिनपवमानसम्बन्धि-
शस्त्रम् । ‘अथ’ माध्यन्दिनपवमानशस्त्रे “उवा ते जातम्”-इत्या-
दिषु ‘षट्सु गायत्रीषु’ प्रथमं सुवते † । ततः “पुनानः सोम”-इत्या-
दिषु ‘षट्सु बृहतीषु’ सुवते ‡ । यद्यप्ययं दृष्टान्तकः प्रमाणः,
तथापि पूर्वोक्तन्यायेन प्रथम्य (७२पृ० ५पं०) तिस्रो बृहत्याः सम्पा-
दनीयाः । तासु च रौरवसाम प्रागुक्तातव्यम्, तत उपरि यीथाजयं
साम गातव्यम् ; एवं सति तिस्रो बृहत्याः सामद्वयार्थं द्विरावर्त्य-
मानाः षट् सम्पद्यन्ते । तथा “प्र तु द्रव”-इत्यादिषु (उ० आ०
१.१.१०.१-३.) ‘त्रिष्टुप् त्रिष्टुप्सु’ सुवते † । एवं सति स एष

* कर्त्तव्यार्थं ‘उवा ते जातम्’-इति, ‘स न इन्द्राय’-इति, ‘एवा विश्वानि’-इति,
अक्षय्याणां समूहं मीकं तत्र सूक्तं साक्षात् बलि (उ० आ० १. १. ८. १-३.) । तत्र
‘गायत्रेण स्तुत्वा’-इत्यादि ब्राह्मणशासनात् (ता० ब्रा० ७. ३. ११.) अष्टिमीयमाध्य-
न्दिनपवमाननिष्पत्तये ‘गायत्रं’ नाम साम गातव्यं भवति । तत्स्वरूपम् गुह्यमुक्त्वा
दृष्टान्तप्रयोगादिदर्शनाच्चात्र ‘व्यम्, प्रकाशितञ्च तन्मया सामसंबद्धं । ततस्त्वमेव तत्रात्मकं
सूक्तं मायित्य ‘निधनवती, सति’-इत्यादिब्राह्मणशासनात् (ता० ब्रा० ७. ३. १२.)
तदर्थं मेव ‘सामद्वीयं’ नाम साम च गातव्यं भवति । तद्वैव ऊहगानयन्यत्वादिमं साम ।
वदित्यं गायत्रसमहोत्रवभामद्वयार्थं द्विरावर्त्यमानास्तास्मिन् एव ऋचः षट् सम्पद्यन्ते ।

† अस्ति कर्त्तव्यार्थं ‘पुनानः सोम’-इति, ‘द्रवाम ऊधर्द्व्यम्’-इति, अक्षय्याणां
मेव सूक्तम् (उ० आ० १. १. ८. १, २.) । तत्र ‘एडम बृहती मावभन्ते’-इत्यादिब्राह्मण-
शासनात् (ता० ब्रा० ७. ३. १४.) अष्टिमीयमाध्यन्दिनपवमाननिष्पत्तये ‘रौरवं’ नाम
साम गातव्यं भवति । श्रूयते च तद्बृहती (१. १. २.) । ततस्त मेव दृष्टं सूक्तं मायित्य
‘तथापि त्रिष्टुप्सु’-इत्यादिब्राह्मणशासनात् (ता० ब्रा० ७. ३. १७.) तदर्थं मेव ‘यीथाजयं’
नाम साम च गातव्यं भवति । तदापि श्रूयते तत्रैव तत उत्तरम् (उ० गा० १. १. १.) ।

‡ ‘वीथने’-नामंति मीपः । तत्र श्रूयते यीथाजयान्तर मेव (उ० गा० १. १. ४.) ।
‘निधनवती भवति’-इत्यादि च तद्विधायकं ब्राह्मणम् (७. ३. २२.) ।

माध्यन्दिनपवमानः 'त्रिच्छन्दाः' भवति * ; गायत्री-बृहती-त्रिष्टु-
 ब्रूपाणां त्रयाणां छन्दसां सद्भावात् । तथा स पवमानः पञ्चदश-
 स्तोमोपेतः । तस्य च स्तोमस्य प्रकारः छन्दोगब्राह्मणे एव मान्ना-
 यते— "पञ्चभ्यो हिङ्करोति, स तिसृभिः स एकया स एकया,
 पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्क-
 रोति स एकया स एकया स तिसृभिः"—इति (ता० ब्रा० ३.४.१.) ।
 अस्यार्थः—तृचात्मकं मेकं सूक्तं त्रिरावर्त्तनीयम् । तत्र प्रथमा-
 हत्ती प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासी विधेयः, द्वितीयाहत्ती मध्य-
 मायाः, तृतीयाहत्ती चरमायाः । एवं प्रतिसाम साहत्ताभिः
 पञ्चदशभिः ऋग्भिरुपेतत्वात्पञ्चदशस्तोम इति । एवं सत्यत्र चोद्य-
 वादिन आहुः,— हे होतः ! ते 'एषः' यथोक्तलक्षणः 'पवमानः'
 कथं भरुत्वतीयशस्त्रेणानुशस्तो भवति ? अनुशंसनं चान्याय्यम् ;
 "यथा वाव स्तोत्रं मेवं शस्त्रम्"—इतिन्यायात् । अतो ऽत्र स्तोत्र-
 शस्त्रयोर्वैलक्षण्यं भयुक्तं मिति चोद्यान्तरम् ॥

तत्र द्वितीयस्य चोद्यस्य तावदुत्तरं दर्शयति— "य एव गायत्र्या
 उत्तरे प्रतिपदो यो गायत्री ऽनुचरस्ताभिरेवास्य गायत्र्योऽनुशस्ता
 भवन्तेऽताभ्यां मेवास्य प्रगाथाभ्यां बृहत्याऽनुशस्ता भवन्ति"—इति ।
 "आ त्वा रथम्"—इत्यस्मिन्नभरुत्वतीयशस्त्रस्य (६५ पृ०) प्रतिपद्रूपे
 तृचे प्रथमा ऋगनुष्टुबेव, 'उत्तरे' प्रतिपद्रूपे द्वे ऋचौ गायत्र्यौ
 विद्येते ; यच्चान्यः "इदं वसो सुत मन्थः"—इति (६६ पृ०) अनु-
 चरास्यस्तृचो गायत्रः ; 'ताभिरेव' पञ्चभिर्गायत्रीभिः 'अस्य' होतुः

* "माध्यन्दिनं मवनं पुषुवे त्रिभिश्च छन्दीभिः पञ्चभिश्च सामभिः"—इति ता० ब्रा०
 ७. ३. २ । गायत्रीत्रिष्टुबृहतीभिश्चन्दोभिः, गायत्रामहीयवरौरवयीधाजयीशनेय साम-
 भिरित्यर्थः ।

पवमानस्तोत्रगता गायत्रो ऽनुशस्ता भवन्ति । “इन्द्र मेदीयः”-
इति (६६ पृ०) योऽय मिन्द्रनिहवः प्रगाथः, यश्च “प्र नूनं ब्रह्मण-
स्यतिः”-इति (७१ पृ०) ब्राह्मणस्यत्यः प्रगाथः, ‘एताभ्याम्’ उक्त-
राभ्यां * पवमानस्तोत्रगताः ‘बृहत्यः’ अनुशस्ता भवन्ति ; प्रयथ-
नेन बृहतीसम्पादनस्योभयत्र समानत्वात् ॥ यत् त्रिष्टुभा मनुशंसनं
तदुपरिष्ठादभिधास्यते (१७ पं०) ॥

अथ प्रसङ्गात् प्रथमचोद्यस्यापि (७२ पृ० १ पं०) परिहारं दर्शयन्
पुनःपुनरादानस्यानुशंसनं दर्शयति— “तासु वा एतासु बृहतीषु
सामगा रौरवर्याधाजयाभ्यां पुनरादायं स्तुवते ; तस्मादेतौ प्रगाथा-
वस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते, तच्छस्त्रेण स्तोत्र मन्वेति”-
इति । “पुनानः सोम”-इत्यस्मिन् प्रगाथे या बृहत्यः प्रयथनेन
सम्पादिताः, ‘तासु’ एतासु बृहतीषु रौरवाख्येन यौधाजयाख्येन च
साम्नां पुनः-पुनः पठित मेव पाद मादायादाय स्तुवते ; तस्मात्
‘एतौ’ इन्द्रनिहव-ब्राह्मणस्यत्यप्रगाथौ सामगैरस्तुतावपि सन्तौ
होत्रा पुनः पुनः पठित मेव पाद मादायादाय शस्येते । तथा च
सत्ययं होता स्वकीयेन शस्त्रेण स्तोत्र मनुगच्छति ॥

इदानीं त्रिष्टुभा मनुशंसनं दर्शयति— “ये एव त्रिष्टुभौ
धाथ्ये, यत् त्रैष्टुभं निविज्ञानं, ताभिरेवास्य त्रिष्टुभोऽनुशस्ता भवन्ति”
इति । यथा सामिधेनीषु प्रक्षिप्यमाणानां * मृचां धाथ्येति
सञ्ज्ञा †, एव मत्वापि । तथा सति “अग्निर्नता भग इव क्षिती-
नाम्”-इत्येका (सं० ३.२०.४.) धाथ्या, “त्वं सोम क्रतुभिः”-इत्य-
परा (सं० १.६.१.२.), ‘ये एव’ त्रिष्टुप्कन्दस्के धाथ्ये विद्येते, यश्च
त्रिष्टुप्कन्दस्कं “जनिष्ठा उग्रः”-इत्यादिकं (सं० १०.७३.२.)

* उभाभ्यां च ।

† ‘प्रक्षिप्यमाणानां’ च ।

‡ १ भा० २१ पृ० २० ।

‘निविद्यामं’ सूक्तम्,—निवित्पदानि धीयन्ते निद्विष्यन्ते यस्मिन्
सूक्ते तत् निविद्यामम् ; ‘ताभिरेव’ सूक्तगताभिर्धाय्यासहिताभि-
स्त्रिष्टुभिः ‘अस्य’ होतुः स्तोत्रगताः ‘त्रिष्टुभः’ अनुशस्ता भवन्ति ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति— “एव मु हास्येष त्रिष्टुब्दाः पञ्च-
दशो माध्यन्दिनः पवमानो ऽनुशस्तो भवति य एवं वेद”-
इति ॥ ६ ॥ .

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ (१७) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

धाय्याः शंसति^१ धाय्याभिवै^२ प्रजापतिरिमां-
ल्लोकानधयद्यं^३ यं काम मकामयत^४ तथैवैतद्यजमानो
धाय्याभिरेवेमांल्लोकान् धयति^५ यं यं कामं कामयते
य एवं वेद^६ यदेव धाय्याः^७ यच्च यच्च वै देवा यज्ञस्य
च्छिद्रं^८ निरजानंस्तद् धाय्याभिरपिदधुस्तद् धाय्यानां
धाय्यात्वं^९ मच्छिद्रेण हास्य यज्ञेनेष्टं भवति य एवं
वेद^{१०} यद्वैव धाय्याः^{११} स्यूमहे तद्यज्ञस्य यद्वाय्यास्तद्यथा
सूच्या वासः सन्दधदियादेव मेवैताभिर्यज्ञस्य^{१२} छिद्रं
सन्दधदेति य एवं वेद^{१३} यद्वैव धाय्याः^{१४} तान्यु वा

एतान्युपसदा मेवोक्तानि यद् धाय्या षग्निर्नेते-
 त्याग्नेयी प्रथमोपसत्तस्या एतदुक्तं त्वं सोमकृतुभि-
 रिति सौम्या द्वितीयोपसत्तस्या एतदुक्तं पिन्वन्त्यप
 इति वैष्णवी तृतीयोपसत्तस्या एतदुक्तं यावन्तं इ
 वै सौम्येनाध्वरेणोष्ठा लोकं जयति त मत् एकैकयोप-
 सदा जयति य एवं वेद यश्चैवं विद्वान् धाय्याः
 शंसति तद्द्वैक आहुस्तान्वो मह इति शंसेदेतां वाव
 वयं भरतेषु शस्यमाना मभिव्यजानीम इति वदन्त
 स्तत्तन्नादृत्यं यदेतां शंसेदीश्वरः पर्जन्यो ऽवर्ष्टीः*
 पिन्वन्त्यप इत्येव शंसेदृष्टिवनि पदं मरुत इति मारुत
 मत्थं न मिहे वि नयन्तीति विनीतवद्यद्विनीतवत्तद्वि-
 क्रान्तवद्यद्विक्रान्तवत्तद्वैष्णवं वाजिन मित्तीन्द्रो वै
 वाजी तस्यां वा एतस्यां चत्वारि पदानि वृष्टिवनि
 मारुतं वैष्णव मैन्द्रं सा वा एषा तृतीयसवनभाजना
 सती मध्यन्दिने शस्यते तस्माद्देदं भरतानां पशवः
 सायङ्गोष्ठाः सन्तो मध्यन्दिने सद्भविनी मायन्ति सो
 जगती जागता हि पशव आत्मा यजमानस्य मध्य-
 न्दिनस्तद्यजमाने पशून् दधाति ॥ ७ (१८) ॥

मरुत्वतीयशस्ते प्रक्षेपणीया ऋचो विधत्से— “धाय्याः शंसति”

* 'ऽवर्ष्टीः' क, ख ।

—इति । “अग्निर्नेता” —इत्येका (सं० ३.२०.४.), “त्वं सोम क्रतुभिः”
इति द्वितीया (सं० १.८१.२.), पिबन्त्यपः” —इति तृतीया (सं०
१.६४.६.) ; ताः शंसेत् ॥

तासां प्रशंसा माह— “धाय्याभिर्वै प्रजापतिरिमांल्लोकान-
धयद् यं यं काम मकामयत” —इति । पुरा प्रजापतिर्यं यं लोकं
कामितवान्, तानिमान् लोकानुक्ताभिर्धाय्याभिः ‘अधयत्’ अपि-
बत् । लोकशब्देन जलम् । * * * ॥

वेदनं प्रशंसति— “तथैवैतद्यजमानो धाय्याभिरेवेमांल्लोकान्
धयति यं यं कामं कामयते य एवं वेद यदेव धाय्याः” —इति । या
एवोक्ता धाय्याः सन्ति, ताभिर्वेदिता यजमानः कामितं लोकं
धयति ॥ अत्र धयत्याभिरिति ‘धाय्या’-शब्दनिर्वचन मर्याद्दर्शितम् ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसा माह -- “यत्र यत्र वै देवा यज्ञस्य छिद्रं
निरजानंस्तद्दाय्याभिरपिदधुस्तद्दाय्यानां धाय्यात्वम्” —इति । यज्ञ-
सम्बन्धिनि यस्मिन्-यस्मिन्नङ्गे ‘छिद्रं’ वैकल्यं देवा निर्घातवन्तः,
‘तत्’ छिद्रं धाय्याभिः ‘अपिदधुः’ आच्छादितवन्तः ॥ तस्माद्ध-
त्याभिरिति व्युत्पत्त्या धाय्यात्वं सम्पन्नम् ॥

वेदनं प्रशंसति— “अच्छिद्रेण हास्य यज्ञेनेष्टं भवति य एवं
वेद यदेव धाय्याः” इति । ‘यदेव’ —इत्यत्र योऽय मुकारः, सोऽयं
पूर्वेण फलेन समुच्चयार्थः ;— न केवलं पूर्वं फलं किं त्विद मपी-
त्यर्थः । अत्र पूर्ववत् श्रुतिः प्रशंसाद्योतनार्था ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “सूमहै तद्यज्ञस्य यद्दाय्या-
स्तद्यथा सूच्या वासः सन्धदियादेव मेवैताभिर्यज्ञस्य छिद्रं
सन्धदिति य एवं वेद यदेव धाय्याः” इति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “तान्यु वा एतान्युपसदा

मेवोक्तानि यद्वाय्याः ; अग्निर्नेतेत्याग्नेयी प्रथमोपसत्, तस्या एतदुक्तं ; त्वं सोमक्रतुभिरिति, सौम्या द्वितीयोपसत्, तस्या एतदुक्तं ; पिन्वन्त्यप इति, वैष्णवी तृतीयोपसत्, तस्या एतदुक्तम्”-इति । उपसदा मर्यादादे अग्निरनीकं, सोमः शस्त्रं, विष्णुस्तेजन मिति प्रस्तुत्य अग्न्यादिदेवताकास्तिस्त्र उपसदः समान्नाताः* ; अत्रापि ‘अग्निर्नेता’-इत्यादयस्त्रहेवताका एव धाय्याः श्रुताः । एकैका धाय्या एकैकस्य उपसदः शस्त्रम् ॥

उक्तार्थवेदनं, तत्पूर्वकं शंसनं च प्रशंसति— “यावन्तं ह वै सौम्येनाध्वरेणेष्टा लोकं जयति, त मत् एकैकयोपसदा जयति,—य एवं वेद, यश्चैवं विद्वान् धाय्याः शंसति”-इति । वेदिता शंसिता च एकैकधाय्यारूपयोपसदा कृत्स्नं सोमयागफलं प्राप्नोति । उपसत्सम्बन्धि शस्त्रत्वेनाभिहितत्वादुपसत्त्वोपचारः ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्षमुपन्यस्यति— “तद्वैक आहुस्तान्वो मह इति शंसेदेतां वाव वयं भरतेषु शस्यमाना मभिव्यजानीम इति वदन्तः”-इति । ‘तद्’ तत्रैव तृतीयधाय्याविषयं केचिदेव माहुः,— “तान्वो महो मरुतः”—इत्येतां (सं० २. ३४. ११.) वैष्णवीं तृतीयां धाय्यां शंसेत्, न तु “पिन्वन्त्यपः”—इत्येताम् (७५ पृ०) । तत्रोपपत्तिं चैव माहुः,—विभक्तिं फल मिति भरो यज्ञः, तं भरं तन्वन्तीति ‘भरताः’ ऋत्विजः ; तेषु पूर्वकालीनेषु “तान्वो महः”—इत्येता मेवञ्च शस्यमानां वय मभिव्यजानीम इति स्वानुभव मितरेषा मग्रे वदन्तस्तं पूर्वपक्ष माहुः ॥

तं निराचष्टं— “तत्तद्वाट्यम्”—इति । तद्विषयं तन्मतं नादरणीयम् । विपक्षे बाधकं दर्शयति— “यदेतां शंसेदौश्वरः

* १ भा० १५० पृ० ४ पं० द्रष्टव्यम् ।

पञ्चमो ऽवष्टोः”-इति । ‘यत्’ यदि होता “तान्वो महः”-इति
‘एताम्’ ऋचं शंसेत्, तदानीं ‘पञ्चमः’ मेघः स्वस्वकालेषु ‘अवष्टोः’
ईश्वरः वृष्टिराहित्यं कर्तुं समर्थो भवति,— वृष्टिर्न भवेत् ; वृष्टिः
नुरूपाणां पदानां तस्या ऋचभावादित्यर्थः ॥

सिद्धान्तं दर्शयति— “पिबन्त्यप इतीव शंसेद्”-इति । इयं
मेव धाय्या, न तु “तान्वो महः”-इत्यादिकापि । अत्र विहिताया
ऋचि वृध्यनुकूलपदसङ्गावं दर्शयति— “वृष्टिवनि पदं, मरुत इति
मारुतम्, अत्यं न मिहे वि नयन्तीति विनीतवद्,— यद्विनीतवत्,
तद्विक्रान्तवद्,—यद्विक्रान्तवत्, तद्वैष्णवं, वाजिन मित्तीन्द्रो वै
वाजी ; तस्यां वा एतस्यां चत्वारि पदानि,—वृष्टिवनि, मारुतं,
वैष्णवम्, ऐन्द्रम्” इति । अत्र ‘पिबन्त्यपः’-इति पदं श्रूयते,
तत् मेचनार्थम् ; ‘पिवि सेचने’-इत्यस्मात् (श्वा० ५८८) धातोक्तत्वात् ।
‘मारुतः’-इति मारुतं पदम्, तदपि वृध्यनुकूलम् ;
पुरोवातस्य वृध्यङ्गत्वात् । “अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजि .म्”
इति तृतीयपादे विनीतवत्पद मस्ति ; ‘वि नयन्ति’ इत्यप्र-
नयतिधातुजन्यत्वात् । तेन च विनयेन वृष्टिपातनं लक्ष्यते ।
किञ्च यद्विनीतवत्पदम्, तद्विक्रान्तवदित्यसु मर्थमाचष्टे ; धातूना-
मनेकार्थत्वात् । तथा सति यद्विक्रान्तवत्पदम्, तद् ‘वैष्णवं’
विष्णुसम्बन्धि ; “इदं विष्णुर्विचक्रमे”-इति (सं० १. २२. १७.)
श्रुत्यन्तरात् । तथा सति वैष्णव्यास्तृतीयस्या उपसदः सम्बन्धन-
मपि भवतीत्यर्थः । तस्मिन्नेव तृतीयपादे ‘वाजिनम्’-इति

* वषेत्तीसुनि रूपम् (पा० ३.४.९) ।

+ “पिबन्त्यापी मरुतः सुदानवः पथी वृतवद् विदधेष्वाभुवः । अत्यं न मिहे वि-
नयन्ति वाजिन सुसं दुहन्ति सनयन्त मधितम् ॥”-इति (सं० १.१४.९.) एतस्या ऋचि ।

षट्, विद्यते, तमेन्द्रो वाजिशब्दार्थः ; इष्टिहाराद्यप्रदत्वेन वाजोऽथ मूर्खास्तीति निर्वक्तुं शक्यत्वात् । उक्तेन प्रकारेण 'तस्वाम्' एवै-
तस्वाम् "पिन्वन्थपः" — इत्यृचि चत्वारि पदानि इष्टेरनुकूलानि,
— इष्टिवनि, मारुतं, वैश्वम्, ऐन्द्रं चेति * । तस्मादथ पूर्वोक्त-
दोषो नास्तीत्यर्थः ॥

पुनरप्येता मृचं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "सा वा एषा
तृतीयसवनभाजना सती मध्यन्दिने शस्यते ; तस्माद्देवं भरतानां
पशवः सायङ्गोष्ठाः सन्तो मध्यन्दिने सङ्गविनी मायन्ति ; सी
जगती ; जागता हि पशव, आत्मा यजमानस्य मध्यन्दिनसायज-
माने पशुन् दधाति"—इति । येयं "पिन्वन्थपः"—इत्यृगस्ति, सैवैव
'तृतीयसवनभाजना' जगतीच्छन्दस्कात्वाज्जागतस्य तृतीयसवनस्य
योग्या । तादृशी सती होत्रा मध्यन्दिने शस्यते । तस्मादेव कारणा-
दिदं लोके दृश्यते,— सायं काले गोष्ठे व्रजे ये पशवस्तिष्ठन्ति, ते
'सायङ्गोष्ठाः', 'भरतानाम्' ऋत्विजां पशवस्तादृशाः सन्तो मध्य-
न्दिने 'सङ्गविनी' सङ्गवकालयोग्यां शालाम् 'मायन्ति' प्राप्नु-
वन्ति । अयं भर्षः— ये पशवः क्षीरं दुहन्ति, ते सायं गृह माग-
च्छन्ति ; ये तु न दुहन्ति, ते सायं व्रजे एव निवसन्ति ;
उभयविधा अपि ते मध्याह्नकाले घर्मकालोनसन्तापनिवारणाय
निर्मितां सङ्गवकालयोग्यां शाला मागच्छन्ति ;—तदेतन्मध्याह्न-
पाठनिमित्त मिति । किञ्च 'सी' सा पूर्वोक्ताप्यृग् जगतीच्छ-
न्दस्का, पशवश्च जगतीच्छन्दसा सह प्रजायन्ते,— मध्यदेशादुत्पन्न-

* (१) 'इष्टिवनि' इष्टिमभजनकारि पिन्वन्तीति । (२) 'मारुतं' मरुत इति ।
(३) 'वैश्वम्' विनयन्तीति । (४) 'ऐन्द्रम्' वाजिन मिति ।

त्वात्* 'जागताः', मध्यन्दिनकालश्च यजमानस्यात्मा । तथा सति
तस्मिन् काले जगतीपाठेन यजमानं पशून् सम्पादयति† ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ (१८) ॥

॥ अथ षष्ठमः खण्डः ॥

मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति^१ पशवो वै मरुतः
पशवः प्रगाथः पशूना मवरुद्धौ^२ जनिष्ठा उग्रः महसे
तुरायेति सूक्तं शंसति^३ तद्वा एतद् यजमानजनन
मेव सूक्तं^४ यजमानं ह वा एतेन यज्ञाद्देवयोन्यै प्रज-
नयति^५ तत्सञ्चयं भवति सं च जयति वि च जयत^६
एतद्गौरिवीतं^७ गौरिवीतिर्ह वै शाक्तो नेदिष्ठं^८ स्वर्गस्य
लोकस्यागच्छत्^९ स एतत्सूक्तं मपश्यत् तेन स्वर्गं
लोकं मजयत्तथैवैतद्यजमान एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं
जयति^{१०} तस्माद्वाः शस्त्वाद्वाः^{११} परिशिष्य मध्ये निविदं
दधाति^{१२} स्वर्गस्य हैष लोकस्य रोहो यन्निवित् स्वर्गस्य

* १ भा० २०४ पृ० १२ पं० । ता० ब्रा० ६.१.१० ।

† "अपिनेता, त्वं सीमं क्रतुभिः, पितृभ्यप इति धात्याः" - इति आश्व० श्रौ० ५.१४.१७ ।

हैतल्लोकस्याक्रमणं यन्नित् ता माक्रममाथ ब्रुव
 शंसेदुपैव यजमानं निगृह्णीत योऽस्य प्रियः स्यादिति
 नु स्वर्गकामस्याथाभिचरतो यः कामयेत क्षत्रेण
 विशं हन्या मिति त्रिस्तर्हि निविदा सूक्तं विशंसेत्
 क्षत्रं वै निविद् विट् सूक्तं क्षत्रेणैव तद्विशं हन्ति यः
 कामयेत विशा क्षत्रं हन्या मिति त्रिस्तर्हि सूक्तेन
 निविदं विशंसेत् क्षत्रं वै निविद् विट् सूक्तं विशैव
 तत् क्षत्रं हन्ति य उ कामयेतोभयत एनं विशः पर्य-
 वच्छिनदानीत्युभयतस्तर्हि निविदं व्याह्वयीतोभयत
 एवैनं तद्विशः पर्यवच्छिनतीति न्वभिचरत इतरथा
 त्वेव स्वर्गकामस्य वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्र मित्युत्त-
 मया परिदधाति प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः
 अप ध्वान्त मूर्णुहीति येन तमसा प्रावृता मन्येत
 तन्मनसा गच्छेदप हैवास्मात्तल्लुप्यते पूर्धि चक्षुरिति
 चक्षुषी मरीमृज्येताजरसं ह चक्षुषान् भवति य एवं
 वेद मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बहानिति पाशा वै निधा
 मुमुग्ध्यस्मान् पाशानिव बहानित्येव तदाह ॥८(१६)॥

अथ प्रयाथान्तरं विधत्त— “भरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति ;
 पशवो वै मरुतः, पशवः प्रगाथः, पशूना मवरुद्वै”-इति । यस्मिन्
 प्रगाथे मरुतः श्रूयन्ते, सोऽयं मरुत्वतीयः प्रगाथः । “प्र व इन्द्राय

वृद्धते मरुतो ब्रह्मार्धत”-इत्येतस्मिन् प्रगाथे (सं० ८.८६.३.)
मरुतः श्रूयन्ते, त मिमं शंसेत् * । पशूनां प्रावरणराहित्येऽपि
अरण्यसञ्चारकाले वायवो न तान् वाधन्ते, तत्सम्बन्धात्प्रकृतां
पशुत्वम्, प्रगाथस्य च पशुप्राप्तिहेतुत्वात्पशुत्वम् ; अतः स प्रगाथः
पशुप्राप्त्यै भवति ॥

अथ निविद्वानीयं सूक्तं विधत्ते—“जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरा-
येति सूक्तं शंसति ; तद्वा एतद्यजमानजनन मेव सूक्तं, यजमानं
ह वा एतेन यज्ञाद् देवयोन्धै प्रजनयति”-इति । होता “जनिष्ठा
उग्रः”-इत्यादि (सं० १०.७३.१.) सूक्तं शंसेत् । ‘तदेतत्’ सूक्तं ‘यज-
मानजनन मेव’ । कथं मिति, तदुच्यते— ‘एतेन’ सूक्तेन होता
‘यज्ञात्’ अनुष्ठीयमानात् ‘देवयोन्धै’ देवलोकस्थानार्थं यजमानं
प्रजनयति । तस्माद् यजमानजननत्वम् ॥

तेन रूपेण प्रशस्य पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “तत्सञ्जयं
भवति ; सं च जयति, वि च जयते”-इति । यस्मादेतेन सूक्तेन
संयुज्यापि † शत्रून् यजमानो जयति, वियुज्यापि जयते ; तस्मात्
सूक्तं ‘सञ्जयम्’ । समोचोनो जयो येन सूक्तेनेति समासः ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “एतद्गौरिवीतं ; गौरि-
वीतिर्ह वै शाक्त्यो नेदिष्ठं स्वर्गस्य लोकस्यागच्छत्, स एतत् सूक्तं
मपश्यत् ; तेन स्वर्गं लोकं मजयत् ; तथैतद्यजमान एतेन सूक्तेन
स्वर्गं लोकं जयति”-इति । शक्तिनामकस्य महर्षेः कुले जातः
‘शाक्त्यः’, ‘गौरिवीतिः’ नाम, महर्षिः । स तु स्वर्गसमीपं गत्वा
* प्रवेष्टुं मशक्तः सन्, तत्साधनत्वेनैतत् सूक्तं वृद्ध्वा, तेन स्वर्गं प्राविशत् ।

* अथ इन्द्राय वृद्धत इति मरुत्वतीयः प्रगाथः”-आश्व० श्रौ० ५.४.१८ ।

†-‘संयुज्यापि’ च ।

तस्मादेतत् सूक्तं महर्षिनाम्ना गौरिवीत मित्युच्यते (सं० १०. ७१. १-११.) । यथा महर्षिस्तथा यजमानोऽप्येतेन सूक्तेन स्वर्गं प्राप्नोति ॥

तस्मिन् सूक्ते निविप्रक्षेपस्य स्थानं विधत्ते — “तस्वार्धाः शस्वार्धाः परिशिष्य मध्ये निविदं दधाति”-इति । ‘तस्य’ सूक्तस्य सम्बन्धि-
नोष्चु भागद्वयं कृत्वा, द्वयोर्भागयोर्मध्ये “इन्द्रो मरुत्वान्”-
इति (निवि० २.१.) एतां निविदं शंसेत् । नन्वस्मिन्नेकादशस्य
सूक्ते सप्तभागो न सम्भवतीति चेत्, तर्हि प्रथमभागे काश्चिदधिकां
शस्वा तत ऊर्ध्वं प्रक्षिपेत्; “एकभूयसोः शस्वा”-इत्युक्तत्वात् ॥

निविदं प्रशंसति—“स्वर्गस्य ह्येष लोकस्य रोहो यन्निवित्”-
इति । रोहः आरोहणं, हेतुरित्यर्थः ॥ तत्र स्वरविशेषं विधत्ते—
“स्वर्गस्य ह्येतन्नोकस्याक्रमणं यन्निवित्, ता माक्रममाण इव शंसे-
दुपैव यजमानं निगृह्णीत योऽस्य प्रियः स्यादिति नु स्वर्गकामस्य”-
इति । येयं निविदस्ति, तदेतत् ‘स्वर्गस्याक्रमणं’ सोपानस्थानीयम् ।
तस्माद्यथा लोके सोपानारोहणश्रमेण पुनः पुनः श्वासं करोति,
तदनुकारिणं स्वरं कृत्वा तथैव पठेत् । एवं पाठे सति ‘अस्य’
यजमानस्य ‘यः’ पुमान् प्रियः स्यात्, स पुमानेनं यजमानम् ‘उपैव’
समीप एव ‘निगृह्णीत’ स्वीकुर्यात् । ‘इति नु’ एष एव प्रयोगः,
स्वर्गकामस्यावगन्तव्यः । वक्ष्यमाणप्रयोगेण शाङ्कर्यपरिहाराय स्वर्ग-
कामस्येत्युक्तिः ॥

अभिचारप्रयोगं* विधत्ते— “अथाभिचरतः,— यः कामयेत

* जनिष्ठा उच्यते इति । एकभूयसीः शस्वा मरुत्वतीयां निविदं दध्यात् सर्वव”-इति
आश्र० श्रौ० ५.१३.१८, २० । ‘एका भूयसोषु शस्वा’ ग ।

† ‘प्रयोगान्तरं’ च ।

क्षत्रेण विश्वं हन्या मिति, त्रिस्तर्हि निविदा सूक्तं विश्वंसेत् ; क्षत्रं वै निर्विद्विद् सूक्तं, क्षत्रेणैव तद्विश्वं हन्ति"-इति । क्षत्रियजात्या वैश्यजातेर्बन्धं कामयमानो यजमानो निविदा सूक्तं 'त्रिर्विश्वंसेत्' । एतदुक्तं भवति— सूक्तस्यादौ मध्ये अन्ते च निविदं दध्यात्, तदिदं सूक्तविच्छेदपूर्वकं* शंसन मिति । निविदः क्षत्रियजातित्वं, सूक्तस्य वैश्यजातित्वं पूर्वं मेवाच्चातम् † । अत उक्तशंसनेन क्षत्रियजात्या वैश्यजातिं हन्ति । सोऽय मेकीऽभिचारप्रकारः ॥

अथैतद्विपर्ययेणाभिचारं विधत्ते— "यः कामयेत विश्वा क्षत्रं हन्या मिति, त्रिस्तर्हि सूक्तेन निविदं विश्वंसेत् ; क्षत्रं वै निर्विद्विद् सूक्तं, विश्वेणैव तत् क्षत्रं हन्ति"-इति । निवित्पदानाम् (निवि०२.१-२०.) आदौ मध्ये अन्ते च सूक्तं पठेत्, तदेतत् निविद्विच्छेदरूपं शंसनम् ॥

प्रकारान्तरेणाभिचारं विधत्ते— "य उ कामयेतोभयत एनं विश्वः पर्यवच्छिनदानीत्युभयतस्तर्हि निविदं व्याह्वयीतोभयत एवैनं तद्विश्वः पर्यवच्छिनत्ति"-इति । 'य उ' यस्तु होता 'एनं' यजमानम् 'उभयतः' पूर्वोत्तरभागयोः सम्बन्धिनीः 'विश्वः' प्रजाः 'पर्यवच्छिनदानि' परितो विच्छिन्ना करवाणीति कामयेत,— स्वस्मात् पूर्वभाविन्यः पितृपितृव्यमातुलादयो याः प्रजाः, स्वस्थोत्तरभाविन्यः पुत्रजामात्रादयो याः प्रजाः, तासां सर्वासा मवच्छेदं करवाणीत्यर्थः । यद्वा 'उभयतः' मातृपक्षे पितृपक्षे च विद्यमानानां प्रजानाम् 'अवच्छेदं' विरोधं करवाणीत्येवं 'यः' होता यजमानं वेष्टि, स होता 'निविद सुभयतः' निविद आदावन्ते च 'व्याह्वयीत' विविध माहावं कुर्यात् ;—आदावपि "शीसा-

वीम्”-इत्येत माहावमन्त्रं पठेत्, अन्तेऽपि तथा पठेदित्यर्थः । तथा सति ‘एनं’ यजमानं पूर्वापरभागयोर्मातृपक्षपितृपक्षयोश्च प्रजाभिः सहावच्छिनत्ति ॥

उक्तविधीना मसाङ्गर्याय निगमयति— “इति न्वभिचरत इतरथा त्वेव स्वर्गकामस्य”-इति । ‘इति तु’ “यः कामयेत, चत्वेण”-इत्याद्युक्त एव प्रकारः ‘अभिचरतः’ द्रष्टव्यः । ‘इतरथा तु’ अनेव-स्यकारं तु, पूर्वोक्तं सूक्तमध्ये निविप्रक्षेपरूपं, सोपानारोहण-सदृशस्वरोपेतं ‘स्वर्गकामस्य’ द्रष्टव्यम् ॥

अन्तिमया सूक्तगतयर्चा (सं०१०.७३.११.) समाप्तिं विधत्ते— “वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्र मित्युत्तमया परिदधाति”-इति । वेतेर्धातोर्गत्यर्थस्य ‘वयः’ इति रूपम् ; गमनकुशला इत्यर्थः । अत एव ‘सुपर्णाः’ पक्षिमदृशाः केचिद् ‘इन्द्र’ स्वर्गवासिनम् ‘उपसेदुः’ प्राप्तवन्तः । इति तस्य पादस्यार्थः । द्वितीयपादं सुबो-धत्वाभिप्रायेण पठति— “प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः”-इति । ग्रन्थतदर्थवधारणशक्तिर्मेधा, सा प्रिया येषा ऋषीणां ते ‘प्रिय-मेधाः’, ‘ऋषयः’ अतीन्द्रियार्थद्रष्टारः ‘नाधमानाः’ किञ्चित् स्वकार्यं याचमानाः, “इन्द्र मुपसेदुः”-इति पूर्वोक्तान्वयः । तृतीय-पादस्य पूर्वभाग मनुष्य व्याचष्टे— “अप ध्वान्त मूर्णुंहीति ; येन तमसा प्रावृत्तो मन्येत, तन्ननसा गच्छेदप ह्येवास्मात् तन्नप्यते”-इति । हं इन्द्र । ‘ध्वान्तं’ तमः ‘अपोर्णुंहि’ अपसारय । एत-स्मिन् भागे पठिते सति तमो लुप्यते । होता येन तमसा ‘प्रावृत्तः’ आच्छादितोऽह मिति मन्येत, ‘तत्’ तमो ‘मनसा गच्छेत्’ ध्यायेत् । तमो हि बहुविधम्,—दृष्टिनिरोधक मेके, मोहरूपं द्वितीयम्, पापरूपं तृतीयम् । तेषां मध्ये येन स्वस्य बाधः,

तत् तमः एतद्भागपाठकाले विनष्ट मिति ध्यायेत् । तथा
 'तत्' तमः 'अस्मात्' पुरुषाद् विनश्यत्येव । तस्य पादस्योत्तरभागे
 किञ्चिदनुष्ठानं विधत्ते — "पूर्धि चक्षुरिति चक्षुषी मरीमृज्येत"—
 इति । हे इन्द्र ! 'चक्षुः पूर्धि' दृष्टिं पूरय । एतं भागं पठन् खेन
 हस्तेन चक्षुषी 'मरीमृज्येत' पुनः-पुनः शोधयेत् ॥

वेदनं प्रशंसति— "आ जरसं ह चक्षुषान् भवति य एवं
 वेद" इति । 'आ जरसं' जरासमाप्तिपर्यन्तम् ॥

चतुर्थपाद मनूय व्याचष्टे— "सुमुग्धस्मान्निधयेव बद्धानिति ;
 पाशा वै निधा ; सुमुग्धस्मान् पाशादिव बद्धानित्येव तदाह"—
 इति । हे इन्द्र ! 'निधयेव' पाशेनेव तमसा 'बद्धान्' अस्मान्
 'सुमुग्धि' मोचय । अस्मिन् पादे 'निधा'-शब्देन पाशबन्धनहेतवो
 रज्जवो विवक्षिताः । अतो निधयेव बद्धानित्युक्ते 'पाशादिव बद्धान्'-
 इत्युक्तं भवति* ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

अष्टमः खण्डः ॥ ८ (१८) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

इन्द्रो वै वृचं हनिष्यंस्त्वां देवता अब्रवीदनु
 मोपतिष्ठध्व मुप माह्वयध्व मिति तथेति तं हनिष्यन्त

* "निधा पाशा भवति"—इत्यादि निब० ४.१.३ ।

आद्रवन्सीऽवेन्मां वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति हन्तेमान्
 भीषया इति तानभिप्राश्वसीत् तस्य श्वसथादीषमाणा
 विश्वे देवा अद्रवन्मरुतो हैनं नाजहुः प्रहर भगवो
 जहि वीरयस्वत्येवैन मेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्त
 तदेतदृषिः पश्यन्नभ्यनूवाच वृत्रस्य त्वा श्वसथादी-
 षमाणा विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः मरुद्भिरिन्द्र
 सख्यं ते अस्वधेमा विश्वाः पृतना जयासीति सो-
 ऽवेदिमे वै किल मे सचिवा इमे मा ऽकामयन्त हन्ते-
 मानस्मिन्नुकथ आ भजा इति तानेतस्मिन्नुकथ आ
 भजदथ हैते तर्ह्युभे एव निष्क्रेवत्ये उकथे आसतु-
 मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णाति मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति
 मरुत्वतीयं सूक्तं शंसति मरुत्वतीयां निविदं दधाति
 मरुतां सा भक्तिर्मरुत्वतीय मुकथं शस्त्वा मरुत्व-
 तीयया यजति यथाभागं तद्देवताः प्रीणाति ये
 त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्ह्ये शास्वरे हरिवो ये गविष्टौ
 ये त्वा नून मनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो
 मरुद्भिरिति यत्र-यत्रैवैभिर्यजयत यत्र-यत्र वीर्यं
 मकरोत् तदेवैतत्समनुवेद्येन्द्रेणैनान्तस्य सोमपीथान्
 करोति ॥ ६ (२०) ॥

अथ मरुत्वतीयं शस्त्रं तदन्ते पठनीयां याज्यां च प्रशंसितु

मुपाख्यान माह— “इन्द्रो वै हव्रं हनिष्यन्सर्वा देवता भववीदनु-
 मोप तिष्ठध्व मुप मा ह्वयध्व मिति ; तथेति ; तं हनिष्यन्त आद्र-
 वन्सोऽवेन्मां वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति, हन्तेमान् भीषया इति ;
 तानभि प्राश्वसौत् ; तस्य श्वसयादीषमाणा विश्वे देवा अद्रवन्मरुतो
 हेनं नाजहुः ; प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवैन मेतां वाचं
 वदन्त उपातिष्ठन्त”-इति । पुरा कदाचिदिन्द्रो हव्रं हन्तु मुद्यतः
 सर्वा अपि देवताः प्रत्येव मव्रवीत्,—‘अनु मोपतिष्ठध्वम्’ आनु-
 कूप्येन मां सेवध्वम्, ‘उप मा ह्वयध्वं’ वृत्रवधाय प्रहृत्तं माम् ‘उप-
 ह्वयध्वम्’ अनुजानीध्व मिति । ततोऽङ्गीकृत्य सर्वे देवाः ‘तं
 हव्रं हन्तु मुद्यता आगच्छन् । तदा ‘सः’ वृत्रो मां हन्तु मुद्यता
 आद्रवन्तीति ‘अवेत्’ स्वमनसा ज्ञातवान् । तत इदं विचारया-
 माम,—इत्त ! सम्यग् जातम् ; देवनिवारणोपायस्य प्रतिभातत्वात् ;
 —‘इमान्’ देवान् ‘भीषयै’ अहं भीतान् करवाणि । इति विचार्य
 ‘तान्’ देवान् ‘अभि’ लक्ष्य ‘प्राश्वसौत्’ प्रश्वास मकरोत् । ‘तस्य’
 वृत्रस्य ‘श्वसयात्’ प्रश्वासात् ‘भीषमाणाः’ विभ्यतः सर्वे देवाः पला-
 यन मकुर्वन् । वृत्रो हि स्वजन्मानन्तरं प्रतिदिनं सर्वासु दिक्षु शर-
 पातमात्रदेशं प्राप्य वृद्धिं गतवान् । तथा चान्यत्र श्रूयते— “स इषु-
 मात्र मिषुमात्रं विश्वडवर्हत, स इमांल्लोकानवृणोद्यदिमांल्लोकान-
 वृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्”- इति (तै० सं० =.४.१२.२,) । तादृ-
 शस्य प्रौढशरीरस्य प्रश्वासः प्रलयकालीनवायुसमानः ; अतस्त-
 दीयप्रश्वासेन देवाः परमाणव इव दूरे अपसारिताः । तदानीं
 ‘मरुतः’ एव ‘एनम्’ इन्द्रं ‘नाजहुः’ न परित्यक्तवन्तः । हे इन्द्र !
 भगवन् ! वृत्रं वज्रेण ‘प्रहर’ तेन प्रहारंण ‘जहि’ मारय,
 ततो ‘वीरयस्व’ स्वकीयं वीरत्वं प्रकटय ; ‘इति’ अनेनैव

प्रकारेण 'एनम्' इद्रं प्रति 'एतां' साधं वदन्तो मरुतस्तान् मिन्द्र
मसेवन्त ॥

उक्तं मर्थं मन्त्रसंवादेन दृश्यति— "तदेतद्भिः पश्यन्भ्यन्तू
वाच,—इन्द्रस्य त्वा श्वसथादीषमावा विश्वे देवा अङ्गहुर्ये सखायः
मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्वयेभा विश्वाः पूतना जयासीति"
इति । कश्चिदृषिर्दिव्यज्ञानेन 'तदेतद्' देवपलायनं पश्यन्, "इन्द्रस्य
त्वा"—इत्यादिमन्त्रेषु प्रकटीचकार । हे इन्द्र ! तव सखायो विश्व
देवा ये सन्ति, ते सर्वे इन्द्रस्य श्वसथात् पलायमानास्त्वां परित्यक्त-
वन्तः । तस्मादिदानीं 'ते' तव मरुद्भिः सह सख्यं मस्तु ; 'अथ' अन्-
न्तरसिमाः सर्वा इन्द्रसम्बन्धिनीः मेना जयन्तीति (सं० ८.६६.७.) ॥

अथ मरुता मिन्द्रकृत उपकारं दर्शयति— "सो ऽवेदिमे वै
किल मे सचिवा इमे मा ऽकामयन्त, हन्तेमानस्त्रिभुक्थ आ भजा
इति ; तानेतस्त्रिभुक्थ आ भजदथ चैते तर्हिमे एव निष्केवल्ये
उक्थे आसतुः"—इति । 'सः' इन्द्रः स्वमनसा 'अवेत्' विचारितवान् ।
कथं भिति, तदुच्यते— 'इमे वै किल' पुरतोऽवस्थिताः मरुत एव
'मे' मम 'सचिवाः' सखायः । यस्मात् 'इमे' मरुतो 'मा' अकामयन्तः
मा अपेक्षितवन्तः, न तु मां परित्यज्य गताः ; तस्मादस्मत्सखित्वं
हन्त ! सम्यगेभिः कृतमित्यत्रं दृष्टवानस्मि ; ततः 'इमान्' मरुतः
'अस्त्रिभुक्थे' माध्यन्दिनसवनगतशस्त्रे 'आभजे' भागिनः कर-
वाणि ; 'इति' एवं मनसि विचार्य तथैवाकरोत् । 'अथ' अन्-
न्तरं 'तर्हि' तदा प्रभृति 'एते इ' मरुतो ऽवश्यं शस्त्रभागिनो
ऽभूवन्निति शेषः । ततः पूर्वं तु माध्यन्दिनसवने निष्केवल्य-
नामके शस्त्रे केवलेन्द्रदेवताके उभे आसतुः, न तु तत्र मरुतां
प्रवेश आसीत् । तस्मादिदानीं प्रवेश इन्द्रकृत उपकारः ॥

इन्द्रेण दत्तान् मरुतां भागान् प्रदर्शयति— “मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णाति, मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति, मरुत्वतीयं सूक्तं शंसति, मरुत्वतीयां निविदं दधाति, मरुतां सा भक्तिः”—इति । मरुतोऽस्य सन्तीति तैः सहितो मरुत्वान् तदीयं ग्रहं मध्वर्युर्गृह्णाति । होता “प्र व इन्द्राय वृहते”—इत्येतं (सं० ८.८६.३.) मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति, “जनिष्ठा उग्रः”—इत्यादिकं (सं० १०.७३.१.) मरुत्वतीयं सूक्तं शंसति, “इन्द्रो मरुत्वान्”—इत्यादिकं (निवि० २.१.) मरुत्वतीयां निविदं सूक्ते प्रक्षिपति । ग्रहग्रहणादिसूक्तशंसनात्सा ‘सा’ सर्वा ‘मरुतां’ मरुत्सम्बन्धा ‘भक्तिः’ भागः ॥

अथ शस्त्रयाज्यां विधत्ते—“मरुत्वतीयं मुक्थं शस्त्रा मरुत्वतीयया यजति, यथाभागं तद् देवताः प्रीणाति”—इति ॥ तां याज्यां दर्शयति—“ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्द्धन्, ये शास्वरे हरिवो ये गविष्टी, ये त्वा नून मनुमदन्ति विप्राः, पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिरिति”—इति । हे मघवन् इन्द्र ! ‘अहिहत्ये’ वृत्रवधे ‘ये’ मरुतः त्वाम् ‘अवर्द्धन्’ वर्द्धितवन्तः । ‘अहि’ शब्दो वृत्रवाची ; “अहिमाचक्षते वृत्रम्”—इतिवररुचिवचनात्* । शास्वरः कश्चिदसुरः, तत् सम्बन्धी वधः ‘शास्वरः’, तस्मिन् ये मरुतस्त्वां ‘अवर्द्धन्’ वर्द्धितवन्तः,— इत्यन्वयः । गवा मिष्टिरन्वेषणं ‘गविष्टिः’ । ‘बलः’ नाम कश्चिदसुरो गुहाया मासीत् † ; “इन्द्रो बलस्य बिल मपोर्णीत्”—इतिश्रुत्यन्तरात् (तै० सं० २. १. ५. १.) । तेन बलेन गावोऽपहृताः, तासां गवा मन्वेषणे ये मरुतस्त्वा मवर्द्धन्, तथा ‘ये’ मरुतो ‘नूनम्’ अद्यापि ‘विप्राः’ ऋत्विजः भूत्वा त्वाम्,

* निघ० १.१०.२१ । निरु० २.५.२,३ ; १०.४.७ ।

† ‘गुहावासो’ च ।

‘अनुमदन्ति’ स्तोत्रैरनुदिनं हर्षयन्ति, हे इन्द्र ! तैर्मरुभिः सहित-
तस्त्वं सगणो भूत्वा सोमं पिबेति याज्यामन्वार्यः (सं० १.४७.४.) ॥

एतां याज्यां प्रशंसति— “यत्र-यत्रैवैभिर्विजयत, यत्र-यत्र
वीर्यं मकरोत्, तदेवैतत्समनुवेदेन्द्रेणैनाम्सोमपीथान् करोति”
—इति । ‘यत्र-यत्रैव’ यस्मिन्-यस्मिन् वृषवधादिके स इन्द्रः
‘एभिः’ मरुद्भिर्विजयं प्राप्तः, प्राप्य च ‘यत्र-यत्र’ यस्मिन्-यस्मि-
न्नपि युद्धादी ‘वीर्यं’ शौर्यं मकरोत्, ‘तदेवैतत्’ अखिल मिन्द्राय
‘समनुवेद्य’ सम्यगनुक्रमेण विज्ञाप्येन्द्रेण सह ‘एतान्’ महतः सोम-
पानसहितान् करोति ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

नवमः खण्डः ॥ ८ (२०) ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा मर्वा विजितीर्विजित्या-
ब्रवीत् प्रजापति मह मेतदस्मानि यत् त्व महं महा-
नसानीति स प्रजापतिरब्रवीदथ कोऽह मिति यदेवै-
तदवोच इत्यब्रवीत्ततो वै को नाम प्रजापतिरभवत्को
वै नाम प्रजापतिर्यन्महानिन्द्रोऽभवत् तन्महेन्द्रस्य
महेन्द्रत्वं स महान् भूत्वा देवता अब्रवीदुद्धारं स

उद्धरतेति' यथाप्येतर्हीच्छति'यो वै भवति.यः श्रेष्ठता
मश्नुते' स महान् भवति' तं देवा अभुवन्त्स्वय
मेव ब्रूष्व' यत्ते भविष्यतीति' स एतं माहेन्द्रं ग्रह
मब्रूत माध्यन्दिनं सवनानां' निष्केवल्य मुक्त्यानां
विष्टुभं छन्दसां' पृष्ठं साम्नां' त मन्त्रा उद्धार मुद्-
हरन्नुदक्षा उद्धारं हरन्ति य एवं वेद' तं देवा
अब्रुवन्त्सर्वं वा अबोचथा अपि नोऽवास्त्विति' स
नेत्यब्रवीत्कथं वोऽपि स्यादिति त मब्रुवन्नप्येव नोऽस्तु
मघवन्निति' तानीक्षतैव' ॥ १० (२१) ॥

अथ निष्केवल्याख्यं सूत्रं विधातव्यम्; तस्य चायं सङ्ग्रहश्लोकः—

“स्तोत्रियश्चानुरूपश्च धाय्या प्रागाधिकं तथा ।

निविज्ञानीयसूत्रं च निष्केवल्ये प्रकीर्तितम्”—इति ।

तदर्थं मादावुपाख्यान माह—“इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा
विजितीर्विजित्याब्रवीत्,— प्रजापति मह मेतदसानि, यत्त्व महं
महानसानीति; स प्रजापतिरब्रवीदथ कोऽह मिति; यदेवैतद-
वोच इत्यब्रवीत्; ततो वै को नाम प्रजापतिरभयत्को वै नाम
प्रजापतिर्यन्महानिन्द्रो ऽभवत्, तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम्”—इति ।
इन्द्रः पुरा वृत्रं हत्वा सर्वाः ‘विजितीः’ जेतव्या भूमीर्विजित्य प्रजा-
पति मिद मब्रवीत्,— हे प्रजापते ! त्व मिदानीं यदसि, एत-
दह मतः परम् ‘असानि’ भवानि । किं तदिति वीषायां विशे-
पाकारेणोच्यते । अहं ‘महानसानि’ सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकः पूज्यो

भवानीति । ततः 'सः' प्रजापतिरिदं मन्त्रवीत्,— मदीये महस्वे
त्वया स्वीकृते सति अनन्तरं महं को नाम भविष्यामीति । ततः
इन्द्र इदं मन्त्रवीत्— हे प्रजापते ! स्वात्मानं मुद्दिष्य निवेदनेन
क इति यदेवैतदवोचः, तदेव त्वं भवेति । ततः आरभ्य 'कः'-इत्ये-
तन्नामवान् प्रजापतिरभूत् । एतत्कशब्दवाच्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धम् ; अतः
एव श्रुत्यन्तरे प्रतिग्रहमन्त्रब्राह्मणे एव मान्नायते— "क इदं
कस्मा अदादित्याह, प्रजापतिर्वै कः, प्रजापतये ददाति"—इति
(तै० ब्रा० २.२.५.५.) । 'क' शब्दस्य सुखवाचित्वात् तेन प्रजा-
पतेर्व्यवहारे सति सुखो प्रजापतिरित्युक्तं भवति । प्रजापतिगतं
महत्त्वं स्वीकृत्येन्द्रो यस्मात् महानभवत्, तस्मान्महेन्द्रं नाम सम्प्र-
न्नम् । श्रुत्यन्तरेऽप्येतदाम्नातम्— "इन्द्रो वृत्रं महन्, तं देवा
अब्रुवन्,— महान्वा अयं मभूद्यो वृत्रं मवधीदिति ; तन्महेन्द्रस्य
महेन्द्रत्वम्" इति (तै० सं० ६.५.५.३.) ॥

अयेन्द्रस्य महत्त्वप्रयुक्तं सत्कारविशेषं दर्शयति— "स महान्
भूत्वा देवता अब्रवीदुद्धारं स उद्धारतेति ; यथाप्येतर्हीच्छति,
यो वै भवति, यः श्रेष्ठतां मश्नुते, स महान् भवति, तं देवा
अब्रुवन्,— स्वयं मेव ब्रूष्व यत्ते भविष्यतीति ; स एतं माहेन्द्रं यद्
मब्रूत माध्यन्दिनं सवनानां, निष्कैवस्य मुक्यानां, पिष्टुर्भ
हृन्दां, पृष्ठं साम्नां ; तं मस्मा उद्धारं मुदहरन्" इति । 'सः'
इन्द्रः, उक्तप्रकारेण महत्त्वं प्राप्य देवताः प्रत्येतदब्रवीत्,— हे
देवताः । 'उद्धारं' उक्त्वा निमित्तीकृत्य यः पूजाविशेष उद्धारते,
सोऽयं सत्कार उद्धारः, नं सत्कारभागं 'मे' मदीयम् 'उद्धारते' पृथ-
क्कुरुतेति । यथेत्यादिना लौकिकदृष्टान्त उच्यते । 'यो वै भवति,
यः पुमान् भवति, ऐश्वर्यं प्राप्नोति, यश्च 'श्रेष्ठतां' विद्याचारादि-

प्रयुक्तं वैशिष्ट्यं मन्त्रुते, 'सः' प्राप्तिस्वर्यो विशिष्टश्च सर्वेषां मध्ये महान् भवति । स तादृशः पुरुषः 'एतर्ह्यपि' इदानीं मपि यथा विशिष्टपूजारूपं भागं मिच्छति, तथा अयं मिन्द्रोऽपीत्यध्याहारः । 'तम्' उद्धारिच्छावन्त मिन्द्रं देवा इदं मन्त्रुवन्,—हे इन्द्र ! यत् ते प्रियं भविष्यति, तत् स्वयं मेव ब्रूष्विति । ततः 'सः' इन्द्रो यद्वाणां मध्ये 'एतं' माहेन्द्रग्रहं मन्त्रुत, तथा सवनानां मध्ये माध्यन्दिनं सवनम्, शस्त्राणां मध्ये निष्केवल्यं शस्त्रम्, वृद्धसां मध्ये त्रिष्टुभम्, साम्नां मध्ये 'पृष्ठ' पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकं बृहद्रथन्तर-वैरूपादिकम्* । ततो देवाः 'अस्मे' इन्द्राय 'तं मुद्धारं' माहेन्द्रग्रहा-दिकं यज्ञादुदहरन् । तदेतच्छाखान्तरेऽप्यान्नातम्—“स एतं माहेन्द्रं मुद्धारं मुदहरत वृत्तं हत्वान्यासु देवतास्वधि यन्माहेन्द्रो गृह्यत उद्धारं मेव तं यजमान उदरते ऽन्यासु प्रजास्वधि” इति (तै० सं० ६.५.५.३, ४.) ॥

वेदनं प्रशंसति—“उदस्मा उद्धारं हरन्ति य एवं वेद” इति ॥

उद्धारभागं दत्तवतां देवानां तस्मिन्नुद्धारं स्वापेक्षितभागप्रार्थनां दर्शयति—“तं देवा अब्रुवन्,—सर्वं वा अबोचथा अपि नोऽत्वा-स्त्विति ; स नेत्यब्रवीत्,—कथं वोऽपि स्यादिति ; तं मन्त्रुवन्नप्येव नोऽस्तु मघवन्निति ; तानीच्छतैव”—इति । उद्धारयुक्तं 'तम्' इन्द्रम्, इतरे देवा इदं मन्त्रुवन्,—हे 'मघवन्' इन्द्र ! सर्वं मेव यज्ञं स्वसम्बन्धित्वेनोक्तवानसि, अस्माकं मध्यत्र सारो भागोऽस्त्विति । ततः 'सः' इन्द्र एव मब्रवीत्,—अयं सारः सर्वोऽपि

* बृहत्, रथन्तरम्, वैरूपम्, वराजम्, शास्त्ररत्नं, रैवतञ्चेति षट् । ता० ब्रा० ७.६.७ ।
तै० ब्रा० १. २. २. ३ । “यत् पृष्ठेषु व्यदधुसेनैन्द्रं सर्वाणि हि पृष्ठानीन्द्रस्य निष्केतव्यानि”—
इति च ता० ब्रा० ७.८.५ ।

मसीवापेक्षितः, युष्माक मध्यत्र भागः कथं ज्ञात् ? वासीव
युष्माकं भागः । इति निराकृतवन्तं त इन्द्रं देवाः प्रार्थयन्ना इव
मब्रुवन्,— हे मधवन् ! 'नः' अस्माक मध्यस्रोव, सर्वथा भागी
ऽपेक्षित एवेति । ततः स इन्द्रः 'तान्' देवान् 'इच्छतेव' अनुपह-
दृष्ट्यावलोकितवानेव ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

दशमः खण्डः ॥ १० (२१) ॥

॥ अथ एकादशः खण्डः ॥

ते देवा अब्रुवन्नियं वा इन्द्रस्य प्रिया ज्ञाया
जायाता प्रासहा नामास्या मेवेच्छामहा इति तथेति
तस्या मेच्छन्त सैनानब्रवीत् प्रातर्वः प्रति वक्ताञ्चीति
तस्मात् स्त्रियः पत्याविच्छन्ते तस्माद् स्त्रानुराचं
पत्याविच्छन्ते तां प्रातरुपायन्त्यैतदेव प्रत्यपद्यत
यद्वावानं पुरुतमं पुराषाळा वृत्रहेन्द्रो नामान्यप्राः
अचेति प्रासहस्यतिस्तुविष्मानितीन्द्रो वै प्रासह-
स्यतिस्तुविष्मान् यदी मुष्मसि कर्त्तवे करत्तदिति
यदेवैतद्वोचामाकरत्तदित्येवैनांस्तदब्रवीत् ते देवा
अब्रुवन्नप्यस्या इहास्तु या नोऽस्मिन् न वै क मविद

दिति तथेति तस्या अप्यत्राकुर्वंस्तस्मादिषावापि शस्यते
 बद्धवान् पुरतमं पुराषाळिति / सेना वा इन्द्रस्य
 प्रिया जाया वावाता प्रासहा नाम को नाम
 प्रजापतिः श्वशुरस्तद्यास्य कामे सेना जयेत् तस्या
 अर्द्धात्तिष्ठंस्तृण मुभयतः परिच्छिद्येतरां सेना मभ्यस्ये-
 व्यासहे कस्त्वा पश्यतीति तद्यथैवादः स्तृषा श्वशु-
 राह्वज्जमाना निलीयमानैत्येव मेव सा सेना भज्य-
 माना निलीयमानैति यत्रैवं विद्वांस्तृण मुभयतः परि-
 छिद्येतरां सेना मभ्यस्यति प्रासहे कस्त्वा पश्यतीति
 तानिन्द्र उवाचापि वोऽन्वास्त्विति ते देवा अब्रुवन्
 विराड् याज्यास्तु निष्क्रेवल्यस्य या त्रयस्त्रिंशदक्षरा
 त्रयस्त्रिंशद्वै देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा
 द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च देवता
 अक्षरभाजः कारोत्यक्षर मक्षर मेव तद्देवता अनु प्र
 पिबन्ति देवपात्रेणैव तद्देवतास्तृप्यन्ति यं कामये-
 तानायतनवान्त्स्यादित्यविराजास्य यजेद् गायत्रा
 वा त्रिष्टुभा वान्येन वा छन्दसा वषट् कुर्यादनाय-
 तनवन्त मेवैनं तत्करोति यं कामयेतायतनवान्त्स्या-
 दिति विराजास्य यजेत् पिबा सोम मिन्द्र मन्दतु
 स्वैत्येतायतनवन्त मेवैनं तत्करोति ॥ ११ (२२) ॥

अथ निष्केवत्यशस्त्रे याज्या विधातुं पूर्वीपाख्यानत्रेण प्रसीति
 —“ते देवा अब्रुवन्नियं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रातस्ता
 नामास्या मेवेच्छामहा इति ; तथेति ; तस्या मैच्छन्त ; तेनाम-
 ब्रवीत्, - प्रातर्वः प्रति वक्तास्मीति ; तस्मात् स्त्रियः पत्याविच्छन्ते ;
 तस्माद् स्त्रानुरात्रं पत्याविच्छन्ते ; तां प्रातरुपायन्सैतदेव प्रत्य-
 पद्यत”-इति । ते देवा इन्द्रस्याभिप्रायं प्रजानन्तः परस्पर मिदं
 मब्रुवन्,— ‘इयं वै’ पुरतो दृश्यमानैव इन्द्रस्य प्रिया जाया ; सा
 ‘वावाता’ मध्यमजातीया । राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रियस्तातोत्तम-
 जातेर्महिषीति नाम, मध्यमजातेर्वावातेति, अधमजातेः परिहृक्ता-
 रिति * । अतएवाश्वमेधे ऽश्वं प्रति राजस्त्रीणां कर्त्तव्यविशेष
 एतेर्नामाभिरास्नातः—‘भूरिति महिषी, भुव इति वावाता, सुव-
 रिति परिहृक्ताः” इति (ते० ब्रा० ३.८.४.५.) । तस्याश्च वावा-
 तायाः प्रागहेति नाम ; राजप्रियत्वात् । तस्मात्प्रियत्वात् सर्वं
 कार्यं कर्तुं शक्तेत्यर्थः । तस्मादेतस्या मिव निमित्तभूतायां सत्त्वां
 राजाभिप्रायं ज्ञातुं मिच्छामहे इति विचार्य, त मभिप्रायं सर्वे-
 ऽङ्गीकृत्य, ‘तस्यां’ वावातायां स्वाभीष्ट मैच्छन्त । ‘सा’ अपि वावाता
 ‘एभान्’ देवानिदं मब्रवीत्,— रात्रौ राजाभिप्रायं विचारयितुं
 शक्यत्वात् परेदुः प्रातःकाले ‘वः’ युष्माकं प्रत्युत्तरं ‘वक्तास्मि’
 वक्ष्यामोति । यस्मादेवं तस्मान्नोक्तंऽपि प्रियाः स्त्रियः सर्वं भव-
 गन्तव्यं वृत्तान्तं पत्याववगन्तुं मिच्छन्ते । यस्माद्विधित्वावसरे
 सर्वं भवगन्तुं सुशक्यं ‘तस्माद्’ तस्मादेव कारणात् प्रिया

* ‘चतस्री’ जाया उपकृता भवन्ति, महिषी, वावाता, परिहृक्ता, पाखागली ;
 सर्वा निष्किन्धीऽलंक्रता नियमस्यैव सर्वस्यायः ताभिः सर्वाप्रागावः प्रपद्यन्ते, पूर्व्या
 वारा यजमानो दक्षिणया पत्याः— इति अत० ब्रा० १३ १५ १. ८ ।

स्त्री 'अनुरात्र' रात्रिसमये विविक्तवेलायां पत्नी सर्वं भवगन्तुं
मिच्छते । देवास्तु प्रातःकाले वावाता मुपागच्छन् । 'सा' वावाता
'एतदेव' वक्ष्यमाणमन्त्ररूपं वाक्यं प्रत्युत्तरत्वेन प्राप्तवती ॥

तस्मिन् मन्त्रे (सं० १०.७४.६.) पादत्रयं पठति—“यद्वावान
पुरुतमं पुराधाळा इत्रहेन्द्रो नामान्यप्राः, अचेति प्रासहस्यतिसु-
विष्मानिति”-इति । पुरातनानां पुरुषाणां मध्ये स विष्णुः 'पुरा-
धाट्' इन्द्रः । स च 'पुरुतमम्' अतिशयेन प्रभूतं 'यत्' उदाहरितरूपं
वस्तु 'वावान' आदौ दौर्घ्यच्छान्दसः, 'ववान' सम्यग् भेजे, लक्षवा-
नित्यर्थः । स च इत्रहेन्द्रः तस्मिन्नुदारे 'नामानि आ अप्राः' माहेन्द्र-
ग्रहो माध्यन्दिन मित्यादीनि स्वाभीष्टनामानि 'आ' भसन्नात्
पूरितवान् । प्रकृष्टं महो बलं येषां ते प्रासहाः, तेषां पतिः
'प्रासहस्यतिः' इन्द्रः 'अचेति' अजानात्, देवाना मभीष्टं ज्ञात-
वान्, कटाक्षेणानुगृहीतवानित्यर्थः । स चेन्द्रः 'तुविष्मान्' बहु-
धमवान् ॥ अस्मिन् तृतीयपादे पदयोरप्रसिद्धत्वात् तदर्थं व्याचष्टे
—“इन्द्रो वै प्रासहस्यतिसुविष्मान्”-इति ॥

चतुर्थपाद मन्त्रे व्याचष्टे—“यदी शुष्मसि कर्त्तवे करत्त-
दिति ; यदेवैतदवोचामाकरत्तदित्येवैनांस्तदब्रवीत्”-इति । पाद-
त्रयोक्तं वावाताया वचनं श्रुत्वा देवाः परस्परं ब्रुवन्तं—'यदीम्'
यदिदं मस्माकं मध्यत्र भागोऽस्त्वित्येतादृशं कार्यं 'कर्त्तवे' कर्त्तुम्
'उष्मसि' वयं सर्वे कामयामहे, 'तत्' सर्वं 'करत्' इन्द्रः सम्पूर्णं
मकरोत् । अथवा चतुर्थपादोऽपि वावाताया एव वचनम् । हे
देवाः ! वयं सर्वे यदिदं कार्यं कर्त्तुं कामयामहे, 'तत्' युष्मद्भाग-
प्रदानरूपं कार्यम् इन्द्रोऽकरोदिति* । इदं मेव द्वितीयं व्याख्यानं

* एतन्मन्त्रस्य व्याख्यानान्तरं संहिताभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

यदेवैतदित्यादिब्राह्मणेन स्वीकृतम् । हे देवाः ! मया सह युष्मा-
भिरालोचितं कार्यं भिद्रः कृतवानित्येतन्नैव प्रकारेण तस्मिन्
मन्त्रे सा वावाता अब्रवीत् ॥

उपाख्यानशेषं दर्शयति -- “ते देवा अब्रुवन्नप्यस्या इहास्तु
या नोऽस्मिन्न वै क भविददिति ; तथेति ; तस्या अप्यत्राकुर्वन्”--
इति । ते देवा वावाताया उत्तरं श्रुत्वा परस्परं मिदं मन्त्रवन्,—
‘या’ वावाता ‘नः’ अस्माकं सुप्रकारिणी, ‘अस्मिन्’ निष्केवल्ये शस्त्रे
‘कम्’ अपि मन्त्रवन् ‘न ते भविदत्’ नैव लब्धवती । अस्या अपि
वावाताया इह निष्केवल्ये शस्त्रे मन्त्रवन्ऽस्तु, ‘इति’ एतदङ्गीकृत्य
तस्या अप्यत्र मन्त्रवन् मन्त्रवन् ॥

इदानीं धार्यां विधत्ते -- “तस्मादिषावापि शस्यते,— गदा-
वान् पुरतमं पुरुषाळिति” इति । यस्माद् वावातायाः मन्त्रवन्ः
कृतः, तस्मात् कारणात् “यदावान्” एवापि ऋक् ‘अत्र’ निष्के-
वल्यशस्त्रे धार्यात्वेन शंसनीयाः * ; अस्या ऋचो यज्ञीयेन्द्रस्य
ज्ञायोक्तात् (?) ॥

✓ प्रशंसावृद्धिस्तु (लौकिकं) प्रयोगं विधत्ते-- “मेना
वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा नाम ; को नाम प्रजा-
पतिः श्वशुरस्तथास्य कामे मेना जनेत्, तस्या अर्वात् तिष्ठंस्तृण
सुभयतः परिच्छिद्येतरां मेना भज्यंस्तु, प्रासहे कस्त्वा पश्य-
तीति ; तद्यथैवाहः स्रुवा श्वशुराङ्गमाना निलीयमानैश्चैव मेव
सा मेना भज्यमाना निलीयमानैति यत्रैवं विहांस्तृण सुभयतः
परिच्छिद्येतरां मेना भज्यंति प्रासहे कस्त्वा पश्यतीति” इति ।

* “यदावानीति धार्या” इति आशयः शं० १. १५. २१ ।

। नामान्तस्य पदं न-पुनरिति ।

पूर्वभास्येन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासद्या नामेति यैव मुक्ता,
 सेयं लोकव्यवहारे 'सेना वै' युद्धार्थोद्यतसेनारूपेण वर्तते * ;
 इन्द्रजायायाः सेनाभिमानित्वात् । तच्च शाखान्तरे समान्नातम्—
 "इन्द्राणी वै सेनाया देवता"—इति (तै० सं० २.२.८.१.) † ।
 'को नाम' क इत्यनेन नाम्ना युक्तः प्रजापतिः, तस्या इन्द्रजायायाः
 श्वशुरः ; प्रजापतेरिन्द्रोत्पादकत्वात् । तथा चान्यत्र श्रूयते—
 "प्रजापति मिन्द्र महजतानुजावरं देवानाम्"—इति ‡ । 'तत्'
 तथा सति 'अस्य' लौकिकस्य पुरुषस्य युद्धार्थिनो 'या' स्वकीया
 'सेना' जयत्विति कामो भवति, एतस्मिन् कामे सति स पुमान्
 तस्याः स्वकीयायाः सेनायाः 'अर्द्धात्तिष्ठन्' अर्द्धभागे मध्ये (पङ्क्त्यां §)
 मूमाववस्थितः किञ्चित् तृणं साढाय, मूलतोऽयतः 'उभ-
 यतः' परिच्छिद्य 'इतरां' परकीयां सेनाम् 'अभि' लक्ष्य 'अस्येत्'
 वाणवत् क्षिपेत् । तत्रायं मन्त्रः— "प्राप्तहे कस्त्वा पश्यति"—
 इति । हे प्राप्तहाख्ये ! इन्द्रजाये ! 'कः' प्रजापतिः, त्वदीयः
 श्वशुरः, 'त्वा' त्वां चक्षुषा पश्यति । अनेन मन्त्रेण तृणे क्षिप्ते
 सति परसेनाया भङ्गे दृष्टान्त उच्यते— 'तत्' तस्मिन् विवक्षितार्थे
 'यथैवादः' निदर्शनं भवति, तथा कथयामः,— अनूचानामा
 मीशानां वा गृहेषु युवतिः स्तुषा स्वकीयं श्वशुरं वृष्ट्वा तस्मात्

* "सेना सेयरा समानर्गातर्वा"—इति निरु० २.३.२ ।

† "इन्द्राणी देवी सुभगा सुपत्नी । उदृशेन पतिविश्वे जिगाय । विश्वदस्या जघनं
 योजनानि । उपश्य इन्द्रं स्थाविरं विभर्ति ॥ सेना इ नाम पृथिवी धनञ्जया । विश्वव्यथा
 अदितिः सर्गवक्त्र । इन्द्राणी देवी प्रासद्या ददाना । सा नी देवी युद्धवा शर्म यच्छतु ॥"
 —इति ही सची तै० ब्रा० २.४.२.० ।

‡ तै० सं० ६.६.११.२ ; ७.३.१०.२, २.३.४.१ ।

§ नाम्नेतत् पदं ग पङ्क्तं ।

‘सम्माना’ सखां प्राप्नुवती ‘निलीयमाना’ ब्रह्मावगुह्यमहंसा-
द्यङ्गसङ्कोचेन तिरोहितवसना गृहाभ्यन्तरं मागच्छति ; एव मेव
‘सा’ परकीया सेना अभिमन्त्रितदण्डरूपास्त्रप्रक्षेपेण ‘भक्ष्यमाना’
सती तत्र-तत्रारण्यपर्वतादिषु ‘निलीयमाना’ तिरोहिता सती
स्वकीयं देशं मेति । कुत्राय मितरसेनाभङ्गः ? इत्याशङ्क्य
‘यत्रैवम्’ इत्यादिना पूर्वाक्त एवार्थः स्पष्टीकृतः ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य पकृतं मनुसरति — “तानिन्द्र उवा-
चापि योऽत्रास्त्विति ; ते देवा अभ्रुवन्,— विराड् याज्यास्तु
निष्केवल्यस्य या त्रयस्त्रिंशदक्षरा” इति । वावाताया वचने-
नेन्द्रसमीपं प्रति देवेष्वगतेषु ‘तान्’ देवानिन्द्र एव मुवाच,—
युष्माकं मध्यत्र निष्केवल्ये ऽपेक्षितो भागोऽस्त्विति । ततो देवाः
त्रयस्त्रिंशदक्षरां विराट्कन्दस्कां “पिबा सोमम्”-इत्येतां (मं०
७.२२.१.) याज्यां प्रार्थिवन्तः ॥

तां याज्यां प्रार्थयन्ति— “त्रयस्त्रिंशद्वै देवा अष्टौ यमव एका-
दश रुद्रा द्वादशादित्वाः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ; देवता अक्षर-
भाजः करीचक्षर मक्षर मेव तद्देवता अन्तु प्र विवन्ति, देवपात्रेषु
तद्देवतास्तृप्यन्ति”-इति । एतद्वाक्यं पूर्वत्रैव व्याख्यातम्* । यद्य-
प्यस्या याज्यायाम्त्रयस्त्रिंशदक्षराणि मात्रात् न दृश्यन्ते, तथापि
संयोगाक्षरादिविभागेन सङ्ख्या पूर्णीया । ततो देवसाम्यात्
प्रत्यक्षरं सेकैकदेवतावृत्तिः सिध्यति ॥

अथाभिचारप्रयोगं विभ्रजे— “यं कामयेतानायतनवानस्वा-
दित्यविराजास्य यज्ञेहायत्रा वा निष्ठुभा वान्येन वा ऋन्द्सा वषट्
कुर्यादनायतनवन्तं भेषेनं तत्करोति”-इति । आयतनं मात्रयो

* भा० ४५६५० ५०. २५५५५ ।

गृहादिरस्वास्तीति 'आयतनवान्', तद्विपरीतो यजमानोऽस्त्विति कामयमानो होता विराडतिरिङ्गायत्रादिच्छन्दोयुक्तां याज्यां पठित्वा तदन्ते वषट् कुर्यात् । तथा सत्यायतनहोत्रो यजमानो भवति ॥

उक्तार्थव्यतिरेकं विधत्ते— “यं कामयेतायतनवान्स्त्रादिति विराजास्य यजेत्,— पित्रा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतयाऽऽयतनवन्त मेवैनं तत्करोति”—इति * ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

एकादशः खण्डः ॥ ११ (२२) ॥

॥ अथ द्वादशः खण्डः ॥

ऋक् च वा इदं मग्ने साम चास्तां सैव नाम ऋगासीदमो नाम साम सा वा ऋक् सामोपावदन्मिथुनं सम्भवाव प्रजात्या इति नेत्यब्रवीत्साम ज्यायान्वा अतो मम महिमेति ते द्वे भूत्वोपावदतां ते न प्रति च न समवदत तास्तिस्रो भूत्वोपावदंस्तिसृभिः समभवद्यत्तिसृभिः समभवत्सामात्तिसृभिः स्तुवन्ति तिसृभिरुद्गायन्ति तिसृभिर्हि साम सम्मितं

* “पित्रा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतया”-इति आश्र० श्री० पृ० १५.२२ ।

तस्मादेकस्य बहवो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः
सह पतयो यद्वैतत्त्वा चामस्य समभवतां तत्सामा-
भवत्तत्त्वान्नः सामत्वं सामन् भवति य एवं वेद यो
वै भवति यः श्रेष्ठता मश्नुते स सामन् भवत्सामान्य
इति हि निन्दन्ति ते वै पञ्चान्यद् भूत्वा पञ्चान्यद्
भूत्वा कल्पेता माहावस्य हिङ्गारस्य प्रस्तावस्य प्रथमा
च ऋगुङ्गीथस्य मध्यमा च प्रतिहारस्योत्तमा च निधनं
च वषट्कारस्य ते यत्पञ्चान्यद् भूत्वा पञ्चान्यद् भूत्वा
कल्पेतां तस्मादाहुः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशव इति यदु
विराजं दशिनी मभि समपद्येतां तस्मादाहुर्विराजि
यज्ञो दशिन्यां प्रतिष्ठित इत्यात्मा वै स्तोत्रियः
प्रजानुरूपः पत्नी ध्राय्या पशवः प्रगाथो गृहाः सूक्तं
स वा अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च प्रजया च पशुभिश्च
गृहेषु वसति य एवं वेद ॥ १२ (२३) ॥

“सुत मनु संसति”-इति-(ता० ब्रा० ६.८.१०.)-विधिवत्तैः
निष्क्रेवल्यशस्त्रस्य स्तोत्रपूर्वकत्वात् बुद्धिस्यस्य (स्तोत्रियस्यैकस्य)
साम्न आययत्वेन तच्च विधातु माख्यायिका माह— “ऋक् च वा
इद मये साम चास्तां , सैव नाम ऋगासौदमो नाम साम, सा
वा ऋक् सामीपावदन्मिथुनं सन्भवाव प्रजात्वा इति ; नैत्स्रवी-
ष्णाम, ज्यायान्वा अतो मम महिमेति ; ते द्वे भूत्वीपावदतां ;

ते न प्रति चन समवदत ; तास्त्रिस्तो भूत्वोपावदंस्तत्तिष्ठभिः
समभवद्, यत्तिष्ठभिः समभवत्तस्मात्तिष्ठभिः सुवन्ति ; तिष्ठभि-
रुहायन्ति ; तिष्ठभिर्हि साम सन्नितं ; तस्मादेकस्य बहवो
जाया भवन्ति, नैकस्यै बहवः सह पतयो यद्वैतस्मा चामश्च सम-
भवतां, तस्मात्सामभवत्तस्मान्नः सामत्वम्”—इति । यत् ‘इदम्’ इदानीं
ऋगाश्रितं साम उभयमेलनरूप मधीयते, तदिदम् ‘अग्रे’ मेलनात्
पुरा ऋगक्षरपदरूपा पृथग्भूता, साम च मीतिरूपं पृथग्भूतम् ;—
इत्येव हे अपि पृथगेवास्ताम् । तयोः परस्परमेलनयोग्यतां प्रदर्श-
यितु मेकस्मिन्नेव सास्त्रि अस्तर्भावः प्रदर्श्यते सामेति । साम्नो
यदेतत्सेति पूर्व मक्षरं, तदेवैकं नाम, तन्नामवाचा ऋगासीत् ;
अम इत्येकं नाम, तद्वाचं सामासीत् । अतो मेलनयोग्यतायां
सत्यां सैव ऋक्, साम प्रति ‘उपावदत्’ समीप मागत्योक्तवतो ।
आवा मुभे मिथुनं यथा भवति तथा सम्भवाव । तच्च सम्भवनं
प्रजात्पत्त्यर्थं मिति । तदुक्तं साम निराकरोत् स्वाभिप्रायं चावदत्,
— ‘अतः’ अस्मादृष्यहिन्तो ‘ज्यागान्’ अभ्यधिको ‘मम’ साम्नो
महिमा ; तस्माद्दिवादश्च विवाहश्च तुल्ययोरितिन्यायविरोध इति ।
ततः साम्ना सह स्वस्य तुल्यत्वसिद्धये तु ‘ते’ हे ऋचौ सम्भूयोपेत्य
पूर्ववदुक्तवत्यौ । चनेत्यक्षरद्वयात्मको निपातोऽपिशब्दार्थः * । ‘ते’
हे ऋचौ ‘प्रति’ अपि साम ‘न समवदत’ संवाद मङ्गीकारं नाक-
रोत् । पुनः ‘ताः’ ऋचस्त्रिस्तो भूत्वोपेत्य पूर्ववदुक्तवत्यः । तदानीं
ताभिस्त्रिस्तभिः ‘समभवत्’ सम्भवनं संयोग मकरोत् । यस्मात्संयोगः
सम्भूतः, तस्मात्सामयुक्ताभिस्त्रिस्तभिः ऋग्भिः सामगाः ‘सुवन्ति’
यज्ञे स्तोत्रं कुर्वन्ति । तस्यैव व्याख्यानं ‘तिष्ठभिरुहायन्ति’—इति ।

षोडशत्वं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । अत एव शाखान्तरे श्रूयते— “एवं साम ढचे क्रियते स्तोत्रियम्”-इति । यद्यपि छन्दस्सामनामके षण्णे एकैकस्या ऋचि सामोत्पन्नम्, तथाप्युत्तराख्ये षण्णे साम्नातेषु ढचेषु प्रयोगकाले साम गातव्यं भवति । तत्र प्रथमाया ऋचि योनिरूपाया यत्सामोत्पन्नं छन्दस्सामप्रत्ये साम्नातम् †, तदवलोक्य तस्माद्दृश्येन द्वितीयतृतीययोः ऋचोर्गानं समुहनीयम् ‡ । एतदपि शाखान्तरे विहितम्— “यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति” इति § । तस्माद्दोहात्वं कर्म तिसृभिः ऋग्भिर्निष्पद्यते । यस्मादास्थानोक्त-प्रकारेण तिसृभिः ऋग्भिः ‘साम सन्धितं’ एकस्य साम्ना महिमा तुल्यः संवृत्तः, तस्मात्त्रोक्तैर्ऽपि ‘एकस्य’ पुरुषस्य सामस्थानीयस्य बह्व्यो जाया ऋक्स्थानीया भवन्ति ; न त् विपर्ययेण एकस्याः स्त्रियो ‘बह्व्यः’ पत्ययः परस्परैकमन्येन ‘सह’ वर्तमाना दृश्यन्ते । यस्माद्दृग्गत्तरपदादिरूपा संत्यन्तं शब्देनाभिधेया, अमशब्देन सामाभिधेयं सत्प्रादुर्भवं सयुक्तं तस्मात्सामाभवत्, तस्मात्त्रोक्तैर्ऽभिधेयात्मक-वस्तुनः ‘साम’ नाम सम्पन्नम् § ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति -- “सामन् भवति य एवं वेद”-इति । ऋक्सामयोरेकत्ववेदिता यः स सर्वैरभ्यर्चितः सदृशो भवति ॥

लौकिकवृत्तान्वादाहरणं नापि सामस्वरूपं प्रशंसति— “यो वै भवति, यः श्रेयता मश्रुतं, स सामन् भवत्यसामन्य इति हि

* मेघारण्यनामवन्दने ३ नाम छन्दस्सामं तं वेदसामिति च राणायनजायाभ्यन्तुषाम् ।

† तथाविधगायानि ऋद्धीश्वरोऽदृष्टानि . तादृशगानसमुदात्मकावेव हि ती गानवन्तो ।

‡ योः पं. रूपेण यं वातएव सिद्धं तत्र नामासायाम् (जे० मु० २ १.२ अधि० १.२४०) ।

§ प. सी. सु. १भा० १० पृ० दशमः एतद्वाङ्मयं षोडश्व्यम् ।

§ “साम सन्धितं सवाङ्मतेरेवां सः सः इति वेदाना”-इति निरु० ७.१.६ ।

निन्दन्ति"-इति । 'यः' पुमान् 'भवति' ऐश्वर्यं प्राप्नोति, यश्च विद्यावृत्ताभ्यां श्रेष्ठत्वं प्राप्नोति, स सर्वोऽपि 'सामन् भवति' सर्वेषु स्वकीयत्वबुद्ध्या समदृष्टिर्भवति । अन्यथा सर्वे जनास्तम् 'असामन्यः' पञ्चपातीति निन्दन्ति । अतः सामान्यरूपस्य लोके प्रशस्तत्वाद्वाप्यक्षरपाठस्य गानस्य चैकत्वेन सामत्वं प्रशस्तमित्यर्थः ॥

नन्वश्वेषं सामत्वं प्रकृते निष्केवल्यशस्त्रे किं मायातमित्याशङ्क्य सामसादृश्येन शस्त्रप्रशंसां दर्शयति— "ते वै पञ्चान्यद् भूत्वा पञ्चान्यद् भूत्वा कल्पेता माहावयश्च हिङ्गारश्च प्रस्तावश्च प्रथमा च ऋगुद्गीथश्च मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनं च वषट्कारश्च"-इति । 'ते वै' ते एव वक्ष्यमाणा आहावादयः शस्त्रावयवाः पञ्चसङ्ख्याकाः 'अन्यत्' पृथगेव शस्त्ररूपं भूत्वा वर्त्तन्ते; तथा हिङ्गारादयः सामांशाः पञ्चसङ्ख्याकाः 'अन्यत्' पृथगेव सामस्वरूपं भूत्वा वर्त्तन्ते । तं च शस्त्रसामनी स्वावयवोपेतं उभे 'कल्पेतां' स्वव्यापारसमर्थं भवतः । 'आहावः' शीसावो मिति मन्त्रः । स्तोत्रिये षट्चे 'प्रथममध्यमोत्तमाः' तिस्रः ऋचः । याज्यान्ते पठितव्यो 'वषट्कारः' । तदेतत् पञ्चकं शस्त्रस्वरूपम् । उद्गात्रा पठितव्यः साम्ना आदौ "हिम्"-इत्येवं* शब्दो 'हिङ्गारः' । प्रस्तोत्रा गातव्यः सामावयवः 'प्रस्तावः' । उद्गात्रा गातव्यः 'उद्गीथः' । प्रतिहर्त्रा गातव्यः 'प्रतिहारः' । अन्ते सर्वैर्गातव्यो भागो 'निधनम्' † । तदेतत् पञ्चकं स्तोत्रस्वरूपम् । अतः सामसादृश्येन निष्केवल्यशस्त्रं प्रशस्तम् ॥

* ४५० '†' ट्रीण्यो दृष्ट्या ।

† "प्रजावीदगीथप्रतिहारीपद्मनिधनानि भक्तयः । तत्प्रासविध्यम्"-इति, "श्रीङ्गार-हिङ्गाराभ्यां सामविध्यम्"-इति, "अवसानं पूर्वं प्रस्तावः"-इत्यारभ्य "निधनं पदं सामा-

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “ते यत् पञ्चान्यद् भूत्वा पञ्चान्यद् भूत्वा कल्पेतां, तस्म दाहुः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवः इति” इति । यस्मात् सामशस्त्रयोरुक्तप्रकारेण प्रत्येकं पञ्चावयवत्वं सम्भवम्, ‘तस्मात्’ पञ्चानां पाङ्क्ता योगादयं यज्ञः पाङ्क्त इत्येवं ब्रह्मवादिन आहुः । तथा गवादिपशवोऽपि चतुर्भिः पादैर्मुखेन च योगात् पाङ्क्ताः । अतो यज्ञे पाङ्कत्वप्रसिद्धिसम्पादनात् पशुसाम्याच्च शस्त्रं प्रशस्तम् ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यदु विराजं दशिनी मभि समपदेतां तस्मादाहुर्विराजि यज्ञो दशिन्यां प्रतिष्ठित इति” इति । “दशाक्षरा विराट्”-इतिश्रुत्यन्तरात् * दशाना मक्षराणां समूहो ‘दशिनी’ या विराडस्ति, ता मभि लक्ष्य पञ्चकहयात्मके शस्त्रसामनी ‘समपदेताम्’ सम्भवतः, विराट्सदृशे जाते इत्यर्थः । यदुभयस्मादेव कारणात् सञ्ज्ञया विराट्सादृश्यम्, तस्मादभिज्ञा एव माहुः,— दशसञ्ज्ञोपेतायां शस्त्रसामरूपायां विराजि यज्ञः ‘प्रतिष्ठितः’ व्यवस्थित इति ॥

पुनरपि गृहस्थपरुषसादृश्येन शस्त्रं प्रशंसति— “आत्मा वै स्तोत्रियः, प्रजानुरूपः पत्नी धात्या, पशवः प्रगाथो, गृहाः सूक्तम्” इति । येन : चेन सामगाः सृजन्ति, सः ‘स्तोत्रियः’ त्वष्टी निष्क्रे-
वस्थयन्त्रस्य प्रारम्भं शंसनीयः । स च ‘आत्मा वै’ गृहस्थशरीर-
स्थानीय एव । स्तोत्रियं त्वच मनु द्वितीयो यस्तृचः शस्यते, सो
ऽयम् ‘अनुरूपः’ ; स च ‘प्रजा’ पुत्रपौत्रादिस्थानीयः । येयं शस्त्रे

आम्”—इत्यन्तय पञ्चविधपशवो द्रष्टव्यः । आन्दीर्घीपनिबन्धाद्ये च २५० १—२१ चत्वारः
समाप्तीयाः ।

* ता० ब्राह्म ६.५.४ ; ५.५.१३, अत० ब्रा० १.१.१.१२ ; एतापि पूर्वच । एवं ब्रह्मवेद ।

प्रक्षेपणीया 'धाय्या', सा पत्नीस्थानीया । यः 'प्रगाथः', स पशु-
स्थानीयः । यं निविहानीयं 'सूक्तं' तद् गृहस्थानीयम् * ॥

एतद्देदनं प्रशंसति— "स वा अस्मिंश्च लोके ऽमुष्मिंश्च प्रजया
च पशुभिश्च गृहेषु वसति य एवं वेद"—इति । पशुभिश्च सहित
इति शेषः ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

द्वादशः खण्डः ॥ १२ (२३) ॥

॥ अथ त्रयोदशः खण्डः ॥

स्तोत्रियं शंसत्यात्मा वै स्तोत्रियस्तं मध्यमया
वाचा शंसत्यात्मानमेव तत्त्वंस्फुरतेऽनुरूपं शंसति
प्रजा वा अनुरूपः स उच्चैस्तरा मिवानुरूपः शंसत्यः
प्रजा मेव तच्छ्रेयसो मात्मनः कुरुते धाय्यां शंसति
पत्नी वै धाय्या सा नीचैस्तरा मिव धाय्या शंसत्या
प्रतिवादिनी हास्य गृहेषु पत्नी भवति यच्चैत्रं विद्वान्
नीचैस्तरां धाय्यां शंसति प्रगाथं शंसति स स्वर-

वत्या वाचा शंसत्यः पशवो वै स्वरः पशवः प्रगाथः
 पशूना मवरुध्या इन्द्रस्य नु वौर्याणि प्र वोच मिति
 सूक्तं शंसति तद्वा एतत् प्रिय मिन्द्रस्य सूक्तं निष्क्रे-
 वल्यं हिरण्यस्तूप मेतेन वै सूक्तेन हिरण्यस्तूप आङ्गि-
 रस इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोक मज-
 यदुपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं
 य एवं वेद गृहा वै प्रतिष्ठामूक्तं तत्प्रतिष्ठिततमया
 वाचा शंसत्यं तस्माद्यद्यपि दूर इव पशून्लभते*
 गृहानेवैनानाजिगमिपति गृहा हि पशूनां प्रतिष्ठा
 प्रतिष्ठा ॥ १३ (२४) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे तृतीयपञ्चिकायां तृतीयोध्यायः ॥२॥

अथ निष्क्रेवल्यशस्तभागाः स्वरविशेषाश्च वक्तव्याः ; तत्र प्रथम-
 भागं विधत्ते -- “स्तोत्रियं शंसत्याम्ना वै स्तोत्रियः” इति ।
 “अभि त्वा शूर नानुम.” इत्यस्मिन् (उ० आ० १.१.११.१,२.)
 प्रगाथे त्वचं सम्पाद्य सामगाः सुवन्ति † । सोऽयं स्तोत्रियस्तृचः,
 त मादो शंसित् । तस्य गृहस्थदेहस्वरूपत्वं पूर्वं मेवाकृतम् ॥ तस्मिन्
 स्तोत्रिये स्वरविशेषं विधत्ते -- “तं मध्यमया वाचा शंसत्याम्ना
 मेव तत् संस्करुव”-इति । अत्युच्चत्व मतिनीचत्वञ्च यस्यां वाचि
 नास्ति, सा ‘मध्यमा’ तया । यावता ‘वाचा’ ध्वनिना देवयजन-

* ‘पशून् लभते’ क, ‘पशून्लभते’ ग, घ, ‘पशून्लभते’ ङ ।

† ए. सी. सु. सा० सं० भा० भू० २०५० वप० ‘तथाहि’-इत्यादि दृश्यम् ।

देशस्थाः शृण्वन्ति, न तु वहिर्देशस्थाः, तावन्तं ध्वनिं कुर्यात् ।
तेन 'आत्मान मेव' देह मेव संस्क्रुते ॥

तृचान्तरं विधत्ते — “अनुरूपं शंसति ; प्रजा वा अनुरूपः”-
इति । स्तोत्रियेण तृचेन सदृशस्तृचः 'अनुरूपः' * । स चाथ
“अभि त्वा पूर्वपीतये इन्द्र स्तोत्रिभिरायवः”-इत्येष प्रगाथः (उ०
आ० ७.३.१.१, २.) । उभयोः प्रगाथयोः † समानच्छन्दस्वात्
समानदेवताकत्वाच्चानुरूपत्वम् । त मिसं तृचं शंसेत् । तस्य च
पुत्रादिप्रजास्थानीयस्य अनुरूपत्व मपेक्षितम् ; पितृपुत्रयोः कुल-
शीलादिना समानरूपत्वात् ॥ तस्य ध्वनिविशेषं विधत्ते — “स
उच्चैस्तरा मिवानुरूपः शंस्तव्यः ; प्रजा मेव तच्छ्रेयसी मात्मनः
कुरुते”-इति । स्तोत्रियध्वनेरप्यधिकं ध्वनिं कुर्यात् । तथा सति
स्वस्मादाधिक्यं पुत्रादीं सम्पादितं भवति ॥

ततो यद्वावानेतस्याः (सं० १०.७४.६.) धाय्यायाः शंसनं
विधत्ते — “धाय्यां शंसति पत्नी वै धाय्या”-इति । पत्नीत्वं पूर्वं
मेवोक्तम् ॥ स्वरविशेषं विधत्ते — “सा नीचैस्तरा मिव धाय्या
शंस्तव्या”- इति । अत्यन्तनीचो ध्वनिः कर्त्तव्यः ॥ होतुरेतद्देदनं,
प्रशंसति — “अप्रतिवादिनी हास्य गृहेषु पत्नी भवति, यत्रैवं
विद्वान् नीचैस्तरां धाय्यां शंसति”-इति । पत्युः प्रतिकूलं वद-
तीति 'प्रतिवादिनी' तद्विपर्ययेण, अनुकूलवादिनी भवति ॥

* “पूर्वं तु चैव तद्रूप मपरेण रूपेणानुवदति ; यत् पूर्व० रूप मपरेण रूपेणानुवदति,
तद्वदरूपस्यानुवदत्वम् । अनुरूप एतं पुत्रो जायते य एवं वेद स्तोत्रियानुरूपी तृची भवतः
भाषापानाना मवच्छेदः”-इति ता० ब्रा० ११.६.४-६ । मथमस्य स्तोत्रियस्यैव सम्प्रान्तरं
प्रतिपदिति ता० ब्रा० ६.९.१ ; १२.१.१. सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

† 'अभि त्वा यत्' -इति स्तोत्रियस्य, 'अभि त्वा पूर्वपीतये' -इत्यनुरूपस्य श्लेषः ।

“पिवा सुतस्व रसिनः”-इत्येतं प्रगाथं (उ० चा० ६. २. १६.१,२.) विधत्ते— “प्रगाथं शंसति”-इति ॥ तत्र स्वर-विशेषं विधत्ते—“स स्वरवत्या वाचा शंसत्यः; पशवो वै स्वरः, यशवः प्रगाथः, पशूना मवरुध्वे”-इति । ‘स्वरवत्या’ स्वरबुक्तवा वाचेत्यर्थः । प्रगाथस्य पशुत्वं पूर्वं मुक्तम् ; स्वरस्य पशुत्वं सङ्ख्या-साम्यात्,— चत्वारः स्वराः, पशवोऽपि चतुष्यदाः ॥

निविशानीयं पञ्चदशर्चं सूक्तं विधत्ते— “इन्द्रस्य नु वीर्याधि प्र वोच मिति सूक्तं शंसति”-इति ॥ तदेतत्प्रशंसति— “तद्वा एतत् प्रिय मिन्द्रस्य सूक्तं निष्केवस्यं हैरष्यस्तूप मेतेन वै सूक्तेन हिरष्यस्तूप चाङ्गिरस इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोक मजयत्”-इति । यदेतत् ‘इन्द्रस्य नु वीर्याधि प्र वोचम्’-इति (सं० १.३३ १-१५.) निष्केवस्यस्य सूक्तम्, तदेतदिन्द्रस्य प्रियम् ; हिरष्यस्तूपनाम्ना महर्षिणा दृष्टत्वाद ‘हैरष्यस्तूपम्’ । तदेव ‘एतेन’ इत्यादिना स्पष्टीक्रियते । चाङ्गिरसः पुत्रो हिरष्यस्तूपास्थो मुनिरैतेनैव सूक्तेनेन्द्रं सुत्वा तदोयं स्थानं प्राप्य ततोऽप्युत्तमं लोक मजयत् ॥

वेदनं प्रशंसति—“उपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति, जयति परमं लोकं य एवं वेद”-इति ॥

“सूक्ते ध्वनिविशेषं विधत्ते— “गृहा वै प्रतिष्ठामुक्तं, तत्प्रति-ष्ठिततमया वाचा शंसत्यः ; तस्माद्यद्यापि दूर इव पशून्जभते, गृहानेवैनामाजिगमिषति ; गृहा हि पशूनां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा”-इति । “इन्द्रस्य नु वीर्याधि” इत्यस्मिन् सूक्ते यज्ञस्य समा-पनेनावस्थानात् तस्य प्रतिष्ठा रूपत्वम् । गृहा अपि स्थितिचेतु-त्वात् प्रतिष्ठा रूपाः ; तथा सतेयतस्मूक्तं ‘प्रतिष्ठिततमया’ इत्यविश-

स्वित्वादिदोषरहितया श्राव्येषु ध्वनिनोपेतया वाचा शंसेत् ।
 यस्माद् गृहस्थानीयस्य सूक्तस्य ध्वनिः प्रतिष्ठिततमः, तस्मात्तोके
 यद्यपि तृणभक्ष्यार्थं मरुत्से गतान् दूरदेशे एवावस्थितान् पशून्
 दिवसे पुरुषो 'लभते' पश्यति, तथापि 'एनान्' पशून् सार्य काले
 गृहानेव 'आजिगमिषति' आनेतु मिक्षति ; यस्मात्पशूनां गृहाः
 'प्रतिष्ठा' सुखेनावस्थातु' स्थानम् । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥१३॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
 त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ (२४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं सिंघारयन् ।
 पुमर्थोऽतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरबुद्धभूपालसाम्बाधुरभरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(१३)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

॥ॐ॥ सोमो वै राजामुष्मिंल्लोकं प्रासीत् तं देवाश्च
कृषयश्चाभ्यध्यायन् कथं मय मस्मान्गत्वोमी राजा-
गच्छेदिति ते ऽसुवङ्कन्दांसि यूयं न इमं सोमं
राजान माहरतेति तथेति ते सुपर्णा भूत्वोदपतंस्ते
यत्सुपर्णा भूत्वोदपतंस्तदेतत्सौपर्णं मित्याख्यामविद
आचक्षते कन्दांसि वै तत्सोमं राजान मच्छापरंस्तानि
ह तर्हि चतुरक्षराणि चतुरक्षराण्येव कन्दास्या-
सन्त्या जगती चतुरक्षरा प्रथमोदपतत्या पतित्वा
मध्वनो गत्वाश्राम्यत्या परास्य त्रीत्यक्षराण्येकाक्षरा
भूत्वा दीक्षां च तपश्च हरन्ती पुनरभ्यवापतत्सत्या-
त्तस्य वित्ता दीक्षा वित्तं तपो यस्य पशवः सन्ति
जागता हि पशवो जगती हि तानाहरदथ त्रिष्टुब्द-
पतत्या पतित्वा भूयोऽर्द्धादध्वनो गत्वाश्राम्यत्या
परास्यैक मक्षरं त्र्यक्षरा भूत्वा दक्षिणा हरन्ती पुन-
रभ्यवापतत्सत्यान्मध्यन्दिने दक्षिणा नीयन्ते त्रिष्टुभो
लोके त्रिष्टुब्धि ता आहरत् ॥ १ (२५) ॥

वक्त्राहावप्रभेदं प्रतिगण मयानुहुभः शस्त्रमानाः,
 मृत्योः सन्नधयातिक्रमण मथ मरुत्वधिधानप्रशंसा ।
 तच्छेषा ये विशेषाः प्रतिपदनुचरप्रक्रमाः सप्तभागाः,
 निष्केवल्यं च शस्त्रं तदवयवकृताः स्तोत्रियाद्याश्च पञ्च ॥

अथ तृतीयसवनं वक्तुं मादावाख्यायिका माह— “सोमो वै राजामुष्मिंश्लोक आसीत्, तं देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन् ; कथं मयं मस्मान्सोमो राजा ऽऽगच्छेदिति ; ते ऽब्रुवन्छन्दांसि यूयं न इमं सोमं राजानं माहरतेति ; तथेति ; ते सुपर्णा भूत्वादपतंस्ते यत्सुपर्णा भूत्वादपतंस्तदेतस्मैपर्णं मित्याख्यानविद आचक्षते”-इति । पुरा सोमवक्त्रो दुर्लोक एवासीत्, न त्वेतस्मिन् लोके । तदानीं सोममभि लक्ष्य केन प्रकारेण सोमो न आगच्छेदिति देवा ऋषयश्च विचारितवन्तः । विचार्य गायत्र्यादौनि छन्दांसि प्रत्येव मब्रुवन्,— हे छन्दांसि ! अस्मदर्थं सोमं माहरतेति । तानि च तदङ्गीकृत्य ‘ते’ लोकप्रसिद्धाः पक्षिणो भूत्वा दुर्लोकं प्रतुदपतन् । यस्मादेवं तस्मात् ‘एतत्’ सोमाहरणप्रतिपादकं ग्रन्थजातं ‘सौपर्णम्’ आख्यानमिति ‘आख्यानविदः’ पौराणिकाः कथयन्ति ॥

अथोत्पत्तसु छन्दःसु मध्ये जगतीवृत्तान्त माह— “छन्दांसि वै तत्सोमं राजानं सच्छापरंस्तानि हि तर्हि चतुरक्षराणि चतुरक्षराण्येव छन्दांस्यासग्ता जगती चतुरक्षरा प्रथमोदपतत्सा पतित्वा हि मध्वनो गत्वाश्राम्यत्सा परास्य त्रीण्यक्षराण्येकाक्षरा भूत्वा दीक्षाश्च तपश्च हरन्ती पुनरभवापतत्तस्मान्तस्य वित्ता दीक्षा वित्तं तपो यस्य पशवः सन्ति ; जागता हि पशवो जगती हि तानाहरत्”-इति । गायत्र्यादिछन्दांसि उत्पत्तने प्रवृत्तानि, तदानीं सोमम् ‘अच्छ’ प्राप्तुं दुर्लोके तत्र-तत्रावतरत् । ‘तानि’ च छन्दांसि,

तस्मिन् काले चतुरशरोपेतानि, अतः पुरा सर्वदा चतुरशरा-
 ख्येवासन्,— न तु कस्यापि हृन्सो ऽधिकाचरतासीत् । ततः सा
 जगतौ चतुरशरा सती हृन्सोऽन्तरेभ्यः सर्वेभ्यः प्रथमं प्रवृत्ता सोमं
 प्रत्युदपतत् । तत्र मार्गस्वार्धं गत्वा अथ शान्ता सती अमघयात्
 त्रीण्यक्षराणि परित्यज्य स्वयं भेकाक्षरा भूत्वा सोमं माहृतुं
 मग्नधृती सोमयागसम्बन्धिनीं 'दीक्षा' दीक्षाधीष्ट्यादिरूपान्,
 क्षीरपानादिरूपं 'तपः' च 'हरन्ती' तस्मान्नोकादानयन्ती पुनरेतं
 लोकं मभि लक्ष्य 'अवापतत्' अधोमुखी समागता । यथादेव
 तस्मान्नोके यस्य पुरुषस्य पशवः सन्ति, तेन दीक्षा 'विप्ता' लब्धा
 भवति, तपश्च लब्धं भवति । न च दीक्षानपत्नीः जगत्या नमानी-
 तयोः सतीः पशूनां तदुभयकारणत्वं कथं मिति यद्गणौघम् ;
 पशूनां जागतत्वेन जगतौदारा दीक्षासम्बन्धसम्भवात् । जागतत्वं
 कथं मिति चेत्, जगत्या पशूनां मानीतत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत
 एव शाखास्तरे जगतीं प्रकृत्यैव मान्नातम्— "सा पशुभिश्च दीक्षया
 चागच्छत्तस्मान्जगतौ हृन्सोः पशुभ्यतमा, तस्मात्पशुमन्तं दीक्षो-
 पनमति"—इति (तै० सं० ६.१.६.२.) ॥

त्रिष्टुभो वृत्तान्त माह—“अथ त्रिष्टुबुदपतत्सा पतित्वा भूयो
 ऽर्धादध्वनो गत्वाश्राभ्यत्सा परास्यैकं मत्सरं चाक्षरा भूत्वा दक्षिणा
 हरन्ती पुनरभ्यवापतत्तस्मान्प्रध्वन्दिनं दक्षिणा नीयन्ते त्रिष्टुभो
 लोके त्रिष्टुभिश्च तां चाहरत्”—इति । सा त्रिष्टुप् दुःखीने भूयो
 भूयः पतित्वापि मार्गस्वार्धादेव अश्राभ्यदित्यन्वयः‡ । यथादेव

* त्रिष्टुप् । इति इति मभिच्छंदः ।

† 'ताश्'-इति उ ।

‡ "अपतदित्यन्वयः"—इति च ।

दक्षिणाः सर्वा आनीतवती, तस्मान्निष्टुमः खाने माध्विदमसवने
यजमानैर्दत्ताः सर्वा दक्षिणा ऋत्विग्भिर्नीयन्ते ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ (२५) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

ते देवा अमुवन् गायत्रीं त्वं न इमं सोमं
राजान माहरेति सा तथेत्यब्रवीत्तां वै मा सर्वेण
स्वस्थयनेनानुमन्त्रयध्व मिति तथेति सोदपतत्तां
देवोः सर्वेण स्वस्थयनेनान्वमन्त्रयन्त प्रेति चेति
चेत्येतद्वै सर्वं स्वस्थयनं यत् प्रेति चेति चेति तद्यो-
ऽस्य प्रियः स्यात् त मेतेनानुमन्त्रयेत् प्रेति चेति चेति
स्वस्थेव गच्छति स्वस्ति पुनरागच्छति सा पतिरवा
सोमपालान् भीषयित्वा पद्भ्यां च मुखेन च सोमं
राजानं समगृभ्णाद्यानि चेतरे छन्दसी अक्षराण्य-
जहितां तानि चोप समगृभ्णात्तस्या अनु विस्तृज्य
क्षत्रानुः सोमपालः संब्यस्य पदो नख मच्छिदत्तच्छ-
ल्यकोऽभवत्तच्छात्स नख मिव यद्वश मस्रवत्सा वशा-
भवत् तस्मारसा हविरिवाथ यः शल्यो यदनीक

मासीत् स सर्पो निर्दश्यभवत् सप्त स्रजो त्रानि
पर्णानि ते मन्यावला यानि स्रावानि ते गच्छुपर्णा
यत्तेजनं सोऽन्वाहिः सो सा तथेषुरभवत् ॥ २ (२६) ॥

अथ गायत्रीवृत्तान्त माह— “ते देवा बहुवन् गायत्री,— त्वं
न इमं सोमं राजान माहरेति ; सा तथेत्ब्रवीत् ; तां वी मा
सर्वेषु स्वस्थयनेनानुमन्त्रयध्व मिति ; तथेति ; सोऽपतन्ता देवाः
सर्वेषु स्वस्थयनेनानुमन्त्रयन्त,—प्रेति चेति चेति ; एतद्दे सर्वे
स्वस्तयनं यत् प्रेति चेति चेति ; तच्छोऽस्य प्रियः स्यात्, त मीते-
नानुमन्त्रयेत् प्रेति चेति चेति, स्वस्त्येव गच्छति सस्ति पुनरा-
गच्छति”—इति । जगतीतिदुभोः सीमानयनसामर्थाभावं इहा
ते देवाः गायत्रीं प्रार्थितवन्तः । हे गायत्रि । त्वं ‘नः’ अन्वदर्थं
मिमं सोम माहरेति । ‘सा’ च गायत्री तथेत्ब्रवीत् देवान्
प्रत्येव मब्रवीत्,—हे देवाः ! यदा अहं सोम मानेतुं गच्छामि,
तदानीं ता मेवं गच्छन्तीं मां यूयं सर्वेऽपि यथागति सर्वेषु
‘स्वस्त्ययनेन अनुमन्त्रयध्वं’ चेमप्रापयं स्वस्त्ययनम्, तदर्थं माघी-
र्वादरूपेषु मन्त्रेषु ममानुमन्त्रयं कुरुतेति । एव सुज्ञा तथेति
देवैरङ्गीकृते सति ‘सा’ गायत्री दुःशोकं प्रत्युत्पन्नं मकरोत् ।
तदानीं देवाः स्वागतप्रकारेण सर्वेषापि चेमप्रापयमन्त्रेण गायत्री
मनुमन्त्रितवन्तः । कोऽमौ मन्त्रः ? इति—‘प्र’-शब्द एको मन्त्रः,
‘घा’-शब्देऽ द्वितीयो मन्त्रः ; तदुभयप्रदर्शनार्थं मितिगच्छयम् ।
उभयसमुच्चयार्थं चकारद्वयम् । चेमेव सोमं प्राप्नुहि, पुनरपि
चेमेवागच्छेति । अथ माघीर्वादी मन्त्रद्वयकार्थः । एतदेव मन्त्र-
द्वयं सर्वं स्वस्त्ययनं ‘प्र’-इत्येकम्, ‘घा’-इति द्वितीयं पदं सस्ति ;

इतोऽधिकं नान्यत् स्वस्त्यायन मस्ति । यस्मादिदं मिव सर्वधेम-
प्रापकम्, तस्मादिदानीं मपि यः पुमान् ग्रामान्तरं जिगमिषुः
'अस्य' गृहस्वामिनः प्रियः स्वात् ; तं जिगमिषुं प्रेत्येतीति मन्त्र-
इयेनानुमन्त्रयेत ; तेनाशीर्वादप्रसादेनायं क्षेमैश्चैव गच्छति पुन-
रागच्छति च ॥

इत्थं प्रासङ्गिकं लौकिकविधिं सुक्ता प्रकृतं मेव गायत्री-
वृत्तान्तं मनुसरति—“सा पतित्वा सोमपालान् भीषयित्वा
पद्भ्यां च सुखेन च सोमं राजानं समगृभ्णाद्, यानि चेतरे
हृन्दसी अक्षराण्यजहितां तानि चोप समगृभ्णात्”-इति । 'सा'
गायत्री 'पतित्वा' उत्पतनेन सोमं प्राप्य गन्धर्वान् स्वानभ्राजादीन्
सोमरक्षकान् चास्त्रोटनायुधप्रदर्शनादिना भीषयित्वा,--- भीत्या
तेष्वपहतेषु स्वयं पश्चिह्या सती स्वकीयाभ्यां पद्भ्यां सुखेन च सोमं
सम्यग् गृहीतवती । स्वानभ्राजादीनां सोमपालकत्वं माध्वर्यवे
सोमप्रकरणे मन्त्र-तद्वाङ्मनाभ्यां मवगम्यते । “स्वान भ्राजाङ्गारे
वभारे इस्त सुहस्त कशानवे ते वः सोमक्रयणास्तावन्नध्वम्”-इति
(तै० सं० १.२.७.) मन्त्रः, “स्वानभ्राजेत्याहैते वा अमुषिंल्लोके
सोमं मरक्षन्”-इति (तै० सं० ६.१.१०.५.) ब्राह्मणम् । न केवलं
गायत्री सोमं मिव गृहीतवती, किन्तु 'इतरे' जगतौचिष्टुभास्ये
हृन्दसी 'यानि' अत्वार्यक्षराणि 'अजहितां' परित्यक्तवत्यौ, तानि
चोपेत्य सम्यग् गृहीतवती ॥

अथ तस्या गायत्र्या गन्धर्वेषु सह युद्धं यो वृत्तान्तस्तं दर्श-
यति—“तस्या अमु विद्वन्ध कशानुः सोमपालः सव्यस्व पदो
नक्ष मच्छिदत् तच्छस्त्रकोऽभवत्, तस्मात्तं नक्ष मिव ; यद्दश भस्त्र-
वत् सा वशाऽभवत्, तस्मात्तं इतिरिव ; अथ यः शस्त्रो यदनौक

काशीस्य सर्पो निर्दंशभवत्; सहस्रः स्वजो; यानि पर्वानि ते
मन्वावसा; यानि सावानि ते गण्डूपदा; यत् तेजर्ज सोऽन्वादिः;
श्री सा तथेपुरभवत्”-इति । खानभाजादिषु सोमरचनेषु यः
सप्तमो गन्धर्वः कथाशुभामकः, सोऽयं तस्या गायत्र्या चतु र्दशती
साणं विसृज्य तदीयस्य वामपादस्यैकं नखं छिन्नवान् । तत्र नखं
‘शल्यकः’ मर्कटशरीरपरिमितः शल्यकास्थी चतुर्णाम् । यस्य
चतुर्णाम् पुच्छसमीपे बहवो रोमाः प्रादेशप्रमिताः तीक्ष्णाया लीङ्-
मया उत्पद्यन्ते, स शल्यकः । यस्माद्दृश्यं नखादुत्पन्नस्तन्नाख
नखं मिव तीक्ष्णाशरीरोपेतः । तत्र छिन्ननखपादप्रदेशे यद् ‘वर्णं’
मेदोऽस्त्रवत्, सा ‘वशा’ मेधा, काचिदज्ञा अस्यादिपशुषु चामोत् ।
‘तस्मात्’ भायत्र्या उत्पन्नत्वात् ‘सा’ वशा ‘हविरिव’ देवतादीर्ग्यं
हविरिवासीत् । तत्र हविर्द्वां शाखान्तरे श्रूयते— “यता मिव वशा
मादित्येभ्यः कामायालभेत” इति (तै. सं. २. १. २. ३, ४.) । अथ
नखच्छेदनाय गन्धर्वेण विसृष्टो वाणः, सोऽपि नखसहस्रेण कुण्डि-
ताग्नौ बहुधा भग्नो भूमिपतितः । तस्य वाणस्य यः ‘शल्यः’
कुण्डायमनिर्मितो वाणाग्रे स्थापितः, तस्य च शल्यस्य यत्
‘अनीकं’ मुखं घटनेन कुण्डितं मामोत्, ‘सः’ अयं शल्यः, तदनी-
कात्मको वाणभागो ‘निर्दंशी’ दंशनासमर्थः सर्पो ऽभवत्;—
जलमध्ये सञ्चरतो ङ्गुभास्यस्य मर्पस्य विपरकृतत्वाद् दंशन-
सामर्थ्यं नास्ति । तस्मात्कुण्डिताग्रस्य लोहस्य योऽयं ‘सहस्रः’ वेगः,
तस्मात् ‘सहस्रः’ वाणवेगात् ‘स्वजः’ उभयतः शिराः सर्पो ऽभवत् ।
तस्य वाणस्य मूले यानि ‘पर्वानि’ कण्डूपदाणि, ते ‘मन्वावसाः’
अभवन् । ये जीवविशेषाः उच्यन्तास्वधीमुखा चपलज्वरि,
ते मन्वावसाः । तस्मिन् वाने यानि ‘सावानि’ पर्वानि चपलज्वरिः

आयुविशेषाः, ते 'गण्डूपदाः' अभवन् । अथस्वरादिस्थानेषु ये सर्पा
जायन्ते, ते गण्डूपदाः । तस्मिन् वाणि यत् 'तेजसं' सोऽपत्रव्यति-
रिक्तं काष्ठं, सः 'अन्वाहिरभवत्' दृष्टिरहितः सर्पोऽभूत् । 'तथा'
तेनोक्तप्रकारेण 'इषुः' गन्धर्वेण सुक्तो वाचः 'सो सा' अभवत् ।
'उ'-शब्दः समुच्चयार्थः ; सा च सा चेत्युक्तं भवति । तथोक्ते सति
तत्तज्जातिः निर्दग्धिसर्पादिरूपेत्युक्तार्थोपसंस्कारः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां त्रयोदशाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२६) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

सा यहृच्छिणेन पदा समगृभ्णात्तत्प्रातरुसवन
मभवत्तद्गायत्री स्व मायतन मकुरुत् तस्मात्तत्समृद्ध-
तमं मन्यन्ते सर्वेषां सवनाना मयियो मुखो भवति'
श्रेष्ठता मश्रुते य एवं वेदाथ यत्सव्येन पदा समगृभ्-
णात्तन्माध्यन्दिनं सवन मभवत्तद्विस्वंसत तद्विस्वस्तं
नान्वाप्नोत्पूर्वं सवनं ते देवाः प्राजिज्ञासन्त तस्मिन्-
स्विष्टभं कृन्दसा मदधुरिन्द्रं देवतानां तेन तत्समा-
वहौर्यं मभवत्पूर्वेण सवनेनोभाभ्यां सवनाभ्यां समा-

वह्नोर्याभ्यां समावज्जामीभ्यां राध्नोति य एवं वेदाद्य
यन्मुखेन समष्टभ्णात् तत्तृतीयसवन मभवत्सख
पतन्ती रस मधयत्तहीतरसं नान्वाप्रोत्पूर्वे सवने ते
देवाः प्राजिज्ञासन्त तत्पशुष्वपश्यंस्तद्यदाशिर मव-
नयन्त्याज्येन पशुना चरन्ति तेन तत्समावह्नोर्य
मभवत्पूर्वाभ्यां सवनाभ्यां सर्वैः सवनैः समावह्नोर्यैः
समावज्जामीभीः राध्नोति य एवं वेद ॥ ३ (२७) ॥

अथ तृतीयसवनार्थं सवनत्रयस्योत्पत्तिं दर्शयति—“सा यद्-
दक्षिणेन पदा समष्टभ्णात्प्रातस्सवन मभवत्तत्रायत्री स्व भायतन
मकुरुत; तस्मात्तस्मिन्मृदुतमं मन्यन्ते सर्वेषां सवनानाम्; अथियो
मुख्यो भवति, श्रेष्ठता मन्त्रे य एवं वेदाद्य यत्सव्येन पदा समष्टभ्णात्
आध्यन्दिनं सवन मभवत्तद्विस्त्रंसत, तद्विस्त्रंसं नान्वाप्रोत्पूर्वं सवनं;
ते देवाः प्राजिज्ञासन्त तस्मिंस्त्रिष्टुभं हृन्द्सा मदभ्रुविन्द देवतानां;
तेन तत्समावह्नोर्य मभवत्पूर्वण सवनेनोभाभ्यां सवनाभ्यां समा-
वह्नोर्याभ्यां समावज्जामीभ्यां राध्नोति य एवं वेदाद्य यन्मुखेन सम-
ष्टभ्णात् तत्तृतीयसवन मभवत्”-इति । ‘सा’ गायत्री सोम मान-
यन्ती दक्षिणेन ‘पदा’ पादेन ‘यत्’ यावत् सोमस्य स्वरूपं गृहीत-
वती, ‘तत्’ तावत् प्रातस्सवन मभवत् । तच्च प्रातस्सवनं ‘सा’
गायत्री स्वकीयं स्नान मकरोत् । तस्मात् तत्सर्वेषां सवनानां मध्ये
अतिशयेन समृद्ध मिति याज्ञिका मन्यन्ते; तच्च प्रयोगबाहुल्य
सद्भावात् । यः ‘एवम्’ उक्तार्थं वेद, स स्वकीयानां मध्ये ‘मुख्यः’

श्रेष्ठः सन् विद्यावृत्तादिरूपां 'श्रेष्ठतां' प्राप्नोति । अथ सा गायत्री वामपादेन 'यत्' सोमस्य स्वरूपं गृहीतवती, तन्माध्यन्दिनं सवनं विस्त्रस्तमभूत् ; वामपादात् 'तत्' तत्र 'विस्त्रस्तं' गणितं तत् माध्यन्दिनं सवनं पूर्वोक्तप्रातस्सवनानुगमनाय शक्तं नाभूत् । ते देवा विचार्य 'तस्मिन्' माध्यन्दिने सवने स्वामित्वेन हृन्दसां मध्ये त्रिष्टुभं देवतानां मध्ये इन्द्रं च स्थापितवन्तः । तेन 'तत्' माध्यन्दिनं सवनं प्रातस्सवनेन सह 'समावहीर्यं' तुल्यसामर्थ्यं मभूत् । उक्तार्थस्य वेदिता तुल्यसामर्थ्याभ्या मत एव तुल्यजातिभ्यां समृद्धा भवति । 'जामी'-शब्दो जातिवाची * ; तुल्यजातिभ्या मित्यर्थः ॥

अथ गायत्री मुखेन यत्सोमस्वरूपं गृहीतवती, तत् तृतीयसवनमभूत् । तस्मिन् सवने तु ऋजीषस्वरूपे निस्तारे सोमे आशिरादिकं विधत्ते— "तस्य पतन्तो रस मधयत्तद्वीतरसं नान्वाप्नोत्यूर्वे सवने ; ते देवाः प्राजिज्ञासन्त तत्पशुष्वपश्यंस्तद्यदाशिर मवनयन्त्याज्येन पशुना चरन्ति, तेन तत्समावहोर्यं मभवत्पूर्वाभ्यां सवनाभ्याम्"—इति । सा गायत्री मुखेन तृतीयसवनरूपं सोमं गृहीत्वा दुर्लोकादधः पतन्ती 'तस्य' सोमस्य 'रस मधयत्' सारं पीतवती । तत् तृतीयसवनं 'धीतरसं' पीतसारं भूत्वा पूर्वोक्ते प्रातस्सवनमाध्यन्दिनसवने हे अनुगन्तुं नाशक्नोत् । ते देवाः तत्प्रतीकारं विचार्य तस्माधनं 'पशुषु अपश्यन्' पशुषु क्षीरं यदस्ति, यच्चाज्यमस्ति, यदपि हृदयाद्यङ्गमस्ति, तत्सर्वं सारम् । तस्माद्यत् पीतरसे सोमसम्बन्धिनि ऋजीषे 'आशिरं' क्षीरम् 'अवनयन्ति' सिञ्चन्ति याज्ञिकाः, तथा आज्यपशुभ्यां 'चरन्ति' अनुतिष्ठन्ति । तदानीं

* अतिरेकवालिशसमानजातीयानां वाचको 'जामि-शब्दः'—इत्यादि देवराजयज्यज्ञता निषद्यति; (४.१.४६.) । निब० ३.१.५.६ ।

‘सिन्धु’ अनुष्ठानेन ‘तत्’ तृतीयसवनं पूर्वसवनाभ्यां तुल्यसामर्थ्यं
मभूत् । अथ मर्यः सर्वोऽपि शास्त्रान्तरे सङ्गृह्यान्नातः — “ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति,— कस्मात् सत्यात् गायत्री कनिष्ठा कन्दसाधु
सती यज्ञमुखं परीयायेति ; यदेवादः सोम माहरत्, तस्माद्यज्ञमुखं
पर्येत, तस्मात्तेजस्विनीतमा पद्भ्यां हे सवनं समगृह्णायुस्तेनैकं ;
यग्मुखेन समगृह्णात्, तदधयत् ; तस्माद् हे सवने शुक्लवती
प्रातस्सवनं च माध्यन्दिनं च ; तस्मात् तृतीयसवनं ऋजोव मभि-
पुष्वन्ति,—धीत मिव हि मन्यन्त आशिर मवनयति सशुक्रत्वाय”
-इति (तै० सं० ६.१.६.३,४.) ॥

वेदनं प्रशंसति — “सर्वैः सवनैः समावहीर्यैः समावज्जामीभौ-
राप्नोति य एवं वेद”-इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२७) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

ते वा इमे इतरे कन्दसी^१ गायत्री मध्यवदेतां
विस्तं नावक्षराण्यनु पर्यागुगिति नेत्यब्रवीद्^२ गायत्री
यथाविस्त मेव न इति^३ ते देवेषु प्रश्न मैतां^४ ते देवा
अमुवन्^५ यथाविस्त मेव व इति^६ तस्मादाप्येतर्हि^७ विस्थां
व्याहुर्यथाविस्त मेव न इति^८ ततो वा अष्टाचरा

गायत्राभवत्त्राक्षरा चिष्टुबेकाक्षरा जगती साष्टाक्षरा
गायत्री प्रातस्सवन मुदयच्छन्नाशक्रोत् त्रिष्टुप् चाक्षरा
माध्यन्दिनं सवन मुदयन्तु तां गायत्राब्रवीदायान्यपि
मेऽत्रास्त्विति सा तथेत्यब्रवीत् त्रिष्टुप् तां वै मैतैरष्टा-
भिरक्षरैरुपसम्भेहीति तथेति ता मुप समदधादेतद्वै
तद् गायत्रौ मध्यन्दिने यन्मरुत्वतीयस्योत्तरे प्रति-
पदो यश्चानुचरः सैकादशाक्षरा भूत्वा माध्यन्दिनं
सवन मुदयच्छन् नाशक्रोज्जगत्येकाक्षरा तृतीयसवन
मुदयन्तु ताङ्गायत्राब्रवीदायान्यपि मेऽत्रास्त्विति सा
तथेत्यब्रवीज्जगती तां वै मैतैरेकादशभिरक्षरैरुपस-
म्भेहीति तथेति ता मुप समदधादेतद्वै तङ्गायत्रौ
तृतीयसवने यद्वैश्वदेवस्योत्तरे प्रतिपदो यश्चानुचरः
सा द्वादशाक्षरा भूत्वा तृतीयसवन मुदयच्छत्ततो
वा अष्टाक्षरा गायत्राभवद्देकादशाक्षरा चिष्टुप् द्वाद-
शाक्षरा जगती सर्वैश्छन्दोभिः सवावद्दीर्घैः समा-
वज्जामिभी राध्नोति य एवं वेदैकं वै सत् तत्त्रेधाभ-
वत्तस्मादाहुर्दातव्य मेवं विदुष इत्येकं हि सत्
तत्त्रेधाभवत् ॥ ४ (२८) ॥

ननु पूर्वत्र सर्वाणि छन्दांसि चतुरक्षराणीत्युक्तम् ; तेष्वपि
त्रिष्टुभ एक मक्षरं गतम्, जगत्याश्च त्रीत्यक्षराणि गतानि, तथा

सति सर्वश्रुत्यन्तरविरोधः ; तेषु च श्रुत्यन्तरेष्वष्टाक्षरा गायत्री,
एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्, द्वादशाक्षरा जगतीति सर्वत्र श्रूयतेः; अनु-
ष्ठानं च तथैव क्रियते ; तत्कथं विरोधपरिहारः ? इत्याख्यायिकया
परिहारं दर्शयितुं मारभते. - “ते वा इमे इतरे ऋत्सी गायत्री
सभ्यवदेतां,— वित्तत्रावक्षराण्यनुपर्यागुरिति ; नेत्यब्रवीत्गायत्री
यथावित्त मेव न इति ; ते देवेषु प्रश्न मीतां ; ते देवाः अनुवन्.—
यथावित्त मेव इति ; तस्माद्वाप्येतां हि विद्यां व्याहृत्यावित्त मेव न
इति ; ततो वा अष्टाक्षरा गायत्राभवत्, तत्राक्षरा त्रिष्टुबेकाक्षरा
जगतो”- इति । ये त्रिष्टुब्जगत्यो पुरा श्रुत्वाऽन्यक्षराणि परि-
त्यक्तवत्यो, ते एव इमे ‘इतर’ गायत्रीव्यतिरिक्ते ऋत्सी गायत्री
सभिः लक्ष्य मभागत्वं मुक्तवन्त्यां,— हे गायत्रि ! यत् त्वया
‘वित्तं’ लक्ष्यम्, अधिकं मक्षरचतुष्टयम्, तदेतत् ‘नो’ त्रिष्टुब्जगत्यो-
रत्वयोः ; तस्मात् तानि चत्वार्यक्षराणि ‘अनुपर्यागुः’ चावां
त्रिष्टुब्जगत्यावनु लक्ष्य पर्याप्तव्य आगच्छस्विति । गायत्री तयो-
र्वचनं निति निराकृत्य तत्रैतां सुपर्यप्तिं भववोत्,—‘नः’ अस्माकं
‘यथावित्त मेव’ लक्ष्यं मनतिक्रम्यैव स्वागतं युक्तम् । यदसु येन
लक्ष्यं तत् तस्यैवाति नोक्तिकन्यायः । तं न्यायं निवेत्तुं ‘ते’ त्रिष्टुब्-
जगत्यो देवेषु प्रश्नम् ‘मीतां’ प्राप्नुताम् । हे देवाः ! कथं न्यायः ?
इति तयोः प्रश्नः । ते च देवा उत्तर मेव अनुवन् — ‘यः’ युष्माकं
तिस्रणां यथावित्त मेवाक्षरणीकारो युक्त इति । यस्माद् देवैरेव
मुक्तं ‘तस्माद्’ तत एव कारणादिदानो मपि ‘विद्यां’ कस्य चित्
पुरुषस्य द्रव्यनर्था मत्यां ‘व्याहुः’ विप्रतिपन्नं प्रति न्यायाभिप्रा एव
भाहुः,— नः’ अस्माकं सर्वेषां मपि लक्ष्यं मनतिक्रम्यैव वसुसोकारो

युक्त इति । युष्मादौ जये सति परसेनायां प्रविश्य येन युक्तम्यते; तेनैव तद् गृह्यत इति वक्तृणा मभिप्रायः । देवैर्न्याये त्रिणीति सति तद्गृहं गायत्री स्वकीयैः स्वभावसिद्धैश्चतुरक्षरैर्युद्धन्वैश्चतुरक्षरैरपि स्वय मष्टाक्षरा अभूत् । त्रिष्टुभः पूर्वं वर्त्तमानेषु चतुर्ष्वेकाक्षरस्य गतत्वात् त्र्यक्षरैव सा, तथा जगत्याश्चतुरक्षरेष्वक्षरत्रयस्य गतत्वादेकाक्षरैव सा अभवत् ॥

इदानीं त्रिष्टुभोऽक्षरत्रयादधिकानां मक्षराणां प्राप्तिप्रकारं दर्शयति — “साष्टाक्षरा गायत्री प्रातस्सवन मुदयच्छद्वाशक्नोत् त्रिष्टुप् त्र्यक्षरा माध्यन्दिनं सवन मुदयन्तु; तां गायत्राब्रवीदायान्यपि मेऽत्रास्त्विति ; सा तथेत्यब्रवीत् त्रिष्टुप् तां वै,— मैतैरष्टाभिरक्षरैरुपमन्धेहीति ; तथेति ता मुपसमदधाद्; एतद्वै तत्राद्यत्रै मध्यन्दिने यन्मरुत्वतीयस्योत्तरे प्रतिपदो यद्यानुचरः सैकादशाक्षरा भूत्वा माध्यन्दिनं सवन मुदयच्छत्”—इति । या इय मष्टाक्षरा गायत्री प्रातस्सवनम् ‘उदयच्छत्’ उद्यमनं निर्वाहं तस्य प्रातस्सवनस्याकरोत् । या तु त्रिष्टुप्, सेयं ‘त्र्यक्षरा’ अक्षरत्रयमात्रेण युक्ता सती माध्यन्दिनं सवनम् ‘उदयन्तु’ निर्वाहं नाशक्नोत् । ‘ताम्’ अशक्तां त्रिष्टुभं दृष्ट्वा गायत्री एव मब्रवीत्,— ‘आयानि’ त्वत्सहायार्थं मह मागच्छानि ‘मे’ ममापि ‘अत्र’ अस्मिन् माध्यन्दिने सवने भागोऽस्त्विति । तद्वचन मङ्गीकृत्य सा त्रिष्टुबेव मब्रवीत् ‘तां वै’ तादृशीं गायत्रीम्,— त्र्यक्षरा मेव ‘मा’ मां स्वकीयैरेतैरष्टाभिरक्षरैः ‘उपसन्धेहि’ सामीप्येन सन्धानं कुरु, प्रविशेत्स्वर्थः । तद्वचन मङ्गीकृत्य सा गायत्री ‘तां’ त्रिष्टुभम् ‘उपसमदधात्’ स्वकीयैरष्टाभिरक्षरैः प्राविशत् । कोऽसौ गायत्रा लब्धो भाग इति, स उच्यते— ‘मरुत्वतीयस्य’

शस्त्रस्य * 'उत्तरे प्रतिपदः' "आ त्वा रघम्"—इत्यस्मिन् प्रारम्भरूपे षष्ठे प्रथमाया उत्तरे ये द्वे ऋचौ प्रतिपदी प्रारम्भरूपे विद्येते †, यश्च "इदं वसो सुतम्"— इत्यनुचररूपस्तृचः ‡ ; तदेवैतदृक्पञ्चकं माध्यन्दिनसवने गायत्री त्रिष्टुभा दत्तम् ;— साश्च पञ्चद्वी गायत्री च्छन्दस्काः § । ततो गायत्रीप्रवेशात् 'मा' त्रिष्टुप् एकादशाक्षरा भूत्वा माध्यन्दिनं सवनप्रयोगम् 'उदयच्छत्' निरवहत् ॥

अथ जगत्वाः स्वकीयाटेकस्मादक्षरादधिकाना मक्षराणां प्राप्तिप्रकारं दर्शयति— "नागक्षीज्जगत्वेकाक्षरा तृतीयसवन मूथन्तु, तां गायत्रात्रयीदायामपि सेऽत्रास्त्विति ; सा तथेत्य ज्वीज्जगती ; तां वै मैतैरेकादशभिरक्षरैरुपमन्धेहोति ; तथेति ; त्वा सुपममदधादेतद् तद्गायत्रौ तृतीयसवने यद्द्वैश्वदेवस्थोत्तरे प्रतिपदी यद्यानुचरः ; सा हादशाक्षरा भूत्वा तृतीयसवने मूदयच्छत्" इति । वैश्वदेवशस्तस्य प्रतिपदनुचरावपरिष्ठादुदाह- रित्येते ॥

उक्तं तथै निगमयति - "ततो वा अष्टाक्षरा गायत्राभव- देकादशाक्षरा त्रिष्टुप्, हादशाक्षरा जगती" इति ॥

वेदानं प्रशंसति -- 'सर्वैकशब्दाभिः समावहोयैः समावज्जा- सिभौ राधोति य एवं वेद'—इति ॥

* ६५-—२३ ५० ३ त स्मन् सकृत्तत् । उक्त्वातिवराश्रितः ।

† ६० ५० २ पं० 'वेद'—इत्यादि । ११२ ५० '२' ३ पं० 'प्रथमस्य'—इत्यादि दृष्टव्यम् ।

‡ ६० ५० ३ पं० 'तदनन्तरमावो'—इत्यादि दृष्टव्यम् ।

§ ऋ० म० ८.६८.१, २ इति ३, ४ १.५, ६ इति गायत्र्य, इति पञ्च ।

• पञ्चमादिषु मन्त्रेषु वैश्वदेवशस्तस्य अतिरिक्तानि ।

गायत्रीं विशेषेण प्रशंसति— “एकं वै स तत् त्रेधाभवत्तस्मा-
दाहृर्दानञ्च मेवं विदुष इत्येकं हि स तत् त्रेधाभवत्”—इति ।
‘तत्’ गायत्र्याः स्वरूपं पूर्वं चतुरक्षररूपेणैकं भव, तत्पश्चादधि-
काक्षरचतुष्टयत्वसम्पादनेन स्वकीयानां मष्टाक्षराणां त्रिष्टुब्-
जगत्योः प्रवेशेन च त्रेधा अभवत् । यस्मादीदृशी गायत्र्या
महिमा, तस्मात् ‘एवं विदुषे’ गायत्रीमहिमानं ज्ञातवते पुरुषाय
लोके गीसुवर्णादिकं दातव्यम्,—‘इति’ एवं धर्मरहस्यविदः प्राहुः ।
यस्मान्नायत्रीस्वरूपं मेकं भव सत् त्रेधाभवत्, तस्मात्तद्विदे दान
मुचितं भवेत्युपसंहारार्थं पुनर्वचनम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्येण्ये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (३८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

ते दंथा अणुवन्नादित्यान् युष्माभिरिदं सवनं
मुदाक्कामेति तथेति तस्मादादित्यारम्भणं तृतीय-
सवनं मादित्यग्रहः पुरस्तात्तस्य यजत्यादित्यासो
अदितिर्मादयन्ता मिति महत्या रूपसमृद्ध्या महद्वै
तृतीयसवनस्य रूपं नानुवषट् करोति न भक्षयति
संस्था वा एषा यदनुवषट्कारः संस्था भक्षः प्राणा

आदित्या^१ नेत्याणान्त्वंस्थापयानीति^२ त आदित्या
 अ^३वन्त्सवितारं^४ त्वयेदं सह सवन मुदाच्छामेति
 तथेति^५ तस्मात् सावित्री प्रतिपद् भवति वैश्वदेवस्य
 सावित्रग्रहः^६ पुरस्तात्तस्य यजति दमूना देवः सविता
 वरेण्य इति^७ महत्या रूपममृडया महद्वै तृतीय-
 भवनस्य रूपं^८ नानुवषट् करोति न भक्षयति संस्था
 वा एषा यदनुवषट्कारः संस्था भक्षः प्राणः
 सविता नेत् प्राणं संस्थापयानीत्युभं वा एष एते
 सवने^९ विपिवति यत् सविता प्रातस्सवनं च
 तृतीयमवने^{१०} च तद्यत्पिवत्सावित्री निविदः पदं
 पुरस्ताद् भवति महदपरिष्टाद्भयोरवेनं तत्सव-
 न्याराभजति प्रातस्सवने च तृतीयमवने च बह्वाः
 प्रातर्वायुः शस्यन्त एका तृतीयमवने तस्माद्दृष्टीः
 पुमस्य भूयांसः प्राणा यत्त्वावाञ्चो द्वावापृथिवीयं
 शंसति द्वावापृथिवी वै प्रतिष्ठे इय मेवेह प्रतिष्ठा
 ऽसावमुच्चं तद्यद् द्वावापृथिवीयं शंसति प्रतिष्ठयो
 वेवेनं तत् प्रतिष्ठापयति ॥ ३ (२८) ॥

एव तावत् तृतीयमवन मयतःप्रियत् भोसाङ्गरणकथा वर्णिता
 अथ तृतीयमवन मयतः, तत् वैश्वदेवाग्निमाहृतयोः कृतिः
 सङ्गृह्यते --

स्याद्वैश्वदेवे सवितुः पुनस्तुतिर्द्याव्यापृषिव्यर्भवैश्वदेविका ।
 वैश्वानरीयं मरुतां च शंसनं स्युर्जातवेदैस्य मिहानिमारुते ॥
 तृतीयसवनस्यादावादित्यग्रहं विधत्ते— “ते देवा अब्रुवन्ना-
 दित्यान्,— युष्माभिरिदं सवनं मुद्यच्छामेति ; तथेति ; तस्मा-
 दादित्यारम्भणं, तृतीयसवनं मादित्यग्रहः पुरस्तात्तस्य”-इति ।
 तृतीयसवनं निर्वहन्त्या जगत्या अक्षररूपां मूर्तिं सवगतवन्तः *
 ‘ते देवाः’ ‘आदित्यान्’ हादशसङ्ख्याकान् प्रत्येव मब्रुवन्,— हे
 आदित्याः ! युष्माभिः सहिता वयम् ‘इदं’ तृतीयं सवनम् ‘उद्य-
 च्छाम’ निर्वहं करवामहे इति । आदित्याश्च तथेत्यङ्गीकृतवन्तः ।
 यस्मादारम्भे देवैरादित्यमाहित्यं प्रार्थितम्, तस्माद् ‘आदित्या-
 रम्भणं तृतीयसवनम्’ आदित्यग्रहः ‘आरम्भणे’ सर्वेषां ग्रहाणां
 मादी यस्य सवनस्य, तद्विदुः मादित्यारम्भणम् । स एवार्थ आदित्य-
 ग्रह इत्यादिना स्पष्टीक्रियते— ‘तस्य’ तृतीयसवनस्य ‘पुरस्तात्’
 आदी आदित्यदेवताको ग्रहः कर्तव्यः ॥

तस्य ग्रहस्य याज्यां विधत्ते— “यजत्यादित्यासो अदिति-
 मादयन्ता मिति महत्या रूपसमृद्ध्या,— महद्देवं तृतीयसवनस्य
 रूपम्”—इति । ‘आदित्यासः’ अदितेः पुत्रा आदित्याः ; ते च
 तन्माता ‘अदितिः’ च ‘मादयन्ताम्’ ग्रहेणानेन तुष्यन्तु । ‘इति’
 एषा (सं० ७. ५१, २.) याज्या महती ; “मदी हर्षे”—इत्यस्मा-
 द्भातोरुत्पन्नेन मच्छन्देन युक्ता ॥ । तस्या मादित्यानां मदितेश्च
 हर्षवर्णनात् विवक्षितदेवताविषयत्वेन रूपसमृद्धा । तृतीयसवनस्य
 स्वरूपम् ‘महद्देवं’ हर्षोपेतमेव ; तत्समाप्तौ देवतानां यजमानानह
 ऋत्विजां च हर्षोत्पत्तेः ॥

* ‘अक्षररूपां सवगतवन्तः’ ग ।

। आय० श्री० ५. १० ३ ।

इतरग्रहव्यसक्तावनुवषट्कारभक्षी प्रतिषेधति— “नानुवषट्
करोति, न भक्षयति, संस्था वा एषा यदनुवषट्कारः संस्था
भक्षः, प्राणा आदित्या, नेत्राणां संस्थापयानीति”-इति । अनु-
वषट्कारभक्ष्योः ग्रहममाप्तिरूपत्वादादित्यानां च प्राणरूपत्वा-
दादित्यग्रहं समापयन्नहं प्राणां नैव समापितवान् भविष्यामीति
भीत्या तत्समाप्तिरूपावनुवषट्कारभक्षी न कुर्यात् । ‘नेत्’-इति
परिभवद्योतनार्थो निपातः ॥

अथ सावित्रं ग्रहं वैश्वदेवशस्त्रस्य प्रतिपदं च विधत्ते— “त
आदित्या अत्रुधन्सविनारं त्वयेदं सह सवनं मुद्यच्छामिति ; तथेति ;
तस्मात्सावित्री प्रतिपद् भवति वैश्वदेवस्य, सावित्रग्रहः पुरस्तात्तस्य
यजति, दमूना देवः सविता वरेण्य इति महत्या रूपसमृद्धया,—
महद्द्वै तृतीयसवनस्य रूपं ; नानुवषट् करोति, न भक्षयति ; संस्था
वा एषा यदनुवषट्कारः, संस्था भक्षः, प्राणः सविता नेत्राणां
संस्थापयानीति”-इति । वैश्वदेवशस्त्रस्य “तत्सवितुर्वृषीमहे”-
इत्येषा (सं० ५.८२.१.) सवितृदेवताका ‘प्रतिपत्’ प्रारम्भरूपा
कर्त्तव्या * । “दमूना देवः”-इत्यादिका ग्रहस्य याज्या । सा च
संहिताया मनाम्नातत्वात्सूत्रकारेण पठिता^१ । तस्यां च “अमदसेन
मिष्टयः”-इति ‘मदि’ धातुः प्रयुक्तः ; तस्मादियं महती । अथ-
त्सर्वं सादित्यग्रहवद् व्याख्येयम् ॥

अथ निवित्यद्वारा सावित्रग्रहं प्रशंसति— “उभे वा एष एते
सवने विपिबति यत्सविता,—प्रातरसवनं च तृतीयसवनं च ; तद्यत्
पिबवत्सावित्रैः निविदः पदं पुरस्ताद् भवति, महदुपरिष्ठाद्भयो-
रैवेनं तत्सवनयोरभजति, प्रातरसवने च तृतीयसवने च”-इति ।

* आश्व. श्रौ० ५. १८. ५ ।

१ आश्व० श्रौ० ५. १८. २ ।

ग्रहस्य देवता यः सवितास्ति, एष देवः प्रातस्सवनं तृतीयसवनं चेत्येते उभे अपि सवने 'विपिबति' विलक्षणत्वेन पिबति। तत्कथम् ? इति, तदेवोचते— वैश्वदेवशस्त्रे 'सवित्रौ' सवितृ-देवताकाया निविदः पदं 'पिबवत्' पिबतिधातुयुक्तं 'पुरस्तात्' आदां भवति, 'महत्पदं' मदिधातुयुक्तम् 'उपरिष्ठात्' अन्ते भवति । तेन 'प्रातस्सवने तृतीयसवने च' उभयोरपि सवनयोः 'एनं' सवितारम् 'आभजति' भागिनं करोति । "सविता देवः सोमस्य पिबतु"- इत्येतं (निवि० ४.१.) निविद आदौ प्रयुज्यमानं पदं 'पिबवत्पदं' ; तथान्ते प्रयुज्यमानं "सविता देव इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत्"-इति (निवि० ४.१५.) 'महत्पदम्' अप्युदाहरणीयम् : तयोरुभयोः पदयोः सवनद्वयरूपयोः विलक्षणत्वात्पितुः पान मिति विलक्षण मिति च द्रष्टव्यम् । एवंविधसवितृदेवताकत्वात् प्रशस्तोऽयं ग्रह इत्यभिप्रायः । अथवा निवित्पदविधानार्थं मिदं वाक्यं द्रष्टव्यम् ॥

अथ तस्मिन्वैश्वदेवशस्त्रे "एकया च दशभिश्च स्वभूते"-इत्येतां* वायुदेवताका मृचं विधत्ते— "बह्वः प्रातर्वायव्याः शस्यन्त, एका तृतीयसवने ; तस्माद्ऊर्धाः पुरुषस्य भूयांसः प्राणा यच्चावाञ्चः"-इति । "वायुरग्रेगाः"-इत्याद्याः (आश्व० श्रौ० ५.५.३.) वायव्या ऋचो 'बह्वः' प्रातस्सवने शस्यन्ते, तृतीयसवने तु एकैव पूर्वादाहृताः ; तस्मात् प्रातस्सवने वायुदेवताकानां भूयस्त्वात् पुरुषस्यापि प्रातःसवनस्थानीये मुखे वर्त्तमानत्वात् 'ऊर्धाः' चक्षुर्प्राणादयः 'प्राणाः' भूयांसः, 'यच्च' ये केचित् 'अवाञ्चः' नाभेरवा-

* सा च मंहिताया मजाज्ञानेति सूत्रकारेण पठिता । आश्व० श्रौ० ५. १५. ५. २० ।

चीने तृतीयसवनस्थानीये देशे वर्त्तमानाः पायुगुह्यादयो ऽवाप्तः
प्राणाः, अल्पीयांस इति शेषः ॥

तस्मिन्नेव वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिवीदेवताकं सूक्तं विधत्ते—
“द्यावापृथिवीयं शंसति, द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे,—इय मेवेह
प्रतिष्ठा ऽसावमुत्र ; तद्यद् द्यावापृथिवीयं शंसति, प्रतिष्ठयोरेवैनं
तत् प्रतिष्ठापयति”—इति । ‘इह’ मनुष्यजन्मनि ‘इय मेव’ भूमिः
‘प्रतिष्ठा’ आश्रयः ; ‘असुतं’ जन्मान्तरे ‘असावेव’ दुर्लोकः ‘प्रतिष्ठा’
आश्रयः । एवं द्यावापृथिव्यावेव प्रतिष्ठे यस्मात्, तस्मात् तद्वीथ-
सूक्तशंसनेन ‘एन’ यजमानं प्रतिष्ठारूपयोर्द्यावापृथिव्योरेवावस्था-
पयति ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते साधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२६) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

आर्भवं शंसत्युभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथ
मभ्यजयस्तेभ्यः प्रातस्सवने वाचि कल्पयिषंस्तानग्नि-
र्वसुभिः प्रातस्सवनादनुदत् तेभ्यो माध्यन्दिने सवने
वाचि कल्पयिषंस्तानिन्द्रो रुद्रैर्माध्यन्दिनात्सवना-
दनुदत् तेभ्यस्तृतीयसवने वाचि कल्पयिषंस्ताव
विश्वे देवा अनोनुद्यन्त नेह पास्यन्ति नेहेति स

प्रजापतिरब्रवीत्सवितारं तव वा इमे ऽन्तेवासास् त्व
मेवैभिः सम्पिबस्वेति स तथेत्यब्रवीत्सविता तान्वै
त्व मुभयतः परि पिबेति तान् प्रजापतिरुभयतः
पर्यपिबत् ते एते धाय्ये अनिरुक्ते प्राजापत्ये शस्येते
अभित आर्भवं सुरूपकृत्स्न मृतये ऽयं वेनश्चोदयत्पृश्नि-
गर्भा इति प्रजापतिरेवैनांस्तदुभयतः परि पिबेति
तस्माद् श्रेष्ठी पात्रे रोचयत्येव यं कामयते तं तेभ्यो
वै देवा अपैवावीभत्सन्त मनुष्यगन्धात् त एतं धाय्ये
अन्तरदधत् येभ्यो मातैवा पित इति ॥ ६ (३०) ॥

“प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवीं ऋतावधा”-इत्येतत् द्यावापृथि-
वीयं मूक्तं (सं० १.१५६. १.) विधाय, “तत्सन्नथं सुव्रतम्” इत्ये-
तत् (सं० १.१११.१.) आर्भवं मूक्तं विधत्ते — “आर्भवं शंसति”-
इति । ऋभुनामका देवा यस्मिन् सूक्ते सन्ति, तदिदम् ‘आर्भवम्’ ;
तस्य मूक्तस्य प्रथमाया ऋचि तृतीयपादे “तत्सन् पिबभ्या मृभवः”-
इति तद्देवताकत्वं प्रतीयते ॥

अथ धाय्ये विधातु माख्यायिका माह— “ऋभवो वै देवेषु
तपसा सोमपीथ मभ्यजयंस्तेभ्यः प्रातस्सवने वाचि कल्पयिषंस्तान-
ग्निर्वसुभिः प्रातस्सवनादनुदत्, तंभ्यो माध्यन्दिने सवने वाचि
कल्पयिषंस्तानिन्द्रो रुद्रेर्माध्यन्दिनास्सवनादनुदत्, तेभ्यस्तृतीय-
सवने वाचि कल्पयिषंस्तान्विश्वे देवा अमोनुद्यन्त मेह पास्यन्ति
नेहेति ; स प्रजापतिरब्रवीत्सवितारं,— तव वा इमेऽन्तेवासास्त्व

मेवैभिः सन्निवसेति ; स तथेत्यब्रवीत्सविता,— तान्वै त्व उभयतः
परि पिबेति ; तान् प्रजापतिरुभयतः पर्यपिबत्”—इति । देवेषु
सर्वेषु मध्ये ऋभुनामकाः केचन देवत्वं प्राप्ताः मनुष्यविशेषाः* प्रजा-
पति मुहिष्य तपः कृत्वा तेन तपसा 'सोमपीथ मभ्यजयन्' सोम-
पानं मभिलक्ष्य जितवन्तः, प्रजापतेः सकाशात् लब्धवन्त इत्यर्थः ।
स प्रजापतिरन्ये देवाश्च 'तेभ्यः' ऋभुभ्यः प्रातस्सवने वाचि 'कल्प-
यिषन्' सोमपानं कल्पयितुं मैच्छन् । तदानीं प्रातस्सवनाभिमानी
'अग्निः' देवः स्वभृत्यैः 'वसुभिः' सह तस्मात् प्रातस्सवनात् तान्
ऋभून् 'अनुदत्' निराकरोत् । तथेन्द्रो रुद्रैः सह माध्यन्दिना-
स्सवनान्निराकरोत् । विश्वे देवास्तृतीयसवनात् 'अनोनुद्यन्त' अर्थं
निराकुर्वन् । निराकरणप्रकारः स च 'नेहेति'-वाक्येन पुनःपुन-
रनुद्यते । 'इह' तृतीयसवने ऋभवो न पास्यन्ति । विश्वेषां देवानां
प्रत्येकं निराकरणवाक्येन सम्बधात् नेहेति पुनरुक्तम् । ततः
स प्रजापतिर्निराकृतान्ऋभून् दृष्ट्वा सवितारं मब्रवीत्,— हे सवितः !
तव 'इसे' ऋभवः 'अन्तेवासाः' समीपवासिनः शिष्याः, अतस्त्व
मेवैभिः सह सम्यक् पिबस्व । तथेत्यङ्गीकृत्य सविता प्रजापतिं मिदं
मब्रवीत्,— हे प्रजापते ! त्वं 'तान्वै' तानेव ऋभून् 'उभयतः
पिब' तेषां ऋभूणां सुभयोः पार्श्वयोः स्थित्वा त्वं मपि सोमपानं
कुरु । एवमुक्तः प्रजापतिस्तथैवाकरोत् ॥

अथ धाय्ये विधत्ते— "ते एतं धाय्ये अनिरुक्ते प्राजापत्ये
शस्येते अभित्त आर्भवं ;—सुरूपकृतु मूतये ऽयं वेनशीदयत् पृश्नि-

* "ऋभुर्विभू वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य चंगः पुत्रा बभूवुः । तेषां प्रथमीतनाभ्यां
अहुवप्रिगमा भवन्ति, न मध्यमेन । तदितदृभीय बहुयचनेन अमसस्व च संखवेन बहुनि
दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति । आदित्यराक्षसीऽप्युभव दृष्यन्ते"—इति निरु० ११.२.४१ ।

नर्भा इति ; प्रजापतिरेवैतांस्तुभयतः परि पिबति ; तस्माद् अष्टौ पात्रे रोचयत्येव यं कामयते तम्”-इति । “सुरूपकृत्तुम्”-इत्येका चाय्या (सं० १.४.२.), “अयं वेनः”-इति (सं० १०.१२३.१.) द्वितीया ; ते एते धाय्ये आर्भवसूक्तम् ‘अभितः शस्येते’-“सुरूपकृत्तुम्”-इत्येषा सूक्तात् पूर्वं शंसनीया, “अयं वेनः”-इत्येषा सूक्तात् पश्चात् शंसनीया । कीदृशी धाय्ये ? ‘अनिरुक्ते’ निःशेषोक्तो देवो निरुक्तः, तादृशो ययोर्धाय्ययोः नास्ति, ते अनिरुक्ते ; न स्वस्वमयोः ऋचोरीदृशो देव इति सहसा निर्णेतुं शक्यते । प्रजापतेरपि जगत्सृष्टेः पूर्वं मूर्त्तस्य निर्वक्तुं मशक्त्वात्सोऽप्यनिरुक्तः । अतो योग्यत्वात् ते उभे प्रजापतिदेवताके । एतयोर्धाय्ययोः शंसने प्रजापतिरेव ‘एनान्’ ऋभून् उभयतः परि पिबति । यस्मात् प्रजापतिरग्निर्वस्वादिदेवताणां मृभुषु रुच्यभावे सति पितृद्वारा बलात् रुचिं सुत्यादितवान्, ‘तस्माद्’ तस्मादेव कारणात् लोकेऽपि ‘अष्टौ’ कश्चित् धनपतिः ‘यं’ स्वकौयं भृत्य मितरैरनङ्गीकृत मिति सर्वेभ्यो रोचयितुं कामयते, ‘तं’ भृत्य माचारहीनं ‘पात्रे’ प्रति-पद्योग्यस्थाने बलात् सर्वेभ्यो रोचयत्येव ॥

अथापरं मृगद्वयं विधत्ते— “तेभ्यो वै देवा अपैवावीभक्तस्त मनुष्यगन्धात् ; त एते धाय्ये अन्तरदधत, येभ्यो मातैवा पिब इति”-इति । अग्निवस्वादयो ‘देवाः’, ‘तेभ्यः’ ऋभुभ्यः ‘अपैव’ स्वयं मपगता एव सन्तः ‘अवीभक्तस्त’ एवं मनसि वीभक्तां कृत-वस्तः । कस्मात्कारणादिति तदुच्यते— ‘मनुष्यगन्धात्’-इति । एते मनुष्या अस्मत्पङ्क्तियोग्या न भवन्तीति शङ्कयेत्यर्थः । ‘ते एते’ वक्ष्यमाणे हे धाय्ये ‘अन्तरदधत’ ऋभूणां मरुत्यादीनां च मध्ये ‘अन्तर्धानं’ व्यवधानं मकुर्वत । के ते धाय्ये इत्युच्यते— “येभ्यो

साता मधुमती"-इत्येवा (सं० १०.६२.२.), "एषा विभे विष्णे
देवाय"-इत्यपरा (सं० ४.५०.६.), "अयं वेनः"-इत्येवकारपूर्व
मेतदुभयं शंभेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ (३०) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

वैश्वदेवं शंसति यथा वै प्रजा एवं वैश्वदेवं
तद्यथान्तरं जनता एवं सूक्तानि यथारणवान्येवं
धाय्यास्तदुभयतो धाय्यां पर्याह्वयते तस्मात्तान्वर-
णयानि सन्त्यनरणयानि मृगैश्च वयोभिश्चेति इत्याह
यथा वै पुरुष एवं वैश्वदेवं तस्य यथावान्तर मङ्ग-
न्येवं सूक्तानि यथा पर्वाण्येवं धाय्यास्तदुभयतो
धाय्यां पर्याह्वयते तस्मात्पुरुषस्य पर्वाणि शिथिराणि
सन्ति दृळ्हानि ब्रह्मणा हि तानि धृतानि मूलं
वा एतद्यज्ञस्य यद्वाय्याश्च याज्याश्च तद्यदन्या अन्या
धाय्याश्च याज्याश्च कुर्युर्गमूल मेव तद्यज्ञं कुर्यु-
स्तस्मात्ताः समान्य एव स्युः पाञ्चजन्यं वा एत-

दुक्थं यद्वैश्व देवं सर्वेषां वा एतत्पञ्चजनाना मुक्थं
 देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां
 चैतेषां वा एतत्पञ्चजनाना मुक्थं सर्व एनं पञ्चजना
 विदुरैनं पञ्चिन्यै जनतायै हविनो गच्छन्ति य एवं
 वेद सर्वदेवत्यो वा एष होता यो वैश्वदेवं शंसति
 सर्वा दिशो ध्यायेच्छंसिष्यबत्सर्वास्वेव तद्विष्णु रसं
 दधाति यस्या मस्य दिशि द्वेष्यः स्यान्न तां ध्यायेदनु-
 हायैवास्य तद्वीर्यं आदत्ते ऽदितिद्वीरदितिरन्तरिक्ष
 मित्युत्तमया परिदधातीयं वा अदितिरियं द्यौरिय
 मन्तरिक्षं मदितिर्माता स पिता स पुत्र इतीयं
 वै मातेयं पितेयं पुत्रो विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना
 इत्यस्यां वै विश्वे देवा अस्यां पञ्चजना अदिति-
 र्जात मदितिर्जनित्व मित्तीयं वै जात मियं जनित्व
 द्विः पच्छः परिदधाति चतुष्पादा वै पशवः पशूना
 मवरुद्धैः सकृदर्द्धशः प्रतिष्ठाया एव द्विप्रतिष्ठो
 वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमान मेव तद् द्वि
 प्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति सदैव पञ्च-
 जनीयया परिदध्यात् तदुपस्पृशन् भूमिं परिदध्यात्
 तदस्या मेव यज्ञं सम्भरति तस्या मेवैनं तदन्ततः
 प्रतिष्ठापयति विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं म इति

वैश्वदेव मुक्थं शस्त्वा वैश्वदेव्या यजति यथाभागं
तद्देवताः प्रीणाति ॥ ७ (३१) ॥

अथ विश्वेदेवादेवताकम् “आ नो भद्रा”—इत्येतत्सूक्तं (सं० १. ८६. १.) विधत्ते —“वैश्वदेवं शंसति”—इति ॥

लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसन् आहावम् * विधत्ते —“यथा वै प्रजा
एवं वैश्वदेवं ; तद्यथान्तरं जनता एवं सूक्तानि, यथारण्यान्येवं
धाव्यास्तदुभयतो धाव्यां पर्याह्वयते ; तस्मात्तान्यरण्यानि सन्त्यन-
रण्यानि मृगैश्च वयोभिद्येति ह स्माह”—इति । लोके यथा प्रजा,
एव मत्र वैश्वदेवं शस्त्वम् ; प्रजाशब्देन तन्निवासस्थानं राज्यं सुप-
सृज्यते, राज्यसदृशं शस्त्वमित्यर्थः । ‘तत्’ तत्र प्रजाशब्देन राज्ये
विवक्षिते, ‘अन्तरम्’ अभ्यन्तरे ‘जनताः’ जनसमूहा यथा तिष्ठन्ति,
एवं तस्मिन् शस्त्वे सूक्तानि तिष्ठन्ति ; यथा अरण्यानि राज्ये क्वचित्
क्वचिद् भवन्ति, एव तस्मिन् शस्त्वे धाव्याः क्वचित् प्रक्षिप्यन्ते ।
तथा सत्यरण्यस्थानीयां धाव्या सुभयतः पर्याह्वयते । “शोसावीम्”—
इत्येष मन्त्रः ‘पर्याहावः’ । तस्या धाव्यायाः पार्श्वयोः यस्मात् पाठः,
तस्मात् लोकेऽपि बहुहस्तसङ्घीर्णानि स्थानानि स्वभावतोऽरण्यानि
मनुशून्यानि सन्त्यपि मृगैश्च पक्षिभिश्च सङ्घीर्णत्वाद् ‘अनरण्यानि’
अशून्यानि एवेति कश्चिदभिन्न आह स्म ॥

एव मेकेन दृष्टान्तेन पर्याहावम् प्रशस्त्वं पुनरप्यन्येन प्रशंसति—
“यथा वै पुरुष एवं वैश्वदेवं ; तस्मै यथावीन्तरमङ्गान्येवं सूक्तानि,
यथा पर्वाण्येवं धाव्यास्तदुभयतो धाव्यां पर्याह्वयते ; तस्मात्पुरुषस्य

* ‘शोसावी मितुर्वासाव्य तृणोऽंसं शंसिदुपांश्च सप्रणव मननन्वनेष आहावः’—
इति आश्र० श्रौ० ५, ८, १ । ‘आहाव आह्वानम्’—इति निघ० ५, ४, ८ ।

पर्वाणि शिथिराणि सन्ति, दृढाणि ब्रह्मणा हि तानि दृढानि^३
—इति । लोके यथा पुरुषो हस्तपादादिमान् मनुष्यदेहः, तद्वदिदं
वैश्वदेवशस्त्रम् । 'तस्य' शरीरस्य 'अवान्तरम्' अभ्यन्तरप्रदेशम्
'अङ्गानि' अवयवा यथा वर्तन्ते, एवं शस्त्रस्याभ्यन्तरे सूक्तानि
निविष्टानि । यथा तेषां अवयवानां सन्धयः, एव मेता धाव्याः शस्त्रे
तिष्ठन्ति । तथा सति धाव्या उभयपार्श्वपर्वणि 'शिथिराणि'
पूर्वं शिथिलानि सन्धयि पश्चात्प्रयत्नेन धारितानि दृढानि सम्प-
द्यते । "ब्रह्म वा आहावः"—इति* श्रुतत्वादाहावरूपेण ब्रह्मणैव
धाव्यारूपाणि पर्वाणि दृढानि भवन्ति ॥

अथ धाव्यानां शस्त्रयाज्यानां च प्रकृती विकृती चान्यत्वं
निराकार्यैकरूपत्वं विधत्ते— "मूलं वा एतद्यज्ञस्य यथाध्याश्च
याज्याश्च; तद्यदन्था अन्या धाव्याश्च याज्याश्च कुर्युर्कर्मूलमेव तद्यज्ञं
कुर्युस्तस्मात्ताः समान्य एव स्युः"—इति । धाव्यानां शस्त्रयाज्यानां
हस्तमूलवद्यज्ञमूलता । तत् प्रकृतिगताः परित्यज्य विकृतावन्य-
स्त्रीकारे यज्ञरूपो ह्यह उन्मूलितः स्यात्; तस्मात् प्रकृती याः
सन्ति, ता एव विकृतावित्युभयत्र 'समान्य एव' एकविधा एव
कर्तव्याः ॥

वैश्वदेवशस्त्रं अवयवशः प्रशस्त्रं समुदायाकारेण प्रशंसति—
"पाञ्चजन्यं वा एतदुक्तं यद्वैश्वदेवं; सर्वेषां वा एतत्पञ्चजनानां
मुक्तं,— देवमनुष्याणां गन्धर्वाणरसां सर्पाणां च पितॄणां चैतेषां
वा एतत्पञ्चजनानां मुक्तं; सर्व एनं पञ्चजना विदुः"—इति । यद्वैश्व-
देवभामकम् 'उक्तं' शस्त्रं मस्ति, तदेतत् 'पाञ्चजन्यं वै' पञ्च-
विधानां जनानां सम्बन्धि एव । स एवार्थः सर्वेषां मित्यादिना

क्षणीक्रियते,—ये पञ्चविधा जनाः सन्ति, तेषां सर्वेषां भवेत् प्रथमः
एतच्छब्दम् । पञ्चविधात्वमेव मनुष्यादिनोच्यते,— अग्नीन्द्रादि-
देवगण एको वर्गः, ब्रह्मचरिणादिमनुष्यगणो द्वितीयो वर्गः,
गन्धर्वाणां मत्सरसां वर्गस्तृतीयः, सर्पाणां वर्गचतुर्थः, पितृणां
वर्गः पञ्चमः * । एतेषां पञ्चविधानां जनानां तुष्टिहेतुत्वात् तदीय
मेतच्छब्दम् । 'एनं' वैश्वदेवशस्त्रस्य शंसितारं होतारं सर्वे पञ्चजनाः
'विदुः' जानन्ति, तेष्वस्य कीर्तिः प्रसरतीत्यर्थः ॥

वेदनं प्रशंसति— "एनं पश्चिन्यै जनतायै हविर्नो गच्छन्ति
य एवं वेद"—इति । 'जनानां' देवमनुष्याणां समूहो 'जनता', सा
च पञ्चसङ्घोपेतत्वात् 'पश्चिन्यै' तस्यै, तन्नीत्यर्थं 'हविर्नः' होतुं
कुशलाः पुरुषाः 'एनं' वेदितारं मागच्छन्ति ॥

अथ शंसनपूर्वकाले दिग्ध्यानं विधत्ते — "सर्वदेवत्यो वा एव
होता यो वैश्वदेवं शंसति, सर्वा दिशो ध्यायेच्छसिचक्रवर्त्सवास्त्रेण
तद्दिक्षु रमं दधाति"—इति । 'यः' होता 'वैश्वदेवं' शस्त्रं शंसति,
एव. 'सर्वदेवत्यो वै' सर्वा देवता अस्वेति, तत्परितोषहेतुरित्यर्थः ।
अतः सोऽयं शंसितुं मद्युक्तः सर्वा दिशो मनसा ध्यायेत्, तत्र
शंसनेन सर्वास्त्रेण तद्दिक्षु रमं दधाति ॥

अथ दिग्ध्यानं विधत्ते — "यस्या मस्य दिशि हेयः स्यान्न तां
ध्यायेदनुहायैवास्य तदीर्यं मादते"—इति । 'अस्य' होतुः 'हेयः'
शत्रुर्यस्यां दिशि वसति, तां मिकां दिशं न ध्यायेत् । तथा सति
'अनुहायैव' हेयस्य पृष्ठतो गत्वैव तदीर्यं वीर्यं सर्वं स्वीकरोति ॥

शस्त्रस्य परिधानीया मृचं विधत्ते— "अदितिर्षीरदिति-

* "गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षासीत्येके, अस्वारी वशां निपादः पञ्चमः इत्यप-
मन्यवः"—इति च निरु० ३ १.२ ।

रत्तरिच मित्युत्तमया परिदधातीयं वा अदितिरियं धीरिच
मत्तरिचम्”-इति । अखण्डितत्वाददीनत्वाद्वा * भूमिरेवादिति-
रित्युच्यते । सेयं भूमिरेव दुर्लोकरूपान्तरिचरूपा च ; अस्यां भूमौ
कर्म कृत्वा तत्तल्लोकप्राप्तिं सम्पादयितुं शक्यत्वात् । द्वितीयपाद
मनूय व्याचष्टे— “अदितिर्माता स पिता स पुत्र इतीयं वै
मातेयं पितेयं पुत्रः”-इति । येय मदितिर्भूमिः, सैव माता,
सोऽदितिरूप एव पिता, सोऽदितिरूप एव पुत्रः । ‘इयं वा’-
इत्यादिनोक्तार्थप्रसिद्धिरुच्यते ; सत्यां भूमौ मातापितृपुत्रादिभि-
रंश्रवस्थातुं शक्यत्वात् तेषा मदितिरूपत्वं प्रसिद्ध मित्यर्थः । तृतीय-
पाद मनूय व्याचष्टे— “विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना इत्यस्यां वै
विश्वे देवा अस्यां पञ्चजनाः”-इति । विश्वेषां देवानां भूमौ मनुष्यैः
पूज्यमानत्वात्, पञ्चजनानां च देवमनुष्यादीनां भूमाववस्थानाद-
दितेस्तत्तद्रूपत्वम् । चतुर्थपाद मनूय व्याचष्टे— “अदितिर्जात
मदितिर्जनित्व मितेयं वै जात मियं जनित्वम्”-इति (सं० १.
८८. १०.) । ‘जातम्’ पूर्वं सुत्पन्नम् प्राणिरूपम्, ‘जनित्वम्’
इतः परं सुत्पत्त्यमानं प्राणिरूपम् ; तयोरुभयोर्भूमौ सम्भवाददिते-
स्तत्तद्रूपत्वम् ॥

परिधानीयाया अस्या ऋचः शंसने प्रकारविशेषं विधत्ते—
“द्विः पञ्चः परिदधाति, चतुष्पादा वै पशवः पशूना मवरुहैः ;
सहदर्द्धर्षगः प्रतिष्ठाया एव; द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो
यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति”-इति ।
“त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमा मन्वाह”-इतिविधिः† सार्वत्रिकत्वादस्याः

* “अदितिरदीना”-इत्यादि निरु० ४.४.१. अपि ११.३.२, द्रष्टव्यौ ।

† भा० २३ प० ४ प० (तै० सं० १. ४. ७. १.) ।

परिधानीयायास्त्रिरावृत्तिः प्राप्ता, तत्र द्वयोरावृत्तौः 'पञ्चः' शंसेत्, एकैकस्मिन् पादे ऽवसायावसाय शंसनं कुर्यात् । तत्र पादानां चतुष्टयेन पशुसाम्यात्पशुप्राप्तिर्भवति । किं च पुरुषोऽयं 'द्विप्रतिष्ठः' पादद्वयोपेतः, पशवश्चतुष्पादाः ; तथा सत्युभयविध-शंसनेन द्विपादं यजमान मेव चतुष्पात् पशुषु प्रतिष्ठापयति ॥

परिधानकाले भूमिस्पर्शं विधत्ते -- "सदैव पञ्चजनीयया परि-दध्यात्तदुपसृशन् भूमिं परिदध्यात्तदस्या मेव यज्ञं सम्भरति तस्या मेवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयति" - इति । 'सदैव' सर्वेष्वपि यज्ञप्रयोगेषु 'पञ्चजनीयया' "विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना." - इत्युक्तत्वादियस्य कृत् 'पञ्चजनीया' तथा 'परिधानं' समापनं यदा कुर्यात्, तदानीं भूमिमुपसृशन् परिदध्यात् । तथा सति 'यस्या मेव' भूमौ 'यज्ञं सम्भरति' अनुष्ठातुं यज्ञसाधनानि सम्पादयति, 'तस्या मेव' भूमौ 'एनं' यज्ञम् अनेनोपसृशनेनान्ततः प्रतिष्ठापयति ॥

शस्त्रयाज्यां विधत्ते -- "विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं स इति विश्वदेव मुक्त्यं शस्त्रा वैश्वदेव्या यजति, यथाभागं तद्देवताः गोणाति" इति । वैश्वदेवशस्त्रशंसनादूर्ध्वं "विश्वे देवाः शृणुत" - इत्येतां वैश्वदेवीं (सं० ६. ५२. १३.) याज्यां पठेत् । तस्यां "वे अन्तरिक्षे य उप द्यविष्ठाः" - इत्यादिना भिन्नवर्गाणां देवगणानामभिधानात् तासां देवतानां स्वस्वभागं मनतिक्रम्य प्रीतिं करोति ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ (३१) ॥

आग्नेयी प्रथमा घृतयाज्या सौमी सौम्ययाज्या
 वैष्णवी घृतयाज्या त्वं सोम पितृभिः संविदान इति
 सौम्यस्य पितृमत्या यजति घ्नन्ति वा एतत्सोमं
 यदभिषुखन्ति तस्यैता मनुस्तरणी कुर्वन्ति यत्सौम्यः
 पितृभ्यो वा अनुस्तरणी तस्मात्सौम्यस्य पितृमत्या
 यजत्यवधिषुवा एतत्सोमं यदभ्यसुषवः स्तदेनं पुनः
 सम्भावयन्ति पुनराप्याययन्त्युपसदां रूपेणोपसदां किल
 वै तद्रूपं यदेता देवता अग्निः सोमो विष्णुरिति
 प्रतिगृह्य सौम्यं होता पूर्वं छन्दोगेभ्यो ऽवेत्त तं
 हेके पूर्वं छन्दोगेभ्यो हरन्ति तत्तथा न कुर्यात् +
 वषट्कर्त्ता प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षयतीति इ स्माह
 तेनैव रूपेण तस्माद्वषट्कर्त्तव्यं पूर्वं ऽवेत्तेताथैनं
 छन्दोगेभ्यो हरन्ति ॥ ८ (३२) ॥

अथ घृतयागसौम्ययागयोर्याज्यां विधत्ते— “आग्नेयी प्रथमा
 घृतयाज्या, सौमी सौम्ययाज्या, वैष्णवी घृतयाज्या, त्वं सोम
 पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य पितृमत्या यजति” इति ।

सौम्यचरोः उभयतो घृतमाध्यो है यागौ अनुष्ठेयो ; तत्राग्निदेव-
 ताका विष्णुदेवताका चेति हे याज्ये । “घृतहवनो घृतपृष्ठो

घृतिः”-इत्याग्नेयौ प्रथमा याज्या (आश्व० श्रौ० ५, १८, ३), “उरु
विष्णो विक्रमस्व”-इति (आश्व० श्रौ० ५, १८, ३.) वैष्णवी
द्वितीया घृतयाज्या ; अस्ति सोमदेवताकश्चरुः, तस्य “त्वे सोमः”-
इति (सं० ८, ४८, १३.) सौमी याज्या ; तत्र “पितृभिः संविदानः”-
इति श्रुतत्वादियं पितृमती ; तां याज्यां सौम्यचरौ पठेत् । तस्य
चरोः पुरस्तादाग्नेया याज्यया घृतयागः, उपरिष्ठाद्वैष्णव्या याज्यया
घृतयागः* । तद्याज्याद्वयमाश्वलायनेन पठितम् (श्रौ० ५, १८, ३.) ॥

सौमी याज्यां प्रशंसति—“घृन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्ति,
तस्यैता मनुस्तरणीं कुर्वन्ति,—यत्सौम्यः पितृभ्यो वा अनुस्तरणीं ;
तस्मात्सौम्यस्य पितृमत्या यजति”-इति । ऋत्विजः सोममभि-
षुण्वन्तीति यदस्ति, सोमं सोमस्य वध एव । तत्र यः सौम्यचर-
रौ १, एतां सौम्यचररूपां तस्य ऋतस्य सोमस्य ‘अनुस्तरणीं’
कुर्वन्ति । ऋतस्य दीक्षितस्य दहनकाले काश्चिद् हृदां वा हृत्वां
दे शवयवेषु गोरवयवानवस्थाप्य लभेत् । सेषं गौः मृतं दीक्षित
स मृतत्वादिसितत्वादनुस्तरणीत्युच्यते १ । यस्मात्सा पितृभ्यो
यं या, तस्मात् ‘पितृमत्या’ याज्यया ‘सौम्यस्य’ यागस्य
हविर्यजेत् ॥

* “ते घृतयाज्याया मुपांशुभयतः पण्डितानि”-इति आश्व० श्रौ० ५, १८, ३ ।

१ “अनुस्तरणींता मजः वैककर्णां कथाः मंथे मृत्वा वाही वधानुसङ्गलयन्ति । अगु
रव्या वपा मण्डितानि शिरी मुखं पञ्चादृष्टे दर्शनैर्मम पण्डितैर्गोर्नर्वायव (अश्व० सं० १०, ११, ७.)
इति”-इति आश्व० श्रौ० ५, १८, ३ । “अनुस्तरणीं चेत् पयात् कणं साहस्य इत्युच्यते ।
अन्वेषणार्थं इति आश्व० श्रौ० ५, १८, ३ । न वास्यसम्भवात् । वपया मुखं सवच्छायाभिः सौम्यस्य
-इति च कात्या० श्रौ० २५, ७, ३४-३७ । ‘कणंप्रदेशस्य पयादागे ‘वाहनं’ प्रहारं कृत्वा
मारयित्वा तस्या, कुण्डिलोत्तरीं घृतस्य हृत्वादि च तपसाख्यानं कर्त्तव्यं’-
इति आश्व० श्रौ० ३, १० । “तस्मात् पुरपायः पुरवायानुसङ्गी क्रियते”-इति अश्व० श्रौ० ५, १८, ३ ।

घृतयागसहितं सौम्यं चरुं सङ्गृह्य प्रशंसति— “अवधिपूर्वा एतत्सोमं यदभ्यसुषवुस्तदेनं पुनः सम्भावयन्ति”-इति । ‘अभ्य-सुषवुः’ अभितः सोमं सुतवन्त इति यदस्ति, एतेन सोमम् ‘अव-धिपूर्व’ ऋत्विजो हतवन्त एव । तस्मात् ‘एनं’ व्यथितं सोमं घृत-चरुभ्यां व्यथापरिहाराय सम्भावयन्ति ॥

सङ्गृह्य प्रशस्तदेवताद्वारा पुनर्विस्तरेण प्रशंसां दर्शयति— “पुनराप्याययन्त्युपसदां रूपेणोपसदां किल वै तद्रूपं यदेता देवताः,— अग्निः सोमो विष्णुरिति”-इति । योऽयं हतः सोमः, तं सोममुपसदां रूपेण सम्पादितेन पुनराप्याययन्ति । अग्निः सोमो विष्णुरिति या एतास्तिस्त्रो देवताः, तदेतदुपसदा मेव स्वरूपम् ; तत्राप्येतस्य देवतात्रयस्य विद्यमानत्वात् ॥

अथ होतुराज्यावेक्षणं विधत्ते— “प्रतिगृह्य सौम्यं चं ता पूर्वं छन्दोगेभ्यो ऽवेक्षेत”-इति । हुतशेषं ‘सौम्यं’ चरु मध ॥ दत्तं होता प्रतिगृह्य चरुमध्ये मित्ते बहुले घृते ‘छन्दो’ उद्गाढभ्यः स्वयं पूर्वभावी सन् स्वकीयां देहच्छाया मवेक्षेत ।

अथ पूर्वपक्षं सुत्याग्रं दूषयति— “तं चैकं पूर्वं छन्दोरं हं हरन्ति, तत्तथा न कुर्यात् ; वषट्कर्त्ता प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षयतीति ह आह ; तेनैव रूपेण तस्माद्वषट्कर्त्तैव पूर्वाऽवेक्षेताथैनं छन्दोगेभ्यो हरन्ति”-इति । केवलयाज्ञिकात् होतुराज्यावेक्षणात् पूर्वमेव ‘तं’ घृतयुक्तं सौम्यं चरुं छन्दोगेभ्यः समर्पयन्ति, ‘तत्’ समर्पणं तथा न कुर्यात् ; हविःशेषभक्षणेषु ‘वषट्कर्त्ता’ होता ‘प्रथमः’ पूर्वभावी सन् ‘सर्वभक्षान्’ हविःशेषान् भक्षयति ; ‘इति’

“तस्मात् भक्षयन् लोके ‘पुरुषाय-पुरुषाय’ सर्वस्य कृताय ‘अनुस्तरणी क्रियते’ वैतरणी-मनुष्यारिणा गोः दीयते”-इति तु तत्र सा० भा० ।

एव मभिन्नो महर्षिराह स्र । 'तस्मात्' कारणात् 'तेनैव रूपेण'
भक्षणेनैव चवेक्षणेऽपि,— होतैव प्रथमो भूत्वावेक्षेत, अनन्तरमेव
'एनं' सौम्यं चरुं छन्दोगेभ्यः समर्पयेयुः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपत्रिकायां तृतीयाध्याये
षष्ठमः खण्डः ॥ ८ (३२) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितर मभ्यव्यायद्विब मित्यन्य
आहुरुषस मित्यन्ये ता मृशयो भूत्वा रोहितं भूता
मभ्यैत् तं देवा अपश्यन्नकृतं वै प्रजापतिः करोतीति ते
त मैच्छन् य एन मारिष्यत्येत मन्योऽन्यस्मिन्नाविन्दं-
स्तेषां या एव घोरतमास्तन्व आसंस्ता एकधा सम-
भरंस्ताः सन्भृता एष देवो ऽभवत्तदस्यैतद् भूतवन्नाम
भवति वै स योऽस्यै तदेवं नाम वेदं तं देवा अब्रुवन्नयं
वै प्रजापतिरकृत मकरिमं विध्येति स तथेत्यब्रवीत्स
वै वो वरं वृणा इति वृणीष्वेति स एत मेव वर मवृ-
णीत पशूना माधिपत्यं तदस्यैतत्पशुमन्नाम पशुमान्
भवति योऽस्यैतदेवं नाम वेदं त मभ्यायत्याविध्यत्स

विह ऊर्ध्वं उदप्रपत' त मेतं मृग इत्याचक्षते य उ
 एव मृगव्याधः स उ एव स' या रोहित्वा रोहिणी'
 यो एषुस्त्रिकाण्डा सो एषुस्त्रिकाण्डा तद्वा इदं
 प्रजापते रेतः सित्त मधावत्तत्सरोऽभवत्ते देवा अब्रु-
 वन् मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति यद्ब्रुवन् मेदं प्रजा-
 पते रेतो दुषदिति तन्मादुष मभवत्तन्मादुषस्य
 मादुषत्व' मादुषं ह वै नामैतद्यन्मानुषं' तन्मादुषं
 सन्मानुष मित्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव
 हि देवाः ॥ ६ (३३) ॥

अथाग्निमारुतं ग्रस्यं वक्तव्यम्, तदर्थं मादौ उपाख्यानमाह—
 “प्रजापतिवै स्वां दुहितर मभ्यध्यायद्, दिव मित्यन्य आहुरुषस
 मित्यन्ये ; ता मृशो भृत्वा रोहितं भूता मभ्येत् ; तं देवा
 अपश्यन्नक्तं वै प्रजापतिः करोतीति ; ते त मेच्छन्, य एन
 भारिष्यत्येत मन्योऽन्यस्मिन्नाविन्दस्तेषां या एव घोरतमास्तन्व
 आमंस्ता एकधा समभरंस्ताः सन्भृता एष देवोऽभवत्तदस्यै तद्
 भूतववाम”-इति । पुरा कदाचित् प्रजापतिः स्रक्कीयां दुहितर
 मभि लक्ष्य भार्यात्वेन ध्यान मकरोत् । तस्यां दुहितरि महर्षीणां
 मतभेद आसीत्,— ‘अन्ये’ केचन महर्षयः ‘दिवं’ दुर्लोकदेवतां
 ध्यातवानित्याहुः ; अपरे तु महर्षयः ‘उषसं’ उषःकालदेवतां
 ध्यातवानित्याहुः । ‘ऋश्यः’ मृगविशेषः । तथा चाभिधानकार
 आह— “गोकर्षपृषतैराश्वरोहिताधमरो मृगाः”-इति (अम०
 २,५,१०.) । स प्रजापतिः तदाविह ऋशोऽभूत्, सा च दुहिता

'रोहितं भूता' खोहितं प्राप्ता, चतुर्मती जातेत्यर्थः । तादृशीं तां
दुहितरम् 'अभ्यैत्' अभिगतवान्, मिथुनधर्मं प्राप्तवानित्यर्थः । 'तं'
दुहितृगामिनं प्रजापतिं देवाः परस्परं मिदं मन्वुवन्,— अयं प्रजा-
पतिः 'अकृतं वै' अकर्त्तव्यं मेव निषिद्धाचरणं करोतीति विचार्य,
यः पुरुषः 'एनं' प्रजापतिम् 'आरिष्यति' आर्त्तिं प्रापयितुं चमः;
तादृशं पुरुषम् 'ऐच्छन्' अन्वेषणं कृतवन्तः ; कृत्वा चान्योऽग्न्यग्निम्
तेषां मध्ये 'तं' प्रजापतिघातकं 'न अविन्दन्' नालभन्त,— स्वं
हन्तुं शक्नोषि, त्वं हन्तुं मिति परस्परं पृष्ट्वा एकैकस्य शक्तिराहित्यं
निश्चितवन्तः । सर्वेषु देवेषु या एव काश्चित् 'घोरतमाः तन्वः'
अत्युद्याणि शरीराणि आसन्, ताः सर्वाः 'एकधा समभरन्'
मेलयित्वैकं मेव शरीरं कृतवन्तः । 'ताः' घोरतमाः तन्वः 'सम्भृताः'
एकत्वेन समादिताः सत्यः 'एष देवो ऽभवत्' एष इति हस्तेन
प्रदर्श्य रुद्रोऽभिधीयते । 'तत्' तस्मादेव कारणात् 'अस्य' रुद्रस्य
'एतत्' लोकप्रसिद्धम् 'भूतवत्' भूतशब्दोपेतं नाम सम्भवम् ।
भूतपतिरिति भूतवन्नाम । तच्च तस्य भवत्यर्थानुगमादुक्तम् ।
एतन्नामवेदनं प्रशंसति— "भवति वै योऽस्यैतदेवं नाम वेद"—
इति । वेदिता 'भवति वै' भूतिमानेव सम्पद्यते ॥

अयं तेन रुद्रेण सह देवानां संवादं दर्शयति— "तं देवा
अनुवन्तं वै प्रजापतिरकृतं मकरिमं विध्येति ; स तथेत्यब्रवीत् ;
स वै त्रिं वरं वृणा इति ; तृषीष्येति ; स एतं मेव वरं महषीत,—
पशूना माधिपत्यं ; तदस्यैतत्पशुमन्नाम"—इति । 'तं' रुद्रं देवा
एव मन्वुवन्,— हे रुद्र ! अयं प्रजापतिः 'अकृतम् अकः' निषिद्धा-
चरणं कृतवान्, तस्मादिमं 'विध्य' वाणिनं प्रहरेति । 'सः' रुद्रः
तदङ्गीकृत्य उत्क्रोचत्वेन पशूना माधिपत्यं कृतवान् । तस्मा-

त्कारणात् 'अस्य' रुद्रस्य 'एतत्' लोकप्रसिद्धं, पशुपतिरित्येतादृशं पशुगण्योपेतं नाम सम्पन्नम् । तदेदनं प्रशंसति— "पशुमान् भवति योऽस्यैतदेवं नाम वेद"—इति ॥

अथ रुद्रप्रजापत्योर्वृत्तान्तं दर्शयति— "त मभ्यायत्याविध्यत् ; स विद्ध जङ्घ उदप्रपत ; त मेतं मृग इत्याचक्षते ; य उ एव मृगव्याधः, स उ एव स ; या रोहिता रोहिणी ; यो एवेषुस्त्रिकाण्डा, सो एवेषुस्त्रिकाण्डा"—इति । स रुद्रः 'अभ्यायत्य' वाणयुक्तं धनुर्भित आकृष्य 'तं' प्रजापतिम् 'अविध्यत्' । ऋष्यमृगरूपः स प्रजापतिः विद्धः सन् जङ्घमुखः 'उदप्रपत' प्रकर्षेण उत्पतन मकरोत् । 'त मेतम्' उत्पतित मृष्यमृगरूपं प्रजापति माकाशे दृष्ट्वा सर्वे एव एते जनाः 'मृग इत्याचक्षते' रोहिण्यार्द्रयोः नक्षत्रयोर्मध्येऽवस्थितं मृगशीर्ष-नक्षत्रं कथयन्ति, नक्षत्ररूपेण निष्यन्न इत्यर्थः । 'य उ एव' यस्तु रुद्रः 'मृगव्याधः' मृगघाती, 'सः' रुद्रः आकाशे दृश्यमानः 'स उ एव' लोकप्रसिद्धो मृगव्याध आसीत् । 'या' दुहिता 'रोहित्' रक्तवर्णा मृगी, 'सा' इय माकाशे 'रोहिणी' नक्षत्र मभूत् । 'या एव' या तु रुद्रेण प्रेरिता 'द्रुषुः त्रिकाण्डा' अनीकं शस्यस्तेजन मित्यवयवत्रयोपेता, 'सा उ एव' सैव लोकप्रसिद्धा काण्डत्रयोपेता 'द्रुषु' वाणीऽभवत् ॥

अथ मनुष्योत्पत्तिं दर्शयति— "तद्वा इदं प्रजापते रेतः सिक्तमभावत्तत्सरोऽभवत्, ते देवा अब्रुवन्,— मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति ; यदब्रुवन् मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति, तन्मादुष मभवत्तन्मादुषस्य मादुषत्वं ; मादुषं ह वै नामैतद्यन्मानुषं ; तन्मादुषं सन्मानुष मित्याचक्षते परोक्षेण ; परोक्षप्रिया इव हि देवाः"—

इति । भृगरूपेण प्रजापतिना यद् रेतो मृग्यां चित्तं, तदेतदिति-
 बहुत्वाद्भूमौ पतितं सत् प्रताहरूपेणाधावत् । तच्च कचिन्निष्पद्ये
 अवस्थाय प्रौढं सरो ऽभूत् । ते देवा एव मनुवन्,— प्रजापतेरिदं
 रेतो 'मा दुषत्' दुष्ट मसृश्यं मा भूदिति । यन्मादुषदित्यनुवन्
 तस्माद्दोषरहितस्य रेतसो 'मादुष मिति' नाम सम्यक् । जनास्तु
 दकारस्थाने नकारं प्रक्षिप्य 'मानुष मिति' ब्राह्मणक्षत्रियादि-
 शरीरम् आचक्षते । तद्भक्तो देवाचारेण दोषरहितत्वान्मादुष
 मेव । तथा सति मादुषनामयोग्य मपि तच्छरीरं परोक्षेण नाम्ना
 व्यवहर्त्तव्य मित्यभिप्रेत्य वर्णव्यत्ययेन मानुष मित्वाचक्षते ।
 यस्मात्सोके देवत्वपूज्या उत्तमाः पुरुषाः 'परोक्षप्रिया इव हि' प्रत्यक्षे
 मातृपितृनिर्मिते देवदमादिनाम्नि न प्रीतिं कुर्वन्ति, किन्तु
 'उपाध्यायः', 'आचार्यः', 'स्वामी'— इत्यादिके मातापितृादीना
 मक्लृप्तत्वेन परोक्षे नाम्नि प्रीतिं कुर्वन्ति, तस्मात्परोक्षत्वाय नकार-
 प्रक्षेपो युज्यते ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशि

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपश्चिकायां तृतीयाध्याये

नवमः खण्डः ॥ ८ (३३) ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

तदग्निना पर्यादधुस्तग्मस्ततो धून्वंस्तदग्निर्न
 प्राच्यावयत्तदग्निना वैश्वानरेण पर्यादधुस्तग्मस्ततो

ध्रुवंस्तदग्निवैश्वानरः प्राच्यावयत्तस्य यद्रेतसः
 प्रथमं मुददीप्यत तदसावादित्यो ऽभवद्यद् द्वितीय
 मासीत्तद् भृगुरभवत्तं वरुणो न्यगृह्णीत तस्मात् स
 भृगुर्वारुणिरथ यत्तृतीयं मदीदेदिव त आदित्या अभ-
 वन् ये ऽङ्गारा आसंस्ते ऽङ्गिरसो ऽभवन् यदङ्गाराः
 पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तद् बृहस्पतिरभवद्यानि
 परिक्षाणान्यासंस्ते कृष्णाः पशवो ऽभवन् या लोहिनी
 मृत्तिकः ते रोहिता अथ यद्गम्भासीत्तत्परुष्यं व्यसर्पद्
 गौरो गवय ऋष्य उष्ट्रो गर्हभ इति ये चैते ऽरुणाः
 पशवस्ते च तान्वा एष देवो ऽभ्यवदत् मम वा इदं
 मम वै वास्तुह मिति त मेतयर्चां निरवादयन्त येषा
 रौद्री शस्यत आ ते पितर्मरुतां सुम्न मेतु मा नः
 सूर्यस्य सन्दृशो युयोथाः त्वं नो वीरो अर्बति क्षमेथा
 इति ब्रूयान्नाभि न इत्यनभिमारुको ह्येष देवः प्रजा
 भवति प्र जायेमहि रुद्रिय प्रजाभिरिति ब्रूयान्न रुद्रे-
 त्येतस्यैव नाम्नः परिहृत्यैतद् खलु शं नः करतीत्येव
 शंसेच्छ मिति प्रतिपद्यते सर्वस्मा एव शान्त्यै नृभ्यो
 नारिभ्यो गव इति पुमांसो वै नरः स्त्रियो नार्यः
 सर्वस्मा एव शान्त्यै सो ऽनिरुक्ता रौद्री शान्ता
 सर्वायुः सर्वायुत्वाय सर्वं मायुरेति य एव वेद

सो गायत्री ब्रह्म वै गायत्री' ब्रह्मणैवैनं तं मम-
स्यति ॥ १० (३४) ॥ ✍

अथादित्यादिदेवतोत्पत्तिं दर्शयति— “तदग्निना पर्याद-
धुस्तम्बरतो ऽधून्वन्स्तदग्निर्न प्राच्यावयत्तदग्निना वैश्वानरेण पर्याद-
दधुस्तम्बरतो ऽधून्वन्स्तदग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत् ; तस्य यद्वेतसः
प्रथममुददीप्यत, तदसावादित्यो ऽभवद् ; यद् द्वितीयमासीत्,
तद्गुरुभवत् ; तं वरुणो न्यगृह्णीत ; तस्मात् स भृगुर्वारुणिरथ
यत्तृतीयमदीदेदिव, त आदित्या अभवन् ; ये ऽङ्गारा आमंस्तेऽङ्गि-
रसोऽभवन् ; यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त, तद् बृहस्पति-
रभवत्”—इति । प्रजापतः सम्बन्धि यत् रेतो देवैर्दीपरहितं कृतम्,
'तत्' रेतो देवा अग्निना 'पर्यादधुः' परितो वेष्टितवन्तः, सरोरूपे-
णावस्थितस्य रेतसो दाहेन द्रवीभावं निवारयितुं परितोऽग्निं प्रज्वा-
लितवन्त इत्यर्थः । यदाग्निः प्रज्वलितः, तदा 'मरुतः' वायवः 'तद्'
रेतः अधून्वन्' शोषणाय वायुसंयुक्तमकुर्वत् । सोऽग्निः 'तत्' रेतो
'न प्राच्यावयत्' द्रवीभावात् प्रच्युतं नाकरोत्, द्रववाहुल्यात्
पिण्डाकारं कर्तुं नाशक्रीदित्यर्थः । 'वैश्वानरः' नाम कश्चिदग्नि-
विशेषः प्राणिना मुदरं प्रविश्यान्नपानादिकं पाचयति । तथा
च भगवतोक्तम् — “अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचास्यन्नं चतुर्विधम्” इति (भग० गी० १५,
१४.) । तेन वैश्वानरनामकेनाग्निविशेषेण 'तद्' रेतः पूर्ववत्
'पर्यादधुः' देवैरग्नीं परिचिसे सति मरुतस्तद्रेतः पूर्ववदधून्वन् ।
सोऽयं वैश्वानरो ऽग्निः 'तत्' रेतो द्रवीभावात्प्रच्युतमकरोत् ।
पिण्डीभूतस्य रेतसो यत्प्रथमं पिण्डरूपं 'उददीप्यत' उद्दीप्तमभूत्,

‘तत्’ रूपम् ‘असौ’ दिवि दृश्यमान आदित्योऽभवत् । द्वितीयं यत्पिण्डरूप मासीत्, तत् ऋषिर्भृगुरभवत् । ‘तं’ भृगुं वरुणो ‘न्यगृहीत’ निगृह्य स्वपुत्रत्वेन श्लोकितवान् । तस्मात्स भृगुर्वारुणिरित्युच्यते । वरुणस्यापत्यं ‘वारुणिः’ । एतदेवाभिप्रेत्य तैत्तिरीया ग्रामनन्ति— “भृगुर्वै वारुणिः, वरुणं पितरं मुपससार”-इति (आ० ६.१. = उप० २.१.) । ‘अथ’ अनन्तरं तृतीयपिण्डरूपम् ‘अदौदेदिव’ अतिशयेन दीप्तं मेवासीत्, ते ‘आदित्याः’ अदितेः पुत्रा देवविशेषाः अभवन् । पूर्वं मादित्यशब्देन मण्डलवर्ती सूर्य उक्तः, अत्र अदितेः पुत्रा इतरे देवा उच्यन्ते । ‘ये’ रेतःपिण्डा दग्धाः सन्तो ऽङ्गारा अभवन्, ‘ते’ सर्वे अङ्गिरोनामका ऋषयो ऽभवन् । पुनरपि तत्र ‘यदङ्गाराः’ ये केचिदङ्गाराः ‘अवशान्ताः’ शान्तिरहिताः सन्तः ‘उददीप्यन्त’ उत्कर्षणं दीप्ताः, ‘तत्’ सर्वं ब्रह्मस्यतिरभूत् ॥

अथ पशुमृष्टिं दर्शयति— “यानि परिच्छान्त्यासंस्ते कृष्णाः पशवो ऽभवन् ; या लोहिनी मृत्तिका, ते रोहिताः ; अथ यज्ञस्मासीत्, तत्परुष्यं व्यसर्पत्,— गौरो गवयं ऋश्यं उष्ट्रो गर्हभ इति ; ये चैतेऽरुणाः पशवस्ते च”-इति । अङ्गारेषु शान्तेषु ‘यानि’ कृष्णवर्णान्यासन् काष्ठानि, ते कृष्णवर्णाः पशवो ऽभवन् । अग्निदाहेन भूमौ या ‘लोहिनी’ रक्तवर्णा मृत्तिका तिष्ठति, ‘ते’ ‘रोहिताः’ रक्तवर्णाः पशवोऽभवन् । अथाग्निस्थाने यज्ञस्मासीत्, तत् ‘परुष्यं’ पुरुषशरीरजातं भूत्वा ‘व्यसर्पत्’ विविधं मरण्यादावगच्छत् । किम्पुरुष मिति तदेवोच्यते । ‘गौरो गवयं ऋश्यः’— इत्येते ऽरुणमृगाः, उष्ट्रगर्हभौ प्रसिद्धौ । एवमादिकं पुरुषशरीरम् । ये चैते अरुणाः पशवः, ते च व्यसर्पन्त ॥

एव मुपास्थानेनाभिमारुतशस्त्रस्योपोद्घात मभिधाय तस्मिन्
शस्त्रे शंसनीया मेका मृचं विधत्ते— “ताम्बा एष देवो ऽभ्यवदत्,
मम वा इदं, मम वै वास्तुह मिति ; त मेतयर्चा निरवादयन्त ;
यैषा रौद्री शस्यते”-इति । ‘ताम्बै’ तानेव पशून् सर्वानभि लक्ष्य
‘एषः’ रुद्रो देवः ‘इदं’ सर्वं ममैवेत्यब्रवीत् । तत्रोपपत्तिं चोक्तवान्—
‘वास्तुहं’ वास्तौ यज्ञभूमौ हीनं यद् द्रव्य मस्ति, तत्सर्वं ममेति ।
शुत्यन्तरेऽपि प्रमिदम् । तथाच तैत्तिरीया रुद्रवाक्यं समामनन्ति—
“यद्यज्ञवास्तौ हीयते, मम वै तत्”-इति (सं० ३.१.६.५.) ।
‘तं’ रुद्रं सर्वान् पशून्भिगच्छन्तम् ‘एतया’ वक्ष्यमाणयर्चा ‘निर-
वादयन्त’ निरपेक्ष मकुर्वन्त । तथा तुष्टो रुद्रः पश्वपेक्षां परि-
त्यजति । का सा ऋगिति, सोच्यते— यैषा ‘रौद्री’ रुद्रदेवताका
शस्यते, सावगन्तव्या ॥

तस्या ऋचः पादत्रयं पठति—“आ ते पितर्मरुतां सुम्न
मेतु, मा नः सूर्यस्य सदृशो युयोथाः, त्वं नो वीरो अर्षति
क्षमेथाः”-इति (सं० २.३३.१.) । मरुतां देवानां पितः ! हे
रुद्र ! ‘ते’ तव ‘सुम्नं’ सुखम् ‘एतु’ आगच्छतु । ‘नः’ अस्मान्
‘सूर्यस्य सदृशः’ सूर्यावलोकनात् ‘मा युयोथाः’ मा वियोजय,
दृष्टियुक्तान् कुर्वित्यर्थः । तृतीयपादस्य “त्वं नो वीरः” इति अत्र-
त्यपाठः, “अभि नो वीरः” इति शाखान्तरपाठः * । तयोर्मध्ये
स्वपाठं विधाय शाखान्तरपाठं निषेधति—“इति ब्रूयान्नाभि
न इत्यनभिमारुको ह्येष देवः प्रजा भवति”-इति । ‘इति’ अनेन

* “आ ते पितर्मरुतां सुम्न मेतु मा नः सूर्यस्य सदृशो युयोथाः । अभि नो वीरो
अर्षति क्षमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभि !”-इत्येव पाठो दृश्यते सुदितशाखासंहितायाम्
(२.३३.१.) । आन० त्री० ३.८. १ । अमृ० १.३०।

पूर्वोक्तेन प्रकारेण “त्वं नो वीरः”-इति पाठ मेव शंसनकाले ब्रूयात्, ‘अभि नः’-इति पाठं न ब्रूयात् । “त्वं नो वीरः”-इति पाठे सति ‘एष देवः प्रजा अनभिमारुको भवति’ । ‘अभिमारुकः’ “अभि नः”-इति पाठान्तरे ऽभिशब्दस्य विद्यमानत्वात् पुत्रादिकाः प्रजाः ‘अभि’लक्ष्य नाशयिष्यामीति रुद्रो ‘मारुकः’; “त्वं नः”-इति पाठे तु न तथेत्यर्थः * ॥ चतुर्थपादेऽपि स्वाभिमतपाठविधिपूर्वकं पाठान्तरं विधत्ते — “प्र जायेमहि रुद्रिय प्रजाभिरिति ब्रूयान्न रुद्रेत्येतस्यैव नाम्नः परिहृत्यै”-इति । हे रुद्रिय ! रुद्रसम्बन्धिभृत्य ! त्वदनुज्ञया वयं ‘प्रजाभिः प्र जायेमहि’ पुत्रपौत्रादिरूपेणोत्पदामहि । अस्मिन् पादे रुद्रियेत्येत मेव पाठं ब्रूयात्, न तु रुद्रेति पाठम् । ‘एतस्यैव’ रुद्रस्य नाम्न उग्रत्व परिहाराय रुद्रियेतिपाठादरः ॥

“आ ते पितः”-इत्यस्या ऋचः स्थाने काञ्चिदन्या मृचं विधत्ते — “तद् खलु शं नः करतीत्येव शंसेच्छ मिति प्रतिपद्यते, सर्वस्मा एव शान्त्यै; नृभ्यो नाग्भ्यो गव इति, पुमांसो वै नरः स्त्रियो नार्यः, सर्वस्मा एव शान्त्यै”-इति । ‘तद् खलु तत्रैव पूर्वा मृचं परित्यज्य तस्या एव स्थाने “शं नः करत्यर्वतः”-इत्येता मृच शसेत् (सं० १. ४३. ६.) । तथा सति को लाभ इति, तदुच्यते— तस्या ऋच आदौ यत् ‘शम्’, ‘इति’ अनेन पदेन ‘प्रतिपद्यते’ प्रारम्भः क्रियते; तस्य पदस्य शान्तिवाचकत्वात् ‘सर्वस्मै’ सर्वस्यापि स्वकीयस्य वस्तुनः शान्तिर्भवति । सर्वस्मा इत्यस्य व्याख्यानं नृभ्य इत्यादि । तस्यापि व्याख्यानं पुमांस इत्यादि । सर्वस्मा एव शान्त्या इत्युपसंहारः ॥

* ‘वसन्ते’-इत्याव सुदितमासापाठः, ऐतरेयकविहितसु ‘वसिषा’-इत्यापि शंसम् ।

प्रकारान्तरेण ता सृचं प्रशंसति— “सो ऽनिरुक्ता रोद्री शान्ता, सर्वायुः सर्वायुत्वाय”-इति । ‘सो’ साप्यृक् ‘अनिरुक्ता’ रुद्रवाचक-पदाभावादस्यष्टदेवताका । तत एव ‘रोद्री’ रुद्रदेवताका सत्यपि घोरार्थवाचकरुद्रपदाभावादियं ‘शान्ता’ । तां शंसन् होता सर्वायु-र्भवति । तच्च यजमानस्य सर्वायुत्वाय सम्पद्यते ॥

वेदनं प्रशंसति— “सर्वं मायुरेति य एवं वेद”-इति । पुन-रपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “सो गायत्री ; ब्रह्म वै गायत्री,— ब्रह्मणैवैनं त नमस्यति”-इति । ‘सो’ सा च ऋक् गायत्री-च्छन्दस्का ; गायत्री च ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मणजातिरेव ; उभयोः प्रजा-पतिमुखजत्वात् । अतो ‘ब्रह्मणैव’ ब्राह्मणेनैव ‘एनं’ रुद्रं नम-स्करोति ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

दशमः खण्डः ॥ १० (३४) ॥

॥ अथैकादशः खण्डः ॥

वैश्वानरीयेणाग्निमारुतं प्रतिपद्यते वैश्वानरो वा एतद्रेतः सिक्तं प्राच्यावयत्सम्ना वैश्वानरीयेणाग्नि-मारुतं प्रतिपद्यते ऽनवानं प्रथमं ऋक् शंसत्व्याग्नौन्वा एषोऽर्ची ष्यशान्तान् प्रसीदन्नेति य आग्निमारुतं

शंसति प्राणेनैव तदग्नींस्तरत्थधीयन्नुपहत्यादन्यं
 विवक्तार मिच्छेत् सैव तत्सेतुं कृत्वा तरति तस्मात्-
 दाग्निमारुतेन व्युच्च मेष्टव्यो विवक्ता मारुतं शंसति
 मरुतो ह वा एतद्रेतः सित्तं धून्वन्तः प्राच्यावयंस्त-
 स्मान्मारुतं शंसति यज्ञायज्ञा वो अग्नये देवो वो
 द्रविणोदा इति मध्ये योनिं चानुरूपञ्च शंसति तद्य-
 न्मध्ये योनिं चानुरूपञ्च शंसति तस्मान्मध्ये योनि-
 र्धृता यद् द्वे सूक्ते शस्त्वा शंसति प्रतिष्ठयोरेव तदु-
 परिष्ठात् प्रजननं दधाति प्रजात्यै प्र जायते प्रजया
 पशुभिर्य एवं वेद ॥ ११ (३५) ॥

अथ “वैश्वानराय पृथु पाजसे विपः”-इत्यनेन (३.३.१—११.)
 सूक्तेनाग्निमारुतस्य शस्त्रस्य प्रारम्भं विधत्ते— “वैश्वानरीयेणाग्नि-
 मारुतं प्रतिपद्यते,— वैश्वानरो वा एतद् रेतः सित्तं प्राच्यावयत् ;
 तस्माद्वैश्वानरीयेणाग्निमारुतं प्रतिपद्यते”-इति । रेतसः प्राच्या-
 वनं काठिन्यापादनम् ॥

तस्मिन् वैश्वानरीयसूक्ते कश्चिद्विशेषं विधत्ते— “अनवानं
 प्रथम ऋक् शंसत्व्याग्नीन्वा एषोर्चीथशान्तान् प्रसीदन्नेति ; य
 आग्निमारुतं शंसति, प्राणेनैव तदग्नींस्तरति”-इति । ‘अन-
 वान’-शब्देनोच्छ्वासनिश्वासावुच्येते ; तौ यथा न भवतस्तथा प्रथमा
 ऋक् शंसत्व्या । तथा सति सर्वान् ‘अग्नीन्वै’ ज्वालारूपानग्नीन्वै
 ‘एषः’ होता ‘शान्तान्’ कृत्वा ‘प्रसीदन्’ प्रसादं कुर्वन् ‘एति’
 गच्छति । यः पुमान् अग्निमारुतं शस्त्रं शंसति, तस्य प्रसाद-

हेतुत्वं कश्च मिति, तदुच्यते— उच्छ्वासनिश्वासनिरोधादमवानं
ःशंसन् प्राणवायुनैव तानन्वीन् 'तरति' उलङ्घयति, अग्निघात
मुपद्रवं शमयतीत्यर्थः ॥

शंसनकाले प्राणादिकस्य वर्णादिलोपरूपस्य अपराधस्य प्रती-
कारं दर्शयति— "अधीयन्नुपहत्यादन्यं विवक्तार मिच्छेत्त मेव
तस्मैतुं कृत्वा तरति"—इति । 'अधीयन्' अधीयानः, शंसनं कुर्वन्
होता यदि 'उपहत्यात्' उपघातं वर्णलोपं कुर्यात्, तदानीम्
'अन्य' कश्चित् पुरुषं 'विवक्तारं' विविच्य वक्तुं समर्थम् 'इच्छेत्'
समीपे उवस्थापयेत् । 'तस्मात्' 'तस्मात्' 'तस्मात्' 'तस्मात्' 'तस्मात्' 'तस्मात्'
मेतुं कृत्वा 'तम्' अपराधमुलङ्घयति ॥ अयं पक्षो ऽनुकल्पः ;
मुन्यं तु पक्षं दर्शयति— "तस्मादाग्निमारुते न व्युच्य मेष्टव्यो
विवक्ता"—इति । यथाप्रभादं कृत्वा विवक्तृपुरुषमस्यादनं न
मुन्यम्, 'तस्मात्' 'तस्मात्' 'तस्मात्' 'तस्मात्' 'तस्मात्' 'तस्मात्'
वक्तुं, किन्तु प्रथममेव विविच्य वक्तुं समर्थो होता 'गष्टव्यः'
प्रयत्नं न मस्यादनीयः ॥

अथ "प्रत्वज्जस्रः प्रतवमः"—इत्यतन्मरुद्देवतायां सूक्तं (सं० १,
८०, १-६) विधत्ते— 'मारुते गंसति ; मरुतो ज वा एतद् देतः
मित्तं धृन्वन्ताः प्राच्यावग्रस्तनाग्मारुते गंसति' इति । मरुतां
धृन्वन्तं प्रजापतिर्देतःशोषणं पृथं मेधोक्तम् (१५५, ५०) ॥

अथ प्रगाथद्वयं विधत्ते— "यजायज्ञा यो अग्नये, देवी वी
द्रविणोदा इति, मध्ये योनिं चानुरूपं च गंसति; तदाग्मध्ये योनिं

॥ "अथ यथैतम् । मन्वय माग्निमात्तम् । तस्यायां पञ्च अगावानं पञ्चः शष्वा
सन्तु । अथैतम् इतराग् । मन्वान मुत्तमेन वचनेन"—इति आश्व० श्रौ० ५, २०, ५-५ ।
'५०' 'वृत्तम्' क, ग, घ ।

चानुरूपञ्च शंसति, तस्मान्मध्ये योनिर्धृता”-इति । “यज्ञायज्ञा वः”-इत्येकः प्रगाथः (उ० आ० १.१.२०.१,२.), “देवो वः”-इति द्वितीयः (उ० आ० १.१.२०.१,२.) । यत्र प्रथमे प्रगाथे षड्चः सम्प्रदाते, सोऽयं स्तोत्रियः ; तस्मिन् षडे सामगैः स्तूयमानत्वात् । अत एवामौ द्वयोर्मध्ये प्रथमभावित्वाद् ‘योनिः’-इत्युच्यते । द्वितीय-प्रगाथे समुत्पन्नस्तृचोऽनुरूपः * । यादृशः स्तोत्रियः, तादृशत्वम् अनुरूपत्वम् । तदेतदुभयं शस्त्रस्य मध्ये शंसनीयम् ; न तु शस्त्रा-न्तरेष्विव स्तोत्रियानुरूपयोरादौ शंसनीयम् । तथा सति यस्मा-दत्र मूर्तमध्ये योनिरनुरूपस्य च शंसनं, तस्मान्नोकेऽपि नारीणां शरीरमध्ये योनिर्धृता ॥

शस्त्रमध्ये तयोः स्थानविशेषं दर्शयति— “यदु द्वे मूर्ते शस्त्रा शंसति, प्रतिष्ठयोरेव तदुपरिष्ठात्प्रजननं दधाति प्रजात्ये”-इति । ‘यदु’ यस्मादेव कारणाद् वैश्वानरीयं मारुतं चेति ‘द्वे मूर्ते’ शस्त्रा पश्चादेतौ स्तोत्रियानुरूपौ शंसति, तस्मात् कारणाद् द्वित्वमङ्गी-पेतयोः ‘प्रतिष्ठयोः’ स्थितिहेतुयोः पादयोरेव ‘उपरिष्ठान्’ उच्यं-देशं ‘प्रजननं’ प्रजोत्पादकं मिन्द्रियं दधाति । तत्र ‘प्रजात्ये’ प्रजोत्पादनाय मस्यदाने ॥

वेदनं प्रशंसति — “प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”-इति ॥११॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयर्षिब्रह्मण्यं तृतीयाध्याये

एकादशः खण्डः ॥ ११ (३५) ॥

* “यज्ञायज्ञा”-इति प्रगाथो स्तोत्रियानुरूपौ-इतिकल्पशास्त्रानुरोधादेवेदं व्याख्यानं मिति शक्यम् । पात्र० शो० प्र. २०. ३ दृश्यम् ।

॥ अथ द्वादशः खण्डः ॥

जातवेदस्यं शंसति प्रजापतिः प्रजा असृजत
ताः सृष्टाः पराच्य एवायन्न व्यावर्तन्त ता अग्निना
पर्यगच्छता अग्नि मुपावर्तन्त त मेवाद्याप्युपावृत्ताः
सो ऽब्रवीज्जाता वै प्रजा अनेनाविद मिति यदब्रवी-
ज्जाता वै प्रजा अनेनाविद मिति तज्जातवेदस्य
सभवत्तज्जातवेदसो जातवेदस्यं ता अग्निना परि-
गता निरुद्धाः शोचत्यो दीध्यत्यो ऽतिष्ठंस्ता अद्भिरभ्य-
षिञ्चत्तस्मादपरिष्टाज्जातवेदस्यस्यापोहिष्ठीयं शंसति
तस्मात्तत्कमयतेव शंसत्यं ता अद्भिरभिषिच्य निजा
स्यैवामन्यत तासु वा अहिना बुध्न्येन परोक्षात्तेजो
ऽदधादेष ह वा अहिर्बुध्न्यो यदग्निर्गार्हपत्यो ऽग्नि-
नैवासु तद्गार्हपत्येन परोक्षात्तेजो दधाति तस्मादा-
हुर्जुह्वदेवाजुह्वतो वसीयानिति ॥ १२ (३६) ॥

अथ “प्र तव्यसीम्”-इत्येतज्जातवेदोदेवतार्क सूक्तं (सं० १.
१४३, १ ८.) विधत्ते— “जातवेदस्यं शंसति”-इति * । तदे-
तत् प्रशंसति— “प्रजापतिः प्रजा असृजत, ताः सृष्टाः पराच्य
एवायन्, न व्यावर्तन्त ; ता अग्निना पर्यगच्छत्, ता अग्नि मुपा-
वर्तन्त ; त मेवाद्याप्युपावृत्ताः ; सोऽब्रवीज्जाता वै प्रजा अनेना-
विद मिति ; यदब्रवीज्जाता वै प्रजा अनेनाविद मिति, तज्जात-

* भाष. शी० ४ २०. ६।

वेदस्य मभवत् तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम्”-इति । पुरा प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः प्रजापतिं पृष्ठतः कृत्वा पराङ्मुखत्वेनैवागच्छन्, न पुनरावृत्ताः । तदानीं प्रजापतिः ‘ताः’ प्रजाः अग्निना ‘पर्यगच्छत्’ परितोऽग्निप्राकारं कृतवान् । अतः ‘ताः’ प्रजाः दूषन्तु ममक्ताः अग्निं मुपेत्य पुनगावर्त्तन्त । यस्मादेवं तस्मादपि शीतार्त्ताः प्रजाः ‘त मेव’ अग्निम् ‘उपावृत्ताः’ परितो गच्छन्त्योऽपि अग्निं दृष्ट्वा मसोपि कृत्वा मेवितु गावर्त्तन्ते । ततः ‘सः’ तुष्टः प्रजापतिरिव मयवीत्, - ‘जाताः’ उत्पन्ना याः प्रजास्ताः सर्वाः अहम् ‘अग्नौ’ अग्निना ‘अविदं’ लब्धवानस्मि, ज्ञातवानस्मीति वा । यथाज्ञानात् अविदं मननंतुप्रकृतवान्, तस्मादग्नि-सम्पत्तिं सूक्तं जातवेदस्य मभवत् ; - जातवेदसोऽग्नेरपि ज्ञातान् वेत्स्य मिति श्रुत्यत्वा नयासं सम्पन्नम् * ॥

“आपो द्विष्टा मयोभुवः”-इत्यादिकं त्वत्तं (सं० १०, ६, १-३) विधत्तं— “ताः प्राग्जना परिगता निरुद्धाः शोचन्त्यो दीध्यत्योऽनिहस्ता अद्भिरभ्यपिञ्चत्, तस्मादुपरिष्ठात्जातवेदस्यस्यापो-हिष्ठौयं शंसति”-इति । अग्निना ‘परिगताः’ परितो वेष्टिताः, ‘निरुद्धाः’ गन्तुं अशक्ताः, ‘शोचन्त्याः’ शोचन् प्राङ्मुख्याः, ‘दीध्यत्यो’ दीप्यमानाः, ‘ताः’ प्रजाः तत्रैवातिष्ठन् । प्रजापतिः ‘ताः’ प्रजाः मन्नापपरिष्ठाराय अद्भिरभ्यपिञ्चत् । यस्मादेवम् तस्माज्जातवेद-स्याभ्यस्यत्तस्योपरिष्ठादापोहिष्ठैत्यादिकं त्वत्तं शंसत् ॥

तत्र कश्चिद्विधेयं विधत्तं --- “तस्मात्तच्छमयतेव शंसत्व्यं; ता अद्भिरभ्यपिच्य निजा स्वैवामन्यत” इति । यस्मादापोहिष्ठौयं तापशमनकारणम्, ‘तस्मात्’ ‘तच्छमयतेव’ होत्रा शंसनीयम्,—

यथा वह्निं शमयति पुरुषः, शनैः शनैः क्रमेण जलं सिञ्चति, एव मनेनापि शनैः शंसनं कर्तव्यम् । ततः स प्रजापतिः 'ताः' प्रजा अद्भिरभिषिच्य 'निजा एव' स्वकीया एव 'स्या' ताः प्रजा इत्य-
मन्यत । 'स्य' शब्दस्तच्छब्दपर्यायः ; एकवचनान्तोऽपि बहुवच-
नान्तत्वेन परिणमयितव्यः ; तथा सति ताः प्रजाः इत्युक्तं भवति ।
तस्माच्छनैः शंसनेन शप्स्यस्य स्वकीयत्वं सम्पद्यते इत्यर्थः । यद्वा 'ता
अद्भिः'-इत्याद्यर्थवाद उत्तरशेषत्वेन योजनीयः ॥

“उत नोऽहिर्बुध्नः”- इत्यस्या ऋचः (सं० ६.५०.१४.) शंसनं
तद्देवतास्तुतिद्वारेणोन्नयति— “तामु वा अहिना बुध्नेन परो-
क्षात्तेजो ऽदधादेष ह वा अहिर्बुध्नो यदग्निर्गार्हपत्यो ऽग्निर्नैवामु
तद्गार्हपत्येन परोक्षात्तेजो दधाति ; तस्मादाहुर्जुह्वटे राजुह्वतो
यसीयाजिति”- इति । 'तामु' अभिप्रकाशकं स्वकीयत्वेन श्लोक्ततामु
प्रजासु, प्रजापतिः 'अहिना बुध्नेन' अहिर्बुध्नशब्द द्वयनामकाग्नि-
विशेषेण † 'परोक्षात्' परोक्षरूपेण 'तेजोऽदधात्' प्रजानां भक्ताप-
भीकृत्वात् ता यथा नाग्निविशेषं पश्यन्ति, तथा तास्वाग्निविशेष-
भस्वस्थि तेजः स्थापितवान् । यो गार्हपत्योऽग्निरस्ति, एष एव
अहिशब्देन बुध्नशब्देनाभिहितः ; अतस्तदीयायाः शंसने सति
गार्हपत्येनैवाग्निना प्रजासु परोक्षत्वेन तेजः स्थापयति । यस्मा-

॥ 'परोक्ष' इति पठति तिस्रो विग्रहा अपि उपलभ्यन्ते तत्रैव पाठोऽपि शक्यः । इदमादि-
पति प्रतीकं साजानम्-इति आशयः श्री० ३.२०.६ ।

† "अहिर्बुध्नान्, एतन्तीर्बुध्नान् (सं०) इति, "बुध्नः" बुध्न मन्त्रविशेषः, तस्मि-
न्नामात् (विद्वाद्भिः)"-इति व निरु० २.३ ३, १० ३.७ । "अहिनामो बुध्नशब्दो ह बुध्नः"-
इति सा० भा० (ऋ० सं० ७, ३४, १७.) तद्वै सं० भा० द्रव्येदाता, अग्निर्वाहिर्बुध्नोऽवगम्यते ।
परम् "उत नोऽहिर्बुध्नः"-इत्येता तु निरुक्तं द्रव्याननामानिवेषमात्रमरे एव निमगत्वं-
नीडृता दृश्यते (१२.३.१३) ।

दाग्नेयं तेजोऽपेक्षितं, तस्मात् 'अशुद्धतः' होमरहितात् पुरुषात्
'सुहृदेव' होमं कुर्वन्नेव * पुरुषो 'वधीयान्' अत्यन्तं श्रेष्ठ इत्येवं
जना आहुः ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
द्वादशः खण्डः ॥ १२ (३६) ॥

॥ अथ त्रयोदशः खण्डः ॥

देवानां पत्नीः शंसत्यनूचीरग्निं गृहपतिं तस्मा-
दनूची पत्नी गार्हपत्य मास्ते तदाहू राकां पूर्वा
शंसेज्जाम्यै वै पूर्वपेय मिति तत्तन्नादृत्य देवाना मेव
पत्नीः पूर्वाः शंसे देष ह वा एतत्पत्नीषु रेतो दधाति
यद्ग्निरगार्हपत्याऽग्निनेवामु तद् गार्हपत्येन पत्नीषु
प्रत्यक्षाद् रेतो दधाति प्रजात्यै प्र जायते प्रजया
पशुभिर्य एवं वेद तस्मात्प्रमानोदर्याः स्वसान्यो-
दर्यायै जायाया अनुजीविनी जीवति राकां शंसति
राका ह वा एतां पुरुषस्य सेवनीं सीव्यति यैषा
शिभ्रेऽधि† पुमांसोऽस्य पुत्रा जायन्ते य एवं वेद पावी-

* 'कर्वाण एव' ग ।

† "शिभ्रेऽधि"-इति भाष्यसम्मतः पाठः ।

रवीं शंसति वाग्वै सरस्वती पावीरवी वाच्येव तद्वाचं
दधाति तदाहुर्यामीं पूर्वां शंसेत् पितॄणां ३ इति
यामी मेव पूर्वां शंसेद्विभं यम प्रस्तर मा हि सीदति
राज्ञो वै पूर्वपेयं तस्माद्यामी मेव पूर्वां शंसेन्मातली
कथ्यैर्यमी अङ्गिरीभिरिति काव्याना मनूचीं शंसत्य-
वरेणैव वै देवान् काव्याः परेणैव पितृस्तस्मात्का-
व्याना मनूचीं शंसत्युदीरता मवर उत्परास इति
पितॄणाः शंसत्युन्मध्यभाः पितरः सोम्यास इति ये
चैवावमा ये च परमा ये च मध्यमास्तान्स्वर्वाजिनन्त-
रायं प्रीणात्याहं पितृन्स्वविदवाः अविस्वीति
द्वितीयां शंसति वह्निषदो ये स्वधया मुतस्थत्येतद्
वा एषां प्रियं धाम यद् वह्निषद् इति प्रियेणैवैनंस्त-
धाम्ना समर्हयति प्रियेण धाम्ना समृद्धते य एवं
वेदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्येति नमस्वारवती
मन्तः शंसति तस्मादन्तः पितृभ्यो नमस्क्रियते
तदाहुर्याहावं पितॄणाः शंसेत् अयाहावां ३ इति
याहाव मेव शंसेदमस्थितं वै पितृयज्ञस्य साध्व-
संस्थितं वा एष पितृयज्ञं संस्थापयति यो ऽयाहावं
शंसति तस्माद् याहाव मेव शंसत्यम् ॥ १३ (३७)

अथ “देवानां पत्नी रुयतीरवन्तु नः”-इत्यृग्व्यं देवपत्नी-
देवताकं विधत्ते— “देवानां पत्नीः शंसत्यनूचीरग्निं गृहपतिं ;
तस्मादनूचो पत्नी गार्हपत्य मास्ते”-इति । ‘देवानां पत्नीः’-
इत्यनेन देवतावाचकेन शब्देन तत्प्रतिपादकं ऋग्व्यं * विवक्षितम्
(५.४९.७,८.) । ततश्च ‘गृहपति मग्निम् अनूचीः’ शंसेत् ।
गृहपतिरग्निरित्येताभ्यां शब्दाभ्यां तत्प्रतिपादिका “उत नोऽहि-
• बुध्नः” इति ऋग् विवक्षिता (१६५ पृ०) । तदपेक्षया देव-
पत्नीनामकस्य मन्त्रजातस्य पश्चाद्भावित्वं मन्त्रकत्वम् ; अतः पूर्वा-
क्ताया ऋचः पश्चात् शंसेदित्यर्थः । यस्मादत्रैवं ‘तस्माद्’ यज्ञ-
शालायां पत्नी गार्हपत्यम् ‘अनूचो आस्ते’ पश्चादवतिष्ठत इत्यर्थः ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्षं सुत्यापयति— “तदाहू राकां पूर्वां
शंसिज्जाम्यै वै पूर्वपद्य मिति”-इति । सम्पूर्णचन्द्रमण्डलयुक्ता
पौर्णमासी राका ; तदभिमानिदेवतायाः प्रतिपादिका ऋगपि
‘राका’-इत्याथते । तां राकां ‘पूर्वा’ देवपत्नीभ्यः पूर्वभाविनीं
शंसेत् ॥ । सेयं राका, देशानां ‘जामि’ नाम भगिनी ; तस्मात्
तस्या एव ‘पूर्वपद्यं’ प्रथमतः सोमपानं युक्तं मिति पूर्वपक्षः ॥ तं
निराकृत्य देवपत्नीनाम् एव पूर्वत्वं दर्शयति— “तत्तन्नादृत्यं,
देवानां मेत पत्नीः पूर्वाः शंसदेव ह वा एतत्पत्नीषु रेतो दधाति,
यदग्निगार्हपत्योऽग्निनैवासु तद्गार्हपत्येन पत्नीषु प्रत्यक्षाद्रेतो
दधाति प्रजात्यै”-इति । राकायाः पूर्वत्वं मनादरणीयम्, देव-
पत्नीनां मेव पूर्वत्वं युक्तम् ; गार्हपत्योऽग्निः पत्नीष्वेव रेतः
स्थापयति, न तु भगिन्याम् । तस्मात् पत्नीनां पूर्वशंसनेन प्रत्यक्ष

* ‘देवानां पत्नीरुयतीरवन्तु न इति च -इति आश्व० श्रौ० ५.२०.९ ।

१. राजाया, शमनाध्यादिक मनुपदं वक्षति (१६९ पृ०) ।

मेव पत्नीषु गार्हपत्यमुखेन रेतः स्थापयति ; तच्च 'प्रजात्यै'
सम्पद्यते ॥

वेदनं प्रशंसति— "प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद"—इति ॥

लौकिकोदाहरणेन पत्नीनां पूर्वभावित्वम् भगिन्याः पञ्चा-
ज्ञाधित्वं चोपपादयति— "तस्मात् समानोदर्याः स्वसान्योदर्यायै
जायाया अनुजोविनी जीवति"— इति । पुरुषाणा मेकोदरजापि
भगिनी परस्मै दायते, भिन्नोदरजापि जाया स्वार्थं स्वीक्रियते ;
तथा सति परस्मै दत्तापि भगिनी यदा कदाचिद् भाट्टगृह
मागत्य तज्जाया मनुष्य्य अन्नपानाभ्यां जीवन्ती मती 'जीवति'
किञ्चित्कालं भवति ॥

"राका नृत्तम्" इति ऋग्द्वयं विधत्ते - "राकां शंसति ;
राका ह वा एतां पुरुषस्य मेवनीं सीव्यति,— येषां शिश्रोऽधि"—
इति । देवतावाचिकाशब्देन तदभिधायिनी ऋग्भिधीयते
(सं० २.३२.४.), तां शंसित् । पुरुषस्य 'शिश्रोऽधि' शिश्रस्योपरि
स्थिता, गृहवनपर्यायः व्यासा येषां 'मेवनी' एतत्तदभिधेया
उपस्यगिरा अस्ति, 'एतां' शिरां राकास्या देवता 'सीव्यति'
वृद्धवदां करोति ; तस्मान् तद्वीया मृतं शंसत् ॥

वेदनं प्रशंसति— "पुसांसोऽस्य पुता जायन्ते य एवं वेद"— इति ॥

"पावीरवी कन्या" इत्येता मृतं (सं० ६.४८.७.) विधत्ते—
"पावीरवीं शंसति ; दार्यं सरस्वती पावीरवी, वाच्येव तद्वाचं
दधाति"—इति । दार्यं वाग्भिमानिनो 'सरस्वती' देवता, सैव

॥ "गुर्जावतपर्यायः" ॥

॥ आश्वलायनेन तु ऋग्द्वयं विधत्ते, "राकां नृत्तं विधत्ते"—इति (५. २०.६.), ऋग्द्वय-
पर्यायं तदा दार्यं "राकां नृत्तं विधत्ते"—इति, तद्वद विचार्यं सुधीभिः ।

‘पावस्य’ गोधनस्य हेतुत्वात् ‘पावीरवी’ ; तत्प्राठेन ‘वाचि एव’
देवतायां मन्त्ररूपां ‘वाचं’ स्थापयति ॥

अत्र विचार मन्तारयति— “तदाहुर्यामीं पूर्वां शंसेत्
पितृगंश्चि”-इति । “इमं यम प्रस्तरम्”-इत्येषा (सं० १०.१४.४.)
यमदेवताकत्वाद् ‘यामी’ ; “उदीरता मवरः”-इत्येषा पितृदेवता-
कत्वात् ‘पितृता’ । उभयोः पौर्वोपर्यकारणस्यानिश्चयाद्विचारः ;
तदर्थं ऋतिः । तत्र निर्णयं दर्शयति— “यामी मेव पूर्वां
शंसेद्,— इमं यम प्रस्तर मा हि सोदिति ; राज्ञो वै पूर्वपेयं
तस्माद्यामी मेव पूर्वां शंसेत्”-इति । यमो हि राजा ; “यमः
पितृणां राजा”-इति युत्यन्तरात् * ; राज्ञश्च प्रथमं पानं युक्तम् ॥

पूर्वोक्तवाच्याः अस्यां यामीं विधत्ते — “मातनी कर्ष्यमी
अङ्गिगीभिरिति काच्यानाः भनूचीं शंसत्वरेणैव वै देवान्
काच्याः परंथेय पितृस्तस्मात्काच्याना भनूचीं शंसति”-इति ।
“कर्ष्यैः”-इति श्रुतत्वादिषं ‘काच्यानाम्’ ऋक् (सं० १०.१४.३.) ;
या च पूर्वोक्ता मन्त्र मनु पथाद् गच्छतीति भनूची’ ; तां तथैव
शंसेत् । ‘काच्याः’ देवानां अंतारः कविदधमजातिविशेषाः,
पितृभ्योऽभ्युत्तजजातोयाः ; एतदेव ‘देवान् अवनेण, पितृन् परंथ’-
इत्यर्थः । अत एव पूर्वं मुक्ताया याम्याः, वक्ष्यमाणायाः पितृराश
मर्ष्यं च्छंसनं युक्तम् ॥

अथ तिस्रः पितृदेवताका ऋचो विधत्ते — “उदीरता मवर
उत्पाम इति (सं० १०.१५.१.) पितृता. शंसत्युन्मध्यमाः पितरः
सोमाम इति”-इति । यादृशं व्याचष्टे— “यं चैवातमा ये च
परमा यं च मध्यामास्तान्स्वर्वाणामन्तरायं प्रीणाति”-इति । ‘अवरे’

* ‘मातनी वै मन्त्रात्मवशात् यमं वाचिपत्वं पदाश्रय’-इति तै० सं० ५. १. ५. ३।

निकृष्टाः पितरः 'उदीरताम्' उत्कर्षेण गच्छन्तु ; 'परासः' उत्कृष्टाः पितरः उदीरताम् ; तथा 'मध्यमाः' निकृष्टोत्कृष्टमध्यः वर्त्तिनः पितरः उदीरतात् । ते त्रिविधाः पितरः 'सोम्यासः' सोमयोग्याः 'इति' एतस्य पादद्वयस्य पाठेन त्रिविधानपि पितॄन् 'अमन्तरायं' कस्याप्यन्तरायो यथा न भवति तथा तर्पयति ॥

विहितासु तिसृष्वक्षु प्रथमाया उदाहृतत्वादनन्तरभाविनी द्वितीया मृचं दर्शयति— "आहं पितॄन्सुविदन्नाए अविस्तीति (सं० १०, १५. ३.) द्वितीयां शंसति"—इति । तस्या ऋचस्मृतौ पाद मनूय व्याचष्टे— "बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्येत्येतच्च वा एषां प्रियं धाम, यद् बर्हिषद इति प्रियेणैवैनांस्तधाम्ना समर्द्धयति"—इति । बर्हिषिं दर्भं सोदन्ति उपविशन्तीति 'बर्हिषदः' पितरः । अत्र "बर्हिषदः"—इति यदुच्यते 'एतद् वै' एतदेव बर्हिषदान् 'एषां' पितॄणां प्रियं स्थानम् ; तस्मादेतत्पाठेन 'एनान्' पितॄन् प्रियेणैव 'धाम्ना' स्थानेन ममृषान् करोति ॥

वेदनं प्रशंसति— "प्रियेण धाम्ना समृष्यते य एवं वेद"—इति ॥

तृतीया मृचं दर्शयति— 'इदं पितृभ्यो नमो अस्वदेति नमस्कारवती मन्ततः शंसति ; तस्मादन्ततः पितृभ्यो नमस्क्रियते"—इति । अस्या मृचि "नमो अस्तु"—इतिश्रूयमाणत्वादियं 'नमस्कारवती' (सं० १०, १५, २.) ; ता मेतां तिसृणां पित्राणां मन्ते शंसेत् । यस्मादेवं तस्मात् आहस्यान्ते "नमो वः पितरः"—इत्यादिना (वा० सं० २०, ३२.) पितृभ्यो नमस्कारः क्रियते ॥

एनासु पितॄणासु कश्चिद्विशेषं विचार्य निर्णयं दर्शयति— "तदाहुर्व्याह्वानं पित्राः शंसेत् अव्याह्वानं इति ? व्याह्वानं मेव शंसेदसंस्थितं वै पितृयज्ञस्य साध्वर्सास्तं वा एष पितृयज्ञं संस्थाः

पयति यो व्याहावं शंसति ; तस्मात् व्याहाव मेव शंस्तव्यम्”-
इति । “शासावोम्”-इति मन्त्र आहावः ; अनेन मन्त्रेण प्रत्यृचं
‘व्याहावं’ विशेषेणाहूयाहूय किं तिस्रः पितृणाः शंसेत्, आहो-
स्विद् ‘अव्याहावं’ पृथक्-पृथगाहावमन्त्रं विना शंसेदिति विचारं
ब्रह्मवादिन आहुः । अत्र ‘पितृणाः शंसति’-इत्येकैव विधिना
विहितत्वात् पृथक्-पृथगाहावो नास्तौति पक्षः प्रतिभाति ; पुन-
रपि “द्वितीयां शंसति”, “नमस्कारवतीं शंसति” इति पृथग्विधि-
दर्शनात् प्रत्येक आहावः कर्तव्य इत्यपि प्रतिभाति । विचा-
रार्थं मुक्तिद्वयम् । तत्र पृथक् पृथक् आहाव एव सिद्धान्तः ।
तत्रेय मुपपत्तिः,-- पितृयज्ञस्य सम्बन्धि यदङ्गम् ‘अमंस्थितम्’
एव वर्त्तते, अममासं तिष्ठति ; तदङ्गं ‘साधु’ ममासं कर्तव्यम् ।
‘यः’ होता पृथक् पृथगाहावं कृत्वा शंसति, ‘एप्रः’ होता पूर्वम्
‘अमंस्थितम्’ अममासं पितृयज्ञं संस्थापयति । तस्मात् पृथगा-
हावमन्त्रं पठित्वैव शंस्तव्यम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ (३७) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

स्वादुष्किन्मायं मधुमां ऽउताय मितीन्द्रस्यैन्द्रीर-
नुपानीयाः शंसत्येताभिर्वा इन्द्रस्तृतीयसवन मन्वपि-

वत्तदनुपानीयाना मनुपानीयात्वं माद्यन्तीव वै तर्हि
 देवता यदेता होता शंसति तस्मादेतासु महत्प्रति-
 गीर्थं ययोरोजसा स्क्रभिता रजासीति वैष्णुवारुणौ
 मृचं शंसति विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति वरुणः
 स्विष्टं तयोरुभयोरेव शान्त्यै विष्णोर्नु कं वीर्याणि
 प्र वोच मिति वैष्णवीं शंसति यथा वै मत्य मेवं
 यज्ञस्य विष्णुस्तद्यथा दुष्कृष्टं दुर्मतीकृतं सुकृष्टं सु-
 मतीकृतं कुर्वन्नियादेव मेवैतदाज्ञस्य दुष्टं दुःशस्तं
 सुष्टं सुशस्तं कुर्वन्नेति यदेतां होता शंसति तन्तु
 तन्वनृजसो भानुमन्विहीति प्राजापत्यां शंसति प्रजा
 वै तन्तुः प्रजा मेवास्मा एतत्सन्तनोति ज्योतिष्मतः
 पथो रज धिया कृतानिति देवयाना वै ज्योतिष्मन्तः
 पन्थानस्तानेवास्मा एतद्वितनोत्यनुल्बणं वयत जोगुषा
 सपो मनुर्भव जनया देव्यं जन मित्येवैनं तन्मनोः
 प्रजया सन्तनोति प्रजात्यै प्र जायते प्रजया पशुभिर्य
 एवं वेदै वा न इन्द्रो मघवा विरप्शीत्युत्तमया
 परि दधातीयं वा इन्द्रो मघवा विरप्शी करत्सत्या
 चर्षणीधृदनर्वतीयं वै सत्या चर्षणीधृदनर्वा त्वं राजा
 जनुषां धेह्यस्मे इतीयं वै राजा जनुषा मधिश्चवो
 माहिनं यजजरिच इतीयं वै माहिनं यज्ञश्रवो यज्ञ-

मानो जरिता यजमानायैवैता माशिश माशास्ते
 तदुपस्पृशन् भूमिं परि दध्यात्तद्यस्या मेव यज्ञं सम्भ-
 रति तस्या मेवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयत्यग्नें मरुद्भिः
 शुभयद्भिर्ऋक्भिरित्याग्निमारुत मुक्थं शस्त्वाग्नि-
 मारुत्या यजति यथाभागं तद्देवताः प्रीणाति
 प्रीणाति ॥ १४ (३८) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे तृतीयपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतस्र ऋचो विधत्ते— “स्वादुष्किलायं मधुमां ऽउताय
 मितीन्द्रस्यैन्द्रीरनुपानीयाः शंसत्येताभिर्वा इन्द्रस्तृतीयसवन मन्व-
 पिवत्तदनुपानीयाना मनुपानीयात्वम्”—इति । “स्वादुष्किलायम्”
 -इत्यादिका ऋचः (सं० ६, ४७, १-४) ‘ऐन्द्राः’ इन्द्रदेवता-
 कत्वत् ; “पपिवांस मिन्द्रम्”—इतीन्द्रः तृतीयपादे श्रूयते । तासु
 ‘इन्द्रस्यानुपानीयाः’ भोजनादूर्ध्वं यत्पानं, तत्पश्चाद्भावित्वादनुपानम् ;
 तस्यानीया एता ऋचः ; ताः शंसेत् । कथं मिवासा मनुपा-
 नीयात्वम् ? इति तदुच्यते— अथ मिन्द्रः तृतीयसवनम् ‘अनु-
 पधाद् ‘एताभिः’ ऋग्भिः शंस्यमानः सन् सोमं मपिवत्, तस्मा-
 दनुपानीयेति नाम सम्पन्नम् ॥

एतच्छंसनकालेऽर्ध्वयोः प्रतिगरमन्त्रे विशेषं विधत्ते—“माद्य-
 स्तीव वै तर्हि देवता यदेता होता शंसति ; तस्मादेतासु मदप्रति-
 गीर्यम्”—इति । तस्मिन्ननुपानीयाना ऋचां शंसनकाले होतुः
 शंसनं श्रुत्वा देवताः सर्वाः ‘माद्यन्ति इव वै’ सर्वथा ह्यथस्येव ;

‘तस्मात्’ कारणात् ‘एतासु’ ऋक्षु शस्यमानासु अर्घ्वर्युषा ‘महत् प्रतिगौर्यम्’ मदिधातुयुक्तं प्रतिगरणं पठनीयम् । “मदा मोदैव”- इत्ययं मदिधातुयुक्तः प्रतिगरणमन्तः * ॥

ऋगन्तरं विधत्ते— “ययोरोजसा स्कभिता रजांसीति वैष्णु- वारुणी मृचं शंसति ; विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति, वरुणः स्त्रिष्टं ; तयोर्भयोरेव शाक्त्यै”-इति । विष्णुर्वरुणश्च मिलित्वा देवता यस्या ऋचः, सा ‘वैष्णुवारुणी’ ; तां शंसदित्यर्थः । तस्यासतुर्थ- पादे “विष्णुरगम्बरुणा”-इतिश्रवणात् वैष्णुवारुणीत्वम् । सा चाश्व- लायनेन पठिता (५, २०, ६,) † । ‘दुरिष्टम्’ अङ्गविकलं यद्- नुष्ठितम्, तद्विष्णुः ‘पाति’ वैकल्यां निवारयतीत्यर्थः । ‘स्त्रिष्टं’ साकल्येन यद्ङ्ग मनुष्ठितम्, तद्वरुणः ‘पाति’ तस्य फलप्रतिबन्धं निवारयतीत्यर्थः । तन्नादिय मृक् ‘तयोः उभयोः’ विष्णुवरुणयोरेव ‘शाक्त्यै’ प्रीत्यै सम्यद्यते ॥

ऋगन्तरं विधत्ते— “विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोच मिति वैष्णवीं शंसति ; यथा वै मत्य मेवं यज्ञस्य विष्णुस्तद्यथा दुःकृष्टं दुर्मतीकृतं सुकृष्टं समतीकृतं कुर्वन्नियादेव मेवैतद्यज्ञस्य दुष्टं दुःशस्तं सुष्टं सुशस्तं कुर्वन्निति, यदेतां ह्येता शंसति”- इति । “विष्णोः”-इतिश्रूयमाणत्वादिभ्यं ‘वैष्णवी’ (सं० १.१५४.१.) । बुद्धौ सम्यक्त्वेन प्रतिभातं कार्यम् ‘मत्यम्’ ; अयं दृष्टान्तः, विष्णुर्दीर्घान्तिकः । यथा मत्यं कार्यं लोके फलपर्यवसायि भवति,

* “सादांश्वनाय मिति चतस्री मर्त्यं पातानं मदा मोदैव मोदा मोदैवो मित्यासां प्रतिगरी”-इति आश्व० श्रौ० ५, २०, ६ ।

† “ययोरोजसा स्कभिता रजांसि वीर्यभि र्जिता मदिधा ।

या पतेरते अमतीता सद्योभिर्बिष्णुरगन् वरुणा पूर्वदूती ॥”-इति ।

तथा विश्वारपि फलपर्यवसायी इत्यर्थः । उक्तयोः दृष्टान्त-दार्ष्टान्ति-
कयोः तात्पर्यं तद्यथेत्यादिनां प्रपञ्चयते । यथा लोके 'दुष्कृष्टं' कर्षकैः
सस्यस्थानं दोषयुक्तं यथा भवति तथा कर्षणं कृतम्, यत्किञ्चिद्राज-
कार्यं ममात्यैः 'दुर्मतीकृतं' दुष्टं मत मन्यथा चिन्तितम्, पूर्वं तत्कार्यं
मदुर्मतं सन् पश्चाद् बुद्धिप्रसादात् दुर्मतं सम्पादितम् ; तत्र कश्चिद्
बुद्धिमान् कर्षकः कष्टस्थाने दुष्टस्य तृणादेरपनयनेन 'सुकृष्टं कुर्वन्
'इयात्' कर्षकस्य पृष्ठतो गच्छेत्, राजकार्यं मपि दुर्बुद्धिनामात्येन
दुर्मतीकृतं कार्यत्सुबुद्धिरमात्यः सुमतीकुर्वन् गच्छेत् । यथैतदुभयं
लोके, एव मेवास्मिन् कामेणि यज्ञस्य सम्बन्धि यत् स्तोत्रं मकु-
शलैरुद्गाह्यभिर्दोषसहितं कृतम्, यदपि ह्योदभिः शत्रुं दोषसहितम्
पठितम् ; तदुभयं मपि विश्वः क्रमेण सुदुतं सुशस्तं कुर्वन् 'एति'
गच्छति, तत्रत्यदोषं परिहरतीत्यर्थः । 'यद्' यदा वैष्णवो मीतां
ह्येतां शंसति, तदा तदुभयसमाधानं मिति द्रष्टव्यम् ॥

ऋगन्तरं विधत्ते -- "तन्तु तन्वन् जसो भानु मन्विहोति प्राजा-
पत्यां शंसति ; प्रजा वै तन्तुः, प्रजा मेवास्मा एतत्सन्तनोति"--
इति । अस्या मृचि काचिदपि देवता साक्षाद्वाचकशब्देन नोक्ता,
तस्माद्विद्य मन्विरुक्ता (सं० १०. ५३. ६.) ; तादृश्याश्च प्रजापति-
देवता ; तद्देवताकत्वं पूर्वं मेव निरूपितम्* ; ता मीतां 'प्राजापत्या'
शंसति । हे प्रजापते ! 'तन्तु तन्वन्' पुत्रपौत्रादिसन्ततिं विस्तार-
यन् 'जसः' रञ्जनात्मकस्य जगतः 'भानुं' भासकं मादित्यम्
'मन्विहि' अनुगच्छ । आदित्यो हि पुनः पुनः सञ्चरन् अहो-
रात्रनिर्वाहं करोति, तत्कालानुसारेणैव त्वं मपि सन्तानवृद्धिं
कुर्वित्यर्थः । अस्मिन् पादे 'तन्तु'-शब्देन पुत्रपौत्रादिः प्रजा विव-

* १३३ पृ० ६ पा० मन्विरुक्ते इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

क्षिता ; तन्मुदत् विस्तार्यमाणत्वात् । तस्मादेतत्पादपाठेन 'अस्मै'
यजमानाय प्रजा मेव 'सन्तनोति' अविच्छिन्नां करोति ॥ द्वितीय-
पाद मनुष्य व्याचष्टे— "ज्योतिषतः पथो रक्ष धिया कृतानिति,—
देवयाना वै ज्योतिषस्तः पथानस्तानेवास्मा एतद्धि तनोति"—इति ।
हे प्रजापते ! 'धिया कृतान्' यागाद्यनुष्ठानबुद्ध्या सम्पादितान्
'ज्योतिषतः' प्रकाशयुक्तान् 'पथः' स्वर्गमार्गान् 'रक्ष' विघ्नपरि-
हारेण पालय । अत्र 'ज्योतिषत्-पथि'-शब्दाभ्यां देवयानमार्गा
विवक्षिताः । देवा येषु मार्गेषु यान्ति गच्छन्ति, ते 'देवयानाः' ।
'भर्वेषां देवानां तेजस्त्रित्वात्तन्मार्गेषु न कदाप्यन्वकारोऽस्ति ।
तस्मादेतत्पादपाठेन 'अस्मै' यजमानाय 'तान्' एव मार्गान् हीता
विस्तारयति ॥ उत्तरार्धे मनुष्य व्याचष्टे— "अनुरुवणं वयत जोगुवा
मपो मनुभवं जनया दैव्यं जन मित्येवैनं तन्ननोः प्रजया सन्त-
नोति प्रजात्यै"— इति । पुनः-पुनः कर्मसु गच्छेति प्रवर्त्तन्त इति
अनुष्ठानशोलाः 'जोगु'-शब्देनोच्यन्ते । तादृशानां 'जोगुवाम्'
अन्वत्सन्ततावुत्पन्नानां पुत्रादीनाम् 'अपः' अनुष्ठीयमान मेतत् कर्म
'अनुरुवणम्' अनतिरिक्तं 'वयत' हे प्रजापते ! 'वय' निर्वह ।
ब्रह्मवचनं पूजार्थम् । 'मनुभव' त्वमेष मनुष्योत्पादनार्थं मनुरुपो
भव । ततो 'दैव्यं' देवताराधनयोग्यं 'जनं' पुत्रादिरूपं मनुष्यं
'जनय' उत्पादय । 'तत्' तेनाहपाठेन 'एनं' यजमानं 'मनोः'
सम्बन्धिन्या 'प्रजया' मनुष्यरूपया 'सन्तनोति' संयोजयति । तच्च
'प्रजात्यै' यजमानस्य प्रजोत्पादनाय सम्यच्यते ॥

वेदनं प्रशंसति— "प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद"—इति ॥

ऋगन्तरेण शस्त्रसमाप्तिं विधत्ते— "एवा न इन्द्रो मघवा
विष्णीत्वुत्तमया परि दधातीयं वा इन्द्रो मघवा विरप्षी"—इति ।

सोऽयं मिश्रीऽस्ति, सोऽयं 'नः एव' अस्मदर्थं मेव, करोत्विति द्वितीय-
पादेन वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । कौटुश इन्द्रः ? 'मघवा' धनवान्,
तथा 'विरप्शी' "रभ रामस्ये"-इत्यस्मादातोक्त्यत्रोऽयं शब्दः, विशि-
षेण रामस्यवान्, सर्वदोदुक्त इत्यर्थः । अनयर्षी (सं० ४.१७.२०.)
'उत्तमया' शस्त्रापेक्षया अन्तिमया परिधानं कुर्यात् । उदा-
हृते प्रथमपादे इन्द्रादिशब्दैः सर्वैरपि 'इयं वै' भूमिरेवोपलक्ष्यते ;
अनया भूमिस्पर्शनस्य विधास्यमानत्वात् ॥ प्रथमपादं व्याख्याय
द्वितीयपादं मनूय वाचष्टे --- "करत्सत्या चर्षणीष्टदनर्वतीयं वै
सत्या चर्षणीष्टदनर्षी"-इति । 'चर्षणी'-शब्दो मनुष्यवाची, तां
धारयति पोषयतीति 'चर्षणीष्टत्' इन्द्रः । सोऽयम् 'अनर्षी' रथं
परित्यज्य यागभूमावुपविष्टत्वादश्वरहितः । तादृशः सन् 'सत्या'
फलप्रदानस्यावश्यकत्वेन सत्यानि कर्माणि 'करत्' करोतु, विघ्न-
परिहारेण सम्पादयतु । अस्मिन्नपि पादे सत्यादिपदैः पूर्ववदियं
भूमिरेवोपलक्षणीया ॥ तृतीयपादं मनूय वाचष्टे --- "त्वं राजा
जनुषां धेह्यस्ये इतीयं वै राजा जनुषाम्"-इति । 'जनुषां' जना-
नाम् 'अस्ते' प्रस्माकं कृत्विजां हे इन्द्र ! त्वं राजा भूत्वा 'धेहि'
वक्ष्यमाणं समोष्टं सम्पादय । अस्मिन्नपि पादे 'राजा जनुषाम्'-इति
पदद्वयेन पूर्ववदियं भूमिरेवोपलक्षणीया ॥ चतुर्थं पादं मनूय
वाचष्टे --- "अधि श्वो माहिनिं यज्जरित इतीयं वै माहिनिं यज्ज
श्वो यजमानो जरिता यजमानायैवेता माशिष माशास्ते"-इति ।
'जरिते' स्तोत्रे यजमानाय 'यत्' प्रसिद्धं 'माहिनिं' मद्दित्वं 'श्वो'
कोर्त्तिं च 'अधि' धेहीतिपूर्वणान्वयः ; हे इन्द्र ! समाधिक्येन
सम्पादयेद्यथः । अस्मिन्नपि पादे 'माहिनिम्'-इत्यनेनेयं भूमिरे-
वोपलक्षणीया । यच्छब्दो नपुंसकलिङ्गो य इति पुल्लिङ्गत्वेन परि-

समयिष्ये; तेन यो 'यज्ञः' इति प्रसिद्धं यज्ञं माचष्टे, सोऽपि इयं वै भूमिरेव । कीर्त्तिवाचिना 'अवः'-शब्देनापि भूमिरेवोपलक्ष्यते । यजमानो 'जरित्'-शब्देनाभिधेयः । एतत्यादचतुष्टयपाठेन हीता यजमानार्थं मेव आशासनीयं सर्वं प्रार्थयते ॥

परिधानकाले होतुर्भूमिस्पर्शनं विधत्ते— "तदुपसृशन् भूमिं परि दध्यात्तवस्या मेव यज्ञं सञ्चरति, तस्या मेवेनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयति"—इति । 'तत्' तदा शस्त्रसमाप्तिकाले भूमिं स्पृशन्नेव 'परि दध्यात्' समापयेत् । 'तत्' तेन स्पर्शनेनानेन यस्या मेव भूमौ यज्ञं मनुष्ठातुं भाधनं 'सञ्चरति' सम्पादयति । तस्या मेव भूमौ 'एनं' यज्ञं 'तदन्ततः' तत्समाप्त्यर्थं प्रतिष्ठापयति ॥

अथ शस्त्रयाज्यां विधत्ते— "अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋक्भिरिन्द्राग्निमारुत मुक्यं शस्त्राग्निमारुत्या यजति, यथाभागं तद्देवताः प्रीणाति प्रीणाति"—इति । अग्निमारुतश्च यस्य 'उक्यस्य' शस्त्रस्य देवता, तत् 'आग्निमारुत मुक्यम्', पूर्वोक्तप्रकारेण शस्त्रा शत ऊर्ध्वम् "अग्ने मरुद्भिः"—इत्येतया 'आग्निमारुत्या यजेत' । आग्निमारुतीं याज्यां (मं० १. ६०. ८.) पठेदित्यर्थः * । तथा सति

* "अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋक्भिरिन्द्राग्निमारुत्या यज्या । इत्यन्तोऽग्निष्टोमोऽग्निष्टोमः"—इति आप० शो० ५. २०. ८ । यदुक्तं भाष्ये "तस्य ज्योतिष्टोमस्य सप्तसंख्याः पितृभ्याग्निष्टोमः, उक्यः, षोडश्याग्निष्टोमश्चैतान्यतमः संख्याः अत्रानुक्रमेण उच्यन्ते"—इति (१ भा० ६ ५० १ पं०), तत्र प्रथमसंख्याद्वयस्याग्निष्टोमस्य द्वौवाणा मुपदेशा एवञ्च समाप्ताः ; अत्रोक्तं ब्राह्मणं हीवाश्वे वाग्नातानि, आश्वयंशानि तु शतपथादीं दत्तवानि । तत्र शतपथे तृतीयचतुर्थाभ्यां कात्यायना मंकाहाहीनसत्रवर्णनसकनसीमयागप्रज्ञातिमृगोदय भग्निष्टोमोऽभिहितः । तथा कातीयश्रौतसूत्रेऽपि "वसन्तोऽग्निष्टोमः (७.१.४.)"—इत्यारभ्य "एष प्रथमः सोमः (१०.६.२५.)" इत्यन्तो द्रष्टव्यः । एतं सामब्राह्मणं पञ्चाभिषु, अतः प्रपाठकेषु "द्रजापतिरकामयत (ता० भा० ६. १. १.)" इत्यादिभिः अग्निष्टोमीयानि औहावाणि सिद्धितानि ।

तस्मिन् ब्रह्मे प्रतिपादिता यावत्यो देवताः सन्ति, ताः सर्वा-
स्वत्तद्भाग मनतिक्रम्य तर्पयति ॥ ऋभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ (३८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(तव)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ॐ॥ देवा वा असुरैर्युद्धमुप प्रायन् विजयार्थं तानग्नि-
नान्विकामयतैतुं * तं देवा अब्रुवन्नपि त्व मेघ्यस्माकं
वै त्व मेकोऽसीति स नास्तुतोऽन्वेष्यामीत्यब्रवीत्स्तुत
नु मेति तथेति तं ते समुत्क्रम्योपनिवृत्त्यास्तुवंस्तान्
स्तुतोऽनु प्रैत्स विश्रेणिर्भूत्वा त्रिणीकोऽसुरान् युद्ध
मुप प्रायद् विजयार्थं विश्रेणिरिति छन्दांस्येव
श्रेणीरकुर्वत चानीक इति सवनान्येवानीकानि
तानसम्भाव्यं पराभावयत् ततो वै † देवा अभवन्
परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो
भवति य एवं वेद सा वा एषा गायत्री यद्-
ग्निष्टोमश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री चतुर्विंशति-
रग्निष्टोमस्य स्तुतशस्त्राणि तद्वै यदिदमाहुः सुधायां
ह वै वाजी सुहितो दधातीति गायत्री वै तन्न ह
वै गायत्री क्षमा रमत ऊर्धा ह वा एषा यजमान
मादाय स्वरेतीत्यग्निष्टोमो वै तन्न ह वा अग्निष्टोमः

* "नान्विकामयतैतुं" इ ।

† नाद्येतत् पदं ऊ पुसके ।

अमा रमतं जह्वीं ह वा एष यजमान मादाय खरति
 स वा एष संवत्सर एव यदग्निष्टोमश्चतुर्विंशत्यर्ह-
 मासो वै संवत्सरश्चतुर्विंशतिरग्निष्टोमस्य स्तुत-
 शस्त्राणि तं यथा समुद्रं स्रोत्या एव सर्वे यज्ञक्रतवो
 ऽपि यन्ति ॥ १ (३६) ॥

त्रयोदशे सोमकथा प्रकीर्तिता,
 राजक्रयार्था सवनान्वितापि ।
 स्याद्देवैश्च देवश्च मरुतत्वीयं
 तत्तद्विशेषा उदिताः क्रमेण ॥

अथ पूर्वाध्यायेषुक्तोऽग्निष्टोमः, सर्वयज्ञक्रतूनां प्रकृतित्वेन श्रूयते ।
 तदर्थं सुपाख्यानमाह— “देवा वा असुरैर्युद्धं सुप प्रायन्विजयाय ;
 तानग्निर्नान्विकामयतैतुं ; तं देवा अनुवन्नपि त्व मेघस्माकं वै त्व
 मेकोऽसीति ; स नास्तुतोऽन्वेष्टामीत्यब्रवीत्,— सुत नु मेति ;
 तथेति ; तं ते समुत्क्रम्योपनिवृत्त्यास्तुवंस्तान् सुतोऽनु प्रैत्”—इति ।
 देवाः स्वयिजयार्थं मसुरैः राह गुह्यम् ‘उप प्रायन्’ उपक्रान्तवन्तः ।
 तदागौ मग्निः ‘तान्’ देवान् ‘अनु’ घञात् ‘एतुम्’ आगन्तुं नाका-
 मयत ; अग्नि मिच्छारहितं देवा एव अनुवन्,— हे षम्मे !
 त्व मपि ‘एहि’ आगच्छ, अस्माकं मेव मध्ये ‘त्व मेकोऽसि’, न
 त्वन्मत्तोऽन्य इति । ततः ‘सः’ अग्निरेत मब्रवीत्,— युष्माभि-
 रस्तुतः सवहं ‘नान्वेष्टामि’ युष्माकं पृष्ठतो न गमिष्यामि,—
 तस्मात् ‘मा’ माम् ‘नु’ क्षिप्रं मेव ‘स्तुत’ स्तोत्रं कुरुतेति । देवा-
 स्तायेत्यङ्गीकृत्य ‘समुत्क्रम्य’ उत्याय ‘उपनिवृत्त्य’ अग्नेरभिमुखत्वेन

निष्पत्तिं कृत्वा 'तम्' अग्निं मसुवन् । सोऽप्यग्निः सुतः सन्
'तान्' देवान् 'अनु'सृत्य 'मैत्' युवार्थं प्रकर्षेणागच्छत् ॥

अनेर्युद्धप्रकारं दर्शयति — "स त्रिश्रेणिर्भूत्वा त्रयनीको ऽसुरान् युद्धं सुप प्रायद् विजयाय ;— त्रिश्रेणिरिति ऋन्दांस्येव श्रेणीरकुरुत, त्रयनीक इति सवनाम्येवानीकानि, तानसम्भाष्यं पराभावयत् ; ततो वै देवा अभवन् परासुरा"—इति । 'सः' अग्निः विजयाय 'त्रिश्रेणिः' सोमपानपङ्क्तित्रययुक्तः, 'त्रयनीकः' त्रिभिरनीकैः सेनापतिरूपैः सेनामुखैर्युक्तो ऽसुरान् भति युद्धम् 'सुप' एत्य 'प्रायद्' तत्समोपं प्रकर्षेण गतवान् । त्रिश्रेणिरिति यदुक्तं, तत्र गायत्री-त्रिष्टुप्-जगतीरूपाणि ऋन्दांस्येव तिस्रः श्रेणीरकुरुत । त्रयनीक इति यदुक्तं, तत्र प्रातस्सवन-माध्यन्दिनसवन-तृतीयसवनान्येव त्रयोणीकानि सेनामुखान्यकुरुत । ततः 'तान्' असुरान् पुनः शत्रुशेषो यथा न सम्भाव्यते तथा 'परा भावयन्' पराभूतान् अकरोत् । ततो युवाद् देवा विजयिनो ऽभवन्, असुराः पराभूताः ॥

वेदनं प्रशंसति— "भवत्यात्मना परास्य द्विपन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद"—इति ॥

एव अग्निः ऋन्दस्तय-सवनत्रययुक्तो ऽग्निष्टोमरूपो ऽभवदित्येकेन प्रकारेणाग्निष्टोमं स्तुत्वा पुनरपि प्रकारान्तरेण स्तौति — "सा वा एषा गायत्रेव यदग्निष्टोमश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री चतुर्विंशतिरग्निष्टोमस्य स्तुतशस्त्राणि"—इति । योऽयं पूर्वीक्तो-ऽग्निष्टोमोऽस्ति, 'सा वा एषा गायत्रेव' अग्निष्टोमगायत्रीः सङ्ख्यासाभ्यात्.— गायत्रीगतेषु अक्षरेषु या सङ्ख्या, सैवाग्निष्टोम-गतेषु स्तोत्रशस्त्रेषु । तथा,— बहिष्पवमानः, माध्यन्दिनपवमानः, आर्भयपवमानः, इति त्रीणि पवमानस्तोत्राणि ; सत्वार्यान्ध-

स्तोत्राणि ; चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि ; एकं यज्ञायज्ञीयं स्तोत्रम् ;
एव मेतानि द्वादश सम्पन्नानि । शस्त्राण्यपि तावन्त्येव,— आग्ने-
प्रउगे, निष्कवस्त्रे, मरुत्वतीये, वैश्वदेवाग्निमारुते इति होतुः
शस्त्राणि षट् ; तथा अहोत्रकाणां मपि * षट् । एवं स्तोत्रशस्त्र-
मङ्ग्याग्निष्टोमस्य गायत्रीरूपत्वम् ॥

प्रकारान्तरेण गायत्रीमास्यं सम्पाद्य स्तौति— “तद्वै यदिदं
माहुः सुधायां ह वै वाजी सुहितो दधातीति, गायत्री वै तन्न ह
वै गायत्री क्षमा रमत, ऊर्द्धा ह वा एषा यजमान मादाय स्वरे-
तौत्याग्निष्टोमो वै तन्न ह वा अग्निष्टोमः क्षमा रमत, ऊर्द्धा ह वा
एष यजमान मादाय स्वरेति”—इति । ‘तद्वै’ तत्रैव यज्ञसभायां
वेदवादिनो ‘यदिदं’ वचनं माहुः । किं वचनं मिति, तदुच्यते—
मुष्ट, धोयते सुकृतिनो यस्यां दिवि, सा द्यौः ‘सुधा’ ; तस्या मेव
‘वाजी’ वाजीऽर्द्धं सोमरूपं तदस्मिन्नस्तौत्याग्निष्टोम उच्यते । स च
‘सुहितः’ साहुःख्येनानुष्ठितः ‘दधाति’ सुधाशब्दवाच्यायां दिवि
यजमानं स्थापयति ; ‘इति’ यद्देवादिनां वचनं, तद् ‘गायत्री वै’
गायत्रीसास्य मभिप्रेत्यैवोक्तं मित्यर्थः । ‘न ह वै’ इत्यादिना तदेव
स्मृतौ क्रियते । क्षमेति सप्तम्यर्थी विवक्षितः ; क्षमायां भूमौ
गायत्रीसास्या देवता ‘न ह वै रमते’ नैव क्रीडति, किन्त्वेषा गायत्री
‘ऊर्द्धा ह वै’ ऊर्द्धगामिन्येव भूत्वानुष्ठितवन्तं यजमान मादाय
‘स्वरेति’ स्वर्गं प्राप्नोति । ‘इति’ एवम्कारेण येयं गायत्री
वर्णिता, ‘तत्’ गायत्रीरूपो ऽग्निष्टोम एव ; तयोः समत्वात् ।

* अहोत्रादी मेषावश्यादयः । तथाहि— “तदिमं मानुषं होतारं प्रश्नीते ऽहोत्रा
नैव पुरायेतर्हि होत्रा”—इति शत० ब्रा० १. ५. १. १३ ।

अग्निष्टोमोऽपि क्षमायां न रमते, किन्त्वनुष्ठित अर्द्धगाम्नी सर्वेषु
यजमान मादाय स्वर्गं माप्नोति ॥

इत्थं गायत्रोसाम्येन सुत्वा संवत्सरसाम्येन स्तौति— “स वा
एष संवत्सर एव यदग्निष्टोमश्चतुर्विंशत्यर्द्धमासो वै संवत्सरश्चतु-
र्विंशतिरग्निष्टोमस्य सुतशस्त्राणि”—इति । योऽयं मग्निष्टोमः,
स एष संवत्सर एव ; अर्द्धमाससङ्ख्यायाः स्तोत्रशस्त्रसङ्ख्यायाश्च
समानत्वात् ॥

समुद्रसाम्येन प्रशंसति— “तं यथा समुद्रं स्तौत्या एवं सर्वे
यज्ञक्रतवोऽपि यन्ति”—इति । ‘स्तौत्याः’ प्रवाहरूपा नद्यो यथा
लोके समुद्रं प्राप्नुवन्ति, तथैवोक्थ्यषोडश्यातिरात्राहीनसत्ररूपाः
सर्वे क्रतवो विकृतिरूपाः प्रकृतिरूप मग्निष्टोमम् ‘अपि यन्ति’
प्राप्नुवन्ति । अग्निष्टोमात् प्राचीना इष्टिपशुबन्धादयोऽपि तं
मग्निष्टोमं प्राप्नुवन्ति । तथा सति सर्वशब्दो मुख्यार्थः सम्पद्यते,
न तु सङ्कोचः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ (३८) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

दीक्षणीयेष्टिस्तायते ता मेवानु याः काश्चेष्टयस्ताः
सर्वा अग्निष्टोम मपि यन्तीळा मुपह्वयत इळाविधा

वै पाकयज्ञा इळा मेवानु ये के च पाकयज्ञास्ते सर्वे
 ऽग्निष्टोम मपि यन्ति सायं प्रातरग्निहोचं जुहति
 सायं प्रातर्व्रतं प्र यच्छन्ति स्वाहाकारेणाग्निहोचं
 जुहति स्वाहाकारेण व्रतं प्रयच्छन्ति स्वाहाकार
 मेवान्वग्निहोत्र मग्निष्टोम मप्येति पञ्चदश प्रायणीये
 सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश दर्शपूर्णमासयोः प्रायणीय
 मेवानु दर्शपूर्णमासावग्निष्टोम मपीतः सोमं राजानं
 क्रीणन्त्यौषधो वै सोमो राजौषधिभिस्तं भिषज्यन्ति
 यं भिषज्यन्ति सोम मेव राजानं क्रीयमाणं मनु यानि
 कानि च भेषजानि तानि सर्वाण्यग्निष्टोम मपि
 यन्त्यग्नि मातिथ्ये मन्यन्त्यग्निं चातुर्मास्येष्वतिथ्य
 मेवानु चातुर्मासान्यग्निष्टोम मपि यन्ति पयसा
 प्रवर्ग्यं चरन्ति पयसा दाक्षायणयज्ञे प्रवर्ग्यं मेवानु
 दाक्षायणयज्ञोऽग्निष्टोम मपेति पशुरूपवसथे भवति
 त मेवानु ये के च पशुबन्धास्ते सर्वेऽग्निष्टोम मपि
 यन्तीळादधो नाम यज्ञक्रतुस्तं दध्ना चरन्ति
 दध्ना दधिघर्मं दधिघर्मं मेवान्विळादधो ऽग्निष्टोम
 मपेति ॥ २ (४०) ॥

अग्निष्टोमादर्वाचीनानां यज्ञाना मग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति--
 “दोक्षणेयेष्टि स्तायते, ता मेवानु याः काश्चेष्टयस्ताः सर्वा अग्नि-

ष्टोम मपि यन्ति”-इति । अग्निष्टोमस्य प्रारम्भे येयं दीक्षणीयेष्टिः
‘तायते’ विस्तार्यते, ‘ता मनु’ तत्सादृश्येन वेदोक्ताः सर्वा अपी-
ष्टयः अग्निष्टोमं प्राप्नुवन्ति । अत्र विकृतिरूपा एवेष्टयो विवक्षिताः ;
प्रकृतिरूपयोर्दर्शपूर्णमासयोर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥

दीक्षणीयेष्टिगतचोदकप्राप्तेऽडोपह्वानसादृश्येन पाकयज्ञाना
मग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति - “इळा सुपङ्कयत, इळाविधा वै
पाकयज्ञा, इळा मेवानु ये के च पाकयज्ञास्ते सर्वेऽग्निष्टोम मपि
यन्ति”-इति । पाकयज्ञाश्च मममङ्गाकाः, - हुतः, प्रहुतः, आहुतः,
शूलगवः, बलिहरणम्, प्रत्यवरोहणम्, अष्टकाहोम इति । सोऽयं
सूत्रान्तरकारस्य पक्षः ; आश्वलायनस्तु हुतादींस्त्रीनेव पाकयज्ञा-
नाह * । ते च पाकयज्ञा ‘इळाविधाः’ इळासदृशाः ; “इळा
खलु वै पाकयज्ञः”-इति (तै० सं० १. ७. ३. १.) श्रुत्यन्तरात् ।
ततो दीक्षणीयेष्टौ इडोपह्वानेन तत्सदृशाः पाकयज्ञाः सर्वेऽप्यग्नि-
ष्टोमं प्राप्नुवन्ति ॥

अग्निहोत्रस्य प्राप्तिं दर्शयति - - “सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहति,
सायं प्रातर्व्रतं प्र यच्छन्ति, स्वाहाकारेणाग्निहोत्रं जुहति, स्वाहा-
कारेण व्रतं प्र यच्छन्ति स्वाहाकार मेवान्वग्निहोत्र मग्निष्टोम
मप्येति”-इति । यथा प्रतिदिनं कालद्वयेऽग्निहोत्रहोमः, तथा
दीक्षितस्य कालद्वये क्षीरपानरूपं व्रतदानम् । “अग्निर्ज्योति
र्ज्योतिरग्निः स्वाहा”-इति यथा स्वाहाकारेणाग्निहोत्रहोमः,
तथा “ते नः पान्तु, ते नो ऽवन्तु, तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा”- इति

* “तयः पाकयज्ञाः, - हुता अग्नी इत्यभाना अन्तर्गो प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मि
हुताः”-इति अ.श्रु० गृ० १. १ । मयु० सं० २. ५६ ।

स्वाहाकारेण दोद्वितो व्रतप्रदान माचरति । अतो व्रतगतस्वाहा-
कार मेवानुसृत्याग्निहोत्रस्याग्निष्टोमप्राप्तिः ॥

अग्निष्टोमगतप्रायणीयेष्टिसादृश्येन दर्शपूर्णमासयोरग्निष्टोम-
प्राप्तिं दर्शयति— “पञ्चदश प्रायणीये सामिधेनीरन्वाह, पञ्चदश
दर्शपूर्णमासयोः, प्रायणीय मेवानु दर्शपूर्णमासावग्निष्टोम मपीतः”
—इति । प्रायणीयकर्मणि वाय्यारहितत्वात्सामिधेन्यश्चोदकप्राप्तः
पञ्चदशैव । तथा प्रकृतिभूतयोर्दर्शपूर्णमासयोरपि ॥

अग्निष्टोमगतसोमद्वारा लौकिकाना मपि सर्वेषा मोषधीना
मग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति— “सोमं राजानं क्रीणन्थीषधो वे
सोमो राजौषधिभिस्तं भिषज्यन्ति यं भिषज्यन्ति, सोम मेव
राजानं क्रीयमाण मनु यानि कानि च भेषजानि, तानि सर्वा-
ण्यग्निष्टोम मपि यन्ति”—इति । लोके ‘यं’ व्याधिग्रस्तं चिकि-
त्सकाः ‘भिषज्यन्ति’ चिकित्सन्ते, ‘तं’ पुरुषम् ‘औषधिभिः’ अमृत-
वस्त्रादिभिश्चिकित्सन्ते । सोमस्यार्थौषधत्वात्तमनु सर्वाण्यर्थाप-
धान्यग्निष्टोमं प्राप्नुवन्ति ॥

अग्निष्टोमगतातिथ्यकर्मद्वारा चातुर्मास्ययागानां तत्प्राप्तिं दर्श-
यति— “अग्नि मातिथ्ये मन्यन्त्यग्निं चातुर्मास्येष्वतिथ्य मेवानु
चातुर्मास्यान्यग्निष्टोम मपि यन्ति”—इति । आतिथ्याया मग्नि-
मन्यनं विहितम्, चातुर्मास्यपर्वस्वपि मन्यनं विहितम् ; उभयत्र
मन्यनधर्मसास्यादातिथ्यासदृशानि चातुर्मास्यान्यप्यग्निष्टोमं ‘यन्ति’
प्राप्नुवन्ति ॥

प्रवर्ग्यसाम्येन दाक्षायणयज्ञस्याग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति— “पयसा
प्रवर्ग्यं चरन्ति, पयसा दाक्षायणयज्ञे, प्रवर्ग्ये मेवानु दाक्षायण-
यज्ञोऽग्निष्टोम मप्येति”—इति । दर्शपूर्णमासयोरिव गुणविकृतिरूपः

कश्चिदाक्षायणाख्यो यज्ञः । तथा च शाखान्तरे दर्शपूर्णमास-
सन्निधौ श्रूयते— “दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत”—इति * ।
तस्य च प्रवर्ग्यस्य च क्षीरद्रव्यसाम्येन प्रवर्ग्यसदृशो दाक्षायण-
यज्ञोऽप्यग्निष्टोम इति ॥

पशुबन्धाना मग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति—“पशुरूपवसथे भवति;
त मेवानु ये के च पशुबन्धास्ते सर्वे ऽग्निष्टोम मपि यन्ति”—इति ।
सुत्यादिवसात् पूर्वं दिवस उपवसथाख्यः । तस्मिन्नग्नीषोमीयः
पशुरनुष्ठीयते । तद्विकृतिरूपा वेदोक्ताः सर्वे पशुबन्धाः । पशु-
द्रव्यसाम्यादग्नीषोमीयसदृशाः सर्वे पशुबन्धा अप्यग्निष्टोमं यन्ति ॥

इळादधनामकस्य यज्ञान्तरस्याग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति—
“इळादधो नाम यज्ञक्रतुस्तं दध्ना चरन्ति ; दध्ना दधिघर्मं दधि-
घर्मं मेवात्विळादधो ऽग्निष्टोम मय्येति”—इति । दर्शपूर्णमास-
विकृतिरूप एव कश्चिदिळादधनामको यज्ञोऽस्ति । अतएवा-
पस्तम्बो दर्शपूर्णमाससन्निधावेव माह— “एतेनेळादधः सार्यसेनि-
यज्ञो वसिष्ठयज्ञः शौनकयज्ञश्च व्याख्याताः”—इति (आप० श्रौ०
३, १७, १२,) † । “दधिघर्मनामकस्तु अग्निष्टोमगतः कश्चिद्

*, † दाक्षायणेन दृष्टो यज्ञो दाक्षायणयज्ञः । स च शतपथशास्त्रे “आजिं वा एते
भावंति, ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते”—इत्याद्यभिधाय (११. १. २. १०.) तत्सन्निधावेव
“दक्षु दाक्षायणयज्ञी स्यादथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजन्त”—इत्याद्याभात मिति दर्शपूर्ण-
मासतो नान्यत्कर्मिति सिद्धान्तिर्न कार्तायमुच्ये “गुणविधान वा सन्निधिसम्पदचनाव्याम्”—
इति (श्रौ० ४. ४. २.) । “त्रिंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ; पञ्चदश दाक्षा-
यणयज्ञी”—इत्यादि च पार्थक्यं द्रष्टव्यम् (कात्या० श्रौ० ४, २, ४७, ४८.) । दाक्षायण-
यज्ञेन स्वर्गकामः—इत्यारभ्य “सन्निष्ठते दाक्षायणयज्ञः”—इत्यन्त आपस्तम्बोपपत्त्यर्थव-
सर्गकः (श्रौ० ३, १७, ४-११.) । इत उत्तर मीम तथोक्तम् “एतेनेळादधः सार्यसेनियज्ञो
वसिष्ठयज्ञः शौनकयज्ञश्च व्याख्याताः”—इति (१२ सू०) ।

दधियागः ; तेन माध्यन्दिनं वरन्ति ; इळादधोऽपि दधिद्रव्यकः ।
अतस्तयोरुभयोर्दधिद्रव्येण साम्यम् । दधिघर्मसदृश इळादधोऽपि
अग्निष्टोम मेति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ २ (४०) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

इति नु पुरस्तादयोपरिष्ठात् पञ्चदशोक्थ्यस्य
स्तोत्राणि पञ्चदश शस्त्राणि स मासो मासधा संव-
त्सरो विहितः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरोऽग्निरग्निष्टोमः
संवत्सर मेवानूक्थ्योऽग्निष्टोम मपेत्स्युक्थ्य मपि यन्त
मनु वाजपेयोऽपेत्स्युक्थ्यो हि स भवति द्वादश-
रात्रेः पर्यायाः सर्वे पञ्चदशास्ते द्वौ द्वौ सम्पद्य
त्रिंशदेकविंशं षोडशसाम चित्सन्धिः सा त्रिंशत्स
मासस्त्रिंशन्मासस्य रात्रयो मासधा संवत्सरो विहितः
संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरोऽग्निरग्निष्टोमः संवत्सर मेवा-
न्यतिरात्रोऽग्निष्टोम मपेत्स्यतिरात्र मपि यन्त मन्व-
प्तोर्यामोऽपेत्स्यतिरात्रो हि स भवत्येतद्वै ये च पुर-

स्ताद्ये चोपरिष्ठाद्यज्ञक्रतवस्ते^१ सर्वेऽग्निष्टोम मपि
यन्ति^२ तस्य संस्तुतस्य नदतिगतं स्तोत्रियाः^३ सा या
नवतिस्ते दश^४ त्रिवृतोऽथ या नवतिस्ते दशाथ या
दश तासा मेका स्तोत्रियोदेति^५ त्रिवृत्परि शिष्यते^६
सोऽसावेकविंशोऽध्याहितस्तपति^७ विषुवान्वा एष
स्तोमानां^८ दश वा एतस्मादर्वाञ्चस्त्रिष्टतो दश
पराञ्चो मध्य एष एकविंश उभयतोऽध्याहितस्तपति^९
तथासौ स्तोत्रियोदेति^{१०} सैतस्त्रिन्ध्यूः^{११} हा स यज-
मानस्तद् दैवं जज्ञं सहो बलं मश्नुते ह वै दैवं जज्ञं
सहो बलं मेतस्य ह सायुज्यं सरूपतां सलोकता
मश्नुते य एवं वेद^{१२} ॥ ३ (४१) ॥

क्रत्वन्तराणां मग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति— “इति न पुरस्ता-
दशोपरिष्ठात्, पञ्चदशोक्तस्य स्तोत्राणि, पञ्चदश शस्त्राणि ; स
मासो मासधा संवत्सरो विहितः ; संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरोऽग्निरग्नि-
ष्टोमः संवत्सर मेवानूक्तयोऽग्निष्टोम मप्यत्युक्तं मपि यन्त मनु
वाजपेयो ऽप्यत्युक्त्यो हि स भवति”-इति । ‘इति न’ पूर्वं
खण्डोक्तेनैव प्रकारेण ‘पुरस्तात्’ अग्निष्टोमात् प्राचीनस्य कर्मजात-
स्याग्निष्टोमप्रवेशः, उक्ता इति शेषः । ‘अथ’ अनन्तर उपरिष्ठाद्
अग्निष्टोमादितरेषां क्रतूनां * प्रवेग उच्यते । तत्र योऽयम् ‘उक्त्यः’

* ज्यातिष्टोमसंस्थाविशेषाणां मिति यावत् । तदाहापस्तम्बः— “उक्त्यः श्रीऽश्वति-
रावोऽपोयामयापिष्टोमस्य गुणविकाराः”-इति (श्रौ० १५. १. १ ।

क्रतुः, तस्य पञ्चदशसङ्ख्याकानि स्तोत्राणि ; अग्निष्टोमविहित-
 त्वाप्तदीयानि द्वादश स्तोत्राण्यतिदिश्यन्ते, तत ऊर्ध्वं त्रीणि
 उक्थसङ्ख्याकानि स्तोत्राणि च, एवं पञ्चदश सम्पद्यन्ते । शस्त्रो-
 ष्वप्ययं न्यायो योज्यः । तानि स्तोत्राणि शस्त्राणि च मिश्रित्वा
 मासगतां रात्रिसङ्ख्यां प्राप्नुवन्ति । अतः सोऽयं स्तोत्रशस्त्रसमूहो
 मासः सम्पद्यते । 'मासधा' मासप्रकारेण मासावृत्त्या संवत्सरो
 'विहितः' सम्पादितो भवति । स च संवत्सरो वैश्वानराग्निरूपः ;
 गर्भे प्रविष्टस्य पुरुषस्य संवत्सरमात्रेण वैश्वानराख्यस्यौदर्याग्नेः
 पाटवसम्भवात् । अग्निश्चाग्निष्टोमस्वरूपः ; पूर्वोक्तया रीत्या श्रेणि-
 त्रयरूपेणानोक्तत्रयरूपेण चाग्नेरेवाग्निष्टोमरूपेणाविर्भूतत्वात् ।
 एवं सति स उक्थ्याख्यः क्रतुः स्तोत्रशस्त्रादिपरम्परया संवत्सर
 मेवानु प्रविश्य तद्वाराग्निष्टोमं प्रविशति । तं प्रविशन्त मुक्थ्य
 मनु वाजयेयाख्योऽपि क्रतुरग्निष्टोम मपि 'एति' प्राप्नोति । 'सु-
 हि वाजपेयोऽत्युक्थो भवति ; उक्थ्याख्यं क्रतु मतिक्रम्य वृत्त-
 मानत्वात् । उक्थ्ये यानि पञ्चदश स्तोत्राणि, तत ऊर्ध्वं वाज-
 पेये स्तोत्रद्वयम्, सोऽयं मुक्थ्यातिक्रमः । तस्मादुक्थ्यद्वारा वाज-
 पेयस्य तत्प्राप्तिः ॥

अथातिरात्राप्तोर्यामयोः क्रत्वोरग्निष्टोमप्रवेशं दर्शयति—
 "द्वादशरात्रेः पर्यायाः सर्वे पञ्चदशास्ते द्वौ द्वौ सम्पद्य त्रिंशदेक-
 विंशं षोडशिसाम त्रिवृत्तन्धिः, सा त्रिंशत्स मासस्त्रिंशत्सामस्य
 रात्रयो मामधा संवत्सरो विहितः । संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरोऽग्नि-
 रग्निष्टोमः संवत्सर मेवान्वतिरात्रोऽग्निष्टोम मप्येत्यतिरात्र मपि
 यन्त मन्वतोर्यामो ऽप्येत्यतिरात्रो हि स भवति"—इति । अतिरात्र-
 यागे द्वादशसङ्ख्याका रात्रेः पर्यायाः । ते चापस्तम्बेनैव अष्टी-

कृताः— “अतिरात्रश्चेत् षोडशिमसामनुत्तर्यंस्त्रयोदशमस-
गणेषु* राजान मति रेचयति । षोडशिना प्रचर्य रात्रिपर्यायैः
प्रचरति । होत्चमसमुख्यः प्रथमो गणो मैत्रावरुणचमसमुख्यो
द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसिचमसमुख्यस्तृतीयोऽच्छावाकचमसमुख्यश्च-
तुर्थः ।०—०प्रथमाभ्यां गणाभ्या मध्वर्युश्चरति, उत्तराभ्यां प्रति-
प्रस्थाता, एष प्रथमः पर्यायः । एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च”-
इति (श्रौ० १४. ३. ८-१६.) । अस्याय मर्थः । अतिरात्राख्यं
क्रतुं यदानुतिष्ठति, तदानीं चोदकप्राप्तं सर्वं मनुष्याय अनन्तरं
सायं काले षोडशिमसम्बन्धिनश्चमसान् पूरयित्वा तत ऊर्ध्वं
त्रयोदशचमसगणपर्याप्तं सोमं मवस्थाप्य षोडशिमसप्रचारं कृत्वा
तत ऊर्ध्वं रात्रिपर्यायैः प्रचरेत् । तेषु पर्यायेषु च होत्चमसं मार्दि-
कृत्वा यश्चमसगणः प्रवर्तते, सोऽयं प्रथमः । मैत्रावरुणचमसस्या-
दित्वे द्वितीयश्चमसगणो भवति । ब्राह्मणाच्छंसिचमसस्यादित्वे
तृतीयश्चमसगणो भवति । अच्छावाकचमसस्यादित्वे चतुर्थश्च-
मसगणो भवति । तेषु चतुर्षु गणेषु प्रथमद्वितीयाभ्यां गणाभ्यां
मध्वर्युरनुतिष्ठेत्, तृतीयचतुर्थाभ्यां प्रतिप्रस्थातानुतिष्ठेत् । एवं
गणचतुष्टयानुष्ठानं मेकः पर्यायो भवति । पुनरपि द्वितीय-
तृतीयपर्यायौ तथैवानुष्ठेयौ । तेषु पर्यायेषु द्वादश गणाः सम्प्र-
व्यन्ते । एतत्सर्वं मभिप्रेत्य ‘द्वादशरात्रेः पर्यायाः’ इत्युक्तम् ।

‘ते सर्वे’ अपि प्रजाः ‘पञ्चदशाः’ तदीयस्तोत्रेषु त्वचगतानां
मृचा मावृत्तिविशेषेण पञ्चदशस्तोमस्य सामगैः सम्पादितत्वात्ते
पञ्चदशस्तोमयुक्ता द्वादश पर्यायाः सन्ति । तेषु ‘द्वौ द्वौ’ पर्यायौ
‘सम्प्रव्य’ मिलित्वा पञ्चदशसङ्ख्यायां द्विरावृत्त्या त्रिंशत्सङ्ख्यायां ते

* “षोडशिमसं मुपयन् त्रयोदशमसगणेषु”-इति ग, घ ।

सर्वे पर्यवस्यन्ति । किञ्च षोडशिस्लोत्रे यत्सामास्ति, तदेकविंशं भवति ; तदीयद्वचगताना सृचा माहत्तया सामगैरेकविंशतिस्तीम-
सम्पादनात् (ता०त्रा० २.२४-१७) । योऽय मतिरात्रस्यान्ते 'सन्धिः'
एतन्नामकं स्तोत्रम्, तत्र त्रिवृत् स्तोमः सामगैः पठ्यते * । तस्य
च स्तोमस्य त्रिषु लक्षेष्ववृत्तिरहितेषु निष्पन्नत्वादृचां नवत्वं
सम्पद्यते । एकविंशतिसङ्ख्या नवमङ्ख्या च मिलित्वा त्रिंशत्सङ्ख्या
भवति । अनया त्रिंशत्सङ्ख्या वा पूर्वोक्तत्रिंशत्सङ्ख्या वा मास-
रात्रिसाम्यान्नासः सम्पद्यते । मासधेत्वादि पूर्ववद्योजनीयम्
(१६२५० ६पं०) । एवं सति संवत्सरद्वारातिरात्रो ऽग्निष्टोमं प्रवि-
शति ; प्रविशन्त मतिरात्र मनु तद्वारेणाप्तोर्यामोऽपि प्रविशति । स
द्यतिरात्र मतिलक्ष्य स्तोत्राधिक्येन वर्त्तमानत्वात् 'अत्यतिरात्रः' ।
एकोनत्रिंशत् स्तोत्राण्यतिरात्रे, आप्तोर्यामे तु त्रयस्त्रिंशदित्या-
धिक्यम् ; अतोऽतिरात्रद्वारा आप्तोर्यामस्याग्निष्टोमे प्रवेशः ॥

उक्तं सर्वयज्ञक्रत्वन्तर्भाव मुपसंहरति— "एतद्वै ये न पुरस्ताद्
ये चोपरिष्ठाद्यज्ञक्रतवस्ते सर्वे ऽग्निष्टोम मपि यन्ति" इति ।
'एतद्वै' एतेनैवोक्तप्रकारेणाग्निष्टोमस्य पूर्वभाविन इष्ट्यग्निहोत्रा-
दयो ये यज्ञक्रतवः, ये चोत्तरभाविन उक्थ्यवाजपेयादयो यज्ञ-
क्रतवः ; ते सर्वे ऽग्निष्टोमं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ प्रकारान्तरेणाग्निष्टोमं प्रशंसति— "तस्य संस्तुतस्य
नवतिशतं स्तोत्रियाः ; सा या नवतिस्ते दश त्रिहतो ऽथ या
नवतिस्ते दशाथ या दश, तासा मेका स्तोत्रियोदिति, त्रिह-
त्परि शिथते ; सोऽसावेकविंशोऽध्याहितस्तपति, विषुवान्वा एष
स्तोमानां दश वा एतस्मादर्वाच्चस्त्रिवृतो दश पराञ्चो मध्य एष

* ता०त्रा० २.१.२० ; ३.४ ; 'विहसन्धिः' २०.१.१ ।

एकविंश उभयतो ऽध्याहितसप्तति ; तथासौ स्तोत्रियोदेति, सैतस्त्रिभधूळहा, स यजमानस्तद् देवं चतुं सष्टी बलम्”-इति । ‘तस्य’ अग्निष्टोमस्योद्गाहभिः संस्तुतस्य ‘स्तोत्रियाः’ स्तोत्रसम्बन्धिन्य ऋचो नवत्यधिकं शतं सम्पद्यते ॥

कथं मिति चेत्, तदुच्यते— “प्रातस्सवने बहिष्यवमानास्य मेकं यत् स्तोत्रम्, तस्य त्रिवृत् स्तोमः क्रियते । त्रिवृत्स्य हत्तिरहितत्वाद्द्विद्यमानेषु त्रिषु त्वेषु विद्यमाना नवर्चः स्तोत्रिया भवन्ति । तत ऊर्ध्वं चत्वार्याज्यस्तोत्राणि । तेष्वेकैकस्त्रिभ्यमानानां तिसृणा ऋचा माञ्जितिविशेषेण पञ्चदशः स्तोमः सम्पादनीयः । तथा सत्येकैकस्त्रिभ्यस्तोत्रेषु पञ्चदशर्च इत्येवं चतुर्षु स्तोत्रेषु मिलित्वा षष्टिः सम्पद्यते । तदेवं प्रातस्सवने एकोनसप्ततिः । माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनपवमानास्य मेकं स्तोत्रम्, तस्यापि पञ्चदशस्तोमयुक्तत्वात् स्तोत्रियाः पञ्चदश सम्पद्यन्ते । चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि । तेषु सप्तदशस्तोमेषु कृते सत्यष्टषष्टिसङ्ख्याकाः स्तोत्रिया भवन्ति । उभयं मिलित्वा माध्यन्दिनसवने त्रिंशतिः सम्पद्यते । तृतीयसवने आर्भवपवमानस्तोत्रस्य सप्तदशस्तोमोपेतत्वात् तस्मिन् सप्तदशर्चः । यज्ञायज्ञीयस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमोपेतत्वात् तत्रैकत्रिंशतिः । मिलित्वा तृतीयसवनेऽष्टात्रिंशत् । एवं सवनत्रये मिलित्वा नवत्यधिकशतसङ्ख्याकाः स्तोत्रिया भवन्ति ॥

तत्र या नवतिः, ते दशसङ्ख्याकास्त्रिवृत्-स्तोमाः सम्पद्यन्ते । एकैकस्त्रिभ्यमेकैकं अन्तिमा मेकां परित्यज्य चवशिष्टाया ऋचां नवसङ्ख्याोपेतत्वात् त्रिवृत्-स्तोमत्वम् । ततो नवसु दशकेषु नव त्रिवृत्-स्तोमाः । यास्तु तेषु दशकेषु * परित्यक्ता नवर्चः, स एकस्त्रिवृत्-

* “नवकेषु” ग ।

स्तोमः । एवं दशसङ्ख्याकास्त्रिहत्-स्तोमाः । 'अथ' अनन्तरं यच्छत मन्त्रि, तस्मिन्नपि या नवतिस्ते पूर्वन्यायेन दश त्रिहत्-स्तोमा गणनीयाः । अथ नवत्या ऊर्ध्वभाविन्यो 'याः' ऋचो दश, 'तामां' दशाना सृचां मध्ये एका स्तोत्रिया 'उदेति' अतिरिच्यते । अत्रशिष्टामु, स्तोत्रियामु त्रिहत्-स्तोमः परिशिष्यते । एवं सत्येक-विंशतिसङ्ख्याकास्त्रिहत्-स्तोमाः, तेभ्योऽतिरिक्ता काचिद्गिति, एतावत्साम्प्रतम् । तत्रैकविंशतित्रिहत्-स्तोमसङ्घो योऽस्ति, स सर्वोऽपि 'असौ' मण्डले दृश्यमानः, एकविंशतिसङ्ख्यापूरकः 'अध्याहितः' मण्डले स्थापितः आदित्यः 'तपति' प्रकाशते । आदित्यस्यैक-विंशतिसङ्ख्यापूरकत्व मन्यत्र श्रुतम्— "द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः"—इति (तै०मं० ५.१.१०.४.) ॥

यत्तु सत्वं गवामयनाख्यम्, तत्र यान्येकविंशत्यहानि, तस्माद्दृश्यादपि यथोक्तत्रिहत्स्तोमसम्बन्धः प्रशस्तः । कथं मादृश्य मिति, तदुच्यते-- तस्मिन् सत्रे यन्नध्यम महः, तद्विषुवन्नामकं दिवा-कीर्त्त्यं भवति । तस्य पुरस्ताद्दशाहानि, उपरिष्ठाद्दशाहानि । एव सत्रापि पूर्वोक्तरीत्या सम्पादिताना मेकविंशतिसङ्ख्याकानां त्रिहत्स्तोमानां मध्यवर्ती यस्त्रिहत् स्तोमः, स एव विषुवान् भवति । एतस्माद्विषुवद्रूपास्त्रिहत्स्तोमात् 'अर्वाञ्चः' पूर्वभाविनो दश त्रिहत्स्तोमाः, 'पराञ्चः' उत्तरभाविनोऽपि दश त्रिहत्स्तोमाः ; उभयोर्देशकयोर्मध्ये एष एकविंशतिसङ्ख्यापूरकस्त्रिहत्स्तोमः 'उभ-यतोऽध्याहितः' पार्श्वद्वये दशकव्याप्तः सन् 'तपति' आदित्यवत्प्रका-शते । 'तत्' तत्रैकविंशतित्रिहत्स्तोमेभ्य ऊर्ध्वं 'यासौ' ऋगेका स्तोत्रिया 'उदेति' अतिरिक्ता भवति, सेयम् 'एतस्मिन्' एकविंशति-सङ्घे 'अभ्यूळहा' अधिकत्वेनावस्थापिता, 'स यजमानः' अतिरिक्तः

स्तोत्रियारूपो यजमानत्वेनावगन्तव्यः । किञ्च 'तत्' स्तोत्रिया-
रूपं 'दैवं चतु' देवसम्बन्धिनी क्षत्रियजातिरिन्द्रवरुणादिरूपा ।
तत् चतु 'सहः' पराभिभवक्षमं 'बलं' सैन्यम् । एव मग्निष्टोमः
स्तोत्रियद्वारा प्रशस्तः ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति— "अमृते ह वै दैवं क्षत्रं सहो बल
मेतस्य ह सायुज्यं सरूपतां सलोकता ममृते य एवं वेद"—इति ।
उक्तार्थवेदिता पराभवसहिष्णुसैन्योपेता मिन्द्रादिदैवक्षत्रियजातिम्
'अमृते' प्राप्नोति । तत्र तेन क्षत्रेणैन्द्रादिना 'सायुज्यं' सहवासम्,
'सरूपतां' समानरूपत्वम्, 'सलोकताम्' एकलोकावस्थितिं च
प्राप्नोति ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपश्चिकायां चतुर्थाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ (४१) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

देवा वा असुरैर्विजिग्यानां अध्वानः स्वर्गं लोकं
मायन्तोऽग्निर्दिविस्पृगूर्ध्वं उदश्रयत स * स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारं मवृणोदग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्थाधिप-
तिस्तं वसवः प्रथमा आगच्छंस्त एन मवुवन्नति नोऽर्ज-

* 'सः'—इति क ।

स्याकाशं नः कुर्विति स नास्तुतो ऽतिस्रक्ष्य इत्यब्रवीत्
 स्तुत नु मेति तथेति तं ते त्रिवृता स्तोमेनास्तुवंस्तान्
 स्तुतो ऽत्यार्जतं ते यथालोक मगच्छंस्त रुद्रा आगच्छंस्त
 एन मनुवन्नति नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति स नास्तुतो
 ऽतिस्रक्ष्य इत्यब्रवीत् स्तुत नु मेति तथेति तं ते पञ्च-
 दशेन स्तोमेनास्तुवंस्तान् स्तुतो ऽत्यार्जतं ते यथालोक
 मगच्छंस्त मादित्या आगच्छंस्त एन मनुवन्नति
 नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति स नास्तुतो ऽतिस्रक्ष्य
 इत्यब्रवीत् स्तुत नु मेति तथेति तं ते सप्तदशेन
 स्तोमेनास्तुवंस्तान् स्तुतो ऽत्यार्जतं ते यथालोक मग-
 च्छंस्त विश्वेदेवा आगच्छंस्त एन मनुवन्नति नोऽर्ज-
 स्याकाशं नः कुर्विति स नास्तुतो ऽतिस्रक्ष्य इत्यब्रवीत्
 स्तुत नु मेति तथेति तं त एकविंशेन स्तोमेना-
 स्तुवंस्तान् स्तुतो ऽत्यार्जतं ते यथालोक मगच्छन्ने-
 कौकेन वै तं देवाः * स्तोमेनास्तुवंस्तान् स्तुतो
 ऽत्यार्जतं ते यथालोक मगच्छन्थ ह्येन मेष एतैः
 सर्वैः † स्तोमैः स्तौति यो यजते यज्ञेन मेवं वेदाती
 तु त मर्जाता भति ह वा एन मर्जते स्वर्गं लोक
 मभि य एवं वेद ॥ ४ (४२) ॥

* † कातिरिक्तसर्वमलपुस्तकेषु निर्भिन्नपाठः ।

अथ त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयद्वारेणाग्निष्टोमं स्तोतु मास्थी-
यिका माह— “देवा वा अगुरैर्विजिग्याना जर्षाः स्वर्गं लोक
भायन्त्वाऽग्निर्दिविस्पृगूर्ध्व उदश्रयत ; स स्वर्गस्य लोकस्य द्वार
महृषोदग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्याधिपतिस्तं वसवः प्रथमा आगच्छंस्त
एन महृवन्नति नो ऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति ; स नास्तुतो ऽतिस्त्रक्ष्य
इत्यन्नवीत् स्तुत नु मेति ; तथेति ; तं ते त्रिवृता स्तोमिनास्तुवंस्तान्
स्तुतो ऽत्वार्जत, ते यथालोक भगच्छन्”—इति । ये देवा अग्नि-
सहिताः पूर्वं असुरैः सह युद्धं कृत्वा ‘विजिग्यानाः’ विजयं प्राप्ताः,
ते देवा ऊर्ध्वगामिनः सन्तः स्वर्गं लोकम् ‘भायन्’ प्राप्नुवन् ।
तदानीम् ‘अग्निः’ स्वस्थान एव स्थित्वा ‘दिविस्पृक्’ दुर्लोकं
स्पृशन् ‘ऊर्ध्वः’ उन्नतः सन् ‘उदश्रयत’ उपरितमं देशं माश्रितवान्,
दुर्लोकपर्यन्तं स्वकीयां ज्वालां वह्नितवानित्यर्थः । ततः ‘सः’
अग्निः स्वर्गलोकद्वारम् ‘अत्रणीत्’ तथाच्छादितं मकरोत् ।
न चेतरेषु देवेषु स्थितेषु कथं मग्नेः ईदृक् सामर्थ्यं मिति
वाच्यम् ; यस्माद् ‘अग्निः स्वर्गस्य लोकस्य अधिपतिः’ ; अर्जो
हि अग्निष्टोमादिकर्माणि अनुष्ठाय स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । ‘तं’ स्वर्गद्वार-
निरोधिनं अग्निं मर्ष्टा वसवः ‘प्रथमाः’ पुरोगामिनो भूत्वा
‘आगच्छन्’ प्राप्तवन्तः । प्राप्य च ‘एनम्’ अग्निम् ‘ते’ वसव
एव महृवन्,— हे अग्ने ! त्वं ‘नः’ अस्मान् ‘अत्यर्जसि’ त्वदीयां
ज्वालां सतिलह्यं ‘अर्जयितु’ स्वर्गं प्रापयितुं मर्हसि, ‘नः’
अस्माकं तत्पामार्थम् ‘आकाशं’ त्वदीयज्वालोपशमनेनावकाशं
कुर्विति । ततः ‘सः’ अग्निरेव मन्नवीत्,— युष्माभिरस्तुतोऽर्ह
अतिस्त्रक्ष्ये’ द्वारावरोधं न परित्यज्यामि । तस्माद्वरोध-
यन्तिस्त्वय्ये ‘नु’ क्षिप्रं मेव ‘मा’ मा मग्निं ‘स्तुत’ स्तोत्रं

कुरुतेति । 'ते' वसवः तथेत्यङ्गीकृत्य त्रिवृत्तमकेन स्तोमेनाग्निं
'मस्तुवन् ।

तस्य च त्रिवृत्स्तोमस्तोत्रस्य विधायकं छन्दोगब्राह्मणं मेव
मान्नायते— "तिसृभ्यो द्विङ्करोति स प्रथमया, तिसृभ्यो द्विङ्करोति
स मध्यमया, तिसृभ्यो द्विङ्करोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृत्तो
विष्टुतिः"—इति (ता० ब्रा० २.१.१.) । अस्याय मर्थः । "उपास्त्रै
गायता नरः"—इति यः प्रथमः षडः, "द्विदुतत्या"—इति यो
द्वितीयः षडः, "पवमानस्य ते कवे"—इति यः तृतीयः तृचः,
एतेषु त्रिषु षड्वाल्कीषु सूक्तेषु (उ० षा० १.१.१-३.) विद्य-
मानानां नवानां षड्वां त्रिभिः पर्यायैर्गानं कर्तव्यम् । तत्र
प्रथमे पर्याये त्रिषु सूक्तेषु आद्यास्त्रिस्त ऋचो गातव्याः, द्वितीये
पर्याये मध्यमा ऋचो गातव्याः, उत्तमे पर्याये उत्तमा ऋचो
गातव्याः । 'तिसृभ्यः'—इति तृतीयार्थे पञ्चमी । 'द्विङ्करोति'—इत्य-
नेन गानं सुपलक्ष्यते । सेयं यथोक्तप्रकारोपेता गीतिस्त्रिवृत्स्तोम-
स्याद्या 'विष्टुतिः' स्तुतिप्रकारविशेषः । तस्या विष्टुतेः 'उद्यती'—
इत्येवं नामधेयं मिति । ईदृशस्तोमेन स्तुतोऽग्निः 'तान्' देवान्
'अत्यार्जत' निरुद्धं द्वारं मतिलङ्घ्य स्वर्गमध्ये प्रापितवान् । 'ते'
च वसवो देवाः 'यथालोक' स्वस्वोचितं 'लोक' स्थानविशेषं मन-
तिक्रम्य तत्रागच्छन् ॥

अथ पञ्चदशस्तोमेन स्तुतिं दर्शयति— "तं रुद्रा आगच्छं-
स्त एन मस्तुवन्ति नो ऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति; स नास्तुतो ऽति-
स्रस्य इत्यब्रवीत् स्तुतं नु मेति; तथेति; तं ते पञ्चदशेन स्तोमे-
नास्तुवंस्तान् स्तुतो ऽत्यार्जत, ते यथालोकं भगच्छन्"—इति । पञ्च-
दशनामकस्य स्तोमस्य स्वरूपं छन्दोगैरेव मान्नायते— "पञ्चभ्यो

हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स एकया स तिसृभिः”-इति (ता० ब्रा० २.४.१.) । अष्टाय मर्षः । ऋचात्मक मेकं सूक्तं द्विरावर्त्तनीयम् । तत्र प्रथमाहत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः, द्वितीयाहत्तौ मध्यमायाः, तृतीयाहत्तावुत्तमायाः । सोऽयं पञ्चदशस्तोम इति । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अथ सप्तदशेन स्तोमेन स्तुतिं दर्शयति—“त मादित्या आगच्छंस्त एन मब्रुवन्नति नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति ; स नास्तुतो ऽतिस्रस्य इत्यब्रवीत् स्तुत नु मेति ; तथेति ; तं ते सप्तदशेन स्तोमेनास्तुवंस्तान् स्तुतो ऽत्यार्जत ; ते यथालोक मगच्छन्”-इति । सप्तदशस्तोमस्य स्वरूपं छन्दोगैरेव मान्नायते—“पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः”-इति (ता० ब्रा० २. ७. १.) । अत्र प्रथमाहत्तौ प्रथमायान्निरभ्यासः, द्वितीयाहत्तौ मध्यमायाः, तृतीयाहत्तौ मध्यमात्तमयोः । सोऽयं सप्तदशस्तोम इति । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

एकविंशस्तोमेन स्तुतिं दर्शयति—“तं विश्वे देवा आगच्छंस्त एन मब्रुवन्नति नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति ; स नास्तुतो ऽतिस्रस्य इत्यब्रवीत् स्तुत नु मेति ; तथेति ; तं त एकविंशेन स्तोमेनास्तुवंस्तान् स्तुतो ऽत्यार्जत, ते यथालोक मगच्छन्”-इति । एकविंशस्तोमस्य स्वरूपं छन्दोगैरेव मान्नायते—“सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः, सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स

तिसृभिः”-इति (ता० ब्रा० २.१४.१.) । प्रथमपर्याये षड्विंश-
स्योनमाया ऋचः सकृत्पाठः, द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृत्पाठः,
तृतीयपर्याये मध्यमायाः सकृत्पाठः, अवशिष्टानां तु त्रिरावृत्तिः ।
सोऽय मेकविंशस्तोम इति । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

स्तोमचतुष्टयं सुपसंहरति— “एकैकेन वै तं देवाः स्तोमै-
नास्तुभंस्तान् स्तुतो ऽत्यार्जतः ; ते यथालोकं मगच्छन्”-इति ॥

अग्निष्टोमप्रयोगे उक्तानां चतुर्णां स्तोमानां विकल्पशङ्का-
व्याप्त्यर्थं समुच्चयं विधत्ते— “अथ हैन मेष एतैः सर्वैः स्तोमैः
स्तीति यो यजते”-इति । अर्थवादवैलक्षण्येन विधित्वं व्योत-
यितुम् ‘अथ’-शब्दः ;—योऽग्निष्टोमेन यजते, स एतैश्चतुर्भिरपि
स्तोमैः स्तुवीत ॥

अनुष्ठातुः स्वर्गप्राप्तिफलस्य सिद्धत्वात् तेन सह सभुञ्चित्य
वेदितुरपि तत् फलं दर्शयति— “यश्चैनं मेवं वेदाती तु त
मर्जातै”-इति । यजमानो येन प्रकारेण यजते, अनेनैव प्रकारेण
‘एनम्’ अग्निष्टोमं ‘यश्च’ वेदिता, ‘तम्’ अपि वेदितारं द्वारनिरोधन
मतिलङ्घ्यं ‘मर्जातै’ प्रापयत्येव । ‘अती तु’-इति दीर्घश्छान्दसः ॥

वेदनमात्रेणानुष्ठानसमानफलं दृढयितुं* पुनरप्याह— “अति
ह वा एनं मर्जातै स्वर्गं लोकं मभि य एवं वेद”-इति । वेदन-
मात्रेण सिद्धेऽपि फले “कर्मभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वम्”-इतिन्याये-
नानुष्ठानवैयर्थ्यं नास्ति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (४२) ॥

* “समानफलत्वं प्रतिपादयितुं” इति ।

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

स वा एषोऽग्निरेव यदग्निष्टोमस्तं यदस्तुवं-
स्तस्मादग्निस्तोमस्तं मग्निस्तोमं सन्तं मग्निष्टोम-
इत्याचक्षते* परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवास्तं
यच्चतुष्टया देवाश्चतुर्भिः†स्तोमैरस्तुवंस्तस्माच्चतुःस्तोम-
स्तंचतुःस्तोमं सन्तं चतुष्टोम इत्याचक्षते* परोक्षेण
परोक्षप्रिया इव हि देवा अथ यदेन मूर्ध्नि सन्तं ज्योति-
भूतं मस्तुवंस्तस्माज्ज्योतिःस्तोमस्तं ज्योतिःस्तोमं
सन्तं ज्योतिष्टोम इत्याचक्षते* परोक्षेण परोक्षप्रिया
इव हि देवाः स वा एषोऽपूर्वोऽनपरो यच्चक्रतुर्यथा
रथचक्रं मनन्तं मेवं यदग्निष्टोमस्तस्य यथैव प्रायणं
तथोद्दयनं तदेषाभि यज्ञगाथा गीयन्तं यदस्य पूर्वं
मापरं तदस्य यदस्यापरं तदस्य पूर्वम् अहेरिव सर्पणं
शाकलस्य न वि जानन्ति यतरत्परस्तादिति यथा
ह्येवास्य प्रायणं मेव मुदयनं मसदिति तदाहुर्यत्
त्रिवृत्प्रायणं मेकविंशं मुदयनं केन ते समे इति
यो वा एकविंशस्त्रिवृद्धे सोऽयो यदुभौ तृचौ तृचिना-
विति ब्रूयान्तेनेति ॥ ५ (४६) ॥

* “मित्याचक्षते” क ।

† एषु स्थानेषु मविसर्गपाठः क पुराणे ।

अथाम्निष्टोमादिशब्दं निर्वचनतः प्रशंसति— “स वा एषो ऽग्निरेव यदग्निष्टोमस्तं यदस्तुवंस्तस्मादग्निस्तोमस्तं मग्निस्तोमं सन्तं मग्निष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण ; परोक्षप्रिया इव हि देवाः”— इति । योऽयं मग्निष्टोमोऽस्ति, स एष साक्षात् ‘अग्निरेव’ स्वशरीरमेव ; त्रिभिश्छन्दोभिस्त्रिभिः सवनैश्च विभज्य क्रतोर्निष्पादितत्वात् । ‘तं’ क्रतुरूपं मग्निं ‘यद्’ यस्मात् कारणाद् देवा अस्तुवन्, ‘तस्मात्’ अग्निविषयस्तुतियुक्तत्वादयं क्रतुः ‘अग्निस्तोमः’—इत्येतन्नामकः । तन्नामयुक्तं क्रतुं परोक्षनाम्ना व्याहर्त्तुं मकारतकारयोः षकारटकारावादिष्य ‘अग्निष्टोमः’—इति वैदिका आचक्षते । वर्णान्तरेण व्यवहितत्वात् शीघ्रप्रतीतिरहितं नाम परोक्षमित्यच्यते । यस्मात्लोके ‘देवाः’ पूज्या आचार्यादयः परोक्षनामप्रिया एव, तस्मात् क्रतोरपि तदुक्तम् ॥

नामान्तरस्य निर्वचनं दर्शयति— “तं यच्चतुष्टया देवाश्चतुर्भिस्तोमैरस्तुवंस्तस्माच्चतुस्तोमस्तं चतुस्तोमं सन्तं चतुष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण ; परोक्षप्रिया इव हि देवाः”—इति । ‘चतुष्टयाः’ चतुर्विधाः,—वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवाश्चेति । स्तोमाश्च त्रिहत्पञ्चदश सप्तदश एकविंश इत्येवं चत्वारः । चतुष्टोमनामनिर्वचनं पूर्ववद्योजनीयम् ॥

ज्योतिष्टोमनामनिर्वचनं * दर्शयति— “अथ यदेन मूर्ध्वं सन्तं ज्योतिर्भूतं मस्तुवंस्तस्माज्ज्योतिस्तोमस्तं ज्योतिस्तोमं सन्तं ज्योतिष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण ; परोक्षप्रिया इव हि देवाः”—इति । ‘अथ’ नामद्वयकथनानन्तरं, तृतीयं नाम कथ्यत इति शेषः । अथ मग्निर्भूमि मारभ्य द्युलोकपर्यन्तं मूर्ध्वावस्थितः,

* “नामान्तरनिर्वचनं” घ, च ।

तथा प्रकाशमानत्वात् ज्योतिर्भूतः । तं तादृशं देवा असुवन् ;
'तस्माद् ज्योतिस्तोमः' ज्योतिषः 'स्तोमः' स्तुतिः यस्मिन् क्रतौ, स
क्रतुर्ज्योतिस्तोमः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

नामनिर्वचनेन प्रथस्य पुनरप्याद्यन्तराहित्येन प्रशंसति—
“स वा एषो ऽपूर्वो ऽनपरो यज्ञक्रतुर्यथा रथचक्र मनन्त मेवं
यदग्निष्टोमस्तस्य यथैव प्रायणं तयोदयनम्”—इति । 'सः एषः'
अग्निष्टोमः पूर्वापररहितः,—'पूर्वः' आदिः, 'अपरः' अन्तः, आद्य-
न्तररहितो यज्ञक्रतुः । यथा लोके 'रथचक्र मनन्त' पुनः पुनः परि-
वर्तमानस्य रथचक्रस्य अय मादिरय मन्त इति विभागः कर्त्तुं न
शक्यते, तस्मादिदं मन्तरहितम् (आदिरहितस्याप्येतदुपलक्षणम्),
एवं क्रतुरपि । ननु प्रायणीयेष्टिरादिः, उदयनीयेष्टिरन्त इति
चेत्, मैवम् ;— योऽग्निष्टोमोऽस्ति, तस्य यादृशं प्रायणीयं कर्म,
तादृशं मेवोदयनीयं कर्म ; तयोर्यागधर्मसाम्यात् * । अतो विवेक्तु
मशक्यत्वादाद्यन्तररहितः क्रतुः ॥

उक्तं मयं मन्त्रोदाहरणेन दृढयति— “तद्देवाभि यज्ञगाथा
गीयते,—यदस्य पूर्वं अपरं तदस्य यदस्यापरं तदस्य पूर्वम्, अहेरिव
सर्पणं शाकलस्य न वि जानन्ति यतरस्यरस्तादिति”—इति । सर्वे-
रपि सुभाषितत्वेन गीयत इति 'गाथा' ; यज्ञविषया गाथा ।
'तत्' तस्मिन्नग्निष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोरेकविधत्वे†
काचिद्देवा 'यज्ञगाथा' 'अभि गीयते' ‡ सर्वतः पठ्यते । यदस्ये-
त्यादि गाथा । 'अस्य' अग्निष्टोमस्य यत् 'पूर्वम्' उपक्रमरूपं
कर्मास्ति, तद्देवास्य 'अपरं' समाप्तिरूपं कर्म ; 'यद्' यद्देवास्य

* “तयोः समानधर्मकत्वान्” ग ।

† “रेकविषये” ग ।

‡ “अभिर्गोधिते” ग ।

‘अपरं’ समाप्तिरूपम्, ‘तद्’ तदेवास्व ‘पूर्वम्’ उपक्रमरूपम्। आदित्यः प्रायणीयश्चरुदित्य उदयनीयश्चेति द्रव्यदेवतयोरुभयत्रैकविधत्वात् तयोरेकत्वोपचारः। आद्यन्तयोरपरिज्ञाने पूर्वं ब्राह्मणे रथचक्र-दृष्टान्तो दर्शितः; मन्त्रे त्वन्यो दृष्टान्त उच्यते। ‘शाकल’-शब्दः सर्पविशेषवाची। शाकलनाम्नः ‘अहेः’ सर्पविशेषस्य यथा ‘सर्पणं’ गमनम्, तथैवाय मग्निष्टोमः। स तु सर्पणकाले सुखेन पुच्छं दंशनं कृत्वा बलयाकारो भवति, तत्र किं सुखं किं वा पुच्छं मिति न ज्ञायते; एव मत्वाप्यदितिदेवताकस्य चरोः साम्ये सति प्रायणीयोदयनीययोः ‘यतरत्’ कर्म ‘परस्तात्’ पञ्चाहावि, यतरञ्च पूर्वभावीति किं अपि न विजानन्ति ॥

अस्या गाथायास्तात्पर्यं महिष्य दर्शयति— “यथा श्लोकास्य प्रायणं सैव मुदयनं मसदिति”—इति। ‘अस्य’ अग्निष्टोमस्य प्रायणं प्रारम्भो यादृशः, एवम् ‘उदयनं’ समाप्तिः ‘असत्’ अस्ति, भवतीत्यर्थः ॥

अत्र कश्चिदाक्षेपं मुद्गावयति— “तदाद्ध्यत् त्रिहत्यायणं मेकविंशं मुदयनं, केन ते समे इति ?”—इति। पूर्वोदाहृतस्त्रिहत् स्तोमः प्रातस्सवनादौ प्रयोज्यत्वात् ‘प्रायणम्’ उपक्रमरूपम्, एकविंशस्तोमस्तृतीयसवनान्ते प्रयोज्यत्वात् ‘उदयनं’ समाप्तिरूपम्। ‘केन’ कारणेन ‘ते’ प्रायणीदयने ‘समे’ भवेता मित्याक्षेपः ॥

तत्र परिहारं दर्शयति— “यो वा एकविंशस्त्रिहद्वै सोऽयो यदुर्भा लृची लृचिनाविति ब्रूयान्तेनेति”—इति। योऽयं मेकविंशस्तोमोऽस्ति, स एव त्रिहद्वगन्तव्यः; स्तोमत्वाकारेण तयोरेकविधत्वात्। ‘अयो’ अपि च ‘यत्’ यस्मात्कारणात् स्तोमइयाश्चयभूतौ ‘उर्भा लृची’, ‘लृचिनी’ लृचित्वधर्मयुक्तौ। तत्र त्रिहत्-स्तोमा-

अथ "उपास्मै गायता नरः"-इतिसूक्तस्य (उ० आ० १.१.१.)
 ढचत्वधर्मः प्रसिद्ध एव, एकविंशस्तोमात्रयस्य "यज्ञा यज्ञा वो
 अन्नये"-इतिसूक्तस्य (उ० आ० १.१.२०.) प्रगाथत्वाद् यद्यपि
 तस्मिन् हे एव ऋचावान्नायेते, तथापि स्तोत्रकाले प्रग्रथनेन
 पादानावर्त्य ढचत्वं सम्पाद्यते; 'तेन' ढचत्वधर्मोपेतत्वकारणेन
 द्वयोः स्तोमयोरेकविधत्वमित्युत्तरं ब्रूयात् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (४३) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

यो वा एष तपत्येषोऽग्निष्टोम एष साङ्गस्तं
 सहैवाङ्गा संस्थापयेयुः साङ्गो वै नाम तेनासन्त्वर-
 माणाश्चरेयुर्यथैव प्रातस्सवनं एवं माध्यन्दिन एवं
 तृतीयसवन एव मु ह यजमानोऽप्रमायुको भवति
 यद् वा इदं पूर्वयोः सवनयोरसन्त्वरमाणाश्चरन्ति
 तस्माद्देदं प्राच्यो ग्रामता बहुलाविष्टा अथ यद्देदं
 तृतीयसवने सन्त्वरमाणाश्चरन्ति तस्माद्देदं प्रत्यञ्चि
 दीर्घारण्यानि भवन्ति तथाह यजमानः प्रमायुको
 भवति तेनासन्त्वरमाणाश्चरेयुर्यथैव प्रातस्सवनं एवं
 माध्यन्दिन एवं तृतीयसवनं एव मु ह यजमानो

ऽप्रमायुको भवति' स एत मेव शस्त्रेणानुषर्यावर्त्तत'
 यदा वा एष प्रातरुदेत्यथ मन्द्रं तपति' तस्मान्म-
 न्द्रया वाचा प्रातरुसवने शंसिदथ यदाभ्येत्यथ बली-
 यस्तपति' तस्माद्बलीयस्या वाचा मध्यन्दिने शंसिदथ
 यदाभितरा मेत्यथ बलिष्ठतमं तपति' तस्माद्बलिष्ठ-
 तमया वाचा तृतीयसवने शंसे' देवं शंसिद्यदि वाच
 ईशीत' वाग्धि शस्त्रं' यथा तु वाचोत्तरोत्तरिण्यो-
 त्थहेतु भ्रमापनाय' तथा प्रतिपद्येतैतत्सुशस्ततम मिव
 भवति' स वा एष न कदाचनास्त मेति नोदेति' तं
 यदस्त मेतीति मन्यन्ते' ऽङ्ग एव तदन्त मिच्वा-
 थात्मानं विपर्यस्यते' रात्री मेवावस्तात्कुरुते' ऽहः पर-
 स्तादथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते' रात्रेरेव तदन्त
 मिच्वाथात्मानं विपर्यस्यते' ऽहरेवावस्तात्कुरुते' रात्री
 परस्तात्' स वा एष न कदाचन निम्नोचति' न ह
 वै कदाचन निम्नोचत्येतस्य ह सायुज्यं सरूपतां
 सलोकता मश्रुते य एवं वेद य एवं वेद ॥ ६ (४४) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

पुनरादित्यभाष्येन प्रशंसति — “यो वा एष तपत्येषोऽग्नि-
 ष्टोम एष साङ्गस्तं सहेवाङ्गा संस्थापयेयुः ; साङ्गो वै नाम”-
 इति । य एव प्रसिद्धः ‘एषः’ अस्मत्प्रत्ययस्य आदित्यः तपति, ‘एषो-

ऽग्निष्टोमः'; तद्योरादित्याग्निष्टोमयोः सदृशत्वात् । अयं साध्य-
मिति, तदुच्यते— 'एषः' अग्निष्टोमः आदित्यवत् 'साङ्गः', यथा
आदित्यो ऽङ्गा सह वर्त्तते, तथा; 'तम्' अग्निष्टोम अपि एवै-
नाङ्गा सहैव 'संस्थापयेयुः' समापयेयुः । तस्मादादित्यस्यैव
'साङ्गः'—इति क्रतोर्नाम सम्पन्नम् ॥

इदानीं मग्निष्टोमानुष्ठाने त्वरां निषेधति—“तेनासन्त्वरमाणा-
श्चरेयुर्यथैव प्रातस्सवन एवं माध्यन्दिन एवं तृतीयसवन एव
मु ह यजमानो ऽप्रमायुको भवति”—इति । यस्मादेक महः
साकल्येनानुष्ठानाय पर्याप्तम्, 'तेन' कारणेन सर्वे ऽप्यृत्विजः
'असन्त्वरमाणाः' त्वरा मकुर्वन्त उत्तरोत्तरानुष्ठेयं सम्यक् पर्या-
लोचयन्तः 'चरेयुः' अनुतिष्ठेयुः । यथैव प्रातस्सवने मध्यरात्रापूर्वं
मारभ्य मध्याह्नात् पूर्वकालस्यानुष्ठानाय पर्याप्तताभास्ति त्वरा,
एव सुत्तरयोरपि सवनयोः । 'एव मु ह' अनेनैव प्रकारेण शनै-
रनुष्ठाने सति बुद्धिसमाधानेनाङ्गलोपाभावाद्यजमानः 'अप्रमायुकः'
अपमृत्युरहितो भवति ॥ विपक्षे बाधं दर्शयति— “यत्र वा इदं
पूर्वयोः सवनयोरसन्त्वरमाणाश्चरन्ति, तस्माद्देदं प्राच्यो ग्रामता
बहुलाविष्टा, अथ यद्देदं तृतीयसवने सन्त्वरमाणाश्चरन्ति, तस्माद्देदं
प्रत्यङ्घ्रि दोर्घारण्यानि भवन्ति; तथा ह यजमानः प्रमायुको
भवति”—इति । 'यत्र वै' यदि प्रथमद्वितीययोः सवनयोः काल-
सङ्कोचाभावात् असन्त्वरमाणाः 'इदं' कर्म 'चरन्ति' अनुतिष्ठेयुः,
तदानीं 'तस्माद्' तस्मादेवाङ्गलोपाभावात् कारणादिदं दृश्यते ।
किं मिद मिति, तदुच्यते— 'प्राच्यो ग्रामताः' पूर्वदिक्कर्त्तृभिर्नो
ग्रामसमूहाः 'बहुलाविष्टाः' बहुभिर्जनैः सम्पूर्णा भवन्ति । 'अथ'
तद्विपर्ययेण 'यत्र' यदि तृतीयसवने कालसङ्कोच मस्यस्य 'सन्त्वर-

माणाः' अतित्वरया युक्ताः 'इदं' कर्म 'चरन्ति' अनुतिष्ठन्ति, तदानीं तस्मादङ्गवैकल्यसम्भवादेवेदं लोके दृश्यते,— 'प्रत्यक्षि' पश्चिमदिग्बर्त्तानि 'दीर्घारण्यानि' जनशून्यानि भवन्ति । 'तथा ह' तादृशेन सम्भाविताङ्गवैकल्ययुक्तेनानुष्ठानेन यजमानः 'प्रमायुको भवति' अपमृत्युना म्रियत इत्यर्थः ॥ विपक्षे बाधक मुक्ता स्वपक्षं निगमयति— "तेनासन्त्वरमाणाश्चरेयुर्यथैव प्रातस्सवन एवं माध्यन्दिन एवं तृतीयसवन एव मु ह यजमानो ऽप्रमायुको भवति"—इति ॥

अथ त्रिषु मवनेषु शस्त्रस्योत्तरोत्तरं ध्वन्याधिक्यं विधत्ते— "स एत मेव शस्त्रेष्वानु पर्यावर्त्तेत ; यदा वा एष प्रातरुदेत्यथ मन्द्रं तपति, तस्मात्सन्द्रया वाचा प्रातस्सवने शंसेदथ यदाभ्येत्यथ बलीयस्तपति, तस्माद्बलीयस्या वाचा मध्यन्दिने शंसेदथ यदाभितरा मेत्यथ बलिष्ठतमं तपति ; तस्माद्बलिष्ठतमया वाचा तृतीयसवने शंसेदेवं शंसेद्यदि वाच ईशीत ; वाग्धि शस्त्रं ; यथा तु वाचोत्तरोत्तरिण्योक्तहेतु समापनाय, तथा प्रतिपद्येतैतत्सुशस्ततम मिव भवति"—इति । 'सः' होता 'एत मेव' आदित्य मनुसृत्य 'शस्त्रेष्वानु पर्यावर्त्तेत' यथायथादित्य उत्तरोत्तराधिक्येन तपति, तथातथैवोत्तरोत्तरध्वन्याधिक्येन होता शंसेत् । "यदा वै"—इत्यादिना तदेव स्पष्टीक्रियते । यस्मिन्नेव काले 'एषः' आदित्यः 'प्रातरुदेति' प्रातःकाल मभिव्यञ्जयितु मुदिधात्, 'अथ' तदानीं 'मन्द्रम्' अल्पं यथा भवति तथा तपति ; तस्मादादित्य मनुवर्त्तमानो होता प्रातस्सवने 'सन्द्रया' स्वल्पध्वन्युपेतया वाचा शंसेत् । 'अथ' प्रातःकालाद्गृहे सूर्यो ऽः 'यदाभ्येति' मध्याह्नकालं निष्पादयितु माभिमुस्थेनोर्द्धं गच्छति, 'अथ' तदानीं सूर्यो 'बलीयः' प्रबलं यथा भवति तथा तपति ; तस्माद्दोतापि 'बलीयस्या' प्रबलध्वनियुक्तया

वाचा माध्यन्दिने सवने शंसेत् । 'अथ' मध्याह्नादूर्ध्वं यदा सूर्यः
 'अभितरा मेति' पश्चिमाभिमुखानां पुरुषाणा मत्यन्त माभि-
 मुखेन गच्छति, 'अथ' इदानीं मादित्यो 'बलिष्ठतमं तपति'
 मध्याह्नापादपि अत्यन्तप्रबलस्तापो भवति ; भूमौ दिक्षु चीप्यात्व-
 बाहुल्यात् । तस्मात्तदानीं होता माध्यन्दिनसवनध्वनेरप्यधिक-
 ध्वनियुक्तया वाचा तृतीयसवने शंसेत् । यद्ययं होता वाक्कः
 'ईशीत' ईश्वरो भवेत्,— तस्य वाक् यदि श्लेषादिदोषेषु ध्वने-
 र्मान्दं न प्राप्नुयात्, तदानीं येन ध्वनिना तृतीयसवने प्रारम्भः
 कृतः, 'एवं' तेनैव ध्वनिना शंसेत् । किमर्थं ध्वन्याधिक्य मिति,
 तदुच्यते— यस्माद् 'वागेव शस्त्रं' वाङ्निष्पाद्यत्वात् । तस्माद्
 'यथा तु' यादृशध्वनियुक्तयैव वाचा 'उत्तरोत्तरिण्या' उत्तरोत्त-
 राभिवृद्धिभाजा 'समापनायोक्तहेतु' समापयितुं सुक्ताहवान् भवेत्,
 'तथा' तथात्रिधध्वन्युपेतया वाचा शस्त्रं 'प्रतिपद्येत' प्रारभेत,—
 न तु श्रान्था नीचध्वनिर्भवेत् । तदेतदुक्तस्योपेतं शस्त्रं 'सुशस्त-
 तम मिव भवति' श्रुतिवैकल्यराहित्येनात्यन्तं शस्त मेव भवति ॥

ननु तृतीयसवने त्वरा मन्तरेण शनैः शंसेदिति पूर्वोक्तम्,
 तथा सति कालस्याल्पत्वेन समापनात् प्रागेव सूर्योऽस्त मियात् ?
 इत्याशङ्क्य वस्तुतोऽस्तमयाभावान्नास्ति दोष इत्यभिप्रेत्याह— "स
 वा एष न कदाचनास्त मेति नोदेति"—इति । 'अस्तमयः' सूर्य-
 स्वरूपनाशः, 'उदयः' सूर्योत्पत्तिः ; न हि सूर्यस्य कदाचिदपि
 स्वरूपनाशोत्पत्ती विद्येते ॥

कथं तर्हि जनानां सूर्यास्तमयव्यवहारः ? इत्याशङ्क्याह—
 "तं यदस्त मेतीति मन्यन्ते, ऽह एव तदन्त मित्वाथात्मानं विपर्य-
 स्यते,—रात्री मेवावस्तात्कुरुते ऽहः परस्तात्"—इति । 'यत्' यदा

प्राणिनः सूर्योदयादूर्ध्वं यामचतुष्टयानन्तरं सूर्यो ऽस्त मेतीति 'तं' सूर्यं मस्तमितं मन्यन्ते, 'तत्' तदानीं सूर्यः तद्याणियुक्ते देशे प्रकाशरूपस्याह एव * 'अन्त मित्त्वा' समाप्तिं प्राप्य 'अथ' अनन्तरं स्वात्मानं 'विपर्यस्यते' विपर्यस्तं करोति । कथं विपर्यस्यति इति, तदुच्यते—'अवस्तात्' अतीते देशे रात्रि मेव कुरुते, 'परस्तात्' आगामिनि देशे ऽहः कुरुते । अथ मर्थः । मेरोः प्रदक्षिणं कुर्वन्नादित्यो यद्देशवासिनां प्राणिनां दृष्टिपथ भागच्छति, तद्देशवासिभिरयं मुदेतीति व्यवह्रियते ; यद्देशवासिनां दृष्टिपथ मतिक्रम्य सूर्ये गते मति सूर्योऽस्त मेतीति तद्देशवासिभिर्व्यवह्रियते ; अतस्तस्मिन् देशे रात्रिर्भवति, आदित्येन गन्तव्ये देशान्तरे तद्देशवासिभिः प्राणिभिः सूर्यस्य दृष्टत्वादहर्भवति । एवं च सति सूर्यस्य विनाशरूपोऽस्तमयः कदाचिदपि नास्तीति सिद्धम् ॥

अनेनैव न्यायेन सूर्यस्य स्वरूपोत्पत्तिलक्षणोदयाभावं दर्शयति— "अथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्त मित्त्वायात्मानं विपर्यस्यते ; ऽहरेवावस्तात् कुरुते रात्रीं परस्तात्"—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

परमार्थतो ऽस्तमयस्याभावं दर्शयति— "स वा एष न कदाचन निम्नोचति"—इति । निम्नोचन मस्तमयः । एतस्योपलक्षणत्वात् कदाचिदुदेतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

वेदनं प्रशंसति— "न ह वै कदाचन निम्नोचत्येतस्य ह सायुज्यं सरूपतां सलोकता मश्रुते य एवं वेद य एवं वेद"—इति । वेदितुरस्तमयाभावो नामापमृत्युराहित्यम् ; इह जन्मनि तादृशो भूत्वा पश्चादेतस्यादित्यस्य सहवास-समानरूपत्व-समानलोकत्वानि

* "प्रकाशयुक्तस्याह एव" च, च ।

प्राप्नोति । न च सहवासेनैव समानलोकत्वं सिद्धयतीति वाच्यम् ;
कदाचिदपि स्नेच्छया पृथगवस्थानेऽपि तस्योक्तभ्रंशो नास्तीति विव-
क्षया समानलोकत्वमुच्यते ॥ अभ्यासोऽध्यायसमाख्यर्थः ॥ ६(४४) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ (४४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।

पुनर्थाचतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायाः चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ यज्ञो वै देवेभ्यो ऽन्नाद्य मुदक्रामत्' ते
देवा अब्रुवन्' यज्ञो वै नो ऽन्नाद्य मुदक्रमीदन्विमं यज्ञ
मन्न मन्विच्छामेति' ते ऽब्रुवन् कथ मन्विच्छामेति
ब्राह्मणेन च हृन्दोभिश्चेत्यब्रुवंस्ते ब्राह्मणं हृन्दोभि-
रदीक्षयंस्तस्यान्तं यज्ञ मतन्वतापि पत्नीः समयाजयं-
स्तस्माद्वाप्येतर्हि दीक्षणीयाया मिष्टावान्त मेव यज्ञं
तन्वते' ऽपि पत्नीः सं याजयन्ति' त मनुन्याय मन्व-
वायंस्ते प्रायणीय मतन्वत' तं प्रायणीयेन नेदीयो
ऽग्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त' तच्छंयवन्त मकुर्वं-
स्तस्माद्वाप्येतर्हि प्रायणीयं शंयन्त मेव भवति' त
मनुन्याय मन्ववायंस्त आतिथ्य मतन्वत' त
मातिथ्येन नेदीयो ऽग्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त'
तदिळान्त मकुर्वंस्तस्माद्वाप्येतर्हि आतिथ्य मिळान्त मेव
भवति' त मनुन्याय मन्ववायंस्त' उपसदो ऽतन्वत'
त मुपसद्भिर्नेदीयो ऽग्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त'
ते तिस्रः सामिधेनीरनूच्य' तिस्रो देवता अयजंस्त-

आज्ञापेत्तद्धुपसत्सु तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य
 तिस्रो देवता यजन्ति त मनुन्याय मन्ववायंस्त
 उपवसथ मतनूत त मुपवसथ्येऽहन्यापुवंस्त माप्नुवन्तं
 यज्ञ मतन्वतापि पत्नीः समयाजयंस्तस्माज्ञापेत्त-
 द्हुपवसथ आन्त मेव यज्ञं तन्वतेऽपि पत्नीः सं याज-
 यन्ति तस्मादेतेषु पूर्वेषु कर्मसु शनैस्तरां शनैस्तरा
 मिवानुब्रूयादनूत्मार मिव हि ते त मायंस्तस्मादुपव-
 सथे यावत्या वाचा कामयीत तावत्यानुब्रूयादाप्नो हि
 स तर्हि भवतीति त माप्नुवन्तिष्ठस्व नोऽन्नाद्या-
 येति स नेत्यब्रवीत्कथं वस्तिष्ठेयेति तानीक्षतव
 त मब्रुवन् ब्राह्मणेन च नृच्छन्दोभिश्च सयुग् भूत्वा-
 न्नाद्याय तिष्ठस्वेति तथेति तस्माज्ञापेत्तर्हि यज्ञः
 सयुग् भूत्वा देवेभ्यो हव्यं वहति ब्राह्मणेन च
 छन्दोभिश्च ॥ १ (४५) ॥

अग्निष्टोमः सर्वयज्ञकर्तॄणां यानित्वेनास्तूयत प्राक् परस्य ।

देवैः स्तोमैः संस्तुतो यद्यतुर्भिर्वाचां मन्द्रैर्मध्यमैरुत्तमैश्च ॥

अथेष्टिसंस्थादिकं वक्तव्यम् ; तत्र दीक्षणीयेष्टेः संस्था माख्या-
 यिकाया दर्शयति— “यज्ञो वै देवेभ्योऽन्नाद्य मुदक्रामत्, ते देवा
 अब्रुवन्,—यज्ञो वै नोऽन्नाद्य मुदक्रमोदन्विमं यज्ञ मन्न मन्विच्छा-
 मेति ; तेऽब्रुवन् कथं मन्विच्छामेति ; ब्राह्मणेन च छन्दोभिश्चेत्य-

ब्रुवंसे ब्राह्मणं छन्दोभिरदीक्षयंस्तस्यान्तं यज्ञमतन्वतापि पत्नीः
समयाजयंस्तस्मादाप्येतर्हि दीक्षणीयाया मिष्टावान्त मेव यज्ञं
तन्वते, ऽपि पत्नीः सं याजयन्ति ; त मनुन्याय मन्ववायन्”-
इति । पुरा कदाचिद् ‘यज्ञः’ ज्योतिष्टोमाख्यः केनापि निमित्तेना-
परक्तः सन् ‘देवेभ्यः’ सकाशात् ‘उदक्रामत्’ निष्क्रान्तवान् । तन्नि-
वृत्क्रान्ते तत्स्वरूपम् ‘अन्नाद्यम्’ अप्युदक्रामत् । ततो देवाः पर-
स्पर मिदं ब्रुवन्,—यदेतदुभय मस्मदीय मुदक्रमीत्, तदेतदुभयं
सर्वत्र ‘अन्विच्छाम’ अन्वेषणं कारवाम । तत्र कथं अन्वेषणं मित्यु-
पायं विचार्य, ऋत्विग्यजमानरूपं ब्राह्मणम्, गायत्र्यादि-
च्छन्दांसि च तदन्वेष्टयोपायत्वेन निश्चित्य, तैश्छन्दोभिः ‘ब्राह्मणं’
यजमानम् ‘अदीक्षयन्’ दीक्षणीयेष्ट्या संस्तवन्तः । ‘तस्य’ ब्राह्म-
णस्य ‘यज्ञं’ दीक्षणीयेष्टिरूपम् ‘आन्तं’ समाप्तिपर्यन्तम् ‘अतन्वत’
विस्तारितवन्तः । तं यज्ञं मनुष्ठाय ‘पत्नीः’ तन्नामिका देवता
अपि * ‘समयाजयन्’ पत्नीसंयाजानुष्ठानं अपि कृतवन्त इत्यर्थः ।
यस्मादेवं देवैः कृतम्, तस्मादेव कारणादिदानीं मपि दीक्षणीयाया
मिष्टौ चोदकप्राप्तं यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं मनुतिष्ठन्ति । उत्तरकाली-
नाङ्गव्यावृत्त्यर्थं पत्नीसंयाजग्रहणम् । पत्नीसंयाजैरेव समाप्ति-
वित्यभिप्रेत्य ‘आन्तम्’-इत्युक्तम् । ‘तं’ देवैः कृतम् ‘अनुन्यायं’
अनुक्रमगतं मनुष्ठानम्, ‘अनु’ पञ्चाङ्गानुष्ठाः अपि ‘आयन्’ अव-
गतवन्तः, अनुष्ठितवन्त इत्यर्थः । ‘त मनुन्यायम्’-इति वाक्यं
मुत्तरशेषत्वेन वा योज्यम् ॥

दीक्षणीयेष्टेः पत्नीसंयाजेषु समाप्तिं दर्शयित्वा प्रायश्चीयेष्टेः
ब्रुवाके समाप्तिं दर्शयति—“ते प्रायश्चीय मतन्वत, तं प्रायश्चीयेन

नेदीयोऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त, तच्छंयुन्त मकुर्वंस्तस्माद्वाप्येतर्हि प्रायणीयं शंयुन्त मेव भवति, त मनुन्याय मन्ववायन्”-इति । ‘ते’ देवाः प्रायणीयाख्यं कर्मानुष्ठितवन्तः । ‘प्रायणीयेन’ कर्मणा ‘तं’ पूर्वोक्तं दीक्षणीयेष्टिरूपं ज्योतिष्टोमरूपं वा यज्ञं ‘नेदीयः’ अत्यन्तसमीपे यथा भवति तथैव ‘अन्वगच्छन्’ अनुष्ठितवन्तः । दीक्षणीयेष्टेरुर्द्धं चिरं व्यवधानं मकृत्वा प्रायणीयं अनुष्ठितवन्त इत्यर्थः । ‘ते’ देवाः ‘कर्मभिः’ प्रायणीयाङ्गरूपैः ‘समत्वरन्त’ सम्यक् त्वरां कृतवन्तः । दीक्षणीयेष्टिवत्पत्नीसंयाजपर्यन्तं नान्वतिष्ठन्, किन्तु त्वरां कृत्वा पत्नीसंयाजेभ्यः पूर्वं मेव शंयुवाकपर्यन्तं कृत्वोपरताः । तस्माद्धेत्यादि पूर्ववत् ॥

अथातिथ्येष्टेरन्तं दर्शयति--“त आतिथ्यं मतन्वत ; त आतिथ्येन नेदीयोऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त ; तदिळान्तं मकुर्वंस्तस्माद्वाप्येतर्ह्यातिथ्यं मिळान्तं मेव भवति, त मनुन्याय मन्ववायन्”-इति । अनुयाजेभ्यः पूर्वं यदिङोपह्वानं, तदन्तं मेवातिथ्येष्टिरूपं कर्म कृत्वोपरताः । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अथोपसत्सु अनुष्ठेयं दर्शयति--“त उपसदोऽतन्वत ; त मुपसद्भिर्नेदीयोऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त ; ते तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता अयजंस्तस्माद्वाप्येतर्ह्युपसत्सु तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता यजन्ति, त मनुन्याय मन्ववायन्”-इति । तिस्रः सामिधेन्य आश्वलायनेन दर्शिताः--“उपसद्याय मीळदुष इति तिस्र एकेकां त्रिरनवानन्ताः सामिधेन्यः”-इति (श्री० ४. ८. ५.) । अम्बिः सोमो विष्णुश्चेत्येतास्तिस्रो देवताः । अष्ट मन्वत् ॥

अथाग्नीषोमीयपशावनुष्ठेयं दर्शयति--“त उपवसथ मतन्वत ; त मुपवसथेऽह्न्याप्रुवंस्त माघान्तं यज्ञं मतन्वतापि पत्नीः समया-

जयंस्तस्मादाप्येतर्ह्युपवसथ आन्त मेव यज्ञं तन्वते ऽपि पत्नीः सं
याजयन्ति”-इति । उपवसथशब्देन सोमयागसमीपवासित्वात्
पूर्वस्निग्धहनि अनुष्ठेयान्नीषोमीयपशुर्विवक्षितः । ‘तं पशुं देवा
‘उपवसथ्येऽहनि’ सोमयागदिनात् पूर्वदुः ‘प्राप्नुवन्’ प्राप्तवन्तः
‘यज्ञं’ समाप्तिपर्यन्तं मन्त्रतिष्ठन् ; पत्नीसंयाजानप्यन्वतिष्ठन् ।
दोक्तयेष्टिवत्पत्नीसंयाजान्तत्वं मेव द्रष्टव्यम् । स्पष्टं मन्यत् ॥

उक्तास्त्रिष्टिषु होतुरनुवचनस्य मन्द्रस्वरं विधत्ते — “तस्मा-
देतेषु पूर्वेषु कर्मसु शनैस्तरां शनैस्तरा मिवानुब्रूयात्”-इति ।
यस्मादग्नीषोमीयात् पूर्वभावित्वेन उपक्रमरूपा दीक्षणीयादयः,
‘तस्मात्’ ‘एतेषु पूर्वेषु’ दीक्षणीयादुपसदन्तेषु कर्मसु ‘शनैस्तरा
मिव’ अत्यन्तनौचस्वरेणैव होतानुब्रूयात् ॥

अग्नीषोमीये पशौ होतुरनुवचनध्वनेरिच्छानुसारित्वं विधत्ते
— “अनन्तार मिव हि ते त मायंस्तस्मादुपवसथे यावत्या वाचा
कामयोत, तावत्यानुब्रूयादाप्तो हि स तर्हि भवतीति”-इति ।
‘अनन्तारम्’ उच्यते उत्तरभावी सार उत्सारः, त मनुसृत्यानुसृत्येति
तस्यार्थः । दीक्षणीयेष्टेः सारभूता प्रायणीयेष्टिः ; तदपेक्षया सोम-
यागस्य समीपवर्तित्वात् । एव मातिथ्यादिषु द्रष्टव्यम् । ईदृश
मन्त्रोत्तरसार मनुसृत्य ‘ते’ देवाः ‘तं’ सोमयागम् ‘आयन्’ प्राप्त-
वन्तः । तस्मादत्यन्तसारे ‘उपवसथे’ ऽग्नीषोमीये पशौ होता
‘यावत्या’ वाचा ‘कामयोत’ यावन्तं मुञ्चध्वनि मिच्छेत्, तावता
ध्वनिनानुवचनं कुर्यात् । ‘तर्हि’ तस्निग्धग्नीषोमीयपशुकाले ‘सः’
सोमयागः प्राप्तो भवतीति होतुरभिप्रायः । लोके ऽप्यभीष्टवस्तुनि
बन्धी वा चिरकालेन प्राप्ते सति हर्षव्योतनायोञ्चध्वनिना वार्त्तां
कुर्वन्ति, तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

देवानां यज्ञप्राप्तुरपाय मभिधाय अन्नाद्यप्राप्तुरपायं दर्शयति—
 “त मास्त्राब्रुवंस्तिष्ठस्व नो ऽन्नाद्यायेति ; स नेत्यब्रवीत्कथं वस्तिष्ठे-
 येति ; तानीक्षतैव ; त मब्रुवन्,—ब्राह्मणेन च नष्छन्दोभिश्च सयुग्
 भूत्वास्त्राद्याय तिष्ठस्वेति ; तथेति ; तस्माद्वाप्येतर्हि यज्ञः सयुग्
 भूत्वा देवेभ्यो हव्यं वहति, ब्राह्मणेन च छन्दोभिश्च”—इति । ‘ते’
 देवाः ‘तं’ ज्योतिष्टोमं यज्ञं प्राप्येद् मब्रुवन्,—हे यज्ञ ! ‘नः’ अस्मा-
 कम् अन्नाद्यभिद्वयं ‘तिष्ठस्व’ स्थितिं कुर्विति । ‘सः’ यज्ञस्तद्वाक्यं
 निराकरोत्,—मम निष्पादकं साधन मन्तरेण ‘वः’ युष्मदर्थं कथं
 स्थितः स्या मिति स्वाभिप्राय मब्रवीत् । तेष्वनुग्रहद्योतनाय ‘तान्’
 देवान् ‘ईक्षतैव’ पश्यन्नेवास्त, न तूपेक्षा मकरोत् । ततो देवा यज्ञ-
 स्थाभिप्रायं ज्ञात्वा ‘ते’ देवास्तं यज्ञं मिदं मब्रुवन्,—हे यज्ञ ! ‘नः’
 अस्मदर्थं त्वत्साधनेन ऋत्विग्यजमानरूपेण ब्राह्मणेन तप्तसम्पन्न-
 तैष्छन्दोभिश्च ‘सयुग् भूत्वा’ सहावस्थितो भूत्वा पश्चादन्नाद्याय
 ‘तिष्ठस्व’ अङ्गोक्त्विति । तथा यज्ञोऽप्यङ्गीचकार । यस्मादेवं
 तस्मादिदानीं मपि यज्ञो ब्राह्मणमन्त्रसहितो भूत्वा देवेभ्योऽन्नाद्य-
 रूपं हविर्वहति ॥ १ (४५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ (४५) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते जग्धं गीर्णं वान्तं तद्ध-
 तदेव जग्धं यदा ऽऽशंसमान मात्विज्यं कारयत उत

वा मे दद्यादुत वा मा वृणीतेति तद् तत्पराङ्गेव यथा
जग्धं न हैव तद्यजमानं भुनक्तथ हैतदेव गीर्णं
यद्विभ्यदात्त्रिज्यं कारयत उत वा मा न बाधेतीत
वा मे न यज्ञवेशसं कुर्यादिति तद् तत्पराङ्गेव यथा
गीर्णं न हैव तद्यजमानं भुनक्तथ हैतदेव वान्तं
यद्विभ्यस्यमान मात्त्रिज्यं कारयते यथा ह वा इदं
वान्ताग्मनुष्या बीभत्सन्त एव तस्माद् देवास्तद् तत्प-
राङ्गेव यथा वान्तं न हैव तद्यजमानं भुनक्ति स
एतेषां त्रयाणा माशान्नेयात्तं यद्येतेषां त्रयाणा मेकं
चिदकाय मभ्याभवेत्तस्यास्ति वामदेव्यस्य स्तोत्रे
प्रायश्चित्तिरिदं वा इदं वामदेव्यं यजमानलोको
ऽमृतलोकः स्वर्गी लोकस्तत् त्रिभिरक्षरैर्न्यूनं तस्य
स्तोत्र उपसृष्य वेधात्मानं विगृह्णीयात्पुरुष इति स
एतेषु लोकेष्वारमानं दधात्यस्मिन् यजमानलोके-
ऽस्मिन्नमृतलोके ऽस्मिन्स्वर्गे लोके स सर्वान् दुरिष्टि
मत्येत्यपि यदि समृद्धा इव ऋत्विजः स्युरिति ह
स्नाहाथ हैतज्जपेदेवेति ॥ २ (४६) ॥

दौक्षणीयादिष्वग्निषोमीयान्तेषु हेतुर्धनिविशेषं विधायान्ते
ब्राह्मणेनर्त्विजा यज्ञनिष्पत्तिरित्युक्तम् ; तत्र वर्ज्यब्राह्मणविशेषं
दर्शयितुं प्रसूति—‘तौषि ह वै यज्ञे क्रियन्ते,— जग्धं गीर्णं

वास्तम्”—इति । ‘जग्धं’ भक्षितावशिष्टं भोजनपात्रे स्थितम् ; ‘गौर्णम्’ उदरे प्रविष्टम् ; ‘वाक्त्वं’ सकृदुदरे प्रविश्य पुनर्निर्गतम् ; तान्येतानि ‘त्रीणि’ दुर्बुद्धिभिर्यज्ञे क्रियन्ते ; जग्धादिस्थानीयानि त्रीणि वर्ज्यानीत्यर्थः ॥

तत्र जग्धस्थानीयं दर्शयित्वा निषेधति—“तद्देव जग्धं,—यदा ऽऽशंसमान मार्त्विज्यं कारयत उत वा मे दद्यादुत वा मा वृणीतेति ; तद् तत्पराङ्मुखे यथा जग्धं ; न ह्येव तद्यजमानं भुनक्ति”—इति । कश्चिद्वाङ्मण आर्त्विज्यम् ‘आशंसते’ कामयते । केनाभिप्रायेणेति, तदुच्यते—आर्त्विज्यार्थं यज्ञशालां मयि गतं सति यजमानो ‘मे’ मद्यम् ‘उत वा दद्यात्’ किञ्चिद्दत्तं वा प्रयच्छेत्, ‘उत वा मा वृणीत’ अथवा मां प्रयोगाभिज्ञं दृष्ट्वा त्वं मार्त्विज्यं कुर्विति वृणीते ‘इति’ एवं धनार्जनलभ्यटः सन् अनुष्ठानतात्पर्यरहितो निरन्तरं मार्त्विज्यं कामयते, तादृशं कामयमानं पुरुषं यजमानं आर्त्विज्यं कारयत इति यदस्ति, तदेव ‘जग्धम्’,—यथा लोके ‘जग्धं’ पात्रस्थितं भक्षितावशिष्टं मुच्छिद्यत्वादितरैरसृष्टम्, तथा । ‘तत्र’ तस्मिन्नेव यागे ‘तत्’ धनलभ्यटं स्यात्विज्यं ‘पराङ्’ एवं निकृष्टं मेव ; ‘तत्’ तादृशं मार्त्विज्यं यजमानं ‘न भुनक्ति’ न पालयति, यज्ञो विकलो भवतीत्यर्थः ॥

गौर्णं मुदाहृत्य निषेधति—“अथ ह्येतदेव गौर्णं,—यद्विध्यदात्विज्यं कारयत उत वा मा न बाधेतीत वा मे न यज्ञवेशसं कुर्यादिति; तद् तत्पराङ्मुखे यथा गौर्णं; न ह्येव तद्यजमानं भुनक्ति”—इति । यजमानो यस्मिन् ग्रामे यजते, तत्र कश्चिद् ब्राह्मणो ‘ग्रामणीः’ प्रभुर्भूत्वा प्रयोगकौशलरहितो ऽवतिष्ठते, तं मार्त्विज्यं वर्जयितुं मयं यजमानो विभेति । केनाभिप्रायेणेति, तदुच्यते—अथ मत्प्रभुर्भूयिषेणं कृत्वा कालान्तरे मां बाधेत; अथवेदानी

मेव 'यज्ञवेशसं' यज्ञविघातं कुर्यात् । तदुभयं मा भूदित्यनेनाभि-
प्रायेण तस्माद्गीतिं प्राप्नुवन्मार्त्विज्यं तेन प्रभुणा कारयत इति
यदस्ति, तदेतद् 'गोर्णम्',—यथा लोके 'गोर्णम्' उदरस्थं पुनर्भोग-
योग्यं न भवति, तथा । 'तद्' तस्मिन् यागे तद्गीर्णं भीतिमात्र-
प्रयुक्तं मार्त्विज्यम् । 'पराडेव' निकृष्टं मेव । 'तत्' तादृशं प्रयोग-
कौशलरहितेन प्रभुणा कृतं मार्त्विज्यं यजमानं न पालयति ॥

वान्तं दर्शयित्वा निषेधति—“अथ हैतदेव वान्तं,—यदभि-
गस्यमानं मार्त्विज्यं कारयते ; यथा ह वा इदं वान्तामनुष्या
बोभक्षन्त, एवं तस्माद् देवास्तद् तत्पराडेव यथा वान्तं, न हैव
तद्यजमानं भुनक्ति”—इति । यः कश्चित् पुरुषः प्रयोगकुशलो-
ऽपि केनचित् पातित्यापवादेन सर्वैर्निन्द्यते, तादृशम् 'अभिगस्य-
मानं' यजमानं स्वकीयबन्धुत्वादिदाक्षिण्याभिमानेनापवादपरि-
हाराय मार्त्विज्यं कारयते इति यदस्ति, तदेतद् 'वान्तम्' । तत्रेदं
निदर्शनं मुच्यते,—यथा लोके मनुष्याः 'वान्ताद् बोभक्षेयुः' वान्तं
दृष्ट्वा कश्मलं मेतदिति निष्ठीवनं कुर्युः, एवं देवाः 'तस्माद्'
अभिगस्यमानकृतादार्त्विज्यात्सर्वे बोभक्षन्ते । ततो यथा लोके
वान्तं मिति निकृष्टम्, तथा तस्मिन् यज्ञे तदार्त्विज्यं निकृष्टम् ।
तच्च यजमानं सर्वथा न पालयति ॥

वर्धत्वेनोक्तं त्रिविधं मुपसंहरति—“स एतेषां त्रयाणां माशां
नेयात्”—इति । 'सः' यजमानः 'एतेषां' पूर्वोक्तानां धनलम्पट-
भयहेत्वभिगस्तानां त्रयाणां मार्त्विज्यार्थं मनस्यपेक्षा मपि न
कुर्यात् ॥

अथ प्रमादकृतस्य प्रायश्चित्तं दर्शयति—“तं यद्येतेषां त्रयाणां
मेकं चिदकामं मभ्याभवेत्तस्यास्ति वामदेव्यस्य स्तोत्रे प्रायश्चित्तिः”

-इति । यदि कदाचित् 'एतेषां' धनलम्पटादीनां त्रयाणां मध्ये
वर्त्तमानं तं पुरुषम् 'एकचित्' एक मपि 'अकामम्' अवृत्तिपूर्वम्
'अभ्याभवेत्' अभिलक्ष्यात्विज्यं भवेत्, तदानीं 'तस्य' वैकल्यस्य
प्रायश्चित्तिरस्ति । कुत्रास्तीति, तदुच्यते—'वामदेव्यस्य स्तोत्रे'
वामदेवमहर्षिणा दृष्टं साम वामदेव्यम्, "कया नश्चित् आ भुवत्"
-इत्येतस्या मृच्युत्यनम् † । तच्च माम लृचे गायन्त उद्गातारः
पृष्ठस्तोत्रमनुतिष्ठन्ति ‡ । तच्च कश्चित्प्रयोगविशेषः प्रायश्चित्तिः ॥

उक्तं साम प्रशंसति— "इदं वा इदं वामदेव्यं, यजमान-
लोको ऽमृतलोकः स्वर्गो लोकः"—इति । यजमानस्य लोको
'पृथिवी', 'अमृतलोकः' मुक्तिपदम्, 'स्वर्गः' देवलोकः । 'इदं वै'
उक्तलोकत्रयं भिदं सर्वसपीदं 'वामदेव्यं' "कया नश्चितः"— इत्यस्या
मृच्युत्यनं भिदं सप्तगानां प्रसिद्धं वामदेव्याख्यं साम (गे० गा०
५. १. २५.) ॥

तस्मिन् साम्नि कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तप्रकारं दर्शयति— "तत् त्रिभि
रक्षरैर्न्यूनं ; तस्य स्तोत्र उपसृष्य त्रेधात्मानं विगृह्णीयात् पुरुष
इति"—इति । 'तद्' वामदेव्यं साम 'त्रिभिरक्षरैर्न्यूनम्',— "कया
नश्चितः"—इत्यादिकस्तृचो गायत्रीच्छन्दः ; तस्य च छन्दसः
त्रिषु पादेषु प्रत्येक मष्टावक्षराणि अपेक्षितानि ; "अभीषु णः"—
इत्येतस्या मृचि यस्मात् प्रतिपादं समैवाक्षराणि, अतस्त्रिभिरक्षरै-
र्न्यूनत्वम् । 'तस्य' वामदेव्यसाम्नः सम्बन्धिनि स्तोत्रे 'उपसृष्य'

* "वामदेवाङ्घ्रिणी"—इति या० ४. २. ९ ।

† क० आ० २. २. ३. ५ ; गे० गा० ५. १. २५ ।

‡ उ० आ० १. १. १२. १--३ ; ऊ० गा० १. १. ५ । "यी वै सवस्य सङ्घेद सङ्घति
वामदेव्यं वै सायां सद्"—इत्यादीनि च तद्वाङ्मणवचनानि । ता० ब्रा० ४. ८. १० ।

समीपं प्रक्रम्य 'आत्मानं' स्ववाचकं 'पुरुषः'—इतिशब्दं 'त्रेधा विन्द-
होयात्' प्रत्यक्षरं विभज्य एकैकस्मिन् पादे प्रक्षिपेत् । तथा—
“अभी षु षः सखीनां पु, अविता जरितृणां रु, शतम्भवास्तु-
तिभिः षः”—इति प्रक्षिप्य गायेत् (उ०शा०१.१.१२.३.) ॥

उक्तप्रकारेणार्त्विज्ये वैकल्पपरिहारं दर्शयति— “स एतेषु
लोकेष्व्वात्मानं दधात्यस्मिन् यजमानलोके ऽस्मिन्नमृतलोके ऽस्मिन्
स्वर्गलोके स सर्वां दुरिष्टिं मत्येति”—इति । 'सः' कृतप्रायश्चित्तो
यजमानः 'एतेषु' लोकेष्व्वात्मानं स्थापयति । त एव तु लोका
अस्मिन्नित्यादिना स्पष्टीक्रियन्ते । 'सः' यजमानः सर्वां दुरिष्टिं
दोषोपेतं यज्ञम् 'अत्येति' अतिक्रामति ॥

एवं नैमित्तिक मन्त्ररत्नप्रक्षेपं विधाय नित्यप्रयोगेऽपि तं
विधत्ते— “अपि यदि समृद्धा इव ऋत्विजः स्युरिति ह स्माहाथ
हैतज्जपेदेवेति”—इति । होत्रादयः 'ऋत्विजः' यद्यपि 'समृद्धा
इव' धनलाम्पव्यादिपूर्वीक्तवैकल्परहिता एव स्युः, तथापि 'एतत्'
पुरुष इत्यक्षरत्रयं स्तोत्रे जपेदेवेत्यैतरेयो मुनिराह स्म ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ (४६) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

कृन्दांसि वै देवेभ्यो हव्य मूढा श्रान्तानि जघ-
नाहं यज्ञस्य तिष्ठन्ति यथाश्वो वाश्वतरो वोहिवां-

स्तिष्ठेदेवं तेभ्य एतं मैत्रावरुणं पशुपुरोळाश मनु-
 देविका हवीषि निर्वपेद् धात्रे पुरोळाशं द्वादश-
 कपालं यो धाता स वषट्कारो ऽनुभत्यै चरुं यानु-
 मंतिः सा गायत्री राकायै चरुं या राका सा
 चिष्टुप् सिनीवाल्मी चरुं या सिनीवाली सा जगती
 कुह्वै चरुं या कुहूः सानुष्टुवेतानि वाव सर्वाणि
 ऋन्दांसि* गायत्रं चैष्टुभं जागत मानुष्टुभं मन्वन्त्या-
 न्येतानि हि यज्ञे प्रतमा मिव क्रियन्त एतैर्ह वा
 षस्य ऋन्दोभिर्यजतः सर्वैश्छन्दोभिरिष्टं भवति य
 एवं वेदं तद्वै यदिद माहुः सुधायां ह वै वाजी
 सुहितो दधातीति ऋन्दांसि वै तत्सुधायां ह वा
 एनं ऋन्दांसि दधत्यननुध्याथिनं लोकं जयति य
 एवं वेदं तद्वैक आहुर्धातार मेव सर्वासां पुरस्तात्पुर-
 स्तादाज्येन परि यजत्तदासु सर्वासु मिथुनं दधा-
 तीति तदु वा आहुर्जामि वा एतद्यज्ञे क्रियते यत्र
 समानीभ्या मृग्भ्यां समानेऽहन्यजतीति यदि ह वा
 अपि बह्व्य इव जायाः पतिर्वाव तासां मिथुनं तद्य-
 दासां धातारं पुरस्ताद्यजति तदासु सर्वासु मिथुनं
 दधातीति नु देविकानाम् ॥ ३ (४७) ॥

* "ऋन्दांसि" ग, घ । एव मन्वन्त्ये व ।

पूर्वत्र यज्ञो ब्राह्मणेन छन्दोभिश्च सयुग् भूत्वा हव्यं वहती-
त्युक्तम् ; तत्र ब्राह्मणप्रयुक्तो वक्तव्यविशेषोऽभिहितः ; अथ छन्दः-
प्रयुक्तं विशेष माह— “छन्दांसि वै देवेभ्यो हव्यं मूढा आन्तानि
जघनार्हे यज्ञस्य तिष्ठन्ति, यथाश्वो वाश्वतरो वोहिवांस्तिष्ठेदेवं ;
तेभ्य एतं मैत्रावरुणं पशुपुरोडाशं मनु देविका हवीषि निर्वपेत्”-
इति । गायत्र्यादीनि छन्दांसि देवेभ्यो ‘हव्यं मूढा’ हव्यवहनं कृत्वा
अमं प्राथ्य यज्ञस्य ‘जघनार्हे’ पश्चिमभागे क्वचित्तूष्णीं तिष्ठन्ति ।
यथा लोके कश्चिदश्वो वा, गर्दभाश्वसाङ्घर्थेण जातः ‘अश्वतरः’ वा
‘उहिवान्’ भारवहनं कृतवान् (सन् *) दूरदेशे वहनेन आन्त-
स्तिष्ठेत्, एव मन्तानि छन्दांस्यपि ; ‘तेभ्यः’ आन्तेभ्यः अमपरि-
हारार्थं हवीषि निर्वपेत् ॥ ‘देविकाः’-इति तेषां हविर्विशे-
षाणां नाम । कस्मिन् काले निर्वपेत् इति, तदुच्यते— यज्ञस्यावसाने
योऽयं ‘पशुः’ अनुबन्धाख्यः, तस्य पशोः सम्बन्धी मित्रावरुण-
देवताको यः पुरोडाशः, तम् ‘अनु’ तस्मिन्ननुष्ठिते पशान्निर्वपेत् ॥

तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते— “धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं,
यो धाता स वषट्कारः”-इति । धातुनाम्ने देवाय द्वादशसु
कपालेषु संस्कृतं ‘पुरोडाशं’ निर्वपेत् । योऽयं धातुनामको देवः, स
वषट्कारस्वरूपः ; तेन पुरोडाशेन वषट्कारदेवतायाः अमोऽप-
गच्छति ॥

द्वितीयं हविर्विधत्ते— “अनुमत्यै चक्रं, यानुमतिः सा
गायत्री”-इति । “कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे”

* नास्त्येतत् पदं ग-पुस्तके ।

† “पशुपुरोडाशं मन्वन्बन्धस्य देविका हवीषि निर्वपति यज्ञमैषाणि”-इति कात्या०
श्री० १८ ६ २० ।

-इति (अम० १.४.८.) अभिधानाच्चतुर्दशीमित्या पूर्णिमा 'चनु-
मति'-शब्दवाच्या * । तदभिमानिन्या देवताया अपि तदेव नाम ।
तस्याधानुमतेर्गायत्रीरूपत्वात्तदीयः श्रमोऽपगच्छति ॥

तृतीयं हविर्विधत्ते-- "राकायै चरुं, या राका सा त्रिष्टुप्"-
इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

चतुर्थपञ्चमे हविषी विधत्ते-- "सिनीवाख्यै चरुं, या सिनी-
वाली सा जगती ; कुह्वै चरुं, या कुहूः सानुष्टुप्"-इति । "सा
दृष्टेन्दुः सिनीवाली, सा नष्टेन्दुकला कुहूः"-इति (अम० १.४.८.)
अभावास्याद्द्विविधं मभिहितम् † । तदभिमानिदेवतायास्तदेव-
नामेति पूर्ववद्योजनीयम् ॥

इतरेषां ऋन्दासां कथं अमपरिहार इत्याशङ्क्य सर्वेषा मन्येषा
भुक्तच्छन्दोऽनुवर्तित्वात्तावतैव आन्तिपरिहार इत्यभिप्रेत्याह--
"एतानि वाच सर्वाणि ऋन्दांसि,--गायत्रं त्रैष्टुभं जागत मानुष्टुभ
मन्वन्थान्यतानि हि यज्ञे प्रतमा मिव क्रियन्ते"--इति । 'एतानि'
एव गायत्रादीनि चत्वारि सर्वच्छन्दोरूपाणि, 'अन्यानि' उष्णि-
गादीनि गायत्रादिक मनुसृत्यैव वर्तन्ते । यस्मादेतानि चत्वारि
यज्ञप्रयोगे 'प्रतमा मिव' प्रावुर्ध्यातिगयेनैव 'क्रियन्ते' प्रयुज्यन्ते,
तस्मादेतदनुसारित्व मितरेषां भुक्तम् ॥

* "चनुमती राकति देवपत्राविति नैरुक्ताः ; पूर्णिमाभ्याविति याञ्चिकाः । या पूर्वा
पूर्णिमासी सानुमतिर्गोत्रा सा राकति मित्याये"-इत्यादि निब० ११. ३. ८ । इह
श्रीपरिष्टान् ७. २. १० ।

† "सिनीवाली कुहूरिति देवपत्राविति नैरुक्ताः ; अभावाच्च इति याञ्चिकाः । या
पूर्वाभावासा सा सिनीवाली योत्रा सा कुहूरिति विज्ञायते"-इत्यादि निब० ११. ३. १० ।
इह श्रीपरिष्टान् ७. ७. १० ।

उक्तार्थवेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति— “एतैर्ह वा अस्य
च्छन्दोभिर्यजतः सर्वेच्छन्दोभिरिष्ट भवति य एवं वेद”—इति ।
'एतैः' गायत्रादिभिः 'सर्वैः' उष्णिगादिभिः ॥

विद्वत्प्रसिद्धा कृन्दांसि प्रशंसति— “तद्वै यदिद माहुः,—
सुधायां ह वै वाजी सुहितो दधातीति * ; कृन्दांसि वै तत्सुधायां
ह वा एनं कृन्दांसि दधति”—इति । वाजोऽन्नं हविर्लक्षणम्, तद्युक्तो
ज्योतिष्टोमो 'वाजी', स च 'सुहितः' सम्यगनुष्ठितः 'सुधायाम्'
अमृते स्वर्गे यजमानं स्थापयतीति शेषः । अनेन प्रकारेण 'तद्वै'
तस्मिन्नेव यज्ञप्रतिपादके शास्त्रे 'यदिदं' वचन मभिज्ञा आहुः, तत्तु
'कृन्दांसि वै' तद्वचनं यथोक्तगायत्रादिच्छन्दांस्येवाभिलष्योक्तम् ।
यस्माच्छन्दांसि 'एनं' यजमानं 'सुधायां' स्वर्गे स्थापयन्ति †, तस्मा-
च्छन्दोऽभिप्रायेणैतद्वचनं युक्तम् ॥

वेदनं प्रशंसति— “अननुध्यायिनं लोकं जयति य एवं वेद”—
इति । मनसापि ध्यातु मनर्हं मत्पूर्वमुखोपेतं लोक माप्नोति ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्ष मुद्गावयति— “तद्वैक आहुर्धातार मेव
सर्वासां पुरस्तात्-पुरस्तादाज्येन परि यजेत्तदासु सर्वासु मियुनं
दधातीति” इति । 'तद्वै' तस्मिन्नेव कृन्दासां अमपरिहारार्थं हवि-
ष्यक्षके केचित् पूर्वपक्षिण एव माहुः,— 'सर्वासाम्' अनुमत्यादीनां
सौदेवतानां पुरस्तात् पुरुषदेवतारूपं धातार मेवान्यद्रव्येण परितो
यजेत् । सर्वसङ्घहार्यं पुरस्तादिति वीप्सा ‡ । 'तत्' तेन

* “सुधायाम् ह वै वाजी सुहितो दधातीत्यग्निर्वान वाजी, त मेव तत् प्रीणाति ; स
एनं प्रीतः प्रीणाति वसीयान् भवति”—इति तै० सं० ५.५.१०.७ ।

† “सुधायां मा धेहि परमे व्योमम्”—इति अथ० सं० १०. १. ६ ।

‡ “निध्वशीसथीः”—इति (पा० ८.१.४.) विषयनम् ।

सर्वेषु धातुविषयप्रयोगेण 'आसु' सर्वासु स्त्रीदेवतासु मिथुनं सम्पादयति ॥

त मिसं पूर्वपक्षं दूषयति— “तदु वा आहुर्जामि वा एतद्यज्ञे क्रियते, यत्र समानीभ्या मृग्भ्यां समानेऽहन् यजतीति”—इति । ‘तदु वै’ तत्रैव पूर्वोक्तविषये केचिदभिप्रा एव माहुः,—‘यत्र’ यस्मिन् प्रयोगे ‘समानीभ्याम्’ एकविधाभ्या मृग्भ्यां ‘समाने ऽहन्’ एकस्मिन्नेवाहनि यजति, ‘तदेतत्’ अनुष्ठानं ‘जामि वै’ धातुस्य मेष ‘क्रियते’ सम्पादयते ; प्रयुक्तयोरेवर्चीः पुनःप्रयोगस्य चर्वितचर्वण-सदृशत्वेनानुचितत्वात् । धातुदेवताके प्रथमे पुरोडाशे “धाता ददातु दाशुषे”—इति * पुरोनुवाक्या, “धाता प्रजानाम्”—इति † याज्या । तत्र य उपरितमाना मपि चतुर्णां हविषां पुरस्तादाज्येन धातारं यजत्, तदानीं मिद मृग्द्वयं पुनरपि चतुर्वारं मावर्त्तनीयम् । तथा सति नौरमो यज्ञः फलं दानुं समर्थो न भवेदित्यर्थः ॥

कथं तर्हि मिथुनसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्य लौकिकदृष्टान्तेन तस्मिन्नि सुपपादयति -- “यदि ह वा अपि बह्व इव जायाः पतिर्वाव तासां मिथुनं, तद्यदासां धातारं पुरस्ताद्यजति, तदासु सर्वासु मिथुनं दधाति”—इति । ‘यदि ह वा’ यद्यपि लोके जायाः ‘बह्व इव’ बहुसङ्ख्याका एव स्युः, तथापि ‘पतिर्वाव’ परिरिक्त एत सन् तासां मिथुनं सम्पादयति ; तथा सति यदि ‘आसाम्’ अनुमत्यादीनां पुरस्तात् धातारं सक्तदेव यजति, तदानीम् ‘आसु सर्वासु’ अनुमत्यादिषु स एक एव धाता मिथुनं सम्पादयति ‡ ॥

वक्ष्यमाणैर्हविर्भिः साङ्ख्यशङ्कां वारयितुं मुक्तायै विविच्य निग-

* , † इमे ऋचावन्ध्यास्त्रीये इत्याश्रनायनेन पठितः । (४. १०. १६.) ।

‡ “देविका निर्वपेत्”—इत्यादि च तै० सं० ३. ४. ८ अनु० ।

मयति— “इति नु देविकानाम्”—इति । अनेन प्रकारेण देवि-
काभिधानां देवतानां हवींषुगक्तानीति शेषः * ॥ ३ (४७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ (४७) ॥

अथ चतुर्थः खण्डः ।

अथ देवीनां सूर्याय पुरोळाश मेककपालं यः
सूर्यः स धाता स उ एव वषट्कारो दिवे चक्रं या
द्यौः सानुमतिः सो एव गायत्रुषसे चक्रं योषाः
सा राका सो एव त्रिष्टुब् गवे चक्रं या गौः सा
सिनीवाली सो एव जगती पृथिव्यै चक्रं या पृथिवी
सा कुहूः सो एवानुष्टुबेतानि वाव सर्वाणि छन्दसि
गायत्रं त्रैष्टुभं जागत मानुष्टुभं मन्त्रन्यान्धेतानि हि
यज्ञे प्रतमा सिव क्रियन्त एतैर्ह वा अस्य छन्दोभि-
र्यजतः सर्वे छन्दोभिरिष्टं भवति य एवं वेद तवै
यदिद माहुः सुधायां ह वै वाजी सुहितो दधा-

* “यद्यन्वख्यं पञ्चपुरोळाश मन देविका हवींषि निर्वपेयुः ;— धाता अनुमतौ
राका सिनीवाली कुहूः”—इति भावः श्री० ६, १४, १५ । “अनुमतिराकासिनीवालीकुहूभ्य-
यरवो धार्धं रादशकपालः संबहुतः”—इति कात्या० श्री० १८, ६, २१ ।

तीति' क्ण्दांसि वै तत्सुधायां ह वा एनं' क्ण्दांसि
 दधत्यननुध्यायिनं लोकं जयति य एवं वेद' तद्वैक
 आहुः सूर्यं मेव सर्वासां पुरस्तात्पुरस्तादाज्येन परि
 यजेत्तदामु सर्वासु मिथुनं दधातीति' तद् वा आहु-
 र्जामि वा एतद्यज्ञे क्रियते' यत्र समानीभ्या मृगभ्यां
 समाने ऽहन्यजतीति' यदि ह वा अपि बह्व्य इव
 जायाः पतिर्वाव तामां मिथुनं तद्यदासां सूर्यं
 पुरस्ताद्यजति तदामु सर्वासु मिथुनं दधाति' ता
 या इमास्ता अमूर्या' अमूस्ता इमा अन्यतराभिर्वाव
 तं काम माप्नोति' य एतासूभयीषु' ता उभयीर्गत-
 श्रियः' प्रजातिक्रामस्य सन्निर्वपे'न्नेत्वेषिष्यमाणस्य
 यदेना एषिष्यमाणस्य † सन्निर्वपे'दीश्वरो हास्य विंशे
 देवा अरन्तीर्यद्वा अय मारमने ऽल समंस्तंति' ता ह
 शुचिवृक्षो गौपालायनो वृद्धदुन्नस्याभिप्रताग्निगस्यो-
 भयीर्यज्ञे सन्निकृवाप' तस्य ह रथगृत्सं गाहमानं
 दृष्ट्वाचेत्य मह मस्य राजन्यस्य देविकाश्च देवीश्चो-
 भयीर्यज्ञे सममादयं' यदस्येत्यं रथगृत्सो गाहृत
 इति' चतुष्पष्टिं कवचिनः' शश्वद्दास्यते पुषनत्वार
 आसुः ॥ ४ (४८) ॥

हविरन्तराणि प्रतिजानीते—“अथ देवीनाम्”—इति । ‘अथ’ अनन्तरं ‘देवीनां’ देवीनामिकानां देवतानाम्, हवींषि निर्वपेदिति शेषः ॥

तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते—“सूर्याय पुरोळाश मैककपालं,—यः सूर्यः स धाता, स उ एव वषट्कारः”—इति । ‘एककपालं’ निर्वपेदिति शेषः । सूर्यस्य पूर्वोक्तं धात्वस्वरूपत्वम्, तद्वारा वषट्कारस्वरूपत्वं चोपचर्य तदीयन्मापनयो द्रष्टव्यः ॥

उक्तानि * चत्वारि हवींषि विधत्ते—“दिवे चरं,—या घीः सानुमतिः, सो एव गायत्रुषसे चरं,—योषाः सा राका, सो एव चिष्टुब् ; गवे चरं,—या गौः सा सिनौवाली, सो एव जगती ; पृथिव्यै चरं,—या पृथिवी सा कुहूः, सो एवानुष्टुप्”—इति । प्रथमहविर्वद् व्याख्येयम् ॥

एतेषां हविषां प्रशंसार्थं पूर्वोक्त मेवार्थवार्द (२२७५०) पुनरपि पठति—“एतानि वाव सर्वाणि ऋन्दांसि,—गायत्रं त्रैष्टुभं जागत मानुष्टुभ मन्वन्ग्रान्येतानि हि यज्ञे प्रतमा मिव क्रियन्त ; एतैर्ह वा अस्य ऋन्दोभिर्यजतः सर्वैर्ऋन्दोभिरिष्टं भवति य एवं वेद ; तद्वै यदिद माहुः,—सुधायां ह वै वाजी सुहितो दधातीति ; ऋन्दांसि वै तत्सुधायां ह वा एनं ऋन्दांसि दधत्यननुधायिनं लोकं जयति य एवं वेद ; तद्वैक आहुः,—सूर्यं मेव सर्वासां पुरस्तात् पुरस्तादाज्येन परि यजेत्, तदासु सर्वासु मियुनं दधातीति ; तद् वा आहुः—जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते, यच्च समानीभ्या मृग्भ्यां समाने ऽहन् यजतीति ; यदि ह वा अपि ब्रह्म इव जायाः पतिर्वाव तासां मियुनं तद् यदासां सूर्यं

* “उत्तराणि” ग ।

पुरस्ताद् यजति, तदासु सर्वासु मियुनं दधाति”-इति । धातार
मित्यस्य स्थाने सूर्यं मित्येतावानिव विशेषः । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥

देविकानाम्नां देवीनाम्नां च हविषां तुल्यं सामर्थ्यं मभिप्रेत्य
विकल्पं दर्शयति— “ता या इमास्ता अमूर्त्या अमूस्ता इमा
अन्यतराभिर्वाव तं काम माप्नोति य एतासूभयौषु”-इति । ‘ताः’
देवीनाम्ना प्रसिद्धाः ‘इमाः’ इदानीं मुक्ताः (२३२ पृ० ४ पं०)
“सूर्याय पुरोडाशम्”-इत्यादयो याः सन्ति, ‘ताः अमूः’ प्राक्तन-
अन्येनोक्ताः (२२६ पृ० १५ पं०) “धात्रे पुरोडाशम्”-इत्यादयो
देविकाः । एव देवोरुद्दिश्य देविकातादात्म्यं मुक्तम्, अथ देविका
मुद्दिश्य देवीतादात्म्यं मुच्यते—‘अमूः’ पूर्वोक्ता देविकाः सन्ति,
ताः ‘इमाः’ इदानीं मुक्ता देव्यः । एव मन्योन्यतादात्म्ये सति यः
काम एतासूभयविधासु लभ्यते, ‘तं’ कामम् ‘अन्यतराभिर्वाव’
एकविधाभिरेव प्राप्नोति । तस्माद् विकल्पेन प्रयोग इत्यर्थः ॥

अथ नैमित्तिकं समुच्चयं विधत्ते—“ता उभयीर्गतश्रियः
प्रजातिकामस्य सन्निर्वपेत्”-इति । अनूचानादीनां मध्ये कश्चिद्
‘गतश्रीः’ । तथा च श्रुत्यन्तरे श्रूयते—“वयो वै गतश्रियः,—
श्रुतवान्, ग्रामणीः, राजन्यः”-इति (तै० सं० २.५.४.४. ४) ।
तादृशो गतश्रीः यदि ‘प्रजातिं’ प्रजोत्पादनसामर्थ्यं कामयते,
तदानीं तस्य ‘ताः’ देविका देवीश्च ‘उभयीः’ ‘सन्निर्वपेत्’
समुच्चित्यं निर्वपेत् ॥

* ‘श्रुतवान्’-वेदतदर्थयोः श्रुतवान्, ग्रामणी-श्रेण्यपरिवर्तः, राजन्यः-अभियः-
इति, ‘गता प्राप्ता श्रीर्नेन स गतश्रीः’-इत्यादि चार्थः अद्वयः (आप० श्रौ० १.१४.२.४०) ।
‘गता प्राप्ता श्रीर्नेनामौ, गता श्रीर्न मिति वा’-इति च याज्ञिकदेवः (कात्या० श्रौ०
४. १३. ५. ४०) । माह्वरा० श्रौ० २. ६. ५ ।

धनकामस्य समुच्चयं निषेधति—“नेत्वेषिष्यमाणस्य”—इति ।
धनमपेक्ष्यमाणस्य तु ‘न सन्निर्वपेत्’ उभयविधानां समुच्चित्य
निर्वपो न कार्यः ॥

विपक्षे वाधं दर्शयति—“यदेना एषिष्यमाणस्य सन्निर्वपेदी-
श्वरो हास्य वित्ते देवा अरन्तोऽर्यद्वा अथ मात्मने ऽलममंस्तेति”—
इति । वित्तमेषिष्यमाणस्य यदि ‘एनाः’ उभयौः समुच्चित्य निर्वपेत्,
तदानौम् ‘अस्य’ धनकामस्य वित्ते देवाः सर्वेऽपि ‘अरन्तोः’ ईश्वरः,
अरन्तु मक्रोडितुं समर्था भवन्ति ; एतदपेक्षितं वित्तं द्विषन्तो-
त्यर्थः ; तत्र हेतुरुच्यते,—‘यद्वै’ यस्मादेव कारणादयं धनार्थी
‘आत्मने’ स्वार्थं मेव ‘अलममंस्तु’ सम्पूर्णं वित्तं मनसा ध्यातवान्
धनलोभेन यागादिषु प्रवृत्तत्वात् ; एतदपेक्षितं धने देवानां द्वेषो
युज्यते ॥

धनकामस्य समुच्चयं निषिध्य प्रजाकामस्य पूर्वतः विहितं
समुच्चयं मर्त्यवादेन प्रशंसति—“ता ह श्शुचिवृक्षो गोपालायनो
वृद्धदुम्नस्याभिप्रतारिणस्योभयोर्यज्ञे सन्निरुवाप ; तस्य ह रथगृत्सं
गाहमानं वृद्धोवाचेत्य मह मस्य राजन्स्य देविकाथ देवीशोभयो-
र्यज्ञे सममादयं ; यदस्येत्यं रथगृत्सो गाहत कति चतुष्पष्टिं
कवचिनः शश्वदास्य ते पुत्रनप्तार आसु.”—इति । ‘शुचयः’ शूदाः
समोचीनपुष्पफलोपिता वृक्षाः यस्य महर्पेराश्रमं सन्ति, सोऽयं
‘शुचिवृक्ष’-नामकः ; सम्यक् तृणोदकप्रदानेन गोशशूषणं करो-
तीति गोपालायननामा कश्चिद्वृषिः, तस्यापत्यं गोपालायनः ;
पूर्वोक्तनामकः शुचिवृक्षः । ‘वृद्धं’ प्रभूतं ‘दुम्नं’ धनं यस्य राज्ञः
सोऽयं ‘वृद्धदुम्नः’ अभितः शत्रून् प्रकर्षेण ‘तरति’ निराकरोतीति
‘अभिप्रतारी’ कश्चिद्राजा, तस्य पुत्रः ‘आभिप्रतारिणः’ ; पूर्वोक्तो

दृष्टदुम्नः । तस्य राज्ञो यज्ञे देविकाश्च देवीर्ब्राम्हण्योः 'दृष्टम्'
अनेन शास्त्रीकप्रकारेण 'सममादयम्' समुच्चित्य मादितवानस्मि,
समुच्चयानुष्ठानेन तद्देवता हर्षितवानस्मि । तत्रसादादयं 'रथ-
गृहः' राजपुत्रः क्रीडार्थं जले गाहते इति । न केवलं शुचि-
हस्तेण दृष्टो रथगृह एवैकः, किन्तु चतुष्पष्टिसङ्ख्याकाः 'शश्वत्-
कवचिनः' सर्वदा युद्धार्थं मुद्यताः भूराः । 'अस्य' दृष्टदुम्नस्य राज्ञः
'ते' तथाविधा एव पुत्राः पौत्राश्च आसुः ॥ ४ (४८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (४८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अग्निष्टोमं वै देवा अश्रयन्तीकथान्यसुरास्ते
समावद्दीर्घा एवासन् न व्यावर्त्तन्त तान् भरद्वाज
ऋषीणा सपश्यंदिमे वा असुरा उक्थेषु श्रितास्ता-
नेषां न कश्चन पश्यतीति सोऽग्नि मुदह्वयदेह्यु षु
ब्रवाणि तेऽग्न इत्येतरा गिर इत्यभूर्या ह वा इतरा
गिरः सोऽग्निरुपोत्तिष्ठन्नब्रवीत् किंस्विदेव मत्तं कृणो
दीर्घः पलितो वक्ष्यतीति भरद्वाजो ह वै कृणो दीर्घः
पलित आस सोऽब्रवीदिमे वा असुरा उक्थेषु

श्चितास्तान्वा न कश्चन पश्यतीति तानग्निरश्वो
 भूत्वाभ्यत्यद्रवद्यद्ग्निरश्वो भूत्वाभ्यत्यद्रवत्तत्साकमश्वं
 सामाभवत्तत्साकमश्वस्य साकमश्वत्वं तदाहुः साक-
 मश्वेनोक्त्यानि प्रणयेदप्रणीतानि वाव तान्युक्त्यानि
 यान्यन्यत्र साकमशुादिति प्रसंहिष्ठीयेन प्रणये-
 दित्याहुः प्रसंहिष्ठीयेन वै देवा असुरानुक्थेभ्यः
 प्राणुदन्त तत्प्राहैव प्रसंहिष्ठीयेन नयेत्स साक-
 मश्वेन ॥ पू (४६) ॥

ज्योतिष्टोमस्तावत् 'सप्तसंख्यः' समाप्तिभेदात् मप्तविधः ;
 "अग्निष्टोमो ऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्री
 ऽसौर्याम इति सप्त संख्याः"-इति (श्री० ६. ११. १.) आश्वलाय-
 नेनाभिहितत्वात् । तत्रानिष्टोमसाम्ना यज्ञायज्ञीयाख्येन यत्र
 समाप्तिः, सोऽग्रं प्रथमरूपो ऽग्निष्टोमः । स सर्वोऽपि पूर्वोक्तः ॥

अधोक्त्यसंस्वारूपो ज्योतिष्टोमो वक्तव्यः, तदर्थं माख्यायिका
 माह — "अग्निष्टोमं वै देवा अस्रयन्ताक्थान्यसुरास्ते समा-
 वक्षीर्या एवासन् न व्यावर्तन्त, तान् भरद्वाज ऋषीणा मपश्यदिमे
 वा असुरा उक्थेषु । तास्तानिषां न कश्चन पश्यतीति सोऽग्नि
 सुदह्यदद्" इति । यदा देवा अग्निष्टोम माश्रितवन्तः, तदानीं
 असुरा अपि उक्थनामकानि स्तोत्राणि शस्ताणि चाश्रित्या-
 तस्थिताः । ततश्च 'ते' देवाश्चासुराश्च यज्ञे तुल्यवीर्या एवासन्,
 न तु देवाः शौर्याधिक्येन व्यावृत्तिं प्राप्ताः । तदानीं ऋषीणां मध्ये
 सूक्ष्मदर्शी भरद्वाजः 'तान्' असुरान् रक्षस्युक्थपरानपश्यत् ; इहा

चव सुवाच,— ‘इमे’ रहस्यवस्थिता असुराः ‘उक्थेषु’ स्तोत्रशस्त्रेषु
आश्रिताः । ‘तान्’ असुरान् ‘एषां’ देवानां ऋषीणां मध्ये न कोऽपि
पश्यतीति । तथोक्तः स भरद्वाजो ऽसुरनिराकरणार्थं केनचिन्मन्त्रे-
णाग्निम् ‘उद्वयत्’ उच्चध्वनिनाह्वानं कृतवान् ॥

त मिमं मन्त्रं दर्शयति — “एह्यु षु ब्रवाणि ते ऽग्न इत्येतरा
गिर इत्यमुर्या ह वा इतरा गिरः”-इति । हे अग्ने ! ‘एहि’ आग-
च्छ्वैव । ‘ते’ तव ‘सु ब्रवाणि’ ग्राभनं कार्यं कथयानि । ‘इतराः’
देववाक्यार्थव्यतिरिक्ताः ‘गिरः’ असुरवाचः ‘इत्या’ इत्य मनेन
प्रकारेण, अत्यन्तरादिति शेषः । अस्मिन्मन्त्रे (सं० ५.१६.२.)
इतराशब्दार्थं दर्शयति — ‘अमुर्या ह वा इतरा गिरः’-इति । अमु-
रेभ्यो हिताः ‘अमुर्याः’, तत्र गिरः देववाक्यादितराः, देवविरोधिन्य
इत्यर्थः ॥

तथाग्निवाक्यं दर्शयति — “सो ऽग्निरुपोत्तिष्ठन्नेव मब्रवीत्किंस्वि
देव मङ्गं कृणो दीर्घः पलितो वक्ष्यतीति” इति । भरद्वाजेनाह्वतां
योऽय मग्निः ‘सोऽग्निः’ तत्समीपं प्रत्यागन्तु मुत्तिष्ठन्नेव मब्रवीत्,—
‘मङ्गम्’ अग्ने म ऋषिः ‘किंस्विदेव’ किन्नाम वक्ष्यति, कृणो
दीर्घः पलित इति ॥

ऋषिविशेषणानि तानि च स्पष्टीकरोति — “भरद्वाजो ह
वै कृणो दीर्घः पलित आम”-इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

किंस्वित्पलितो वक्ष्यतीत्यग्निना पृष्टस्य भरद्वाजस्योत्तरं दर्श-
यति — “सो ऽत्रवौदिमे वा असुरा उक्थेषु श्रितास्ताम्बो न
कश्चन पश्यतीति”- इति । ‘सः’ भरद्वाजो ऽग्निं प्रत्येव मब्रवीत्,—
‘इमे वा असुरा उक्थेषु श्रितास्ताम्बो न कश्चन पश्यतीति’ ।
पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अथोक्थस्तोत्रस्य साधनभूतं 'साकमश्व'-नामकं साम यदस्ति, तदीयं नाम निर्वृत्ति — "तानग्निर्भ्रूवो भूत्वाभ्यत्यद्रवद्, यदग्नि- रश्वो भूत्वाभ्यत्यद्रवत्तत्साकमश्वं सामाभवत्, तत्साकमश्वस्य साकमश्वत्वम्"—इति । सोऽग्निर्भरद्वाजस्योत्तरं श्रुत्वा तत ऊर्ध्वं स्वय मश्वकारो भूत्वा 'तान्' असुरान् 'अभि' लक्ष्य 'अद्रवत्' अतिशयेनागच्छत् ; असुराणां मुपदि वेगवन्त मात्मरूप मश्वं प्रवर्त्यासुरान् मारितवानित्यर्थः । यस्मात् स्वय मश्वो भूत्वा तैरसुरैः साकं युद्धं कृत्वा जितवान्, तस्मादेतद्ब्रह्मन्तसूचनाय प्रवृत्तायाम् "एष्टुं पु ब्रवाणि ते"—इत्यादिकाया मृचि (छ०आ० १.१.१.७.) उत्पन्नस्य साम्नः (गी०गा० १.१.१४.) साकमश्व मिति नाम सम्पन्नम् * ॥

तस्य साम्न उक्थस्तोत्रनिष्पादकत्वं विधत्ते—“तदाहुः साक- मश्वेनोक्थानि प्रणयेदप्रणीतानि वाव तान्युक्थानि यान्य- न्यत्र साकमश्वदिति”—इति । 'तत्' तत्र साकमश्वविषये प्रयोगा- भिन्ना एव माहुः,— साकमश्वनामकेन साम्ना स्तोत्राण्युक्थनाम- कानि प्रणयेत् † ; साकमश्वदन्यत्र सामान्तरेण यान्युक्थानि स्तोत्राणि प्रणीयन्ते, तान्यप्रणीतान्येव भवन्ति । तस्मादिदं मेव सामोक्थस्तोत्रनिष्पादकम् ‡ ॥

पक्षान्तरं विधत्ते—“प्रमंहिष्ठीयेन प्रणयेदित्याहुः ; प्रमं- हिष्ठीयेन वै देवा असुरानुक्थेभ्यः प्राणुदन्त”—इति । “प्र मंहिष्ठाय गायत”—इत्यस्या मृचि (छ०आ० २.१.२.१.) उत्पन्नं साम

* नामविधिः आ० ब्रा० १.२१ ।

† उ० आ० १.१.२१.१--२ ; ऊ० गा० १.१.१५ ।

‡ “तस्मात् साकमश्वेनोक्थानि प्रणयन्ति”—इत्यादि विधायकं ब्राह्मणम् (ता०८.८.) ।

‘प्रमंहिष्ठीयम्’ (गे० गा० ३.१.२६.) ; तेन साम्नोक्त्यस्तोत्राणि *
निष्पादयेत् । उक्त्येष्वश्विनानभुरान् देवा एतेन साम्ना उक्त्येभ्यो
निराकृतवन्तः ॥

एतयोः साम्नोरैच्छिकविकल्प’ दर्शयति—“तथाहैव प्रमं-
हिष्ठीयेन नयेत् प्र साकमश्वेन” इति । ‘अह’ इत्ययं शब्दोऽन्यत्र
निषेधार्थोऽप्यत्र विकल्पार्थः ; निपातानामनेकार्थत्वात् । तान्युक्त्य-
स्तोत्राणि ‘प्रमंहिष्ठीयेन’ साम्ना प्रणयेत्, ‘अहैव’ अथवा ‘साकम-
श्वेन’ साम्ना प्रणयेत् ॥ ५ (४८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपत्रिकायां पञ्चमाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (४८) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

ते वा असुरा मैत्रावरुणश्लोक्य मश्रयन्त सो-
ऽव्रवीदिन्द्रः कश्चाहं चेमानितो ऽसुरान्नोक्त्यावहा
इत्यहं चेत्यत्रदीदुरुणस्तस्मादेन्द्रावरुणं मैत्रावरुण-
स्तृतीयसवने गंसतीन्द्रश्च हि तान्वरुणश्च ततो
नुदेतां ते वै ततो ऽपहता असुरा ब्राह्मणाच्छंसिन
उक्त्य मश्रयन्त सो ऽव्रवीदिन्द्रः कश्चाहं चेमानितो

* उ० आ० २.२.१७.१,२ ; ऊ० गा० ३.२.२ । नामान्ताय. भा० ब्रा० १.१२ ।

विषयकं ब्राह्मणम्—ता० ब्रा० १.२.६ ।

ऽसुरान्नोत्स्यावहा इत्यहं चेत्यब्रवीद् बृहस्पतिस्तस्मा-
 दैन्द्रावार्हस्पत्यं ब्राह्मणाच्छंसी तृतीयसवने शंसती-
 न्द्रश्च हि तान् बृहस्पतिश्च ततो नुदेतां ते वै ततो
 ऽपहता असुरा मच्छावाकस्योक्थ मश्रयन्त सी ऽब्र-
 वीदिन्द्रः कश्चाहं चेमानितो ऽसुरान्नोत्स्यावहा
 इत्यहं चेत्यब्रवीद्विष्णुस्तस्मादैन्द्रावैष्णाव मच्छावाक-
 स्तृतीयसवने शंसतीन्द्रश्च हि तान्विष्णुश्च ततो
 नुदेतां इन्द्र मिन्द्रेण देवताः शस्यन्ते इन्द्रं वै मिथुनं
 तस्माद् इन्द्रान्मिथुनं प्र जायते प्रजात्यै प्र जायते
 प्रजया पशुभिर्य एवं वेदाथ इते पोत्रीयाश्च *
 नेष्ट्रीयाश्च † चत्वार ऋतुयाजाः षळ् ऋचः सा
 विराड् दशिनी तद्विराजि यज्ञं दशिन्यां प्रतिष्ठा-
 पयन्ति प्रतिष्ठापयन्ति ॥ ६ (पू०) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥

उक्त्यस्तोत्रेषु सामविशेषं विधाय उक्त्यशस्त्रेषु सूक्तविशेषान्
 विधातु मादौ मैत्रावरुणस्य शस्त्रे किञ्चित् सूक्तं विधत्ते—
 “ते वा असुरा मैत्रावरुणस्योक्थ मश्रयन्त ; सोऽब्रवीदिन्द्रः कश्चाहं
 चेमानितो ऽसुरान्नोत्स्यावहा इत्यहं चेत्यब्रवीद् वरुणस्तस्मादैन्द्रा-
 वरुणं मैत्रावरुणस्तृतीयसवने शंसतीन्द्रश्च हि तान्वरुणश्च ततो

* “पोत्रीयाश्च” क, टी० ग, टी० घ ।

† “नेष्ट्रीयाश्च” टी० घ ।

‘नुदेताम्’-इति । उक्थस्य क्रतोरग्निष्टोमविक्रतित्वात्* अतिद्विष्ट
मग्निष्टोमप्रयोग मनुष्याय तत ऊर्ध्वं मुख्यपर्यायास्त्रयोऽनुष्ठेयाः ।
तथा चापस्तम्ब आह— “उक्थघेदग्निष्टोमचमसानुस्यंश्चिभ्य-
श्चमसगणेषु राजान मति रेचयति”-इति (श्रौ० १४.१.१६.) ।
तद्वा प्रथमचमसगणे मैत्रावरुणस्य यच्छस्त्र मस्ति, उक्थस्तोत्रेषु
द्यान्ना निराकृतास्त एव असुराः ‘इदं’ मैत्रावरुणशस्त्र मच्ययन्त ।
‘तत्’ तदानीं तत्रावस्थितः स इन्द्र इतरदेवान् प्रत्येव मब्रवीत्,—
असुराणा अपनोदने मम सहायो ऽपेक्षितः, ततो हे देवाः !
युष्माकं मध्ये कथाहं च ‘इमान्’ असुरान् ‘इतः’ मैत्रावरुणशस्त्रात्
‘नोत्स्यावहे’ अपनोदनं करिष्याव इति । देवेष्ववस्थितो वरुणः
‘अहं च’ इत्यब्रवीत् ; हे इन्द्र ! त्वं चाहं चेत्यर्थः । यस्मादेवं
तस्माद्भयोर्मलनेन तेषा असुराणा अपनोदनार्थम् ‘ऐन्द्रावरुणं’
सूक्तं तृतीयसवने ‘मैत्रावरुणः’ एतन्नामक ऋत्विक् शंसत् । “इन्द्रा-
वरुणा युव मध्वराय नः”- इत्येतद्वचं सूक्तम् (सं ७. ८२.)
ऐन्द्रावरुणम् ; तेन तुष्टः इन्द्रश्च वरुणश्च ‘तान्’ असुरान् ‘ततः’
शस्त्रात् ‘अप नुदेतां’ निराकुर्याताम् ॥

द्वितीये चमसगणे किञ्चिन्नूक्तद्वयं विधत्ते,— “ने वै ततो
ऽपहता असुरा ब्राह्मणाच्छंभिन उक्थ मच्ययन्त ; सो ऽब्रवीदिन्द्रः
कथाहं चैमानितो ऽसुरान्नोत्स्यावहा इत्यहं चेत्यब्रवीद् बृहस्पति-
स्तस्मादैन्द्रावार्हस्यत्वं ब्राह्मणाच्छंभी तृतीयसवने शंसतीन्द्रश्च
हि तान् बृहस्पतिश्च ततो नुदेताम्” इति । ‘ततः’ मैत्रावरुण-
शस्त्राद्विराकृता असुरा ब्राह्मणाच्छंभिनः शस्त्र भाञ्चितवन्तः ।

* तदुक्तं सापस्तम्बेन—“उक्थं घे उक्थितरिणा ऽग्नीष्टोमशापिष्टोमस्य गुणविकाराः ।

०—० । तेषा मग्निष्टोमवत् कथ्यः”-इति १४. १. १, ३ ।

“उदप्रतो न वयो रक्षमाणाः”-इत्येतद् बृहस्पतिदेवताकं द्वाद-
शर्चं सूक्तं (सं० १०.६८.), “अच्छं म इन्द्र मतयः स्वर्विदः”-इति
एकादशर्चं मैन्द्रं सूक्तम् (सं० १०.४३.); तदुभयं मिलितं सदैन्द्रा-
बार्हस्पत्यं सम्पद्यते । तदेतद् ब्राह्मणाच्छंसी ब्रूयात् । अन्यत्
पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

तृतीयचमनगणे सूक्तं विधत्ते ---“ते वै ततो ऽपहता असुरा
अच्छावाकस्योक्थ मश्रयन्त ; सो ऽत्रवीदिन्द्रः कथाहं चेमानितो
ऽमुरान्नोत्स्यावहा इत्यहं चेत्यत्रवीदिणुस्तस्मादैन्द्रावैष्णव मच्छा-
वाकस्तृतीयमवने शंसतोन्द्रश्च हि तान् विणुश्च ततो नुदेताम्”-
इति । “मं वां कर्मणा स मिषा”-इत्यर्चं मैन्द्रावैष्णवं सूक्तम्
(सं० ६. ६६.) । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

सूक्तानां द्विदेवताकत्वं प्रशंसति— “इन्द्र मिन्द्रेण देवताः
शस्यन्ते ; इन्द्रं वै मिथुनं, तस्माद् इन्द्रान्मिथुनं प्र जायते प्रजात्यै”
-इति । इन्द्रेण सह ‘इन्द्रं’ युग्मं भूत्वा वरुण-बृहस्पति-विष्णु-
देवताः क्रमेण शस्यन्ते । इन्द्रं च लोके स्त्रीपुरुषरूपं ‘मिथुनम्’
तादृशान्मिथुनात् अपत्यरूपं ‘मिथुनं’ प्र जायते । ततो इन्द्रशंसनं
यजमानस्य प्रजात्यै भवति । वेदनं प्रशंसति— “प्र जायते प्रजया
पशुभिर्य एवं वेद”-इति ॥

शस्त्रिणां त्रयाणां होतृकाणां * सूक्तानि विधाय, पोटुर्नेदुश्च
मन्वाङ्तराणि विधत्ते — “अथ हैते पात्रीयाश्च नेष्ट्रीयाश्च चत्वार
ऋतुयाजाः षळ् ऋचः”-इति । प्रैषयन्ते पञ्चमे सूक्ते “होता
यक्षत्” इत्यादिकौ द्वितीयाष्टमौ मन्वी पोटुर्द्वाहृतुयाजौ, तथा
तत्रैव प्रैषसूक्ते तृतीयनवमौ मन्वी नेष्टुर्द्वाहृतुयाजौ ; एवं चत्वार

* “प्रशास्त्रा ब्राह्मणाच्छस्यच्छावाक इति शस्त्रिणी होतृकाः”-इति आय० प्रौ० ५.१.१०।

ग्रहोक्त्य मेकादश^(१) । देवविंशत्योदश^(२) ।
 सोमो वै राजामुष्मिंश्चतुर्दश^(३) । देवा वा असुरैः
 षट्^(४) । यज्ञो वै देवेभ्यः षट्^(५) ॥ ३ * ॥

ग्रहोक्त्यं, सौर्या वै, इन्द्रो वै, वैश्वदेवं शंसति,
 इति नु दश ॥ ३ + ॥

॥ इति तृतीयपञ्चिका समाप्ता ॥

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ चतुर्थपञ्चिका ॥

(१८)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ देवा वै प्रथमेनाङ्गेन्द्राय वज्रं मम-
भरंस्तं द्वितीयेनाङ्गामिञ्चंस्तृतीयेनाङ्गा प्रायश्चंस्तं
चतुर्थे ऽहन् प्राहरत् तस्माच्चतुर्थे ऽहन् षोडशिनं
शंसति वज्रो वा एष यत् षोडशी तद्यच्चतुर्थेऽहन्
षोडशिनं शंसति वज्र मेव तत्प्र हरति द्विषते
भ्रातृव्याय वधं योऽस्य स्तृत्यस्तस्यै स्तर्त्तवै वज्रो वै
षोडशी पशव उक्त्यानि तं परस्तादुक्त्यानां पर्यस्य
शंसति तं यत्परस्तादुक्त्यानां पर्यस्य शंसति वज्रे-
णैव तत् षोडशिना पशून् परि गच्छति तस्मा-
त्पशवो वज्रेणैव षोडशिना परिगता मनुष्यानभ्यु-
पावर्त्तन्ते तस्मात्पशवो वा पुरुषो वा गौर्वा हस्ती
वा परिगत एव स्य स्यात्तन्ने ऽत एव वाचाभिपिद्ध
उपावर्त्तते वज्र मेव षोडशिनं पश्यन्वज्रेणैव षोड-
शिना परिगतो वासिध वज्रो वाक् षोडशी

तदाहुः किं षोडशिनः षोडशित्व मिति षोडशः ।
 स्तोत्राणां षोडश + शस्त्राणां षोडशभिरक्षरै
 रादत्ते षोडशभिः प्र शौति षोडशपदां निविदं
 दधाति तत् षोडशिनः षोडशित्वं द्वे वा अक्षरे
 अतिरिच्येते षोडशिनोऽनुष्टुभ मभिसम्पन्नस्य वाचो
 वात्र तौ स्तनौ सत्यानृते वाव ते अवत्येनं सत्यं नैन
 भनृतं हिनस्ति य एवं वेद ॥ १ ॥

संस्थेष्टीनां वाग्यमथत्विजां च

यागा देवोदेविकानां विशेषाः ।

संस्थोक्थस्य स्तोत्रशस्त्रप्रकृतिः

शस्याख्याहुः शस्त्रिणां होत्रकाणाम् ॥

अग्निष्टोमभेद उक्थः समापितः, अथ षोडशी * उच्यते ;
 तद्विषयं शंसनं विधत्ते--- “देवा वै प्रथमेनाङ्गेऽप्राय वचं सम-
 भसंस्तं द्वितीयेनाङ्गामिहंस्तृतीयेनाङ्गा प्रायचंस्तं चतुर्थेऽहन्
 पाहरत् ; तस्माच्चतुर्थेऽहन् षोडशिनं शंसति”-इति । अग्निष्टो-
 मोक्थ्यादिमंस्थाविशेषः † स्वतन्त्रकृतत्वाद् ‡ यथा घृद्यगनुष्ठानु
 योन्वस्तथा षोडशी न ¶ स्वतन्त्रः क्रतुः । तथा च शाखान्तरे
 पठन्ति— “न वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति ; यद्वाव षोडशः स्तोत्रं

* , † “षोडशः” ग, घ, ङ, ज, झ, ट ।

। “षोडशी” क, घ, ङ, । एवं मन्थत्रापि तत्र सर्वत्र भाष्ये ।

‡ “अग्निष्टोमोक्थ्यादिमंस्थाविशेषः” क, घ, ङ ।

¶ १. “स्वतन्त्रः कृतत्वात्”-इति पाठो मद्दृष्टसर्वपुनर्केषु ; “न”-इति च पदं न
 दृश्यते क्वाप्तादर्शे, तदत्र प्रकृतपाठः सुधीभिः स्वसुपुष्पा निर्यंतव्यः ।

षोडशं शस्त्रं तेन षोडशी”-इति (तै० सं० ६.६.११.१.) । तथा सत्ययं संस्थाविशेषः पृष्ठापङ्कहन्तुर्थेऽहनि प्रयुज्यते, अतस्तत्रैवै-
तच्छंसनविधानम् । देवाः पुरा पृष्ठापङ्कहे ‘प्रथमेनाङ्गा’ प्रथम-
दिवसनिष्पादेन सोमप्रयोगेण इन्द्राय वज्रं ‘समभरन्’ सम्पादित-
वृन्तः । अत्र सर्वत्राहःशब्दोऽङ्गा निष्पाद्यं सोमप्रयोग मभिधत्ते ।
तत्र सम्पादितं वज्रं द्वितीयेनाङ्गा ‘असिञ्चन्’ । सेचनं नाम लोह-
मयानां शङ्कुकाशादीनां तीक्ष्णत्वाय दाढ्याय चाग्नी प्रताप्य
यथोचितं तीरे स्थापनम् ; तदिदं सेचनं वज्रे कृतवन्तः । कृत्वा
च तृतीयेनाङ्गा ‘तं’ वज्रं मिन्द्राय ‘प्रायच्छन्’ दत्तवन्तः । स
चेन्द्रस्तं वज्रं चतुर्थेऽहनि शत्रोरुपरि प्राहरत् । तस्मात्पृष्ठापङ्क-
हस्य चतुर्थमङ्कप्रयोगं (?) षोडशिनं शस्त्रं शंसेत् । “असावि सोम
इन्द्र ते”-इत्यादिकं (सं० १.८४.१-२०.) षोडश्याख्यं शस्त्रम् ।
तथा चाखलायन आह— “अथ षोडश्यासावि सोम इन्द्र त इति
स्तोत्रियानुष्ठी” इति (श्रौ० ६.२.१,२.) ॥

षोडशिशंसनं प्रशंसति -- “वज्रो वा एष यत् षोडशी ; तद्य-
चतुर्थेऽहन् षोडशिनं शंसति, वज्रं मेव तत्प्रहरति, द्विपते भ्रातृ-
व्याय वधं, शोऽस्य स्तृत्यस्तस्मै स्तत्तैव” इति । षोडशिनो वज्र-
स्वरूपत्वाद् ‘यः’ पुमान् ‘अस्य’ यजमानस्य ‘स्तृत्यः’ हिंसनीयः
‘स्तस्मै स्तत्तैव’ तस्य हिंसार्थं वधहेतुं वज्रं मेव भ्रातृव्याय प्रहरति ॥

तस्य शस्त्रस्य कालं विधत्ते - “वज्रो वै षोडशी पशव
उक्थानि ; तं परस्तादुक्थानां पर्यस्य शंसति” इति । यथा
पूर्वचाग्निष्टोमप्रयुक्तानां हादगशस्त्राणा म्परि त्रीणि उक्थ-
शस्त्राणि प्रयुक्तानि, तथात्रापि त्रयाणा मुक्थशस्त्राणां ‘परस्तात्’
उपरि पर्यस्य षोडशिनं सवशंसत् ॥

उक्त्यानां पशुरूपत्वात् षोडशिनो वज्ररूपत्वाच्चार्थं क्रम
उपपन्नः ; ता मीता सुपपत्तिं प्रकटयति— “तं यत्परस्तादुक्त्यानां
पर्यस्य शंसति, वज्रं शैव तत् षोडशिना पशून् परि गच्छति ;
तस्मात् पशवो वज्रं शैव षोडशिना परिगता मनुष्यानभ्युपावर्तन्ते ;
तस्माद्ब्रह्मो वा पुरुषो वा गीर्वा हस्तो वा परिगत एव स्वयं भात्मने
ऽत एव वाचाभिषिद्ध उपावर्तते, वज्रं शैव षोडशिनं पश्यन् वज्रं-
शैव षोडशिना परिगतां वाग्निं वज्रो वाक् षोडशो”- इति । ‘तं’
षोडशिनं ‘यद्’ यस्मात्कारणादुक्त्यशस्ताणां परस्तात् पर्यस्य शंसति,
‘तत्’ तेन शंसनेन षोडशिरूपेण वज्रं शैवोक्तं पशून् ‘परि-
गच्छति’ परितो नियमेन याति । ‘तस्मात्’ लोकात्पर्यस्य सच्चा-
र्थं गताः पशवः षोडशिना वज्रं शैव नियमितत्वात्, साव-
कान्ते मनुष्यान् अभिलक्ष्य तत्तद्दृष्टहेषु उपावर्तन्ते ; अन्यथा तस्मा-
दरण्यादरण्यान्तरं शैव गच्छेयुः । न केवलं तद्व्यचारणार्थं मरुत्ये
गतानां सायं काले पुनरागमनाय वज्ररूपेण नियमितत्वं, किं
तर्हि ग्रामेषुपि तस्मात् षोडशिवज्रनियमितत्वात्पुरुषगोहस्ता-
दीनां मन्यतमः ‘स्वयं शैव’ परंपरणा मन्तरेणैव ‘परिगतः’ निय-
मितः, आत्मना स्वयं वन्याय तत्स्थाने भ्रमागच्छति । किञ्च
‘अत एव’ षोडशिवज्रनियमितत्वादेव ‘वाचा’ शीघ्रं मासच्छे-
त्यादिवाक्येन ‘अभिषिद्धः’ अभितो बहः पुरुषो वर्तते । यथा १७७
बहो वर्त्नीवर्दं आनीयमानं प्रागच्छति, तद्वद्वाचा बहः पुरुषः ।
अत एवारण्यकारणं वक्ष्यति— “तस्य वाक् तन्तिर्नामानि दामानि
तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितम्”- इति (२.१.
६.) । यास्मात्त्रेणागमने कारणं मुच्यते,— षोडशिनं वाग्बज्ररूप
शैव पश्यन्, षोडशिना वज्रं शैव नियमितो भवति, तदा तस्य

वज्रत्वम् ; षोडशी च वायूः ; सूक्तादिभिर्निष्पन्नत्वात् स्वयं मपि वायूपो भवति, वाचश्च वज्रत्वं लोके प्रसिद्धम् ; राजादीनां भर्तृनादी वज्रप्रहारेणैव चित्ते व्यथोदयात् । तदेव सर्वनियामकत्वात् षोडशिनः प्रशस्तत्वं सिद्धम् ॥

यदुक्तं 'परस्तादुक्तयानां पर्यस्य शंसति' इति, तत्रोक्तशस्त्रेभ्य उत्तरकालावस्थानं मेव 'गतस्य' इतिशब्देन विवक्षितं मिति व्याख्यातम् : अतर्नाशककालस्य परस्तादितिशब्देनैव सिद्धत्वात् पर्यस्येतिशब्देन शस्त्रगतानां मृचा मध्ययनपाठाद्विपर्ययोऽभिधीयते ; द्विविधं धीन्निशब्दम्, --- विद्धत मविद्धतं च । तत्राविद्धतं नामाध्ययनक्रमेणैव शसनम्, विद्धतस्तु ऋचां परस्परव्यतिषद्भिः । अतु माध्वनाशनेन दर्शितः - "ऊर्ध्वं स्तोत्रियाशु-रूपाभ्यां तदेव शस्यं विद्धत, पादान् व्यवधायार्द्धशः शंसेत्, पूर्वोभां पूर्वाणि पदानि, गायत्राः पङ्क्तिभिः, पङ्क्तानां तु द्वे द्वे पदे शिष्येते ताभ्यां प्रणुयात्" इति (श्रौ० ६.३.२-६.११) । तदेव तद्वाङ्मयं प्रदर्शयति --- "तदा धाना यतस्नुवा हरी इहोप वज्रतः । इन्द्रं सुखतमे वयं इन्द्रो गायत्री (सं० १.२६.२), "सुसंष्टमं स्वा वयं मधवन् वन्दियामहिः । प्र नूनं पूर्णवम्भरः सुतो याहि वशात् अनु योजा त्विन्द्र ते हरीम्" इति (सं० १.८२.३) । याऽयं मध्ययनपाठः सोऽविद्धतः । विद्धतपाठस्तु अन्ये --- "इमा धाना यतस्नुवा सुसंष्टमं स्वा वयं हरी इहोप वज्रतो मधवन् वन्दियामहोन्द्रं सुखतमे वयं प्र नूनं पूर्णवम्भरः । सुतो याहि वशात् अनु योजा त्विन्द्र ते हरीम्" इति । अनेन प्रकारेण विपर्ययस्य शंसेत् ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां षोडशिशब्दं निर्वक्ति --- "तदाहुः किं

षोडशिनः षोडशित्व मिति ? षोडश स्तोत्राणां षोडश शस्त्राणां, षोडशभिरक्षरैरादत्ते षोडशभिः प्रणीति षोडशपदां निविदं दधाति, तत् षोडशिनः षोडशित्वम्”-इति । षोडशिशब्दां ग्रह-विशेषं स्तोत्रविशेषं शस्त्रविशेषं चाभिधत्ते * । तेषां मेकैकस्वरूप-वतां षोडशशब्दवाच्यत्व मयुक्तम् ? तच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तान्तरं तु न पश्याम इति ब्रह्मवादिना मभिप्रायः । षोडशसङ्ख्यायुक्तत्वात् षोडशित्व मित्युत्तरम् । तत्र कथं मिति, तदुच्यते—अग्निष्टोम-संस्थो ज्योतिष्टोमः द्वादशस्तोस्त्रोपेतः । तथा च शाखान्तरे श्रूयते—“द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि”-इति (ता० ब्रा० ६.३.३.) । तद्भिर्भित उक्थ्यमंशस्त्रिभिः स्तोत्रैरतिरिच्यते ; तस्मात् पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति । तद्भिर्भितः षोडशिमंस्य एकेन स्तोत्रेणाति-रिच्यते ; ततः स्तोत्राणां मध्ये एतत्स्तोत्रप्रयोगः षोडशसङ्ख्यापूरको भवति । तथा शस्त्राणां मध्येऽप्येतच्छस्त्रप्रयोगः षोडशसङ्ख्यापूरकः । किञ्चाभिच्छस्त्रे होवा सम्पादिताया अनुष्टुभः पूर्वाहगतानि षोडशाक्षराण्युच्चार्य्य अवस्यति, उत्तराहगतानि षोडशाक्षराण्यु-च्चार्य्य ‘प्रणीति’ प्रणव मुच्चारयति । किञ्च “अस्य मदे जरितः”-इत्यादिका षोडशपदोपेता निवित् (निवि० १२.१—१६.) शस्त्र-मध्ये प्रक्षिप्यते । अतो बहुधा षोडशसङ्ख्यायोगात् अयं प्रयोगः षोडशिनानामपेतः ॥

प्रकारान्तरेण षोडशिनं प्रशंसति—“हे वा अक्षरे अति-रिच्येते षोडशिनोऽनुष्टुभ मभिसम्पन्नस्य वाचो वाव तौ स्तनी, सत्यानृते वाव ते”-इति । योऽयं षोडशी, सोऽयं द्वादशराधिका मनुष्टुभं यदा सम्पाप्तो भवति, तदानो हे एवाक्षरे अधिके भवतः ।

* “एतन्त् नवं सप्त क्रियते ग्रहः स्तोत्रं शस्त्रम्”-इति शत० ब्रा० ८.१.३.४।

तथा हि सूत्रकारः—“विहृतस्य”-इत्युपक्रम्य शाखान्तरीया मिन्द्र
जुषस्वेत्यादिका ऋचः पठितवान् (आश्व० श्रौ० ६.३.१.) ।
तस्याः पूर्वस्मिन्नर्हर्चे षोडशाक्षराणि, उत्तरे ऽर्हर्चे अष्टादश ;
ततो ऽक्षरद्वयाधिक्यम् । “वाग् वा अनुष्टुप्”-इतिश्रुत्यन्तरेण (६.
५.१०.) तस्या वाचो ऽनुष्टुबवयवत्वात्तदात्मिकाया वाग्देवतायाः
स्त्रीरूपाया अधिकाक्षररूपी ‘स्तनी’ सम्प्रदाते ;—यदेतत् लोके
सत्यवदनम्, यच्चानृतवदनम्, तदुभय मपि वाचः स्तनरूपम् ;
अतोऽधिकाक्षरायाः सत्यानृतरूपत्वम् ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति — “अवत्येनं सत्यं नैन मनृतं हिनस्ति
य एवं वेद”-इति । ‘एनं’ वेदितारं सत्यवाक् पालयति, सुकृता-
त्पादकत्वात् ; अनृतवाक् न हिनस्ति, दुरितस्यानुदयात् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(षोडशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

गौरिवीतं षोडशिसाम कुर्वीत तेजस्कामो
ब्रह्मवर्चसकामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गौरिवीतं तेजस्वी
ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान् गौरिवीतं षोडशि-
साम कुरुते नानदं षोडशिसाम कर्त्तव्यमित्याहुः-

रिन्द्रो वै वृत्राय वज्रमुदयच्छत्तं मस्रैः प्राहरत्तं मभ्य-
हनत्सोऽभिहतो व्यनदद्यद् व्यनदत्तं नानदं सामा-
भवत्तन्नानदस्य नानदत्वमभ्राह्मव्यं वा एतद् भ्राह्म-
व्यहा साम यन्नानदं मभ्राह्मव्यो भ्राह्मव्यहा भवति
य एवं विद्वान्नानदं षोडशिसाम कुरुते तद्यदि
नानदं कुर्युरविहृतः षोडशी शंस्तव्योऽविहृतासु हि
तासु सुवते यदि गौरिवीतं विहृतः षोडशी शंस्तव्यो
ऽविहृतासु हि तासु सुवते ॥ २ ॥

षोडशिशस्तं विधाय षोडशिसोत्रनिष्पादकं सामविशेषं
विधत्ते— “गौरिवीतं षोडशिसाम कुरीत तेजस्कामो ब्रह्मवर्चस-
काभस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गौरिवीतं तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति
य एवं विद्वान् गौरिवीतं षोडशिसाम कुरुते”—इति । अत्र
चिन्महर्षिणा गौरिवीतनाम्ना दृष्टत्वात्सामापि गौरिवीतनामकम् ।
तत्तु “अभि प्र गोपतिं गिरा”—इत्यस्या मृचि उत्पन्नम्* ; तदत्र
षोडशिसोत्रे साम कुरीत † । ‘तेजः’ शरीरकान्तिः । ‘ब्रह्मवर्चसं’
श्रुताध्ययनमस्मृतिः ॥

सामान्तरं विधत्ते— “नानदं षोडशिसाम कर्तव्यमित्याहु
रिन्द्रो वै वृत्राय वज्रमुदयच्छत्तं मस्रैः प्राहरत्तं मभ्यहनत् ;
सोऽभिहतो व्यनदद्यद् व्यनदत्तन्नानदं सामाभवत्, तन्नानदस्य
नानदत्वम् ; अभ्राह्मव्यं वा एतद् भ्राह्मव्यहा साम यन्नानदम्”—

* छ० भा० २.२.३. ४ ; गी० भा० ५.१. २० ।

† छ० भा० २.१.२२.१—२ ; ज० भा० ३.३.३ ; ता० भा० १२. १३. ८ ।

इति । नानदाख्यं किञ्चित् साम ; तत्तु, “प्रत्यक्षौ पिपीषते”-
इत्यस्या मृचि उत्पन्नम्*, तदेतत्साम षोडशिस्रोत्रे† कर्त्तव्यमित्यन्ये
केचिदाहुः‡ । तस्य नानदत्वं कथं मिति, तदुच्यते—वज्रप्रहारेणा-
भिहतो वृत्रो ‘व्यनदत्’ विशिष्टं सुवैर्ध्वनिं नादं कृतवान् । स
च ध्वनिर्नानदसामाकारेण सम्पन्नः । ततो नादोत्पन्नत्वान्नानद
मिति नाम । तत्साम भ्रातृव्यरहितम् ; — तत्परिशीलनवन्तः
सर्वेऽपि मैत्री मेव प्रतिपद्यन्ते, न तु कश्चिदपि द्वेषम् । किञ्चै-
तत्साम ‘भ्रातृव्यहा’ पूर्वं विद्यमानस्य शत्रोर्घातकम् ॥

वेदनं प्रशंसति— “अभ्रातृव्यो भ्रातृव्यहा भवति य एवं
विद्वान्नानदं षोडशिसाम कुरुतः”-इति । गौरिवीतं नानदं वा
सामित्येवं पक्षद्वयं सम्पन्नम् § ॥

द्वयोः पक्षयोः शस्त्रविशेषव्यवस्थां विधत्ते — “तद्यदि नानदं
कुर्युरविहृतः षोडशी शस्त्रव्यो ऽविहृतासु हि तामु सुवते ; यदि
गौरिवीतं विहृतः षोडशी शस्त्रव्यो विहृतासु हि तामु सुवते”-
इति । अविहृतरूपः परस्परव्यतिषङ्गरहितो यथाधीतपाठः ;
सोऽयं नानदपक्षे कर्त्तव्यः । यतः सामगा अपि ‘अविहृतासु’
व्यतिषङ्गरहितासु नानदसाम्ना भवन्ते, तस्मादविहृतत्वमेवात्र
योग्यम् ; “यथा वाव स्तोत्रमेव शस्त्रम्”-इतिन्यायात् । गौरि-
वीतपक्षे शस्त्रमपि परस्परव्यतिषङ्गेण विहृतं पठनीयम् ;

* ऋ० आ० ४.२.२.१ ; गी० गी० ९.२.१३ ।

† ऋ० आ० १.१.१८.१-२ ; ऊ० गी० २.२.१८ ।

‡ “गौपालपुत्र उपादितनाम कापकवाच”-इति ता० ब्रा० १२. १३.११.सा० भा० ।

§ देशभेदेन चानयोर्व्यवस्थेत्यपि प्रापिता (ता० ब्रा० १२.१३.११.) सा० भा० ।

सामगैः 'विहृतासु' व्यतिषक्तासृष्टु गौरिवीतसान्ना स्तूय-
मानत्वात् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(षोडशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथातश्छन्दांस्येव व्यतिषजत्यात्वा वहन्तु हरय'
उपो षु शृणुही गिर इति गायत्रीश्च पङ्कीश्च व्यतिष-
जति गायत्री वै पुरुषः पाङ्गाः पशवः पुरुष मेव
तत्पशुभिर्व्यतिषजति पशुषु प्रतिष्ठापयति यदु
गायत्री च पङ्कीश्च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचोरूपा-
दनुष्टुभोरूपाद्वज्ररूपाग्नैति यदिन्द्र पृतनाज्ये ऽयन्ते
अस्तु हर्यत इत्युष्णिहश्च बृहतीश्च व्यतिषजत्यौष्णिहो
वै पुरुषो वाहताः पशवः पुरुष मेव तत्पशुभिर्व्यति-
षजति पशुषु प्रतिष्ठापयति यदुष्णिक् च बृहती च
ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वज्ररू-
पाग्नैत्या धूर्ध्वस्त्रौ बृहन्वीर बृहन्कृतिं जुषाण इति
द्विपदां च त्रिष्टुभं च व्यतिषजति द्विपाद्वै पुरुषो
वीर्यं त्रिष्टुप्पुरुष मेव तद्वीर्येण व्यतिषजति वीर्यं

प्रतिष्ठापयति तस्मात्पुरुषो वीर्ये प्रतिष्ठितः सर्वेषां
 पशूनां वीर्यवत्तमो यदु द्विपदा च विंशत्यक्षरा
 त्रिष्टुप् च ते हे अनुष्टुभौ तेनो वाचोरूपादनुष्टुभो
 रूपाद्वज्ररूपान्नैत्येष ब्रह्म प्र ते महे विदथे शंसिषं
 हरी इति द्विपदाश्च जगतीश्च व्यतिषजति द्विपाद्वै
 पुरुषो जागताः पशवः पुरुष मेव तत्पशुभिर्व्रति-
 षजति पशुषु प्रतिष्ठापयति तस्मात्पुरुषः पशुषु
 प्रतिष्ठितो ऽति चैनानधि च तिष्ठति वशेचास्य यदु
 द्विपदा च षोडशाक्षरा जगती च ते हे अनुष्टुभौ
 तेनो वाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वज्ररूपान्नैति चिकद्रु-
 केषु महिषो यवाशिरं प्रोष्वस्यै पुरो रथ मित्यतिच्छ-
 न्दमः शंसति कृन्दसां वै यो रसो ऽत्यक्षरत्सो ऽतिच्छ-
 न्दस मभ्यत्यक्षरत्तदतिच्छन्दसो ऽतिच्छन्दस्त्व सर्वेभ्यो
 वा एषच्छन्दोभ्यः सन्निर्मितो यत् षोडशी तद्य-
 दतिच्छन्दसः शंसति सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः
 सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सन्निर्मितेन षोड-
 शिना राध्नीति य एवं वद ॥ ३ ॥

अथ विहरणप्रकारं विधत्ते-- “अथातश्छन्दांस्येव व्यतिष-
 जतिः; आ त्वा वहन्तु हरय, उपो षु शृणुही गिर इति गायत्रीश्च
 पङ्क्तौश्च व्यतिषजति ; गायत्री वै पुरुषः, पाङ्क्ताः पशवः पुरुष मेव

तत्पशुभिर्यतिषजति, पशुषु प्रतिष्ठापयति यदु गायत्री च पङ्क्तिश्च,
 ते हे अनुष्टुभौ, तेनो वाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वज्ररूपाद्वैति”-इति ।
 ‘अथ’ सामद्वयविधानानन्तरम्, ‘अतः’ गौरिवीतपक्षे विहृतस्यापे-
 क्षितत्वात्, तदुच्यत इति शेषः । स्वस्वस्थानादिभज्यान्वत् नयनं
 ‘विहरणम्’ । तच्च समानच्छन्दस्कयोरेव भवति, तद्व्याहृत्यर्थ
 मुच्यते— ‘छन्दांस्येव व्यतिषजति’-इति । परस्परविलक्षणानि
 छन्दांस्येव व्यतिषिक्तानि कुर्युरिति । तत्र कस्य छन्दसः केन
 छन्दसा सह व्यतिषङ्ग इति, तदेतदुदाहरणपूर्वकं प्रदर्शयते—
 “आ त्वा वहन्तु”-इत्यादिकास्तिस्त्र ऋचः (सं० १. १६. १-३.)
 गायत्रीच्छन्दस्काः ; “उपो षु”-इति (सं० १. ८२. १.), “सुस-
 न्दशम्”-इति हे (सं० १. ८२. ३, ४.); एतास्तिस्त्रः पङ्क्तिच्छन्दस्काः ;
 ता उभयीः परस्परं व्यतिषजन्मिश्रयेत् । गायत्र्याः प्रथमपाद
 मुक्ता तेन सह पङ्क्तेः प्रथमपाद मुञ्जारयेत् । सोऽयं प्रकारो-
 ऽस्माभिः पूर्व भिवादाहृतः (२४६ पृ०) । लोके ‘पुरुषो गायत्रः’
 उपनीतन गायत्र्या अनुष्ठेयत्वात्, ‘पशवश्च पाङ्गाः’ चतुर्भिः पादै-
 र्मुखेन च पञ्चमङ्गोपेतत्वात् । तत्र गायत्रीपङ्क्तोरुर्मेलनेन पुरुषस्य
 पशूनां च मेलनं भवति । अतः पुरुषं पशुषु प्रतिष्ठापयति । किं
 च तद्रूपेणैव कारणेन गायत्री च पङ्क्तिश्च मिलितं सत्येते हे
 अनुष्टुभौ सम्पद्येते ; गायत्र्यास्त्रिपादत्वात्, पङ्क्तेश्च पञ्चपादत्वात्,
 मिलित्वाष्टानां पादानां विद्यमानत्वात् । ‘तेनो’ तेनैव मेलनेन
 कारणेनायं पुरुषो वाग्रूपादनुष्टुभूरूपाद्वज्ररूपाच्च ‘नैति’ कदाचि-
 दपि विद्युक्तो न भवति । शस्त्रस्याक्षरात्मकत्वेन वाग्रूपत्वम्, अष्ट-
 पादसम्पत्तावनुष्टुब्धयरूपत्वम्, षोडशिनः पश्चादिनियामकत्वेन
 वज्ररूपत्वम् ; अतो नास्ति त्रिविधवियोगम् ॥

छन्दोन्तरयोर्विहरणं विधत्ते-- "यदिन्द्र पृतनाज्जे, ऽयं ते
 षसु हर्यत इत्युष्णिहश्च ब्रह्मतीक्ष्ण व्यतिषजतीष्णिहो वै पुरुषो
 बार्हताः पशवः, पुरुष मेव तत् पशुभिर्यतिषजति, पशुषु प्रतिष्ठा-
 पयति ; यदुष्णिक् च ब्रह्मती च ते द्वे अनुष्टुभौ, तेनो वाचोरूपा-
 दनुष्टुभोरूपाद्भ्रूरूपाश्चैति" इति । "यदिन्द्र"-इत्यादिकास्तिस्त्र
 उष्णिक्छन्दस्का ऋचः (सं० ८.१२.२५-२७.), "अयं ते षसु"--
 इत्यादिकास्तिस्त्रां ब्रह्मतीच्छन्दस्काः (सं० ३.४४.१-३.) ; उप
 नीतः पुरुषो व्याहृत्यक्षरचतुष्टयोपेतां चतुर्विंशत्यक्षरां गायत्रीं
 व्यतिषजति, उष्णिक् चाष्टाविंशत्यक्षरा, ततः पुरुषस्योष्णिहत्वं
 पशूनां बार्हतत्वम् । शाकान्तरे श्रुतम् -- "छन्दांसि पशुष्वजि
 मयुस्तान् ब्रह्मत्युदजयत् ; तस्माद्बार्हताः पशव उच्यन्ते"--इति
 (तै० सं० ५.३.२.३.) । ब्रह्मती च षट्त्रिंशदक्षरा, तस्या उष्णि-
 ग्यागं मति पश्य क्षरमस्य क्षरनुष्टुब्धयम् ॥

छन्दोन्तरयोर्विहरणं विधत्ते -- "आ धूर्ध्वस्मै, ब्रह्मन्वीर ब्रह्म-
 कृतिं जपाण इति द्विपदां च त्रिष्टुभं च व्यतिषजति ; द्विपाद्
 पुरुषो वीर्यं त्रिष्टुभरूप मेव तद्वीर्येण व्यतिषजति, वीर्यं प्रतिष्ठाप-
 यति ; तस्मात्पुरुषो वीर्यं प्रतिष्ठितः सर्वेषां पशूनां वीर्यवत्तसो
 यदु द्विपदा च विंशत्यक्षरा त्रिष्टुप् च, ते द्वे अनुष्टुभौ, तेनो
 वाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्भ्रूरूपाश्चैति" इति । "आ धूर्ध्वस्मै"--
 इत्येषा (सं० ७.३४.४.) पादद्वयोपेता, "ब्रह्मन् वीर" इत्येषा
 (सं० ७.२६.२.) त्रिष्टुप्छन्दस्का ; पुरुषस्य द्विपादत्वं प्रसिद्धम्,
 त्रिष्टुभो वीर्यहेतत्वाद्दीर्घत्वम् ; तस्माद्ब्रह्मन्मन्त्रेण पुरुषं वीर्यं
 प्रतिष्ठापयति । तस्मात् लोकेऽपि सर्वेषां द्विपदां चतुष्टुपदानां
 पशूनां मध्ये पुरुषस्य शक्त्याधिक्यात् पुरुषो वीर्यं प्रतिष्ठितः ।

द्विपदा चैयं विंशत्यक्षरा ; अष्टाक्षरे प्रथमे पादे संयुक्ताक्षरयोर्विभा-
गेन पञ्चाक्षरत्वे सति दशसङ्ख्यापूर्त्तेः । एवं पञ्चाक्षरैस्त्रिष्टुभय-
तुर्णां पादानां सन्धानम् । त्रिष्टुप् चत्वारिंशदक्षरा । मिलित्वा
चतुष्पष्टिसम्पत्त्यानुष्टुब्दयं सम्भवति ॥

छन्दोन्तरयोर्विहरणं विधत्ते — “एष ब्रह्म, प्र ते महे विदधे
शंसिषं हरो इति द्विपदाश्च जगतीश्च व्यतिषजति; द्विपाद्वै पुरुषो
जागताः पशवः, पुरुष मेव तत्पशुभिर्यतिषजति, पशुषु प्रतिष्ठाप-
यति ; तस्मात् पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितो ऽस्ति चैनानधि च तिष्ठति
वशे चास्य; यद् द्विपदा च षोडशाक्षरा जगती च, ते द्वे अनुष्टुभौ,
तेनो वाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्द्व्यक्षरूपाद्वैति”-इति । “एष ब्रह्म”-
इत्यादिकास्त्रिस्तो द्विपदाः, “प्र ते महे”-इत्यादिकास्त्रिस्तो जगत्यः
(सं० १०.८६.१-३.) ; पशूनां जागतत्वं शाखान्तरे सोमाक्षरण-
कथायां श्रूयते - “सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छत् ; तस्माज्ज-
गतीच्छन्दसां पशव्यतमा”-इति (नै० सं० ६.१.६.२.) ! यस्मात्
मेलनेन पुरुषं पशुषु प्रतिष्ठापयति, तस्मादयं पुरुषः पशुषु प्रति-
ष्ठितः, तस्मिन् क्षीरादिक मत्ति च, ‘एनान्’ पशून् ‘अधितिष्ठति’
नियमयति च ; तस्मात् ‘अस्य’ पुरुषस्य वशे सर्वे पशवो वर्तन्ते ।
‘यद्’ यस्मादेव कारणादियं द्विपदा षोडशाक्षरा, जगती चाष्टा-
चत्वारिंशदक्षरा, ततो मिलित्वा चतुष्पष्टित्वादनुष्टुब्दयम् ॥

छन्दोन्तरसंयुक्ताः काश्चिद्वचो विधत्ते --- “त्रिकद्रुकेषु महिषो
यवागिरं, प्रो ष्वक्त्रै पुरो रथ मित्यतिच्छन्दसः शंसति; छन्दसां वै
यो रसो ऽत्यक्षरसोऽतिच्छन्दस मभ्यत्यक्षरत्तदतिच्छन्दसो ऽति-
च्छन्दस्त्वं ; सर्वेभ्यो वा एष छन्दोभ्यः सन्निर्मितो यत् षोडशी,
तयदतिच्छन्दसः शंसति सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः सन्निर्मिमीते” -

इति । “त्रिकटुकेषु”-इतिटचे यास्त्रिः (सं० २.३२.१-३.)
 ऋचस्ता अतिच्छन्दोयुक्ताः, तथा “प्रो ष्वस्यै”-इति (सं० १०.
 १३३.१-३.) टचोऽपि ; ता उभयोः शंसेत् । ‘छन्दसां’ गायत्र्या-
 दीनां यो ‘रसः’ सारः ‘अत्यक्षरत्’ अतिशयेनास्त्रवत्, तदानीं स
 रसोऽतिच्छन्दस मभिलष्यातिशयेनास्त्रवत् । ‘तत्’ तस्माच्छन्दोरस-
 स्यातिशयेन स्त्रवणादतिच्छन्दस्त्वं’ नाम सम्पन्नम् । षोडशौ
 षोक्तप्रकारेण सर्वेभ्यः छन्दोभ्यः सम्यक् निर्मितः ; तस्माद्
 अतिच्छन्दसां’ शंसनेनायं होता ‘एनं’ यजमानं सर्वच्छन्दोभ्यो
 निर्मिमीते ॥ वेदनं प्रशंसति--- “सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सन्निर्मितेन
 षोळशिना राध्नोति य एवं वेद” इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(षोडशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

महानाम्नीना मुपसर्गानुपसृजत्ययं वै लोकः
 प्रथमा महानाम्नान्तरिक्षलोको द्वितीयासौ लोक-
 स्तृतीया^१ सर्वेभ्यो वा एष लोकेभ्यः सन्निर्मितो यत्
 षोळशी^१ तद्यन्महानाम्नीना मुपसर्गानुप सृजति
 सर्वेभ्य एवैनं तल्लोकेभ्यः सन्निर्मिमीते^१ सर्वेभ्यो
 लोकेभ्यः सन्निर्मितेन षोळशिना राध्नोति य एवं वेद

प्र प्रं वस्त्रिष्टुभ मिष' मर्चत प्राच'त यो व्यतीं रफ्णाण-
 यदिति प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसति' तद्यथेह चेह
 चापथेन चरित्वा पन्थानं पर्यवेयात्तादृक्ताद्यत्प्रज्ञाता
 अनुष्टुभः शंसति' स यो व्याप्तो गतश्रीरिव मन्येता-
 विहृतं षोळशिनं शंसयेन्नेच्छन्दसां कृच्छ्रादवपद्या
 इत्यथ यः पाप्मान मप जिघांसुः स्याद्विहृतं षोळ-
 शिनं शंसयेद् व्यतिषक्त इव वै पुरुषः पाप्माना
 व्यतिषक्त मेवास्त्रौ तत्पाप्मानं शमल मपहन्यप
 पाप्मानं हते य एवं वेदोद्यद् ब्रध्नस्य विष्टप मित्युत्त-
 मया परि दधाति' स्वर्गो वै लोको ब्रध्नस्य विष्टपं'
 स्वर्गं मेव तल्लोकं यजमानं गमयत्यपाः पूर्वेषां
 हरिवः सुताना मिति यजति' सर्वेभ्यो वा एष
 सवनेभ्यः सन्निर्मितो यत् षोळशी' तद्यदपाः पूर्वेषां
 हरिवः सुताना मिति यजति' पीतवद्वै प्रातस्सवनम्'
 प्रातस्सवनादेवैनं तत्सन्निर्मिमीते' ऽथो इदं सवनं
 केवलं त इति' माध्यन्दिनं वै सवनं केवलं माध्य-
 न्दिनादेवैनं तत्सवनात्सन्निर्मिमीते' ममडि सोमं
 मधुमन्त मिन्द्रेति' मद्वै तृतीयसवनं' तृतीयसव-
 नादेवैनं तत्सन्निर्मिमीते' सवा वृषञ्जठर आ वृष-
 ख्येति वृषणवद्वै षोळशिनो रूपं' सर्वेभ्यो वा एष सव-

नेभ्यः सग्निर्मितो यत् षोडशी तदादपाः पूर्वेषां
 हरिवः सुताना मिति यजति सर्वेभ्य एवैनं तत्सव-
 नेभ्यः सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यः सवनेभ्यः सग्निर्मितेन
 षोडशिना राधोति य एवं वेद महानाम्नीनां पञ्चा-
 चरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु सर्वेभ्यो
 वा एष ऋन्दोभ्यः सग्निर्मितो यत् षोडशी
 तद्वन्महानाम्नीनां पञ्चाचरानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु
 पादेषु सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः सन्निर्मिमीते
 सर्वेभ्यश्चन्दोभ्यः सग्निर्मितेन षोडशिना राधोति
 य एवं वेद ॥ ४ ॥

अथ पूर्वीक्ताना भतिच्छन्दसा मनुष्टुप्सम्पादनाय मेलनं विधत्ते
 — “महानाम्नीना सुपसर्गानुपसृजति”-इति । “विदा मघ-
 वन्”-इत्यस्मिन्ननुवाके प्रोक्ता ऋचो ‘महानाम्नाः’ (आ० ४.१.
 १-६.) ; तामां सम्बन्धिन उपसर्गाः पञ्चविधाः । ते चाश्वलायनेन
 दर्शिताः - “प्र चेतन, प्र चेतया, आ याहि पिब मत्स्व, क्रतुश्चन्द
 ऋतं ब्रह्मत्, सुम्न आ धेहि नो वमवित्यनुष्टुप्”-इति (थौ० ६.२.६.) ।
 तत्र ‘प्र चेतनेत्येकः प्रथम उपसर्गः, ‘प्र चेतयेति द्वितीयः ; तावु-
 भावपि द्वितीयस्यां महानाम्ना मास्नाती । ‘आ याहि पिब
 मत्स्वेति तृतीय उपसर्गस्तृतीयस्यां महानाम्ना मास्नातः । ‘क्रतु-
 श्चन्द ऋतं ब्रह्मदित्ययं चतुर्थ उपसर्गः ; स च षष्ठ्यां महानाम्ना
 मास्नातः । ‘सुम्न आ धेहि नो वमविति पञ्चम उपसर्गः ; स

चाष्टम्यां महानाम्नाया माम्नातः । एतेषु पञ्चसूपसर्गेषु मिलित्वा
 द्वात्रिंशदक्षरसङ्गावादिय मेकानुष्टुबिति सूत्रस्यार्थः । इयं चानु-
 ष्टुबविहृतपोडशिनि तथैव पठनीया, अन्यत्र तु विहृतपोडशिनि
 पञ्चाप्युपसर्गान्विभज्यातिच्छन्दःसु पञ्चसु योजनीयाः । अतएवो-
 पसृज्यमानत्वादुपसर्गा इत्युच्यन्ते । तदेतत्संयोजन मत्र 'उपसृजति'
 -इति शब्देन विधीयते । "त्रिकटुकेषु"-इति येयं प्रथमा अति-
 च्छन्दाः, तस्याश्चतुष्पष्टाक्षरत्वात् परानपेक्षेणैव अनुष्टुब्दय-
 सम्पत्तिः शक्येति द्वितीयस्या मृचि तदनुष्टुब्दयं पूरयितुं 'प्र
 चेतन'-इत्यक्षरचतुष्टयं योजनीयम्, तृतीयस्या मृचि 'प्र चेतया'-
 इति योजनीयम् । "प्रो ष्वस्मै"-इत्यादिषु तिसृषु अवशिष्टास्तय
 उपसर्गाः क्रमेण योजनीयाः । सोऽयं प्रकार आश्वलायनेनोक्तः -
 'ता मनुष्टुभ मतिच्छन्दःस्ववधाय द्वितीयतृतीययोः पादयोरव-
 सानत उपदध्यात् ;—प्र चेतनेति पूर्वस्याम्, प्र चेतयेत्युत्तरस्याम्,
 उत्तरास्वितरान् पादान् षष्ठान् कृत्वानुष्टुप्कारं शंसेत्'-इति
 (श्री० ६.३.२१.२२.) ॥

अथ महानाम्नीः प्रशंसति— "अयं वै लोकः प्रथमा महा-
 नाम्नान्तरिक्षलोको द्वितीयासौ लोकस्तृतीया ; सर्वेभ्यो वा एष
 लोकेभ्यः सन्निर्मितो यत् षोडशी तद्यन्महानाम्नीना मुपसर्गानु-
 प्रसृजति ; सर्वेभ्य एवैनं तल्लोकेभ्यः सन्निर्मिमीते"-इति । प्रथम-
 त्वादिसाम्येन लोकत्रयरूपत्वं त्वचां द्रष्टव्यम् ; षोडशिनी लोकत्रये
 निर्मितत्वात् । महानाम्नीना मुपसर्गैः संयोजने सति तन्निर्माणं
 सिध्यति ॥

वेदनं प्रशंसति— "सर्वेभ्यो लोकेभ्यः सन्निर्मितेन षोडशिना
 शब्धोति य एवं वेद"-इति ॥

अथ विहरणैरपेक्षेणाध्यापकैः प्रज्ञाताः नवानुष्टुभो विधत्ते
 —“प्र प्र वस्त्रिष्टुभ मिष मर्चत प्रार्चत, यो व्यती रफाच-
 यदिति प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसति”-इति । “प्र प्र वः”-इत्येक-
 स्तुचः प्रथमः (सं० ८.६६.१ ३.), “मर्चत”-इति द्वितीयः (सं०
 ८.६६.८-१०.), “यो व्यतीन्”-इति तृतीयः (सं० ८.६६.१२-१५) ।
 यथा लोके कश्चिन्मार्गानभिज्ञः तत्र तत्र केनचिदपथेन चरित्वा
 पथादन्यमुखेन विज्ञाय समीचीनं पन्थानं परिगच्छेत्, एव मन्त्राणि
 पूर्वोक्तरीत्या कृत्रिमा अनुष्टुभः शस्वा पथादेतासां स्वतःसिद्धान्त
 मनुष्टुभां शंसनं द्रष्टव्यम् ॥

पूर्वत्र सामविशेष सुपजीव्य विहृताविहृतयोः शस्त्रविशेषयो-
 र्व्यवस्था दर्शिता ; इदानीं पुरुषविशेष सुपजीव्य तां व्यवस्थां दर्श-
 यति— “स यो व्याप्तो गतश्चौरिव मन्येताविहृत षोडशिनं शंस-
 येत्ते कन्दसां कच्छादवपथा इत्यथ यः पाप्मान मप जिघांसुः
 स्याद्विहृतं षोडशिनं शंसयेत् ; व्यतिषक्त इव वै पुरुषः पाप्मना
 व्यतिषक्त मेवास्मै तत् पाप्मानं शमन्त मप हन्ति”-इति । ‘सः’
 लोकप्रसिद्धः, यः पुरुषः पुत्रपौत्रादिभिः व्याप्तो ‘गतश्चौरिव’ प्राप्त-
 श्रौवत् समृद्धधन एवाह मिति मन्यत, स पुमान् ‘अविहृतं’ विहृ-
 रणरहितं षोडशिनं ‘शंसयेत्’ अविहृते शस्त्रे होतारं प्रेरयेत् ।
 तस्य काऽभिप्राय इति, स उच्यते—‘कन्दसां कच्छात्’ पूर्वोक्तानां
 गायत्र्यादीनां विहरणक्लृप्तात् अवपद्यं अवपत्तिं आपदं प्राप्नु-
 यात् तन्मा भूदिति । विहरणप्रयुक्तभानिद्योतनार्थो ‘सत्’-इति
 शब्दः । अथ यः पुमान् पुत्रधनराहित्यरूपं ‘पाप्मानम्’ ‘अप
 जिघांसुः’ अपहन्तु मिच्छन् स्यात्, स पुमान् विहृते शस्त्रे होतारं
 प्रेरयेत् । अयं पुरुषो दारिद्र्यादिरूपेण ‘पाप्मना’ ‘व्यतिषक्त इव वै’

मिश्रित एव । तस्मात् विद्वत्प्रयोगेण पापरूपं 'शमलं' माह्वित्य-
हेतुं 'व्यतिषक्तं' दारिद्र्यादिसम्बन्ध मपहन्ति ॥ वेदनं प्रशंसति—
“अप पाप्मानं हते य एवं वेद”—इति ॥

अथ शस्त्रसमापनोयां काञ्चिद्वचं विधत्ते— “उद्यद् ब्रध्नस्य
विष्टपमित्युत्तमया परि दधाति ; स्वर्गो वै लोको ब्रध्नस्य विष्टपं,
स्वर्गमेव तल्लोकं यजमानं गमयति”—इति । अस्याः ऋचि “ब्रध्नस्य
विष्टपम्”—इति (सं० ८. ६८. ७.) श्रूयते,— आदित्यो 'ब्रध्न'-
शब्दयाच्यः ; “असौ वा आदित्यो ब्रध्नः”—इति श्रुत्यन्तरात् (तै०
सं० ५.३.३.५.) ; तस्य 'विष्टपं' स्थानं स्वर्गलोकः ; अतस्तत्या-
ठेन यजमानं स्वर्गं प्रापयति ॥

शस्त्रयाज्यां विधत्ते— “अपाः पूर्वेषां हरिवः सुताना मिति
यजति”—इति । 'हरिवः' हे इन्द्र ! षोडशिनः पूर्वेषां 'सुतानां'
सोमानां, रस मिति शेषः ; 'अपाः' पीतवानसोति प्रथमपाद-
स्यायः (सं० १०.८६.१३.) ॥ त मिमं पादं प्रशंसति— “सर्वेभ्यो
वा एष सवनेभ्यः सन्निमित्तो यत् षोडशो ; तद्यदपाः पूर्वेषां
हरिवः सुताना मिति यजति, पीतवद्वै प्रातस्सवनं ; प्रातस्सवना-
देवैतं तत्सन्निमित्तोते”—इति । यः षोडशो विद्यते, एष सर्वेभ्यः
भवनेभ्यः सम्यक् निर्मित इत्येवं सम्पादनोपयम् । तथा सति यद्यपाः
पूर्वेषां मिति पादं पठेत्, तदानो तत्र प्रातस्सवनं 'पीतवत्' इन्द्रेण
पीतमेवेत्यय मयः प्रतीयते ; तस्मात् 'एनं' षोडशिनं प्रात-
स्सवनादेव निर्मितवान् भवति ॥

तस्या ऋचो द्वितीयपाद मनूय व्याचष्टे— “अथो इदं सवनं
केवलं त इति, माध्यन्दिनं वै सवनं केवलं, माध्यन्दिनादेवैतं तत्सव-
नात्सन्निमित्तोते”—इति । 'अथो' अपि च हे इन्द्र ! 'इदं' माध्य-

मिन्दुनं सवनं 'ते केवलं' तवैव सर्वम् । अस्मिन् पादे केवलं सवनं मधीन्द्रस्येतदुपपन्नम् ; इन्द्रेण पुरो द्वारं वृषता माहेन्द्रं अहं माध्यन्दिनं सवनानां निष्केवत्यादीनां स्वार्थं मेव कृतत्वात् । अत एतत्पादपाठेन माध्यन्दिनसवनात् षोडशी निर्मितो भवति ॥

तृतीयपाद मनूय व्याचष्टे -- "ममद्वि सोमं मधुमन्त मिन्द्रेति ; महद्वै तृतीयसवनं, तृतीयसवनादेवंनं तत्सन्निर्मितम्" -- इति । हे इन्द्र ! 'मधुमन्तं' माधुश्वरसोपेतं सोमं पीत्वा 'ममद्वि' महं इष्टं प्राप्नुहि । अस्मिन् पादे मदिधात्वर्थः श्रूयते, तृतीयसवनं मपि 'महद्वै' मदिधातूपेतम् ; निवित्यदेषु * मदिधातोर्विद्यमानत्वात् । तस्मादेतत्पादपाठेन षोडशी तृतीयसवनाद्विनिर्मितो भवति ॥

चतुर्थं पाद मनूय व्याचष्टे -- "सत्त्वा ह्यपञ्चठर आ ह्यपस्वेति ह्यष-
खद्वै षोडशिनो रूपं, सर्वेभ्यो वा एष सवनंभ्यः सन्निर्मितो यत् षोडशी ; तद्यदपाः पूर्वेषां हरिवः सुताना मिति यजति, सर्वेभ्य एवैनं तत्सवनेभ्यः सन्निर्मितम्" -- इति । हे 'ह्यपन्' वर्षणसमर्थ ! 'सत्त्वा' सोमयागरूपे सत्त्वे 'जठरे' स्वकीय उदरे 'आ ह्यपस्व'समस्तात् सोम-
रसवृष्टिं कुरु । अत्र चतुर्थपादे 'ह्यपन्'-गन्धो विद्यते, षोडशि-
स्वरूपं मपि 'ह्यपन्' वर्षणोपेतम् ; तन्निष्ठत्वात् । यः षोडशी विद्यते, सोऽयं मुक्तेन प्रकारेण सर्वेभ्यः सवनेभ्यो हि निर्मितः,
तस्मादपाः पूर्वेषां मिति याज्यापाठेन सर्वसवनेभ्य एवैनं निर्मित-
वान् भवति ॥ वेदने प्रशंसति -- "सर्वेभ्यः सवनेभ्यः सन्निर्मितं षोडशिना राध्नोति य एव वेद" -- इति ।

अस्या याज्यायाः पादेषु पूर्ववदुपसर्गान् विधत्ते -- "महा-
नाम्नीनां पञ्चाक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु ; सर्वेभ्यो

* "अस्य महद्वै" -- इत्यादिप (निवित्य १११-१६.) ।

वा एष छन्दोभ्यः सन्निर्मितो यत् षोडशीः ; तद्यथाहानाम्नीनां पञ्चाक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु, सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः सन्निर्मितौते”-इति । महानाम्नीनां सृचां सम्बन्धिनस्तदोयानुवाके समान्नाताः “एवा ह्येवा”-इत्यादयः पञ्चाक्षरा उपसर्गाः (आर० ४.१.१०-१५.) तानेकादशाक्षरेषु चतुर्ष्वपि पादेषु संयोजयेत् ; तथा सति चतुष्पष्टाक्षरत्वादनुष्टुब्धयं सम्पद्यते । एवं सति यः षोडशी सर्वेभ्यः छन्दोभ्यो निर्मातव्यः, सोऽयमेतत्संयोजनेन तथैव निर्मितो भवति ॥ वेदनं प्रशंसति— “सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सन्निर्मितेन षोडशिना राध्वीति य एव वेद”-इति * ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(षोडशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अहर्वे देवा अश्रयन्त रात्री मसुरास्ते समावह्वीर्या
एवासन्न व्यावर्तन्त सोऽब्रवीदिन्द्रः कश्चाहं चेमानितो

* षोडशिसंस्थस्य व्योतिष्टोमस्य विशेषविधय एवेषु प्रथमादिचतुःखण्डेषु विहितः, एभ्योऽन्ते ऽग्रिणीभवत् ; २४१ पृ० * द्रष्टव्यम् । आश्वलायनेनापि “अथ षोडशी”-इत्यादि “मक्षजपः”-इत्यन्तेन यन्तेन (इ. २, ३.) तथैवीतः । “षोडशिना वीर्यकामः”-इति वा-सुभ्यैयवितिसूत्रम् (१४.१.२.) ।

असुरान् रात्री मन्ववेष्याव इति स देवेषु न प्रत्य-
 विन्ददविभयूरात्रेस्तमसो मृत्योस्तस्मादाप्येतर्हि नक्तं
 यावन्मात्र मिवैवापाक्रम्य विभेति * तम इव हि
 रात्रिमृत्युरिव तं वै कृन्दांस्येवान्ववायंस्त यच्छृन्दां-
 स्येवान्ववायंस्तस्मादिन्द्रश्चैव कृन्दांसि च रात्री वहन्ति
 न निविच्छस्यते न पुरोरुड् न धाय्या नान्या देवते-
 न्द्रश्च ह्येव कृन्दांसि च रात्री वहन्ति तान्वै पर्यायै-
 रैव पर्याय मनुदन्त यत् पर्यायैः पर्याय मनुदन्त
 तत्पर्यायाणां पर्यायत्वं तान्वै प्रथमेनैव पर्यायेण
 पूर्वरात्रादनुदन्त मध्यमेन मध्यरात्रादुत्तमेनापर-
 रात्रादपिशर्वया अनु स्यसोत्यनुवन्नपिशर्वराणि खलु
 वा एतानि कृन्दांसोति ह स्माहैतानि हीन्द्रं रात्रेस्त-
 मसो मृत्योर्विभ्यत मत्यपारयंस्तर्दापिशर्वराणा मपि-
 शर्वरत्वम् ॥ ५ ॥

षोडशी समाप्तः, अथातिरात्री वक्तव्यः; तत्रेन्द्रस्य कृन्दां-
 च प्राधान्यं कथयितुं मितिहास माह -- "अहर्वे देवा अत्रयन्त
 रात्री मसुरास्ते समावहोर्या एवामत्र व्यावर्तन्त, सोऽवतीदिन्द्रः,
 काश्चाहं चेमानितो असुरान् रात्री मन्ववेष्याव इति; स देवेषु न
 प्रत्यविन्ददविभयूरात्रेस्तमसो मृत्योस्तस्मादाप्येतर्हि नक्तं यावन्मात्र
 मिवैवापक्रम्य विभेति; तम इव हि रात्रिमृत्युरिव"-इति ।

* "विभेति" अः ।

पुरा कदाचिदहोरात्रयोर्मध्ये देवा अहरेवाश्रितवन्तः, असुराश्च रात्रि माश्रितवन्तः ; 'ते' देवाश्च असुराश्च समानबला एवासन् ; बलाधिक्येन वर्गान्तराद् व्यावृत्त मितरवर्गस्थानं नाप्नुवन् । तदानीं इन्द्रो देवान् प्रत्यब्रवीत्,—मम सहायोऽपेक्षितः, हे देवाः ! भवतां मध्ये कक्षाहं च 'इमान्' असुरान् रात्रौ मनुगतान् 'इतः' रात्र्या 'अवेष्टावः' अपसारयिष्यावः ? इति । ततो विचार्य स इन्द्रो देवेषु मध्ये तादृशं शूरं क मपि प्रतीक्ष्य 'नाविन्दत्' न लब्धवान् । रात्रेः सम्बन्धि यत्तमो मृत्युसदृशम्, तस्मात्तमसो मृत्योरिव सर्वे देवाः 'अविभयुः' भीता अभवन् । यस्माद्देवानां भीतिस्तस्मादिदानीमपि 'यावन्मात्र मिवैव' यत्किञ्चिदपि वा दूरं रात्रौ गृहादपक्रम्य सर्वपुरुषो ('विभेति') विभेति ; 'तम इव हि' तमोरूपैव रात्रिस्तस्मात् मृत्युरिव भयहेतुः ॥

अथ छन्दसा मिन्द्रसहकारित्वं दर्शयति— "त वै छन्दांस्येवान्वायंस्तं यच्छन्दांस्येवान्वायंस्तस्मादिन्द्रश्चैव छन्दांसि च रात्रीं वहन्ति ; न निविच्छस्यते, न पुरोरुड्, न धाय्या, नान्या देवतेन्द्रश्चैव छन्दांसि च रात्रीं वहन्ति"—इति । 'तं वै' अमुरनिराकरणाय प्रवृत्तं त मेवेन्द्र मेकं गायत्र्यादिच्छन्दांस्यैव 'अन्वायन्' अनुगम्य निराकर्तुंगताः ; यस्माद्ध्वं तस्मादिन्द्रच्छन्दांस्येवाङ्गतया अतिरात्रप्रयोगे 'रात्रीं वहन्ति' रात्रिप्रयोगस्य निर्वाहकाणि भवन्ति । इन्द्रविषयच्छन्दांस्यैव तत्र शस्यन्ते, न तु निविद्धा पुरोरुग्वा धाय्या वा देवतान्तरं वा किञ्चिच्छस्यते ; तस्मादिन्द्रः छन्दांसि चेत्येतावन्त एव निर्वाहकाः ॥

तेषा मिन्द्रच्छन्दसा असुरान्निराकरणसाधनं दर्शयति— "तान्वै पर्यायैरेव पर्याय मनुदन्त ; यत् पर्यायैः पर्याय मनुदन्त,

तत् पर्यायाणां पर्यायत्वम्”-इति । ‘तान्वै’ रात्रि माश्रितान्
असुरान् ‘पर्यायैः’ चमसगणानां क्रमानुष्ठानैरेव पर्यायैः, तत्र तत्र
यत्साना यागभूमौ परीत्य ‘अनुदन्त’ निराकृतवन्तः । यत्र
यत्रासुराः मुमा अवस्थिताः, तत्र तत्र प्रयत्नेनावेष्ट्य निःसारित-
वन्तः । द्वादशानाञ्चमसगणानां मनुष्ठानाय त्रयः पर्यायाः ; एकै-
कस्मिन् पर्याये चत्वारो गणा अनुष्ठोयन्ते । यस्मात्परितो गत्वा
गत्वा चमसपर्यायैर्निराकृतवन्तः, तस्मात्परिगम्य निराकरण-
साधनत्वात्पर्यायत्वं सम्पन्नम् ॥

क्रमेण निराकरणप्रकारं दर्शयति--“तान्वै प्रथमैव पर्या-
येण पूर्वरात्रादनुदन्त, मध्यमेन मध्यरात्रादुत्तमेनापररात्राद्”-
इति । दश दश घटिका एकैको भागः ; इत्येवं रात्रेस्तयो भागाः ;
चत्वारश्चमसगणा एकः पर्यायः, इत्येव द्वादशानाञ्चमसगणानां
त्रयः पर्यायाः ; तैः क्रमेण रात्रिभागत्रयादसुरानपानुदन्त ॥

तस्मिन्निराकरणे कृन्दां सौकर्याधिक्येन प्रशंसां दर्शयति—
“अपि शर्वर्या अनु स्मसोत्यद्भवन्नपिशर्वराणि खलु वा एतानि
कृन्दांसौति ह स्माहैतानि होन्दं रात्रेस्तमसो मृत्योर्बिभ्यत मत्य-
पारयंस्तदपिशर्वराणां मपिशर्वरत्वम्”-इति । हे इन्द्र ! वयं अपि
‘शर्वर्याः’ कृत्स्नाया रात्रेः सकाशादसुरानपसारयितुं त्वा मनु गम्य
‘स्मसि’ तिष्ठामः, इत्येवं कृन्दांस्यद्भवन् । तदेतद्वाक्य मैतरेयः श्रुत्वा
तदानीं मेवैतानि कृन्दांसि ‘अपिशर्वराणि’ एवेति नाम्ना व्यवहृत-
वान् * । एतच्च युक्तम्,—यस्मात् मृत्योरिव रात्रेस्तमसो बिभ्यत
मिन्द्रम् ‘एतानि’ कृन्दांसि ‘अत्यपारयन्’, यस्मात् हेतो रात्रि

* “अपिशर्वरे--शर्वरौमुखे ऽपिशर्वरकर्म”-इति (अ० सं० ३.१.७.), “अपि-
शर्वरे-- शर्वरी रात्रि मपिगतः कालोऽपिशर्वरः”-इति च (अ० सं० ८.१.२८.) सा०भा० ।

मतीत्य नीतवन्ति, तस्मात्कारणाच्छर्वर्याः सर्वश्चादपि पारनयनं
द्योतयितुम् 'अपिशर्वराणि'-इति नाम छन्दसां युक्तम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपत्रिकायां प्रथमाध्याये

(षोडशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

पान्त मा वो अन्धस इत्यन्धस्वत्यानुष्टुभा रात्रीं
प्रतिपद्यते आनुष्टुभी वै रात्रिरेतद्रात्रिरूपं मन्धस्वत्यः
पीतबल्यो महत्यस्त्रिष्टुभा याज्या भवन्त्यभिरूपा यद्यज्ञे
ऽभिरूपं तत्समृद्धं प्रथमेन पर्यायेण स्तुवते प्रथमान्येव
पदानि पुनराददते * यदेवैषा मग्वा गाव आसंस्त-
देवैषां तेनाददते मध्यमेन पर्यायेण स्तुवते मध्यमा-
न्येव पदानि पुनराददते यदेवैषा मनो रथा आसंस्त-
देवैषां तेनाददत उत्तमेन पर्यायेण स्तुवत उत्तमान्येव
पदानि पुनराददते यदेवैषां वासो हिरण्यं मणि-
रध्यात्म मासीत्तदेवैषां तेनाददत आ द्विषतो वसु
दत्ते निरेन मेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते य एव

* इह खण्डं सर्वत्र "आदने"-इति न ।

वेदं पवमानवदहरित्याहुर्न रात्रिः पवमानवती
 कथं मुभे पवमानवती भवतः केन ते समावह्नाजौ
 भवत इति यदेवेन्द्राय मवने सुतं मिदं वसो सुत
 मन्थं इदं ह्यन्वोजसा सुतं मिति स्तुवन्ति च शंसन्ति
 च तेन रात्रिः पवमानवती तेनोभे पवमानवती
 भवतस्तेन ते समावह्नाजौ भवतः पञ्चदशस्तोत्रं
 महारित्याहुर्न रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रं कथं मुभे पञ्चदश-
 स्तोत्रे भवतः केन ते समावह्नाजौ भवत इति द्वाद-
 शस्तोत्राण्यपिशर्वाणि तिसृभिर्देवताभिः सन्धिना
 रात्रन्तरेण स्तुवते तेन रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रं तेनोभे
 पञ्चदशस्तोत्रं भवतस्तेन ते समावह्नाजौ भवतः
 परिमितं स्तुवन्त्यपरिमितं मनु शंसति परिमितं
 वै भूतं मपरिमितं भव्यं मपरिमितस्थावरुध्या
 इत्यति शंसति स्तोत्रं मति वै प्रजात्मानं मति
 पशवस्तद्यत् स्तोत्रं मति शंसति यदेवास्यात्थात्मानं
 तदेवास्तेनावरुध्याऽवरुध्या ॥ ६ ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमोध्यायः ॥१॥

इन्द्रस्य क्रन्दसां च प्राधान्यं मभिहितम् ; अथ शस्त्रं विधा-
 तथ्यम् । षोडशपर्यन्तं पूर्ववदनुहाय षोडशिनं कर्त्तुं रात्रिपत्नीयाः

शंसनीयाः । त्रयस्त्रयः पर्यायाः । तत्रैकपर्यायश्चतुःशस्त्रोपेतः । होतु-
रेकं शस्त्रम्, होत्रकाणां च त्रयाणां मेकैक मिति चतुष्टयम् ।

अत्र प्रथमपर्याये होतुः शस्त्रं विधत्ते—“पान्तमावो अन्धस
इत्यन्धस्त्रत्यानुष्टुभा रात्रीं प्रतिपद्यते”—इति । ‘अन्धः’-शब्दो यस्या
मृच्यस्ति, सेय मन्धस्त्रती सा चात्रानुष्टुप्कन्दस्का ; तथा ‘रात्रीं’
रात्रिशस्त्रं ‘प्रतिपद्यते’ प्रारभेत ॥ तस्या ऋचि कन्दः प्रशंसति—
“आनुष्टुभौ वै रात्रिरेतद्रात्रिरूपम्”—इति । गायत्री त्रिष्टुब्-
जगत्यनुष्टुभां मध्ये गायत्र्यादीनां त्रयाणां सवनत्रयगतानां
महनि प्रयुक्तत्वादानुष्टुभः प्रयोगाय रात्रिरेव कालः परिशिष्यते ।
तस्मादात्रेऽनुष्टुप्सम्बन्धत्वादिय मनुष्टुप् रात्रेः स्वरूपम् ॥

अथ त्रिषु पर्यायेषु शस्त्रयाज्यां विधत्ते— “अन्धस्त्रत्यः पीत-
वत्यो महत्यस्त्रिष्टुभो याज्या भवन्त्यभिरूपा ; यद्यज्ञे ऽभिरूपं तत्स-
मृचम्” इति । ‘अन्धः’-शब्दो यास्वृच्छस्ति, ताः ‘अन्धःस्त्रत्यः’ ;
तादृश्यश्चतस्रः ऋचः प्रथमपर्याये होत्रादीनां चतुर्णां शस्त्र-
याज्याः कर्त्तव्याः । ताद्यं त्रिष्टुप्कन्दस्का एव । तत्र “अध्वर्यवो
भरतेन्द्राय सोमम्” इत्येषा (सं० २.१४.१.) होतुः शस्त्रयाज्या ।
सा चान्धस्त्रती त्रिष्टुप्कन्दस्का च । तस्या द्वितीयपादे “सिञ्चता
मद्य मन्धः”—इति अन्धः-शब्दः श्रूयते । एव मितरेषां त्रयाणां
शस्त्रयाज्या उदाहरणीयाः । पिबतिधातुर्यास्वृच्छस्ति, ताः ‘पीत-
वलाः’ ; तादृशो मध्यमपर्याये याज्याः कर्त्तव्याः । “अपाय्यस्या-
न्धसो मदाय”—इति (सं० २.१८.१.) होतुः शस्त्रयाज्या । तत्र
‘अपायि’-इति पिबति-धातुः श्रूयते । मदिधातुर्यास्वृच्छस्ति, ताः
‘मदित्यः’ ; तादृशस्तृतीयपर्याये याज्याः कर्त्तव्याः । “तिष्ठा हरौ”—
इत्येषा (सं० ३.३५.१.) होतुः शस्त्रयाज्या । तस्या अवसाने

“रिमा ते मदाय”-इति मदिधातुः श्रूयते । एवं सर्वं सुदा-
हार्यम् । रात्रावन्नभोजनादन्वस्वतीना मानुरुप्यम्, क्षीरपानात्
पीवतीनाम् ; तत ऊर्ध्वं हर्षात् महतीनाम् । एव मानुरुप्ये सति
तत्तत्कर्म समृद्धं भवति ॥

• प्रथमपर्याये प्रयोगविशेषं विधत्ते — “प्रथमेन पर्यायेण सुवते,
प्रथमान्येव पदानि पुनराददते, यदेवैषा मग्ना गाव आसंस्तदेवैषां
तेनाददते”-इति । यदा सामगाः प्रथमेन पर्यायेण सुवते,
तदानां स्तोत्रियाणां प्रथमपादान् हिरभ्यस्वन्ति * । एवं शस्त्रे-
ऽपि “पुरुहूतं पुरुष्टुतम्”-इत्यादिकाः प्रथमपादा हिरभ्यसनीयाः ;
“यथा वाव स्त्रोत्र मेवं शस्त्रम्”-इत्युक्तत्वात् । एवं सति ‘एषाम्’
असुराणां मग्ना गाव आमन्निति यदस्ति, तत्तर्धं असुराणां
धनम् ; ‘तेन’ प्रथमपादाभ्यासेन स्वीकुर्वन्ति ॥

द्वितीयपर्याये विशेषं विधत्ते— “मध्यमेन पर्यायेण सुवते,
मध्यमान्येव पदानि पुनराददते ; यदेवैषा मनो रथा आसंस्तदेवैषां
तेनाददते”-इति । “अयन्त इन्द्र सोमः”-इत्यस्या सृचि (सं०
८.१७.११.) “नि पूतो अधि बर्हिषि, नि पूतो अधि बर्हिषि”-
इत्येवं मध्यमः पादो हिरभ्यसनीयः । ‘एषाम्’ असुराणाम्
‘अनः’ शकटं यदस्ति, ये च ‘रथाः’, तत्तर्धं ‘तेन’ अभ्यासेन
स्वीकृतं भवति ॥

तृतीयपर्याये विशेषं विधत्ते— “उत्तमेन पर्यायेण सुवते,
उत्तमान्येव पदानि पुनराददते ; यदेवैषां वामो हिरण्यं मधि-

* सामब्राह्मणं देवावा इति पान मा वा अन्यस इति च वाभां उक्ताभां रात्रिपर्याया
विहिताः (ता० ब्रा० २.१.२.) । तत्रैव “तान् समानं पर्यायं प्राप्नुवन्, यत् पर्यायं
प्राप्नुवन् यत् पर्यायाणां पर्यायत्वम्”-इति पर्यायनिश्चितता ।

रध्यात्म माक्षीत्तदेवेषां तेनाददत्ते”-इति । “इदं ह्यन्वोजसा सुतम्”
-इत्यस्या मृचि (सं० ३.५१.१०.) “पिबा त्वस्य गिर्वणः, पिबा
त्वस्य गिर्वणः”-इत्युत्तमस्य पादस्य द्विरभ्यासः । आत्मानं
शरीरं मधिकृत्य वर्त्तत इति ‘अध्यात्मम्’, असुराणां शरीरे ऽव-
स्थितं वासः, ‘हिरण्यं’ मणिरित्येवमादिकम्, सर्वं गृहीतं भवति ॥

वेदनं प्रशंसति—“आ द्विषतो वसु दत्ते निरेन मेभ्यः सर्वेभ्यो
लोकेभ्यो नुदते य एवं वेद”-इति । ‘द्विषतः’ शत्रोः सकाशात्
तदीयं धनं मादत्ते, ‘एनं’ शत्रुं सर्वेभ्यो लोकेभ्यो ‘निर्णुदते’ निरा-
करोति ॥

अत्र कश्चित्प्रश्नं सुत्यापयति — “पवमानवदहृरित्याहुर्न रात्रिः
पवमानवती ; कथं सुभे पवमानवती भवतः, केन ते समावज्ञाजौ
भवत इति”-इति । बहिष्पवमानः, माध्यन्दिनः पवमानः, आर्भवः
पवमानश्चेत्येव महनि पवमानस्तोत्रचयं विद्यते * , न तु रात्रौ
तदस्ति ; अत उभयोः पवमानत्वं कथं सिध्यति, — तदसिद्धौ च
केनोपायेनाहृश्च रात्रिश्चेत्येते ‘समावज्ञाजौ भवतः’ समानभागयुक्ते
भवतः ? इति प्रश्नवादिन आहुः ॥

तत्रोत्तरं माह— “यदेवेन्द्राय महने सुतं मिदं वसोसुतं मन्त्रं
इदं ह्यन्वोजसा सुतं मिति सुवन्ति च शंसन्ति च, तेन रात्रिः
पवमानवती, तेनोभे पवमानवती भवतस्तेन ते समावज्ञाजौ
भवतः”-इति । यदेव “इन्द्राय महने सुतम्”, “इदं वसो सुतं
मन्त्रः”, “इदं ह्यन्वोजसा सुतम्”-इति †; ताभिरेताभिस्तिसृभिः

* ता० ब्रा०— बहिष्पवमानः (६.७-१०.) ७. १, २ ; माध्यन्दिनपवमानः ६-५ ;
आर्भवपवमानः ८.४, ५ ।

† सं० ८. ६९. १६, ८. २. १० ; ३. ५१. १० ।

सङ्गातारः सुवन्ति, होतारः शंसन्ति । अहनि यथा चिष्वपि पवमानस्तोत्रनामसु पवमानशब्दोऽनुवृत्तः, एव मत्रापि तिसृषु ऋषु सुतशब्दोऽनुवृत्तः ; अतः पवमानसाम्याद्रात्रिः पवमानवती ; 'तेन' प्रकारेण उभयोः पवमानवत्त्वे साम्ये सति सुखभागत्वं सिध्यति ॥

पुनरपि प्रश्नोत्तरं मुत्यापयति— 'पञ्चदशस्तोत्रं महंरित्याहुर्न रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा ; कथं सुभे पञ्चदशस्तोत्रे भवतः, केन ते समावज्ञाजौ भवत इति"— इति । अग्निष्टोमस्तोत्राणि द्वादश, उक्थस्तोत्राणि त्रीणि ; एतान्यहनि प्रयुज्यन्ते ; तस्माद्द्वः पञ्चदशस्तोत्रोपेतम् ; रात्रौ तु न तानि विद्यन्ते, कथं पञ्चदशस्तोत्रसाम्येन तयोर्भागसाम्यं सिध्यति ? इति प्रश्नः ॥

तत्रोत्तरं साह— "द्वादशस्तोत्राण्यपिशर्वराणि तिसृभिर्देवताभिः सन्धिना राद्यन्तरेण स्तुवते ; तेन रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा, तेनोभे पञ्चदशस्तोत्रे भवतस्तेन ते समावज्ञाजौ भवतः" इति । द्वादशसु चममगणपर्यायेषु द्वादश स्तोत्राणि विद्यन्ते, तानि 'अपिशर्वराणि' रात्रायनुष्ठेयानां छन्दसाम् 'अपिशर्वर' सङ्ज्ञा पूर्वमुक्ता (२५६ पृ०), तैश्छन्दाभिर्निध्याद्यत्वात् स्तोत्राण्यपि तन्नामकानि ; राद्यन्तरमात्रा निध्याद्यं यत्सन्धिस्तोत्रं **, तत्र तिसृा देवताः श्रूयन्ते †, ताभिः स्तोत्रव्याभिस्तिष्ठभिर्देवताभिः स्तोत्रमपि वेधा भिद्यते ; 'तेन' कारणेन ताभिः पञ्चदशस्तोत्रा सम्यग्ना । तथा सति उभयोरहोरात्रयोः स्तोत्रमङ्गलसाम्यात्समानभागोपेतत्वं सिध्यति ॥

* "राद्यन्तरं प्रतिष्ठाक्रामाय सन्धि" इत्यात् - इति ता० ब्रा० २.१.२८ ।

† "त्रीणाञ्ज्यानि त्रिदेवतः सन्धिः" - इति ता० ब्रा० २.१.२६ ।

शस्त्रबाहुल्यं प्रशंसति— “परिमितं सुवन्त्यपरिमितं मनु
शंसति ; परिमितं वै भूत मपरिमितं भव्य मपरिमितस्यावकथ्या-
इति”—इति । उद्गातारः परिमितं यथा भवति तथा सुवन्ति,
त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंश इत्येवं चतुर्भिरेव स्तोमैरथ
सर्वस्तोत्रनिष्पत्तेः* । होता तु अपरिमितं यथा भवति तथा अनु-
शंसति ; शंसनीया ऋच एतावत्य एवेति सर्वत्रानुगतस्य सङ्घा-
नियमस्य कस्यचिदभावात् । पूर्वभाविनः स्तोत्रस्य परिमितत्व
मुत्तरभाविनः शस्त्रस्यापरिमितत्वं च लौकिकन्यायानुसारि ; लोके
'भूतं' पूर्वं सम्पादितं धनम्, 'परिमितम्' इयदेवेति नियतिरस्ति ;
'भव्यम्' इतः परं सम्पादनीयं धनम्, 'अपरिमितं' तृष्णायाः
निरवधिकत्वेनैतावदेव सम्पादयिष्यामि, न त्वधिक मिति नियते-
रभावात् । तस्मादुपरितनशंसनबाहुल्य मपरिमितधनप्राप्तौ भव-
तीत्यभिप्रेत्य होतुरपरिमित मनुशंसनम् ॥

प्रकारान्तरेण शस्त्रबाहुल्यं प्रशंसति— “अति शंसति स्तोत्र
मति वै प्रजात्मान मति पशवस्तद्यत् स्तोत्र मति शंसति यदेवास्था-
त्यात्मानं तदेवास्थैतेनावकथ्ये”—इति † । स्तोत्रगता, ऋक्सङ्घा
मतिलङ्घ्य होता शंसतीति यदस्ति तदुक्तं मेव ; लोके ज्ञात्मान
मतिलङ्घ्य प्रजाणां चावस्थितत्वात् । स्वयं मेक एव, पुत्रादयस्तु
बहवः, गवाश्वादिपशवश्च बहवः ; तस्मादात्मस्थानीयं स्तोत्रम्,
प्रजापशुस्थानीयशस्त्राधिक्येन 'यदेव' प्रजापशुादि धनं, तस्य यज-

● ता० ब्रा० ६, २, २ ।

† अतिरात्रे चत्वारः सवनीयाः, ऋक्सङ्घे रात्रिपर्यायास्तयः, तत्रः सन्धिस्त्रीषु,
तत्रात्रिनं शस्त्रम्, ततोऽनुयाजादि । तदिह चर्षं सन्धिस्त्रीषु चिह्नितम्, चिह्नं पर-
त्ताद् वचसि ।

मानस्य स्वात्मान मतिक्रम्याधिक मभीष्टम्, तत्सर्वम् 'अस्य' यज-
मानस्य होता सम्पादयति ॥ पदाभ्यासो ऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(षोडशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकभागेप्रवर्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

— — —

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तच)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे' दुहितरं
प्रायच्छत्सूर्या सावित्री' तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छं'
स्तस्या एतत्सहस्रं वहतु मन्वाकरोद्' यदेतदाश्विन
मित्याचक्षते' ऽनाश्विनं हैव' तद्यद्वाक्सहस्रं तस्मा-
त्सहस्रं वैव शंसेद् भूयो वा प्राश्य घृतं शंसेद्यथा ह
वा इद् मनो वा रथो वाक्तो वर्त्तत' एवं हैवाक्तो वर्त्तते'
शकुनिरिवोत्पतिष्यन्नाह्वयीत' तस्मिन् देवा न सम-
जानत' ममेद् मस्तु ममेद् मस्त्विति ते सञ्जानाना
अब्रुवन्नाजि मस्यायामहै' स यो न उज्जेष्यति तस्येदं
भविष्यतीति' ते ऽग्नेरेवाधि गृहपतेरादित्यं काष्ठा
मकुर्वत' तस्मादाग्नेयी प्रतिपद् भवत्याश्विनस्याग्नि-
हीता गृहपतिः स राजेति' तद्द्वैक आहुरग्निं मन्ये
पितर मग्नि मापि' मित्येतया प्रतिपद्येत' दिवि
शुक्रं यजंतं सूर्यस्येति' प्रथमयैव ऋचा काष्ठा
मप्रीतीति' तत्तन्नादित्यं' य एनं तत्र ब्रूयाद्ग्नि मग्नि
मिति वै प्रत्यपाद्यग्नि मापत्स्यतीति' शप्रवत्तथा

स्वात्त्वाद्गिर्हीता गृहपतिः स राजेत्येतयैव प्रति-
पद्येत गृहपतिवती प्रजातिमती शान्ता सर्वायुः
सर्वायुत्वाय सर्वायुरेति य एवं वेद ॥ १ (७) ॥

पृष्ठे षोडश्याङ्गि संस्थाचतुर्थं सर्वच्छन्दोविक्रियामुष्टुवाख्ये ।
पर्यायाणां स्याच्चतुःशस्रकाणा रात्री सन्धेः सङ्ख्या पाञ्चदश्याम् ॥
अथातिरात्रकतावेव रात्रिपर्यायेभ्य ऊर्ध्वं माश्विनं शस्र
माख्यायिकामुखेन विधत्ते -- "प्रजापतिर्वै सोमाय रात्रे दुहितरं
प्रायच्छकूर्यां सावित्रीं ; तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छंस्तस्या एत-
त्सहस्रं वहतु मन्वाकरोद्, — यदेतदाश्विन मित्याचक्षते ; ऽना-
श्विनं ह्यैव, तद्यदर्वाकसहस्रं ; तस्मानत्सहस्रं वैव शंसेद् भूयो वा" --
इति । पुरा कदाचित्प्रजापतिः काञ्चिद् दुहितरं सोमाय रात्रे
'प्रायच्छत्' विवाहार्थं दातुं मुदुक्तवान् । कोदृशीं दुहितरम् ?
'सूर्याम्' इत्येतन्नामधेययुक्तां 'सावित्रीं' सवित्रा लब्धाम् । यद्यप्येषा
सवितुः पुत्री, तथापि स्नेहातिशयेन प्रजापतेर्दुहितेत्युच्यते । 'तस्यै'
दुहिते तस्माभार्थं सर्वे देवा वरा भूत्वा प्रजापतेः सकाशं मागमन् ।
स च प्रजापतिः 'तस्यै' दुहितृलाभार्थम् 'एतद्' वक्ष्यमाणं चतुर्णां
सहस्रं 'वहतु मन्वाकरोत्' । यहनस्य विवाहस्य अलङ्कारार्थं
माङ्गल्यार्थं च वरस्य पुरतो वहनीयो हरिद्रागुडादिमङ्गलद्रव्य-
सङ्घो 'वहतुः' ; यदेतद्वत्सहस्रं याज्ञिका आश्विनसहस्रं मित्या-
चक्षते, तत्सहस्रं मेव वहतुरूपेण प्रत्यभिज्ञातवान् ; स देवानां
मध्ये यो वरः आश्विनशस्रमन्वानिक एव पठति, तस्यै काश्चा-
मीति प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । सहस्रादर्वाचीना ऋषो यस्मिन्
शस्रे, तत् 'अर्वाकसहस्रं' तादृशं यदस्ति, तत् 'अनाश्विनं मेव' ।

यस्मादाश्विनसहस्रं प्रजापतिरङ्गीकृतवान्, तस्माद्योता सहस्रं
मेव शंसेत्, ततोऽप्यधिकं वा शंसेत्, न तु न्यूनम् * ॥

शंसनस्येतिकर्तव्यतां विधत्ते—“प्राश्य घृतं शंसेद्यथा इ वा
इद मनो वा रथो वाक्तो वर्त्तत एवं हैवाक्तो वर्त्तते”—इति ।
प्रथमतो घृतं प्राश्य पञ्चाङ्गंसेत् । यथा लोके किञ्चिदिदं निद-
र्शनं तद्वत् । किं निदर्शनं मिति,— तदुच्यते । ‘अनः’ स्वल्प-
शकटं वा प्रौढो ‘रथः’ वा यदा प्रवर्त्तते, तदानीं मस्य चक्रस्य
भ्रमणस्थाने मषोमिश्रेण तैलेनाङ्गने कृते पश्चात् स्वल्पं शकटं
रथो वा सहसा प्रवर्त्तते, एव मसौ हीता ह्यतेनाक्तः शस्त्रे
प्रवर्त्तते ॥

इति कर्तव्यताम्तरं विधत्ते—“शकुनिरिवोत्पतिष्यन्नाद्यीत”
—इति । यथा लोके ‘शकुनिः’ कश्चित्पक्षी पद्भ्यां भूमिं दृढं
मवष्टभ्य ‘उत्पतिष्यन्’ ऊर्ध्वमुखोत्पतनं कर्त्तुं मिच्छन् पक्ष्यम्तरं
मभिलष्य ध्वनिं करोति, एव मसौ हीता तदाकारं घटनं कुर्वन्ना-
ह्वावं पठेत् । तदेतदाश्वलायनाचार्यैः स्पष्टीकृतम्—“प्राश्यं प्रति-
प्रष्टप्य पश्चात् स्वल्पं धिष्णस्योपविशेत्, समस्तजङ्घोररद्विभ्यां
जानुभ्यां चोपस्यं कृत्वा यथा शकुनिरुत्पतिष्यन्नुपस्यकृतस्व-
वाश्विनं शंसेत्”—इति (श्रौ० ६.५.४.) ॥

आश्विनसहस्रस्य प्रतिपदं माख्याधिकामुखेन विधत्ते—“तस्मिन्
देवा न समजानत,— ममेद मसु ममेद मस्त्विति ; ते सञ्जा-
नाना अमुवन्नाजि मस्यायामहै, स यो न उज्जेथति, तस्येदं भविष्य-
तीति ; ते ऽग्नेरिवाधि गृहपतेरादित्यं काष्ठा मकुर्वत, तस्मादानेयो

* “प्रातरनुवाकनाथेन तस्मैव सनासायस्य सहस्रावमनीदितोः शंसेत्”—इति आश्व०
श्रौ० ६.५.८ ।

प्रतिपद् भवत्याश्विनस्याग्निर्होता गृहपतिः स 'राजेति'—इति ।
 'तस्मिन्' आश्विनशस्त्रे देवाः परस्परं 'न समजानत' सञ्ज्ञानं
 प्रतिपत्तिं नाकुर्वन् । कीदृशी तदोया प्रतिपत्तिः ? इति,
 सोच्यते— 'ममैवेद माश्विन मस्त्विति' सर्वेषा मभिप्रायः । सर्व-
 विषयत्वं द्योतयितु मियं वीप्सा । 'ते' विप्रतिपन्ना देवाः 'सञ्ज्ञा-
 नानाः' सम्प्रतिपत्तिं कर्तुं मुदुरक्ताः परस्पर मिद मब्रुवन्—
 'अस्य' आश्विनशस्त्रस्य नाभाय वयं सर्वं काश्चिदाजिम् 'आयामहे'
 समयबन्धपुरःसरा धावनरूपा गतिः 'आजिः', तां प्राप्नुवामः ।
 तस्मिन्नाजिधावने 'नः' अस्माकं मध्ये च यः प्रबलः, यः कोऽपि
 प्रथम मुत्कर्षेण जेष्यति, तस्य 'इदम्' आश्विनं भविष्यतीति
 समयबन्धः । 'ते' कृतसमया देवाः 'गृहपतेरग्नेरवाधि' गार्हपत्य-
 स्योपरि दुर्लोकवर्तिन मादित्यं 'काष्ठां' धावनसमाप्ति मनु-
 कुर्वते,—गार्हपत्य मारभ्यादित्यपर्यन्तं धावेदिति तदोया मर्थादा ।
 यस्मादग्निः आश्विनप्राप्तिहेतोर्धावनस्योपक्रमस्थानं, तस्मादाग्नेयौ
 काश्चिद्गाश्विनस्य 'प्रतिपद् भवति' प्रारम्भरूपा कर्त्तव्या ।
 "अग्निर्होता"—इति (सं० ६.१५.१३.) तस्याः प्रतीकम् ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्ष मद्भाषयति — "तद्वैक आहुग्निं मन्थे
 पितर मग्नि मापि मित्येतया (सं० १०.२.३.) प्रतिपद्येत" इति ।
 प्रारभेतेत्यर्थः ॥

तत्रोपपत्तिं पूर्वपक्षमभिप्रेतां दर्शयति— "दिवि शुक्रं यजतं
 सूर्यस्यति प्रथमयेव ऋचा काष्ठा माप्नोत" इति । तस्याश्चतुर्थ-
 पादे 'सूर्यस्य यजतं' यस्मादग्निविशेषणं पठ्यते, तथा सति प्रथमै-
 वर्चा सूर्यरूपा काष्ठा धावनाग्निरूपासा भवतीति तेषा मभि-
 प्रायः ॥

त मिसं पथं दूषयति— “तस्माद्वाह्यं, य एनं तत्र ब्रूया-
दग्नि मग्नि मिति वै प्रत्यपाद्यग्नि मापस्यतीति, शब्दतया स्यात्”
-इति । तस्मिन् शस्त्रोपक्रमे ‘तत्’ मतम्, “अग्निं मन्ये पितरम्”
-इत्यादिकं नादरणीयम् । अनादरणे हेतुरुच्यते— ‘तत्र अग्निं
मन्ये’-इत्येतया उपक्रमपक्षे, यः कोऽपि विरोधी समागत्य ‘एनं’
होतारं ‘ब्रूयात्’ शपेत् । कथं शाप इति, तदुच्यते— एनेन
होत्रा ‘अग्नि मग्नि मिति’ एव ‘प्रत्यपादि’ प्रारम्भम्, तस्मा नृचि
“अग्निमपितरमग्निभ्रातरम्”-इत्येव मसक्तदग्निस्वरूपम् ; पित्रा-
द्यभिधानादग्नि मसौ होता प्राप्नोतीति दग्धो भविष्यतीति यदि
शपेत्, तदानीं ‘शश्वत्’ भवश्यं तथा स्यात् ॥

परमतं दूषयित्वा स्वमतं निगमयति— “तस्मादग्निर्होता
गृहपतिः स राजेत्येतथैव प्रतिप्रदेत्, गृहपतिवती प्रजातिमतौ
शान्ता ; सर्वायुः सर्वायुत्वाय”-इति । अस्या नृचि गृहपतिशब्दः
स्पष्टं दृश्यते (सं० ६.१५.१३.) ; तस्मादियं ‘गृहपतिवती’ ; तथा
द्वितीयपादे “विश्वा वेद जनिमा”-इति सर्वप्राणिजननाभिज्ञान-
कथनादियं ‘प्रजातिमतौ’ ; बहुकत्वोऽग्निशब्दस्याभावादियं
‘शान्ता’ ; तस्मादेतया प्रतिपद्यमानो होता सर्वायुर्भवति, तच्च
यजमानस्य सर्वायुत्वाय सम्पद्यते ॥ वेदनं प्रशंसति— “सर्वं मासु-
रेति य एवं वेद”-इति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तदशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (७) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

तासां वै देवतानां माजिं धावन्तीनां मभिसृ-
ष्टानां मग्निर्मुखं प्रथमः प्रत्यपद्यत त मश्विनावन्वा-
गच्छतां त मब्रूता मपोदिद्यावां वा इदं जेष्याव
इति स तथेत्यब्रवीत्तस्य वै ममेहाप्यस्त्विति तथेति
तस्या अप्यचाकुरुतां तस्मादानेय माश्विने शस्यते
ता उषस मन्वागच्छतां ता मब्रूता मपोदिद्यावां वा
इदं जेष्याव इति सा तथेत्यब्रवीत्तस्य वै ममेहाप्य-
स्त्विति तथेति तस्या अप्यचाकुरुतां तस्मादुषस्य
माश्विने शस्यते ताविन्द्र मन्वागच्छतां त मब्रूता
मावां वा इदं मघवस्त्रेष्याव इति न ह तं दधृष-
तुरपोदिहीति वक्तुं स तथेत्यब्रवीत्तस्य वै ममेहाप्य-
स्त्विति तथेति तस्मा अप्यचाकुरुतां तस्मादैन्द्र
माश्विने शस्यते तदश्विना उदजयता मश्विना
वाश्रुवातां यदश्विना उदजयता तश्विनावाश्रुवातां
तस्मादेतदाश्विन मित्याचक्षते ऽश्रुते यद्यत्काम-
यते य एवं वेद तदाहुर्यच्छस्यत आग्नेयं शस्यत
उषस्यं शस्यत ऐन्द्र मथ कस्मादेतदाश्विन मित्या-
चक्षत इत्यश्विनौ हि तदुदजयता मश्विनावाश्रु-
वातां यदश्विना उदजयता मश्विनावाश्रुवातां

तस्मादेतदाग्निं मित्वा चक्षते ऽश्नुते यद्यत्कामयते
य एवं वेद ॥ २ (८) ॥

अथानेयं काण्डं विधत्ते — “तासां वै देवताना माजिं धाव-
न्तीना मभिसृष्टाना मग्निमुखं प्रथमः प्रत्यपद्यत, त मश्विनावन्वा-
गच्छतां, त मब्रूता मपोदिह्यावां वा इदं जेष्याव इति ; स तथेत्य-
ब्रवीत्तस्य वै ममेहाप्यस्त्विति ; तथेति ; तस्मा अप्यत्राकुरुतां ;
तस्मादानेय माश्विने शस्यते”-इति । देवताः सर्वा गार्हपत्याग्नि-
समीपात् निर्गत्य सूर्यपथ्यन्ता माजिं मुद्दिश्य धावन्त्यो ‘अभिसृष्टाः’
अभितः प्रवृत्ताः,—एकदेवता एकस्यां दिशि धावति, अन्यापरस्यां
दिशीत्येवं सर्वतो धावन्ति । ‘तासां’ देवतानां मध्ये अग्निः मुखं यथा
भवति तथा, मुख्यो भविष्यामीति अभिप्रायेण प्रथमतः ‘प्रत्यपद्यत’
पुरोगामी धावनं कृतवान् । ‘तम्’ अग्निम् ‘अनु’ पश्चादश्विना-
वगच्छताम्, समीपं गत्वा ‘तम्’ अग्निं मब्रूताम्,—हे अग्ने ! त्वं
शान्तो भविष्यसि, तस्माद् ‘अपोदिहि’ उल्कर्षेणापेहि, दूरेऽपसर ।
‘आवाम्’ उभावेव ‘इदम्’ आश्विनं मुद्दिश्य जेष्याव इति । ‘सः’
अग्निरङ्गीकृत्य ‘तस्य’ अपगच्छतो ममापि ‘इह’ शस्त्रे भागो-
ऽस्त्विति अङ्गीकृतवान् । अश्विनावङ्गीकृत्य ‘तस्मै’ अग्ने विभागं
दत्तवन्तो । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ ‘आनेयं’ ब्रह्मना सृचां समूहरूपं
काण्डम् ‘अश्विने’ शस्त्रे होत्रा शस्यते । शंसनीयं तच्च काण्डं
सर्वं सूत्रे द्रष्टव्यम् ॥

* “आश्विनं शंसेत् । अग्निर्होत्रा ऋद्धपतिः स राजेति प्रनिपटेकपातिनी पृच्छः । एत-
याग्नेयं गायत्रं सुपसन्तनुयात् । प्रातरनुवाकन्यायेन”-इत्यादि आश्व० श्रौ० ६. ५. ५-८ ।
“प्रातरनुवाकं सनुभूयान्मन्त्रेण”-इत्यादिः, “इत्याग्नेयः क्रतुः”-इत्यन्तय ४. १३. ६-८
इत्यादिः । “श्रीणि वदित्यन्ताग्निमग्निम्”-इति चं. ६. ६. १० ।

अथोषसं काण्डं विधत्ते — “ता उषस मन्वागच्छतां, तां
सब्रूता अपोदिद्यावां वा इदं जेष्याव इति ; सा तथेत्यब्रवीत्तस्यै वै
ममेहाप्यस्त्विति ; तथेति ; तस्या अप्यत्राकुरुतां ; तस्मादुषसं
माश्विने शस्यते”- इति । ‘तौ’ अश्विनी ‘उषसम्’ एतन्नामयुक्तं
देवताम् । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

ऐन्द्रं काण्डं विधत्ते -- “ताविन्द्र मन्वागच्छतां, तं सब्रूतां
मावां वा इदं मघवस्त्रेष्याव इति ; न ह तं दधृषतुरपोदिहीति
वक्तुं ; स तथेत्यब्रवीत्तस्य वै ममेहाप्यस्त्विति ; तथेति ; तस्मात्
अप्यत्राकुरुतां ; तस्मादैन्द्र माश्विने शस्यते”- इति । हे मघ-
वन् ! आवां जेष्याव इत्येव अब्रूताम् ; इन्द्रस्य स्वामित्वात्, ‘तम्’
इन्द्रम् उद्दिश्य ‘अपोदिहीति वक्तुं न दधृषतुः’ धार्ष्ट्यं नाकुरुताम् ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथाश्विनं काण्डं विधत्ते — “तदश्विना उदजयता मश्विना-
वाश्रुवातां ; यदश्विना उदजयता मश्विनावाश्रुवातां, तस्मादेतदा-
श्विन मित्याचक्षते”- इति । ‘तत्’ तस्या माजी सङ्गमा मूर्ध्यपर्यन्तं
गत्वा तावश्विनौ उक्त्तर्षणाजयताम् । ततस्तावेव शस्त्रम् ‘अश्रुवातां’
व्याप्तवन्तौ । ‘यद्’ यस्मादश्विनौ जयपूर्वकं शस्त्रं व्याप्तवन्तौ,
तस्मात् ‘एतत्’ शस्त्रं माश्विन मिति याज्ञिका आचक्षते, अश्विनं
काण्डं शंसेदित्यभिप्रायः ॥

वेदनं प्रशंसति — “अश्रुते यद् यत्कामयते य एवं वेद”-
इति ॥

प्रश्नोत्तराभ्यां शस्त्रस्याश्विनत्व मुपपादयति — तदाहुर्यच्छस्यत
आग्नेयं शस्यत उषसं शस्यत ऐन्द्रं मथ कस्मादेतदाश्विन मित्या-
चक्षत इत्यश्विनौ हि तदुदजयता मश्विनावाश्रुवातां ; यदश्विना

उदजयता मग्निवावाप्रनुवातां, तस्मादेतदाग्निं मित्वाचक्षते”-
इति । आग्निंकाण्डवत् आग्नेयोपस्यैन्द्रकाण्डानां मपि यस्यमान-
त्वाच्छस्त्रस्वान्नेयत्वादिनामपरित्यागेनाग्निंत्वनाम्नि कः पक्षपातः ?
इति प्रश्नः । अग्निरुषा इन्द्रश्चेते परतोऽपस्तमाः, न तु सूर्य-
पर्यन्त मधावन्, अग्निनो तु धावन्ती जयपूर्वकं शस्त्रं प्राप्तवन्ता-
विति तदीयत्वप्रसिद्धिः शस्त्रस्य युक्ता ॥

वेदनं प्रशंसति—“अप्रनुते यद् यत्कामयते य एवं वेद”-इति।
पूर्वं माग्निं सस्वन्धमात्रवेदनम्, इह त्वन्यादिसस्वन्धराहित्यवेदनं
चेति विशेषः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
वेतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तदशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (८) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अश्रुतरीरथेनाग्निराजि मधावन्तासां प्राज-
मानो योनि मकूलयत्तस्मात्ता न विजायन्ते गोभि-
ररुणैरुग्रा आजि मधावत्तस्मादुषस्यागताया मरुण
सिवैव प्रभातुषसो रूपं मश्रुथेनेन्द्र आजि मधावत्त-
स्मात्स उच्चैर्घोष उपब्दिमान् चवस्य रूपं मैन्द्रो हि
स मर्द्भरथेनाग्निना उदजयतां मग्निंवावाप्रनुवातां

यद्दग्धिना उदजयता । मश्विनावाश्रुवार्ता तस्मात्स्य
 सृतजवो दुग्धदोहः सर्वेषः मेतर्हि वाहमाना मना-
 शिष्ठो रेतसस्त्वस्य वोर्यं नाहरतां तस्मात्स्य द्विरेता
 वाजी तदाहुः सप्त सौर्याणि छन्दांसि शंसेद्यथैवा-
 इनेयं यथोषस्यं यथाश्विनं सप्त वै देवलोकाः सर्वेषु
 देवलोकेषु राधोतीति तत्तन्नादृत्यं चीण्येव शंसेत्तयो
 वा इमे चित्रतो लोका एषा मेव लोकाना मभि-
 जित्यै तदाहुरुदृत्यं जातवेदस मिति सौर्याणि
 प्रतिपद्येतेति तत्तन्नादृत्यं यथैव गत्वा काष्ठा मप-
 राधुयात्तादृक्तत् सूर्यो नो दिवस्यात्वित्येतनैव प्रति-
 पद्येत यथैव गत्वा काष्ठा मभिपद्येत तादृक्तदुदृत्यं
 जातवेदस मिति द्वितीयं शंसति चिचं देवाना
 मुदगादनोक मिति चैष्टुभं मसौ वाव चिचं देवाना
 मुदेति तस्मादेतच्छंसति नमो मित्रस्य वरुणस्य
 चक्षस इति जागतं तद्दाशीःपदं माशिष मेवैते-
 नाशास्त आत्मने च यजमानाय च ॥ ३ (६) ॥

अथाग्निशस्त्रप्रशंसार्थं देवाना माजिधावनकथा पूर्व सुप-
 न्यस्ता, त मेव कथाशेष माग्निशस्त्रप्रशंसार्थं मेव पुनरप्यनुवर्त-
 यति— “अश्वतरीरथेनाग्निराजि मधावत् ; तासां प्राजमानो
 योनि मनुक्षयत् ; तस्मात्ता न विजायन्ते”-इति । अश्वगर्दभसाह-
 र्जेष आवाः सौष्यत्तयोऽश्वतर्क्यः । तदुक्तेन रथेनाय मभिराग्नि

मुद्दिश्य धावनं कृतवान् । तदानीं 'प्राजमानः' प्रकर्षेणाश्वतरीः
प्रेरयन् । "अज पशुप्रेरणे"- इतिधातुजन्योऽयं शब्दः । तत्प्रेरणकाले
तासां पूर्वपुच्छभाग मुपसृश्य योनिम् 'अकूलयद्' दग्धवान् ।
'तस्माद्' दग्धयोनित्वात् 'ताः' अश्वतर्यो 'न विजायन्ते' विजनन
मपत्योत्पादनं न कुर्वन्ति ॥

अनेराजिधावन मुह्योषसो धावनं दर्शयति— "गोभिररुणै-
रुषा आजि मधावत् ; तस्मादुषस्यागताया मरुण मिवैव प्रभात्यु-
षसो रूपम्"- इति । 'अरुणैर्गोभिः' ईशद्रक्तवर्णैर्वसोवर्णैर्युक्तेन रथेन
यस्मादुषसो धावनम्, तस्मात्सोकेऽपि रात्रेरवसाने समागताया
मुषसि, तस्या उपसो रूपं प्राच्यां दिशि 'अरुण मिवैव' रक्तवर्ण
मेव भूत्वा 'प्रभाति' प्रभायुक्तं भवति ॥

इन्द्रस्याजिधावनं दर्शयति— "अश्वरथेनेन्द्र आजि मधावत् ;
तस्मात्स उच्चैर्घोष उपव्दिमान् क्षत्रस्य रूप मैन्द्रो हि सः"- इति ।
यस्मादश्वयुक्तेन रथेनेन्द्रो ऽधावत्, तस्मात्सोकेऽपि सोऽश्वयुक्तो रथः
'उच्चैर्घोषः' बहुलश्च निर्दृश्यते, तथा क्षत्रस्य रूपम् 'उपव्दिमान्'
शब्दोपेतं दृश्यते । यदा क्षत्रियो निर्गच्छति, तदीया याष्टिका अन्ये
मेवकाः अश्वपुरतः शब्दं कुर्वन्त एव गच्छन्ति । स च शब्दः 'ऐन्द्रो
हि' असुरयुक्तेषु तद्गीत्यर्थं मिन्द्रेण कृतत्वादैन्द्रत्वम् ॥

अश्विनोर्धावनं दर्शयति— "गर्दभरथेनाश्विना उदजयता
मश्विना वाश्वनुवातां ; यदश्विना उदजयता मश्विना वाश्वनुवातां,
तस्मात् स सृतञ्जवी दुग्धदोहः सर्वेषा मेतर्हि वाहनाना मनाश्विणी
रैतसस्वस्य घीये नाहरतां ; तस्मात्स द्विरेता वाजी"- इति ।
अश्विनो गर्दभयुक्तेन रथेन शीघ्रं गत्वा जयपूर्वकं व्यासवन्ती । 'यत्'
यस्मादुभौ रथ मारुत्तामिषेणैव गत्वा व्यासवन्ती, तस्मात् 'सः'

गर्दभो भारातिशयेन तीव्रभावेन च लोके 'सृतजवः' मतवेगः
'दुग्धदोहः' गतक्षीररसश्चाभवत् । तस्मादिदानौ मपि गजाश्वादि-
वाहनानां सर्वेषां मध्ये गर्दभः 'अनाग्रिष्ठः' अत्यन्तवेगरहितो
दृश्यते । तदीयस्य रेतसस्तु 'वीर्यं' सामर्थ्यम् अश्विनौ 'नाहरतां' च
विनाशितवन्तौ । तस्माद्देगेन यानयोन्मं चारेण च राहित्येऽपि
'सः' गर्दभो 'द्विरेताः' गर्दभाश्चतरजातिद्वयोत्पादको 'बाणौ'
गमनवान् दृश्यते ॥

एवं शस्त्रप्रशंसार्थं मन्त्रशिष्टं सुपाख्यानशेषं मभिधाय सौर्याणां
मन्त्रसमूहानां सङ्ख्यां विधातुं पूर्वपक्षम् उद्गावयति— "तदाहुः
सप्त सौर्याणि छन्दांसि शंसेद्यथैवान्नेयं यथोषस्यं यथाश्विनं ; सप्त
वै देवलोकाः, तवेषु देवलोकेषु राध्नोतीति"—इति । आग्नेयो-
षस्याश्विनकाण्डानि यथा प्रत्येकं मायत्रयादिभिः सप्तच्छन्दोभि-
र्युक्तानि *, एव मत्र सौर्येऽपि काण्डे सप्त छन्दांसि शंसनी-
यानि । तथा सति भोगस्थानरूपाणां देवलोकानां मवान्तर-
भेदेन सप्तविधत्वात् तत्समृद्धिः सिध्यतीति पूर्वपक्षिणं चाहुः ॥

तं पक्षं निराकृत्य छन्दस्त्रयपक्षं विधत्ते — "तत्तत्रादृत्य ; त्रीण्येव
शंसेन्नयो वा इमे त्रिवृतो लोका एषा मेव लोकाना मभिजित्यै"—
इति । पृथिव्यन्तरीक्षदुःसोकास्तत्र एव 'त्रिवृतः' सत्स्वरजस्तमो-
गुणैस्त्रिविधाः ; अतस्त्रयाणां मभिजयाय त्रीण्येव छन्दांसि शंसेत् ॥

त्रयाणां छन्दसां प्रारम्भं निशेत्तुं पूर्वपक्षं माह— "तदाहुः कदु-
त्यं जातवेदस भिति सौर्याणि प्रतिपदेश्यति"—इति । यानि
'सौर्याणि' त्रीणि छन्दानि, तेषां प्रारम्भे "उदु त्यम्"—इति
(सं० १.५०.१.) शंसेदिति पूर्वपक्षः ॥

* चाण्ड० त्री० ४. ११, १४, १५ कण्डिका प्रख्याः ।

त मेतं दूषयति — “तत्तदाहृत्यं ; यथैव गत्वा काष्ठा मपरा-
धुयात्तादृक्तात्”-इति । लोके कश्चिद्भाषापूर्वक मप्रमादेन धावनं
कृत्वा ‘काष्ठाम्’ अवधिस्थानं प्राप्य ‘अपराधुयात्’ तत्रावसाने
स्खलनपतनादिरूप मपराधं कुर्यात्, तादृगेव तद्भवति । आग्नेय-
काण्डे मारभ्य सूर्यकाण्डपर्यन्तं मस्खलन्होता समामी सूर्य-
काण्डे स्खलति ; तस्माद् “उदु त्य” न शंसेत् ॥

इदानीं सिद्धान्त माह—“सूर्यो नो दिवस्यात्स्वित्येतेनैव (सं०
१०.१५८.१-५.) प्रतिपदेत ; यथैव गत्वा काष्ठा मभिपदेत
तादृक्ताद्”-इति । यथा लोके कश्चिद्वधिं प्राप्य स्खलनरहितः
स्वामीष्टं प्राप्नुयात्, तादृगेव तत् द्रष्टव्यम् । “सूर्यो नः”-इत्य-
स्मिन् मन्त्रे सूर्यवायुग्नीनां लोकत्रयाद्रक्षणं * प्रार्थयतो रक्षित-
त्वादेवापराधं न प्राप्नोति ; पूर्वत्र एतत् नास्तीति विशेषः ॥

प्रथमं सूक्तं विधाय नवञ्चं † सूक्तान्तरं विधत्ते — “उदु त्यं
जातवेदस मिति (सं० १.५०.१-६.) द्वितीयं शंसति”-इति ।
तदेतदुभयं गायत्रीच्छन्दस्कम् ॥

अथ त्रैष्टुभं सूक्तं विधत्ते — “चित्रं देवाना मुदगादनीक
मिति (सं० १.११५.१-६.) त्रैष्टुभ मसौ वाव चित्रं देवाना मुदेति,
तस्मादेतच्छंसति”-इति । अस्मिन् मन्त्रे देवानां सम्बन्धि किञ्चित्
‘चित्रं’ रूपम् ‘उदगात्’ उदयं प्राप्नोतीति श्रूयते, असौ वा आदित्य
एव देवानां सम्बन्धि चित्रं रूप मुदेति ; कालभेदेन वर्णभेद-
दर्शनात् । तस्मादेतत्सूक्तं प्रशस्तत्वादत्र शंसनीयम् ॥

* “सूर्यो नो दिवस्यातु वातो अन्तरिक्षात् । अग्निः पार्थिवेभ्यः”-इति ।

† उदु त्य मिति सूक्तं तु त्रयोदशञ्चम् ; तत्रादौ नव गायत्राः, ता एवैह शंसनीया
भवन्ति ; “उदु त्यं जातवेदस मिति नव”-इति मूत्रकारोक्तं : (आश्व० श्रौ० ६.५.१८.) ।

तृतीयं छन्दो विधत्ते — “नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे इति
(सं० १०. ३७. १-१२.) जागृतं ; तद्वाशोःपद माशिष मेवैते-
नाशास्त आत्मने च यजमानाय च”-इति । ‘तद्’ तदस्य नमो
मित्रस्येत्यादिकम् ‘आशोःपदम्’ आशिषः प्रतिपादकम् ; द्वितीय-
चतुर्थपादयोः “सपर्यंत-शंसत”-इत्याशीरर्थस्य लोडन्तस्य पद-
द्वयस्य प्रयुक्तत्वात् । तच्छंसनेन होता स्वस्य यजमानस्य चाशिषं
प्रार्थयते * ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्मायणाचार्यविरचिते ऋग्वेदीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तदशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (८) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

तदाहुः सूर्यो नातिशस्यो बृहती नातिशस्य
यत्सूर्य मति शंसेद् ब्रह्मवर्चस मति पद्येत यद् बृहती
मति शंसेत्याणानति पद्येततीन्द्र क्रतुं न आ भरे-
त्येन्द्रं प्रगाथं शंसति शिवा गो अस्मिन् पुरुहूत या-
मनि जीवा ज्योतिरशीमहीत्सु वाय ज्योतिस्तन
सूर्यं नाति शंसति यद् वाहेतः प्रगाथस्तेन बृहती

* ‘सूर्यो मी’, ‘उद्गु ल्य’, ‘चिव’, ‘नमो मित्रस्य’ इति चत्वारि सूक्तानि मीर्याणि ।
“उदिते मीर्याणि प्रमिपथते”-इति आश्व० गी० ६.५.१७ ।

नाति शंसत्वभि त्वा शूर मोनुम इति राधन्तरीं
 योनिं शंसति राधन्तरेण वै सन्धिनाशिन्याय सुवते
 तद्यद्राधन्तरीं योनिं शंसति राधन्तरस्यैव सयोनि-
 त्वायेशान मस्य जगतः स्वर्दृश मित्यसौ वाव स्वर्दृक्
 तेन सूर्यं नाति शंसति यदु बार्हतः प्रगाथस्तेन
 बृहतीं नाति शंसति बहवः सूरचक्षस इति मैचा-
 वरुणं प्रगाथं शंसत्यहर्वे मित्रो रात्रिर्वरुण उभे वा
 एषो ऽहोरात्रे आरभते योऽतिरात्र मुपैति तद्य-
 न्मैचावरुणं प्रगाथं शंसत्यहोरात्रयोरेवैनं तत्प्रतिष्ठा-
 पयति सूरचक्षस इति तेन सूर्यं नाति शंसति
 यदु बार्हतः प्रगाथस्तेन बृहतीं नाति शंसति मही
 द्यौः पृथिवी च नस् ते हि द्यावापृथिवी विप्रवशं
 भुवेति द्यावापृथिवीये शंसति द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे
 इय मेवेह प्रतिष्ठासावमुच तद्यद् द्यावापृथिवीये
 शंसति प्रतिष्ठयोरेवैनं तत्प्रतिष्ठापयति देवो देवी
 धर्मणा सूर्यः शुचिरिति तेन सूर्यं नाति शंसति यदु
 गायत्री च जगती च ते द्वे बृहत्याौ तेन बृहतीं
 नाति शंसति विप्रवस्य देवी मृचयस्य जन्मनो न या
 रोषाति न यमदिति द्विपदां शंसति चित्तैध मुक्थ
 मिति इ वा एतदाचक्षते यदेतदाश्विनं निवृ-

तिर्ह वा पाशिन्युपास्ते' यदैव होता परिधास्यत्वं
पाशान् प्रति मोक्ष्यामीति' ततो वा एतां बृह-
स्पतिर्द्विपदा मपश्यन्न' या रोषाति न ग्रभदिति तथा
निर्ऋत्याः पाशिन्या अधराचः पाशानपास्यत्त' श्रुदेतां
द्विपदां होता शंसति' निर्ऋत्या एव तत्पाशिन्या
अधराचः पाशानपास्यति' स्वस्त्येव होतोन्मुच्यते'
सर्वायुः सर्वायुत्वाय' सर्वं मायुरेति य एवं वेद'
मृचयस्य जन्मन इत्यसौ वाव मर्चयतीव' तेन सूर्यं
नाति शंसति' यद् द्विपदा पुरुषच्छन्दसं' सा सर्वाणि
छन्दांस्यभ्याप्ता' तेन बृहतीं नाति शंसति ॥ ४ (१०) ॥

ऐन्द्रादिप्रगाथान् विधातुं प्रस्तौति— “तदाहुः सूर्यो नाति-
शस्यो, बृहती नातिशस्या ; यत्सूर्यं मति शंसेद्, ब्रह्मवर्चस मति
पदेत ; यद् बृहती मति शंसेत्प्राणानति पदेत” इति । ‘तत्’
तस्मिन्नाश्विनशस्त्रे केचिदभिप्रा एव माहुः । देवानां मध्ये यो यं
सूर्योऽस्ति, सः ‘नातिशस्यः’ सूर्यं मति लङ्गा शंसनं न कर्त्तव्यम्,
तथा छन्दसां मध्ये बृहती मतिलङ्गा शंसनं न कर्त्तव्यम् ; सूर्य-
स्योपासकेषु ब्रह्मवर्चसप्रदत्वात्तदभिलङ्घने ब्रह्मवर्चसं नश्येत्, बृहत्याः
प्राणरूपत्वात्तदतिलङ्घने प्राणान्निनाशयेदिति तेषां मभिप्रायः ॥

इदानीं मेकं प्रगाथं विधत्ते -- “इन्द्रं क्रतुं न आ भरेत्यैन्द्रं
प्रगाथं (सं० ७.३२.२६) शंसति”-इति । हे इन्द्र ! ‘नः’ अस्माकं
‘क्रतुम्’ अतिरात्राख्यम् ‘आ भर’ आनयेति अस्य पादस्वार्थः ॥

द्वितीयं महच्चं पठति— “शिक्षा णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि,
जीवा ज्योतिरशीमहीति”—इति । ‘पुरुषु’ बहुषु यागेषु आह्वय-
मान, हे इन्द्र ! ‘नः’ अस्मान् ‘अस्मिन्’ अतिरात्रयागरूपे ‘यामनि’
नियमविशेषे ‘शिक्ष’ उपदेशेन प्रवर्त्तय । ‘जीवाः’ त्वत्प्रसादेन
जीवन्तो वयं ‘ज्योतिः’ आदित्यमण्डलरूपम् ‘अशीमहि’ प्राप्नु-
याम । अत्र ज्योतिःशब्दस्यादित्यपरत्वात् प्रगाथस्यैन्द्रत्वेऽपि सूर्य
मतिक्रम्य शंसनं न भविष्यतीत्येतद्दर्शयति— “असौ वाव ज्योति-
स्तेन सूर्यं नाति शंसति”—इति ॥

अत्र उत्तरस्या ऋचो विष्टारपङ्क्तिर्वेऽपि प्रथमेन बृहती-
सम्पादनात् बृहती मतिलङ्घ्य शंसनं न भविष्यतीत्येतद्दर्शयति—
“यद् बार्हतः प्रगाथस्तेन बृहतीं नाति शंसति”—इति । अस्मिन्
प्रगाथे पूर्वस्या ऋचः षट्त्रिंशदक्षरत्वात्पादचतुष्टयोपेतत्वाच्च सा
स्वभावत एव बृहती ; पुनरपि तस्याश्चतुर्थपाद मष्टाक्षरं द्विरावर्त्तय
इतरस्या ऋचः प्रथमार्द्धेन विंशत्यक्षरेण सह प्रथम्य षट्त्रिंश-
दक्षरा द्वितीया बृहती सम्पादनीया ; तत्राप्यन्तिमं पाद मष्टाक्षरं
द्विरावर्त्तय इतरार्द्धेन विंशत्यक्षरेण सह प्रथम्य तृतीया बृहती
सम्पादनीया ; एवं सति बृहत्या अतिक्रमी न भवति ॥

प्रगाथान्तरं विधत्ते— “अभि त्वा शूर नोनुम इति (सं०
७.३२.२०) राधन्तरीं योनिं शंसति ; राधन्तरेण वै सन्धिनाश्वि-
नाय सुवते, तद्यद्वाधन्तरीं योनिं शंसति रथन्तरस्यैव सथोनि-
त्वाय”—इति । रथन्तराख्यं साम “अभि त्वा शूर”—इत्यत्रो-
त्पन्नम् ; तस्माद्रथन्तरयोनित्वम् । उद्गातारो ह्यतिरात्रे रथ-
न्तरसामसाध्येनान्निमीन सन्धिना स्तोत्रेण आश्विनशस्त्रप्रदर्शनार्थं

मेव सुवते * , अतो रात्रन्तरयोनिशंसने सति स्तोत्रगतस्य रघ-
न्तरस्यैव सांख्यः 'सयोनित्व' समानयोनित्वं सम्पद्यते ॥

अत्र सूर्यातिक्रमाभावं दर्शयति— "ईशान मस्य जगतः
स्वर्दृश मित्यसौ वाव स्वर्दृक्तेन सूर्यं नाति शंसति"—इति ।
ईशान मित्यादिकः प्रथमायास्तृचः तृतीयः पादः । 'अस्य' सर्वस्य
जगतः 'ईशानं' स्वामिनं 'स्वर्दृशं' स्वर्गलोके दृश्यमानम्, 'अभि
नोनुमः'—इतिप्रथमपादगतं नान्वयः । अत्र स्वर्दृक्शब्देनासावादित्य-
एवोच्यते, तेन सूर्यातिक्रमो नास्ति ॥

पूर्ववद् ब्रह्मत्यतिक्रमाभावं दर्शयति— "यद् बार्हतः प्रगाथ-
स्तेन ब्रह्मतीं नाति शंसति"—इति ॥

प्रगाथान्तरं विधत्ते — "बहवः सूरचक्षस इति (सं० ७.
६६.१०.) मैत्रावरुणं प्रगाथं शंसत्यहर्वं मित्रो रात्रिर्वरुण उभे वा
एषो ऽहोरात्रे आरभते योऽतिरात्र सुपैति ; तद्यमैत्रावरुणं प्रगाथं
शंसत्यहोरात्रयोरेवैतं तत्र प्रतिष्ठापयति"—इति । अङ्गो 'मित्रः'
स्वामी, रात्रिश्च 'वरुणः' तस्मात्तयोस्तद्रूपत्वम् । 'यः' यजमानः
'अतिरात्र' क्रतुं मनुतिष्ठति, 'एषः' पुमानहोरात्रे 'उभे' अपि
उद्दिश्य क्रतुं आरभते ; उभयोः कालयोरनुध्येयविशेषसद्भावात् ।
अतो मैत्रावरुणप्रगाथशंसनेनाहोरात्रयोरेव कालयोः 'एनं' यज-
मानं प्रतिष्ठितं करोति * ॥

पूर्ववदनतिक्रमं दर्शयति— "सूरचक्षस इति तेन सूर्यं नाति
शंसति ; यद् बार्हतः प्रगाथस्तेन ब्रह्मतीं नाति शंसति"—इति । 'सूर-
चक्षसः'—इति श्रयमाणां सूरपदं सूर्यवाचि ; अतस्तस्य नातिक्रमः ॥

* ता० ब्रा० ६.१.२०—३८. दृष्टव्याणि ।

† 'इन्द्र क्रतु', 'अभि ता', 'बहवः सूरचक्षस'—इति अयः प्रगाथाः । भाष०-श्री० ६.४. (८) ।

पुनरप्यग्रे हे ऋची विधत्ते— “मही द्यौः पृथिवी च नस्, ते हि द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवेति द्यावापृथिवीये शंसति ; द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे ; इय मेवेह प्रतिष्ठासावमुत्र ; तद्यद् द्यावापृथिवीये शंसति, प्रतिष्ठयोरेवैनं तत्प्रतिष्ठापयति”—इति । “मही द्यौः”—इत्येका (सं० १. २. १३.), “ते हि”—इति (सं० १. १६०. १.) द्वितीया ; उभे अप्यृची द्यावापृथिवी-देवताके । ते च द्यावापृथिवी सर्वेषां प्राणिना माधारभूते ‘इह’ मनुष्यजन्मनि ‘इयम्’ पृथिवी प्राणिना माश्रयः ; ‘अमुत्र’ जन्मान्तरे ‘असौ’ दुर्लोक आश्रयः । तथा सति द्यावापृथिवीयोः ऋचीः शंसनेनोभयोरपि प्रतिष्ठारूपयोर्लोकयोः ‘एः’ यजमानं प्रतिष्ठापयति ॥

अत्र सूर्यस्थानतिक्रमं दर्शयति— “देवो देवो धर्मणा सूर्यः शुचिरिति तेन सूर्यं नाति शंसति”—इति । उत्तरस्या ऋचि “देवो देवो”—इत्यस्मिन् पादे सूर्यस्य श्रूयमाणत्वात्तदतिक्रमो नास्ति ॥

बृहत्या अनतिक्रमं दर्शयति— “यद् गायत्री च जगती च ते हे बृहत्या ; तेन बृहतीं नाति शंसति”—इति । प्रथमा गायत्री-च्छन्दस्का चतुर्विंशत्यक्षरा, द्वितीया जगतीच्छन्दस्काष्टाचत्वारिंशदक्षरा ; मिलित्वा द्वासप्ततिरक्षराणि सम्यद्यन्ते ; तेषां द्वेषा विभागे सति षट्त्रिंशदक्षरे हे बृहत्या भवतः । तेन बृहत्या अनतिक्रमः ॥

अथाप्यन्या भेदा ऋचं विधत्ते— “विश्वस्य देवी ऋचयस्य जन्मनो न या रोषाति न अभदिति द्विपदां शंसति”—इति । इय-ऋक् पादद्वयोपताः अस्मिन् ब्राह्मणे एवोक्ता । ऋचि धातुर्गत्यर्थः ।

• अथवाप्यन्या भेदाः—“विश्वस्य देवी ऋचयस्य जन्मनो न या रोषाति न अभदिति द्विपदां शंसति”—इति १.५.१८ ।

मर्चयति गच्छतीति गतिमान् प्राणी * । 'विश्वस्य' सर्वस्य 'मृच-
यस्व' गतिमतः प्राणिनो यजन्त, तस्य 'जन्मनः' 'देवी' स्वामिनी
काचिन्निर्गतिरूपा मृत्युदेवता विद्यते ; 'या' मृत्युदेवता अस्मात्
'न रोषाति' न कुप्यति, 'न यभत्' नैव गृह्णातीति द्विपदायां
ऋचोऽर्थः । ता मेतां द्विपदां शंसेत् ॥

एता मृचं प्रशंसति—“चित्तैध मुक्य मिति ह स्म वा एतदा-
चक्षते, यदेतदाश्विनं ; निर्गतिर्ह स्म पाशिन्युपास्ते, यदैव होता
परिधास्यत्यथ पाशान् प्रति मोक्षामीति ; ततो वा एतां बृहस्पति-
र्द्विपदा मपश्यन्न या रोषाति न यभदिति ; तथा निर्गत्याः
पाशिन्या अधराचः पाशानपास्यन्तयदेतां द्विपदां होता शंसति
निर्गत्या एव तत्पाशिन्या अधराचः पाशानपास्यति स्वस्थव
होतोन्मुच्यते सर्वायुः सर्वायुत्वाय”-इति । यदेतत् 'आश्विनं' शस्त्र
मस्ति, तदेतच्चित्तैध मुक्य मिति बृहस्याभिज्ञा आचक्षते । चिता
एधाः काष्ठसमूहा मनुष्यं दग्धुं यस्मिन् श्मशानस्थाने, तत् स्थानं
'चित्तैधम्' ; तत्कृष्णमिदम् 'उक्यं' शस्त्रम्, यथा श्मशानं जीव-
नार्थिनो विभ्यति, तद्वदाश्विनं शस्त्रं भयहंतुरित्यर्थः । तत् कथं
मिति, तदेवोच्यते— “निर्गतिः' मृत्युदेवता, सा च 'पाशिनो'
पाशहस्ता सती 'उपास्ते' होतुः समीपे निवसति । केनाभिप्राये-
णेति सोऽभिधीयते, — यदैवायं होता 'परिधास्यति' शस्त्रममाप्तिं
करिष्यति, तदैव बन्धनार्थं पाशान् यस्मिन् होतरि 'प्रति

* “मृचिर्हिंसाकर्मा, 'यत् क्षीरं मर्चयता मृचयता'-इत्यादिषु (अथ० सं० ८२.१० ;
आश्व० ऋ० १.१०.१६ ; पार० ऋ० २.१) तद्वा दृष्टत्वात्”-इति, “मर्चयति-मर्चयति-
हिंसाकर्मा, हिंस्यात्”-इति च ऋग्भाष्ये सायणः (८.६०.२, २.२३.७.) । 'मर्चय' (शब्दार्थः) -इति चु० पं० ११६ । 'मर्चयते' मीवः ; उणा० ३.४३ । मर्चयतेर्मर्चः
पा० १.२.३८. वा० २ ।

मोक्षामि' प्रजेष्यामि 'इति' तस्या अभिप्रायः । 'ततो वै' तस्मा-
देव निऋत्याः परिहरणीयत्वकारणात् तदपाकरणार्थं बृहस्पतिः
'एतां' द्विपदां तत्परिहारहेतुत्वेनापश्यत् । कासौ द्विपदेति
विवक्षायां तदीयो द्वितीयः पादो "न या"—इत्यादिकः प्रदर्शनार्थं
मुपादीयते । 'तया' द्विपदया पाशहस्ताया निऋत्याः सकाशात्
'अधराचः' अधो लम्बमानान् पाशान् बृहस्पतिः 'अपास्यत्'
द्विपदायां पथ्यमानायां तद्वस्तात्पाशाः पतिता इत्यर्थः । तद्वद्वो-
तापि द्विपदायाः शंसनेन पाशान् 'अपास्यति' निराकरोति ।
'स्वस्त्येव' क्षेमैणैवायं होता निऋतिपाशात् मुच्यते । ततः सर्वायु-
र्भवति, यजमानस्यापि सर्वायुत्वाय शंसनं सम्पद्यते ॥ वेदनं
प्रशंसति -- "सर्वं मायुरेति य एवं वेद"—इति ॥

तत्र सूर्यस्यानतिक्रमं दर्शयति— "मृचयस्य जन्मन इत्यसौ
वाव मर्चयतीव ; तेन सूर्यं नाति शंसति"—इति । द्विपदायां
गतिवाची 'मृचय'-शब्दोऽस्ति, 'असौ वाव' आदित्योऽपि मर्च-
यतीव सर्वदा गच्छत्येव ; 'तेन' सूर्याभिधानान्नास्त्यतिक्रमः ॥

बृहत्या अनतिक्रमं दर्शयति— "यदु द्विपदा, पुरुषच्छब्दसं
सा सर्वाणि कृन्दांस्यभ्यासा ; तेन बृहतीं नाति शंसति"—इति ।
'यदु' यस्मादेव कारणादियं द्विपदा, तस्मादेव पुरुषसादृश्यात्
पुरुषसम्बन्धिकृन्दो भवति । पुरुषस्य सर्वच्छब्दसां प्रयोक्तेति
पुरुषद्वारा 'सा' द्विपदा सर्वाणि कृन्दांसि अभितो व्याप्नोति ; 'तेन'
बृहत्या अपि व्याप्तत्वात् नास्त्यतिक्रमः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तदशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१०) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

ब्राह्मणस्पत्या परि दधाति ब्रह्म वै बृहस्पति
 ब्रह्मण्येवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयत्येवा पिचे विप्र-
 देवाय वृष्ण इत्येतया परि दध्यात्प्रजाकामः पशु-
 कामो बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्त इति प्रजया वै
 सुप्रजा वीरवान्वयं स्याम पतयो रयीणा मिति
 प्रजावान् पशुमान् रयिमान् वीरवान् भवति यत्रैवं
 विद्वानेतया परि दधाति बृहस्पते अति यदर्यो अर्हा-
 दित्येतया परि दध्यात्प्रजस्कामो ब्रह्मवर्चस्कामो
 ऽतीव वान्यान् ब्रह्मवर्चसं महति द्युमदिति द्युमदिव
 वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति
 यद्दीदयच्छ्वस ऋतप्रजातेति दीदायैव वै ब्रह्मवर्चसं
 तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्र मिति चित्र मिव वै
 ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी भवति यत्रैवं
 विद्वानेतया परि दधाति तस्मादेवं विद्वानेतयैव
 परि दध्याद् ब्राह्मणस्पत्या तेन सूर्यं नाति शंसति
 यद् चिष्टुभं त्रिः शंसति सा सर्वाणि कृन्दांस्यभ्याप्ता
 तेन बृहतीं नाति शंसति गायत्रा च चिष्टुभा च
 वषट् कुर्याद् ब्रह्म वै गायत्री वीर्यं चिष्टुव् ब्रह्मणैव
 तद्दीर्यं सन्दधाति ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी वीर्यवान्

भवति यच्चैवं विद्वान् गायत्र्या च त्रिष्टुभा च वषट्
 करोत्यश्विना वायुना युवं सुदक्षोभा पिबत मश्वि-
 नेति गायत्र्या च विराजा च वषट् कुर्याद्
 ब्रह्म वै गायत्र्यन्नं विराड् ब्रह्मणैव तदन्नाद्यं सन्द-
 धाति ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी भवति ब्रह्माद्य मन्न
 मत्ति यच्चैवं विद्वान् गायत्र्या च विराजा च वषट्
 करोति तस्मादेवं विद्वान् गायत्र्या चैव विराजा
 च वषट् कुर्यात् प्र वा मन्धांसि मद्यान्यस्थुरुभा
 पिबत मश्विनेत्येताभ्याम् ॥ ५ (११) ॥

अथाश्विनस्य समाख्यर्थं भक्ता मृचं विधत्ते— “ब्राह्मणस्यत्या
 परि दधाति ; ब्रह्म वै ब्रह्मस्यतिर्ब्रह्मण्येवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयति”
 इति । “ब्रह्मस्यते अति यदर्थः”—इति (सं० २, २३. १५.), एषा
 ‘ब्राह्मणस्यत्या’ ; ब्रह्मस्यतेर्देवेषु ब्राह्मणजातिस्वरूपत्वात् । तेन
 परिधानेनैतच्छस्त्रं ‘ब्रह्मण्येव’ ब्राह्मणरूपे ब्रह्मस्यतावेव प्रतिष्ठितं
 भवति ॥

नित्यप्रयोगार्थं परिधानीयां विधाय काम्यप्रयोगं विधत्ते—
 “एवा पिते विश्वदेवाय हृष्ण इत्येतया (सं० ४. ५०. ६.) परि
 दध्यात् प्रजाकामः पशुकामः”—इति ०

तस्या ऋचस्तृतीयपाद मनूय व्याचष्टे— “ब्रह्मस्यते सुप्रजा
 वीरवन्त इति प्रजया वै सुप्रजा वीरवान्”—इति । पुत्रादिरूपया
 ‘प्रजया’ पिता ‘सुप्रजाः’ शोभनापत्यः ‘वीरवान्’ शूरभृत्ययुक्तश्च ।
 तेन तृतीयपादोक्तं “सुप्रजा वीरवन्तः”—इति एतदुपपन्नम् ॥

चतुर्थपाद मनुवदति— “वयं स्याम पतयो रयीणा मिति”—
इति । हे बृहस्पते ! त्वत्सादाद् वयं ‘रयीणां’ धनानां पतयः
स्याम ॥ अस्यार्थस्य स्पष्टत्वाद् व्याख्यान मुपेक्ष्य ज्ञानपूर्वकानुष्ठानं
प्रशंसति— “प्रजावान् पशुमान् रयिमान् वीरवान् भवति, यत्रैष
विद्वानेतया परि दधाति”—इति ॥

फलान्तरार्थम् * अन्या मृचं विधत्ते— “बृहस्पते अति यदयीं
अर्हदित्येतया (सं० २.२३.१५.) परि दध्यात्तेजस्कामो ब्रह्मवर्च-
सकामो ऽतीव वान्यान् ब्रह्मवर्चसं मर्हति”—इति । अत्र पादे
योऽय मतिशब्दस्यसादादनुष्ठातान्यपुरुषान् ‘अतीव’ अतिक्रम्यै-
वाधिकं ब्रह्मवर्चसम् ‘अर्हति’ प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

द्वितीयपादे प्रथमपद मनुय आचष्टे— “दुमदिति दुमदिव
वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति, वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति”—इति । “दुम-
द्विभाति क्रतुमञ्जनेषु”—इति द्वितीयः पादः । ब्रह्मवर्चसविशेषणेन
दुमदित्यर्थायो ‘दुमदिति’ शब्दः प्रयुज्यते । अत्राध्ययनसम्पत्तिरूपं
‘ब्रह्मवर्चसं’ विद्वत्सभायां ‘दुमदिव वै’ प्रकाशयुक्तं भव भूत्वा
‘विभाति’ सर्वेषां भव भासते ‘इति’ तस्य पादस्य तात्पर्यम् । एत-
त्पादसंज्ञेन ब्रह्मवर्चसं ‘वीव वै’ विशेषणैव भाति ॥

तृतीयपाद मनुय आचष्टे— “ग्रहोदयच्छवस ऋतप्रजातेति,
दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसम्”—इति । अस्मिन् पादे ब्रह्मवर्चसविशे-
षणत्वेन दीप्यमानत्ववाचकं दीदयदिति पद मस्ति ; ब्रह्मवर्चसं
‘दीदायेव वै’ ब्राह्मणेषु दीप्यत एवेति तस्य पदस्यार्थः ॥

चतुर्थपाद मनुय आचष्टे— “तदस्मात्सु द्रविणं धेहि द्विष
मिति, चित्र मिव वै ब्रह्मवर्चसम्”—इति । अस्मिन् पादे ‘यश्चित्त

* नित्यप्रयोगार्थम् । आश्व० श्रौ० ६.५.१५. २८-५१ ।

मिति विशेषणम्, तद्युक्तं मेव ; ब्रह्मवर्चसस्य वेदेन शास्त्रेणाचारेण च विचित्रत्वात् ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति — “ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयज्ञसी भवति, यत्रैवं विद्वानेतया परि दधाति”—इति । ‘ब्रह्मवर्चसी’ अत-सम्पन्नः ‘ब्रह्मयज्ञसी’ तन्निमित्तकीर्त्तियुक्तः ॥ उक्तं मर्थं निगम-यति— “तस्मादेवं विद्वानेतयैव परि दध्याद्”—इति ॥

सूर्यस्थानतिक्रमं दर्शयति—“ब्राह्मणस्यत्या ; तेन सूर्यं नाति-शंसति”—इति । यस्मादियं सृक् ब्रह्मणस्यतिदेवताका, सूर्यश्च सन्ध्योपासनादौ ब्राह्मणानां स्वामी, तस्मान्नातिक्रमः ॥

बृहत्या अनतिक्रमं दर्शयति— “यदु त्रिष्टुभं त्रिः शंसति ; सा सर्वाणि छन्दांस्यभ्यासा ; तेन बृहतीं नाति शंसति”—इति । “त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमाम्”—इतिन्यायेन * परिधानीयायास्त्रिराहृत्ति-रस्ति ; इयं त्रिष्टुप् त्रिरावर्त्यमाना द्वात्रिंशदधिकशताक्षरा सम्प-द्यते ; तद्यदक्षरेषु सर्वच्छन्दसा मन्त्रर्भावयितुं शक्यत्वादियं सर्वाणि छन्दांस्यभितो व्याप्नोति, अतो बृहत्या अपि तद्व्याप्तत्वात्वास्त्यति-क्रमः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “आश्विनेन ग्रहेण सपुरोडाशेन चरन्ति”—इति (आश्व० श्रौ० ६.५.२३.), तत्रोभयार्थं हे याज्ये विधत्ते— “गायत्र्या च त्रिष्टुभा च वषट् कुर्याद्”—इति । “उभा पिबत मश्विना”—इति (सं० १.४.६.१५.) गायत्री, “अश्विना वायुना”—इति (सं० ३.५.८.७.) त्रिष्टुप् ; ताभ्यां ‘वषट् कुर्यात्’ याज्यात्वेन तदुभयं पठेदित्यर्थः ॥

तदेतदुभयं प्रशंसति—“ब्रह्मा वै गायत्री, वीर्यं त्रिष्टुब् ; ब्रह्मणैव

* १भा० २२५० ४पं०, २७५० १६ पं० इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ।

तंडीर्यं सन्धधाति”-इति । गायत्र्या ब्राह्मणस्य च प्रजापति-
मुखजत्वसाम्यादेकत्वम् * , त्रिष्टुभो वीर्यहेतुत्वात् तद्रूपत्वम् † ;
तदुभयपाठे सति ब्राह्मण्येन सह वीर्यं सम्पादयति ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति— “ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी
वीर्यवान् भवति, यत्रैवं विद्वान् गायत्र्या च त्रिष्टुभा च वषट्
करोति”-इति ॥

तदुक्तयोर्गायत्रीत्रिष्टुभोः प्रतीकद्वयं दर्शयति— “अश्विना
वायुना युवं सुदक्षोभा पिबत मश्विनेति”-इति । अश्विनेत्या-
दिकं त्रिष्टुभः प्रतीकम्, उभा पिबत मित्यादिकं गायत्र्याः प्रती-
कम् । एते त्रिष्टुब्-गायत्र्यौ याज्ये इत्येकः पक्षः ॥

पक्षान्तरं विधत्ते --“गायत्र्या च विराजा च वषट् कुर्याद् ;
ब्रह्म वै गायत्र्या च विराड् ; ब्रह्मणैव तदन्नाद्यं सन्धधाति”-इति ।
गायत्र्या ब्रह्मत्वं पूर्वं मुक्तम्, विराजोऽन्नमाधनत्वादन्नत्वम् ; अत-
स्तदुभयपाठे सति ‘आद्यम्’ अन्नं ब्राह्मणजात्या संयोजयति ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति-- “ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी
भवति, ब्रह्माद्यं मन्नं मत्ति, यत्रैवं विद्वान् गायत्र्या च विराजा
च वषट् करोति”-इति । ब्राह्मणेनात्तं योग्यं पवित्रीभूतं
‘ब्रह्माद्यम्’ ॥

तयोर्गायत्रीविराजोः प्रतीकप्रदर्शनपुरःसरं मितं पक्षं निग-
मयति— “तस्मादेवं विद्वान् गायत्र्या चैव विराजा च वषट्
कुर्यात्,— प्र वा मन्धांसि मद्यान्यस्थुकभा पिबत मश्विनेत्ये-
ताभ्याम्”-इति । “प्र वा मन्धांसि”-इति (सं० ७.६८.२.)
विराट्, “उभा पिबतम्”-इति (सं० १.४६.१५.) गायत्री ।

‘गायत्र्या चैव विराजा च’-इत्येवकारेण पूर्वोक्तस्य त्रिष्टुप्पञ्चस्य व्यावृत्तिः ; तस्मादपि विराट्पक्षः प्रथस्त इत्यर्थः * ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तदशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (११) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

चतुर्विंश मेतद्दहस्यपयन्त्यारम्भणीयं मेतेन वै
संवत्सरं मारभन्त एतेन स्तोमांश्च कृन्दांसि चैतेन
सर्वा देवता अनारब्धं वै तच्छन्दोऽनारब्धा सा देवता
यदेतस्मिन्नहनि नारभन्ते तदारम्भणीयस्यारम्भणीयत्वं
चतुर्विंशः स्तोमो भवति तच्चतुर्विंशस्य चतुर्विंशत्वं
चतुर्विंशतिर्वा अर्द्धमासा अर्द्धमासश्च एव तत्संवत्सर
मारभन्त उक्थ्यो भवति पशवो वा उक्थानि पशूनां
मवरुद्धौ तस्य पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति पञ्चदश

* ‘गद्यै’-इत्यारभ्य (२६६५०) एतदन्ता उक्ता अतिरावविषयः, कल्पेऽप्येवम्
‘वातरावे’-इत्यारभ्य कण्डिकावये (६४,५.) । “अतिरावेण प्रजाकामः पशुकामो वा”-
इत्यापकस्वीयविधिसूत्रम् (१४.१.२.) । यज्ञीकृतमुपक्रमे ‘भतुःसंस्थो ज्योतिष्टोमः प्रथमं
विधीयते’-इति (१भा० ८५०), ‘अग्निष्टोमः—वचानो’-इति च (१भा० ८५०),
तत्सर्वं मेतदन्तं ज्ञातव्यम् ।

शस्त्राणि^१ स मासो मासश्च एव तत्संवत्सर मार-
भन्ते^२ तस्य षष्टिश्च त्रीणि च शतानि स्तोत्रियास्ता-
वन्ति संवत्सरस्याहान्यहःश एव तत्संवत्सर मारभन्ते^३
ऽग्निष्टोम एतदहः स्यादित्याहुर्ऽग्निष्टोमो वै संव-
त्सरो^४ न वा एतदन्यो ऽग्निष्टोमादहर्दाधार^५ न
विद्याचेति^६ स यद्यग्निष्टोमः स्यादष्टाचत्वारिंशास्त्रयः
पवमानाः स्युश्चतुर्विंशानीतराणि स्तोत्राणि तदु
षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि स्तोत्रियास्तावन्ति संव-
त्सरस्याहान्यहःश एव तत्संवत्सर मारभन्त उक्थ्य एव
स्यात्पशुसमृद्धो यज्ञः पशुसमृद्धं सच^७ सर्वाणि चतु-
र्विंशानि स्तोत्राणि प्रत्यक्षाद्देवतदहश्चतुर्विंशं^८ तस्मा-
दुक्थ्य एव स्यात् ॥ ६ (१२) ॥

अग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यातिरात्रयेत्येवं चतुःसंस्थो ज्योति-
ष्टोमः सार्देनाध्यायषोडशकेनाभिहितः ; अथ एतच्चतुष्टय मुप-
जीव्य प्रवर्त्तमानं “गवामयनं” नाम संवत्सरसत्र मभिधातव्यम् * ।
संवत्सरगतेषु षड्यधिकशतत्रयदिवसेष्वकैकस्मिन् दिवसे पूर्वात्तानां
चतसृणां संस्थानां मध्ये कयाचित् संस्थया युक्तः सोमप्रयोगः सर्वा-
ऽप्यनुष्ठेयः । सोऽय मेकैकदिनमाध्यः सोमप्रयोगो वेदेष्वहःशब्देन
व्यवह्रियते । संवत्सरसत्रस्याद्ये दिवसे कश्चिदतिरात्रसंस्थः सोम-
प्रयोगोऽनुष्ठेयः । तदनन्तरभाविनि द्वितीयदिवसेऽनुष्ठेयं सोम-

* सामब्राह्मणे चैतत् चतुर्थपञ्चमपाठकयोराघातम् ।

प्रयोगं विधत्ते -- “चतुर्विंश मेतदहुरुपयन्धारभणीयम्”-इति ।
‘चतुर्विंश’-नामकः कश्चित् स्तोमविशेषः । स च छन्दोगैरेव
मान्नायते— “अष्टाभ्यो हिङ्करोति, स तिसृभिः स चतसृभिः स
एकया ; अष्टाभ्यो हिङ्करोति, स एकया स तिसृभिः स चतसृभिः ;
अष्टाभ्यो हिङ्करोति, स चतसृभिः स एकया स तिसृभिः”-इति* ।
अस्याय मर्थः— स्तोत्रस्याधारभूते त्वचे विद्यमानास्तिस्त्र ऋच
आहृत्तिविशेषेण चतुर्विंशतिसङ्ख्याका ऋचः कर्तव्याः । सा चा-
हृत्तिस्त्रिभिः पर्यायैः सम्पद्यते । तत्र प्रथमे पर्याये प्रथमा ऋचं
त्रिरभ्यस्य ‘सः’ उद्गाता ताभिस्त्रिसृभिर्गायेत्, द्वितीया ऋचं चतुर्वार
मभ्यस्य ताभिश्चतसृभिर्गायेत्, तृतीयाया ऋचः सकृदेवपाठो न
चाहृत्तिः । एवं प्रथमपर्याये ऽष्टौ ऋचः सम्पद्यन्ते ; ताभिः
‘हिङ्करोति’ उद्गायेत् । द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृत्पाठः, द्विती-
यायास्त्रिराहृत्तिः, तृतीयायाश्चतुराहृत्तिः ; इत्येव मन्त्राष्यष्टौ सम्प-
द्यन्ते । तृतीयपर्याये प्रथमायाश्चतुराहृत्तिः, द्वितीयायाः सकृ-
त्पाठः, तृतीयायास्त्रिराहृत्तिः ; इत्येव मन्त्राष्यष्टौ सम्पद्यन्ते । तत् सर्वं
मिलित्वः चतुर्विंशतिसङ्ख्या ऋचो भवन्ति । सोऽयं चतुर्विंश-
स्तोमः । अग्नेन स्तोमेन स्तोत्राणि यस्मिन्नहनि निष्पाद्यन्ते, तदहः
‘चतुर्विंशम्’ ; तादृश मेतदहः ‘उपयन्ति’ अनुतिष्ठेयुः । अत्र सत्रेषु
सर्वत्रोपयन्त्यासत इति शब्दावनुष्ठानपरो ; एताभ्यां विधान मेव
सत्रलिङ्गम् । “तत्र ये यजमानास्ते ऋत्विजः”-इति श्रुत्यन्त-
हृत्विजां सर्वेषां यजमानत्वेनोपयन्तीति बहुवचनम् । तस्यैतस्याङ्गः
‘आरभणीयम्’-इति नामधेयम् ॥

* ता० ब्रा० ३.८ । अष्टाषडङ्गस्य चिह्नदादयः षट् स्तोमाः, तन्मन्त्रदीप्तानां चतुर्विंश-
दयस्यः स्तोमा आस्ताः ; तेष्वयं प्रथमः ।

तस्यैतस्य नाम्नो निर्वचनं दर्शयति — “एतेन वै संवत्सर मार-
भन्त, एतेन स्तोमांश्च छन्दांसि चैतेन सर्वा देवता ; अनारब्धं वै
तच्छब्दोऽनारब्धा सा देवता, यदेतस्मिन्नहनि नारभन्ते ; तदारम्भ-
णीयस्यारम्भणीयत्वम्”-इति । एतेनैव चतुर्विंशतिनाम्ना सन्निवृत्तः
‘संवत्सरं’ सत्र मारभन्ते । तत्र सामग्रे प्रयोक्तव्या ये स्तोमाः, बहुचैः
प्रयोक्तव्यानि यानि छन्दांसि, याश्च तत्तन्मन्त्र-प्रतिपाद्याः सर्वा
देवताः, तत् सर्वं मनेनैवाङ्गारभन्ते । यदि कथञ्चिदेतस्मिन्नहनि
छन्दो वा देवतान्तरं वा नारभेयन्, तदानीं मन्यस्मिन्नहनि
अरब्धं मपि छन्दोदेवतादिकं मनारब्धसदृशं भवेत् भवति ।
तस्मादस्मिन्नेवाहनि सर्वस्य सुख्यः प्रारम्भः । तथा सत्यारभ्यते
सर्वं मस्मिन्नहनीति व्युत्पत्त्यागमणोयं नाम सम्पन्नम् । यद्यप्ये-
तस्मादङ्गः पूर्वभारिनि प्रायणीयाख्येऽहनि सत्वं प्रारब्धम्, तथापि
तथा प्रायणीयस्यातिरात्रभयुक्तस्य संवत्सरोपक्रमसाधारणत्वात्
अस्य सत्रस्य विशेषेण प्रारम्भोऽस्मिन्नेव भवतीत्यभिप्रेत्येतस्यारम्भणी-
यत्वमेव युक्तम् ॥

अस्मिन्नहनि स्तोमविशेषं विधत्ते — “चतुर्विंशस्तोमा भवति ;
तच्चतुर्विंशस्य चतुर्विंशत्वम्”-इति । यान्यत्र स्तोत्राणि भवन्ति,
तेषु सर्वेषु यः पूर्वं मुदाहृतः * चतुर्विंशत्वसङ्ख्याभम्पादनरूपः
स्तोमः ; स एव कर्त्तव्यः । इदृशस्तोमयोगादेवाङ्गोऽपि चतुर्विंशं नाम
सम्पन्नम् ॥

तं स्तोमं प्रशंसति— “चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासा, अर्धमासश्च
एव तत्संवत्सर मारभन्ते”-इति । दादृशम् सामेषु विश्रमाना
अर्धमासाश्चतुर्विंशतिसङ्ख्याकाः । तथा सत्यर्धमासशब्द एव मर्द्ध

* ‘यत् पूर्व मुदाहृतम्’ क ।

मासं समाप्य पुनरप्यपरोऽर्धमास इत्येवं क्रमेण चतुर्विंशतिसम्पत्तौ संवत्सरसत्रप्रारम्भो भवति । तस्माच्चतुर्विंशस्तोमः प्रशस्तः ॥

एतस्मिन्नहनि सोमयागस्य संस्थाविशेषं विधत्ते— “उक्थ्यो भवति ; पशवो वा उक्थानि, पशूना मवरुद्धैः”—इति । अग्नि-ष्टोमादूर्ध्वभावी योऽय मुक्थ्योऽस्ति * , सोऽस्मिन्नहनि प्रयोक्तव्यः । तत्र द्वादशस्तोत्रेभ्य उत्तराणि श्रीण्युक्थनामकानि स्तोत्राणि ; तेषां पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पशुत्वम् । अत उक्थ्यानुष्ठानं पशुप्राप्तये भवति ॥

तस्मिन्नहनि चोदकप्राप्तस्तोत्रशस्त्रसङ्ख्यां प्रशंसति— “तस्य पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति, पञ्चदश शस्त्राणि ; स मासो, मासश्च एव तत्संवत्सर मारभन्ते”—इति । मासगतानां दिवसानां त्रिंशत्त्वात् स्तोत्रशस्त्रसङ्ख्यायाञ्च तथात्वान्मासत्वसम्पत्तिः । ‘मासशः’ एकैक-मासक्रमेणेत्यर्थः ॥

स्तोत्रगताना मृचां सङ्ख्यां प्रशंसति— “तस्य षष्टिश्च त्रीणि च शतानि स्तोत्रियास्तावन्ति संवत्सरस्याहान्यहःश्च एव तत्संवत्सर मारभन्ते”—इति । एकैकस्य स्तोत्रस्य चतुर्विंशतिसङ्ख्यायावृत्त-त्वात्तत्रत्याः स्तोत्रयोग्या ऋचश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते ; तथा सति दशसु स्तोत्रेषु चत्वारिंशदधिकं शतद्वयम्, पञ्चसु स्तोत्रेषु विंशत्य-धिकं मेकं शतम्,—एतदुभयं मिलित्वा षष्ट्यधिकशतत्रयसङ्ख्याकाः स्तोत्रियाः सम्पद्यन्ते । संवत्सरसम्बन्धीन्यहान्यपि तत्सङ्ख्याकानि ; तथा सति ‘अष्टःशः’ अष्टःक्रमेणैव संवत्सरसत्र मारभन्ते । तदेव मुक्तः एतन्न उपपादितः † ॥

* २२३. —२४३५० द्रष्टव्यम् ।

† “चतुर्विंशं भवति • • प्रतिशतानि”—इति च ता० ब्रा० ४.२,५-१० ।

अथ पञ्चान्तरं विधत्ते*—“अग्निष्टोम एतदहः स्वादित्वाद्गुरग्निष्टोमो वै संवत्सरो ; न वा एतदन्यो ऽग्निष्टोमादहर्दाधार, न विव्याचेति”—इति । यदिदं द्वितीय महः, सोऽग्निष्टोमः कर्त्तव्यः ; अग्निष्टोमस्य संवत्सरमत्ररूपत्वात् । कथं मिति चेत्, तदुच्यते— ‘अग्निष्टोमादन्यः’ उक्थ्यादिरूपः कश्चिदपि क्रतुः संवत्सरसत्रावयवभूतः, एतदहः ‘नैव दाधार’ नैव धारयितुं शक्तः । अनुपदिष्टान्यङ्गानि सर्वाण्यग्निष्टोमादतिदिश्यन्ते ; तदेतदग्निष्टोमस्य धारयितृत्वम् । तस्मादग्निष्टोमव्यतिरिक्तः क्रतुरेतदहः ‘न विव्याच’ विवेक्तुं मनुष्ठापयितुं न शक्तः । ‘इति’ एवं पञ्चान्तरवादिना मभिप्रायः ॥

अस्मिन् पक्षे स्तोमविशेषं विधत्ते—“स यद्यग्निष्टोमः स्वादष्टाचत्वारिंशाक्षयः पवमानाः स्युश्चतुर्विंशानीतराधि स्तोत्राणि ; तदु षष्टिष्वैव त्रीणि च शतानि स्तोत्रियास्तावन्नि संवत्सरस्याहान्यङ्गः एव तत्संवत्सर भारभक्ते”—इति । अग्निष्टोमपक्षे वहिष्यवसान-माध्यन्दिनपवमानाभेवपवमानेषु त्रिषु स्तोत्रेष्वष्टाचत्वारिंशनामक्तः स्तोमः कर्त्तव्यः । स च कूर्दोर्गैरेव माम्नातः—“षोडशम्यो हिङ्करोति, स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया ; षोडशम्यो हिङ्करोति, स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः ; षोडशम्यो हिङ्करोति, स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिः”—इति † । प्रथमे पर्याये प्रथमाया ऋचस्त्रिराहृत्तिः, द्वितीयाया द्वादशकृत्व आवृत्तिः, तृतीयायाः सकृत्पाठः ; द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृत्पाठः,

* एव मैव पञ्चान्तरं सामन्नाक्षर्येऽपि । ता० ब्रा० ४,२,११, (२.) ।

† एषाष्टाविंशस्य ‘प्रतिष्ठिता’ विद्यति । ता० ब्रा० २,१२, (१.) । आम्नाता चापरा ततः सर्वेव ‘नेदीयःसङ्ग्रामा’—इति (३,१७.) ।

द्वितीयायास्त्रिराहृत्तिः, तृतीयाया द्वादशकृत्व आहृत्तिः ; तृतीय-
पथ्याये प्रथमाया द्वादशकृत्व आहृत्तिः, द्वितीयायाः सक्त्याठ',
तृतीयायास्त्रिराहृत्तिः ; मिलित्वाष्टाचत्वारिंशत् स्तोत्रीयाः सम्प-
द्यन्ते । सोऽय मष्टाचत्वारिंशः स्तोमः । त मेतं पवमानेषु त्रिषु
कृत्वा शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु चतुर्विंशं स्तोमं कुर्यात् । तथा सति
पवमानस्तोत्रेषु चतुश्चत्वारिंशदधिकशतरुद्धाकाः स्तोत्रीयाः सम्प-
द्यन्ते ; इतरस्तोत्रेषु षोडशाधिकशतरुद्धाकाः ; ततो मिलित्वा
षड्यधिकशतरुद्धाका भवन्ति । संवत्सरगताना मङ्गा मपि
तावत्त्वादहःक्रमेणैव संवत्सर मारभन्ते ॥

एवं पक्षद्वय सुपन्थस्य तयोः समविकल्पत्व मभिप्रेत्य पुनरपि
पूर्वोक्त मुक्थ्य सुपन्थस्यति—“उक्थ्य एव स्यात् ; पशुसमृद्धो यज्ञः,
पशुसमृद्धं सत्वं, सर्वाणि चतुर्विंशानि स्तोत्राणि प्रत्यक्षाद्देवदह-
यचतुर्विंशं ; तस्मादुक्थ्य एव स्यात्”—इति । उक्थ्यस्तोत्राणां पशु-
साधनत्वात् उक्थ्यो यज्ञः पशुसमृद्धः, सत्वं च पशुसमृद्धं कर्तव्यम् ।
किञ्च उक्थ्यपक्षे सर्वाणि स्तोत्राणि चतुर्विंशस्तोमकानि ; स
त्वन्निष्टोमपक्षे पवमानव्यतिरिक्तान्येव । तथा सति प्रत्यक्षात्
मुख्यवृत्त्यैवैतदहसचतुर्विंशं भवति ; सङ्ख्यान्तरस्य कुत्राप्यप्रविष्ट-
त्वात् । ‘तस्मादुक्थ्य एव’ कार्यः * । एवशब्दो विकल्पार्थः ;
“अग्निष्टोम इद महर्कथ्यो वा”—इति सूत्रकारवचनात् † ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तदशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (१२) ॥

* एव सामब्राह्मणेऽपि द्रष्टव्यम् (ता० ब्रा० ४.२.१३.१४.) ।

† भाष० श्री० ७. ४. १५, १६ ।

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

बृहद्रथन्तरे सामनो भवत' एते वै यज्ञस्य नावी
सम्पारिण्यौ' यद् बृहद्रथन्तरे' ताभ्या मेव तत्संवत्सरं
तरन्ति' पादौ वै बृहद्रथन्तरे' शिर एतदहः पादाभ्या
मेव तच्छ्रियं शिरोऽभ्यायन्ति' पक्षौ वै बृहद्रथन्तरे' शिर
एतदहः पक्षाभ्या मेव तच्छ्रियं शिरोऽभ्यायुवते' ते उभे
न समवसृज्ये' य उभे समवसृजेयुर्यथेव' छिन्ना नीर्व-
न्धनात्तीरं तीर मृच्छन्ती प्रवेतैव मेव ते सन्निष्ठास्तोरं
तीर मृच्छन्तः प्रवेरन्' य उभे समवसृजेयुस्तद्यदि
रथन्तरं मव सृजेयुर्बृहत्तैवोभे अनवसृष्टे' अथ यदि
बृहदवसृजेयू' रथन्तरं गौवोभे अनवसृष्टे' यद्वै रथन्तरं
तद्वैरूपं' यद् बृहत्तद्वैराजं' यद्रथन्तरं तच्छाक्तरं' यद्
बृहत्तद्वैवत' मेव मेते उभे अनवसृष्टे भवतो' ये वा
एवं विद्वांस एतदह रूपयन्त्यात्वा वै ते ऽहःशः संव-
त्सरं' माशुाश्चमासश आशुा मासश आशुा स्तोमांश्च
कृन्दांसि चाशुा सर्वा देवतास्तप एव तप्यमानाः'
सोमपीथं भक्षयन्तः संवत्सरं मभिषुण्वन्त आसते' ये
वा अत ऊर्ध्वं संवत्सरं मुपयन्ति' गुरुं वै ते भार मभि-
नि दधते' स वै गुरुभारिः शृणोत्यथ य एनं परस्तात्

कर्मभिराम्नावस्तादुपैति^१ स वै स्वस्ति संवत्सरस्य
पार मश्नुते^२ ॥ ७ (१३) ॥

पृष्ठस्तोत्रे चोदकप्राप्तं विकल्पितं * सामद्वय मनुष्य प्रशंसति—
“बृहद्रथन्तरे सामनी भवत ; एते वै यज्ञस्य नावी सम्पारिण्यौ यद्
बृहद्रथन्तरे ; ताभ्या मेव तत्संवत्सरं तरन्ति”—इति । “त्वा भिच्चि
हवामहे”—इत्यस्या मृच्युत्पन्नं साम ‘बृहत्’ †, “अभि त्वा शूर
नोनुमः”—इत्यस्या मृच्युत्पन्नं ‘रथन्तरम्’ ‡ । एते उभे अपि यज्ञा-
ख्यस्य समुद्रस्य सम्यक् परतीरप्राप्तिसाधनभूते नावी । संवत्सर-
सत्रस्य समुद्ररूपत्वं शाखान्तरे दर्शितम्— “समुद्रं वा एते प्र
प्लवन्ते, ये संवत्सर मुपयन्ति”—इति (तै० सं० ७.५.१.२. §) । तथा
सति तत्पारनयनहेत्वोः साम्नोर्नौरूपत्वं युक्तम् । अतो बृहद्रथन्तर-
रूपाभ्या मेव संवत्सरसत्ररूपं समुद्रं ‘तरन्ति’ गवामयनस्य पारं
गच्छन्तीत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “पादौ वै बृहद्रथन्तरे, शिर एतदहः ;
पादाभ्या मेव तच्छिद्यं शिरोऽभ्यायन्ति”—इति । यथा मनुष्यस्य
पादौ, तथा सत्रस्य ‘बृहद्रथन्तरे’ सामनी ; ‘एतत्’ आरम्भणीय
महः शिरःस्थानीयम् । ततो यथा लोके पुरुषाः पादाभ्या मेव
देयान्तरात् स्वगृहे गत्वा, तत्र शिरोऽभिलक्ष्याभ्यङ्गकर्णाभरणादि-

* “रथन्तरसाम्ना बृहत्साम्नीभयसाम्ना वा प्रथमं यजेत”—इति आप० श्रौ० १०.२१।

† छ० आ० ३.१.५.२. ऋचि आर० गा० १.१.२७. बृहत् (योनिसाम) ; उ० आ० २.
१.२२.१,२ ऋचीः प्रगायतये ऊङ्गा० गा० १.१.५. बृहत् (स्तोत्रम्) ।

‡ छ० आ० ३.१.५.१ ऋचि आर० गा० २.१.२१. रथन्तरं (योनिसाम) ; उ० आ०
१.१.११.१,२ ऋचीः प्रगायतये ऊङ्गा० गा० १.१.१. रथन्तरं (स्तोत्रम्) ।

§ एष मेव ता० ब्रा० ५.८.४.६. (प्रथसाम—श्रौ० गा० १४.१.३४.) ।

रूपां 'त्रियम्' 'आयन्ति' प्राप्नुवन्ति ; एव मिते सत्रिणः सामभ्या
मेतदहः प्राप्नुवन्ति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“पक्षी वै बृहद्रथस्तरे, शिर
एतदहः ; पक्षाभ्या मेव तच्छ्रियं शिरोऽभ्यायुवते”-इति । यथा
लोके पक्षी पक्षाभ्या मेवाकाशे सञ्चरन्, शिरोऽभिलक्ष्य नानाविध-
दिग्दर्शनरूपां 'त्रियं' मिययति ; एव सत्रापि सामभ्या मेतस्त्रि-
हनि 'त्रियम्' अनुष्ठानरूपां सत्रिणो 'बुवते' मिययन्ति ॥

सामद्वयस्य परित्यागं निषेधति -- “ते उभे न समवसृज्ये ; यं
उभे समवसृजेयुर्गवैव क्तिन्ना नोबन्धनात्तीरं तोर मृच्छन्ती प्रवेतैव
मेव ते सत्रिणस्तोरं तोर मृच्छन्तः प्रवेरन् य उभे समवसृजेयुः”-
इति । 'उभे' सामनी 'न समवसृज्ये' न परित्याज्ये ; एकस्याप्यन-
नुष्ठानं मुभयपरित्यागः । 'ये' सत्रिणो ऽनभिज्ञाः सन्तः उभयं
परित्यजन्ति, तेषां क्तिन्नोसादृश्यं प्रसज्येत । लोके हि नायिकः
सायं काले नावं कयाचिद्रज्वा तोरस्थे स्थानी बध्नाति ; यदा
प्रवाहवेगाद्रात्रौ सा रज्जुम्लयति, तदानीं बन्धनस्थानीच्छिन्ना नीः
प्रवाहवेगेनेतस्ततो नोयमानां परतीरं मर्वात्तीरञ्च पुनः पुनः प्राप्नु-
वन्ती रक्षकाभावात् 'प्रवेत' यत्र कापि गच्छेत् । एव मेव ते
सत्रिणः सामद्वयाभावे तत्तत्तीरमदृशानहर्दिशिपान् 'मृच्छन्तः' अनु-
तिष्ठन्तोऽपि 'प्रवेरन्' विनश्येयुरित्यर्थः । ये सामद्वयं मपि परि-
त्यजन्ति, तेषां मेवायं दोष इति दर्शयितुं 'य उभे समवसृजेयुः'-
इति पुनरभिधानम् ॥

उभयोः साम्नीविकल्पितत्वादेकपरित्यागे दोषो नास्तीत्ये-
तद्दर्शयति -- “तद्यदि रथन्तरं मवसृजेयुर्बृहतेयोभे अनवसृष्टे ; अथ
यदि बृहदवसृजेयु रथन्तरेणैवोभे अनवसृष्टे”-इति । 'तम्' तयोः

साम्प्रोर्मध्ये यदा रथन्तरं परित्यजेयुः,— बृहद्देवानुतिष्ठेयुः, तदा बृहत्तैव प्रयोगसम्पूर्तः फलत उभय मध्यपरित्यक्त मेव भवति ; एवं बृहत्परित्यागपक्षेऽपि रथन्तरेणैव सम्पूर्तिः ॥

प्रकारान्तरेण सामद्वयं प्रथंसति— “यद् वै रथन्तरं तद्वैरूपं, यद् बृहत्तद्वैराजं, यद् रथन्तरं तच्छाकारं, यद् बृहत्तद्वैवत मेव मेते उभे अनवसृष्टे भवतः”—इति । पृष्ठप्रवृत्ते* पृष्ठस्यपि दिवसेषु क्रमेण पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकानि षट् सामानि,— रथन्तरं, बृहद्, वैरूपं वैराजं, शाकारं, रैवत मिति । तत्र रथन्तरस्य बृहत्तस्योत्पत्तिस्थानं पूर्वं मुक्तम् (३१२ पृ०) ; “यद् व्याव इन्द्र ते शतम्”—इत्यस्या ऋच्युत्पन्नं वैरूपं साम† ; “पिबा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वा”—इत्यस्या ऋच्युत्पन्नं वैराजं साम ‡ ; “प्रो ष्वस्यै पुरो रथम्”—इत्यस्यां गौयमानं शाकारं साम § ; “रैवतीर्नः सधमादे”—इत्यस्यां गौयमानं रैवतं साम ॥ । तत्र बृहद् रथन्तरयोरेवात्रोत्तरस्थानीयत्वाद्दोषसामफलसिद्धयर्थं मेते उभे अपरित्यक्ते एव भवतः ; उभयपरित्यागः सर्वथा न योग्य इत्यर्थः ॥

* “पृष्ठः वृद्धो भवति”—इति तै० सं० ७.२.६.२ । पृष्ठानां समूहः पृष्ठः प्रा० ४. २.४२, वा० । “अभिप्रथं पूर्वं पुरसाद् विषुवत उपयन्ति पृष्ठ मुत्तरम्”—इति शत० ब्रा० १२.२.३.४ । परसात् टीप्पन्वां (३१६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† छ० आ० ३.२.४.६ ऋचि आ० गा० १.१.३, वैरूपं (योनिसाम) ; उ० आ० २.२.११.१,२ ऋचोः प्रगायत्र्ये ऊच्य० गा० १.१.७, वैरूपं (लोचम्) ।

‡ छ० आ० ५.१.१.८ ऋचि आ० गा० २.१.३१, वैराजं (योनिसाम) ; उ० आ० २.१.१३.१-३ ऋचि ऊच्य० गा० १.१.१०, वैराजं (लोचम्) ।

§ उ० आ० ८.१.१४.१. (१) ।

॥ छ० आ० २.२.१.८ ऋचि आ० गा० २.१.१७, रैवतं (योनिसाम) ; उ० आ० ४.१.१४.१-३ ऋचि ऊच्य० गा० २.२.७, रैवतं (लोचम्) ।

उक्तस्वाङ्गोऽनुष्ठानं प्रथंसति— “ये वा एवं विद्वांस एतद्दृष्ट
वपयन्त्याद्या वै ते ऽहःशः संवत्सर माघार्द्रमासश्च आषा माघश्च
आषा स्तोमांश्च छन्दांसि च आषा सर्वा देवतास्तप एव तप्य-
मानाः सोमपीथं भजयन्तः संवत्सर मभिषुण्वन्त आसते”-इति ।
‘ये’ सत्रिणः पूर्वोक्तप्रकारेण एतस्याङ्गां महिमानं विद्वांस एतद्दृष्टः
अनुतिष्ठन्ति, ते सत्रिणः संवत्सरसत्र महर्द्वारेण, अर्धमासद्वारेण,
मासद्वारेण, स्तोमच्छन्दोद्वारेण, सर्वदेवताद्वारेण प्राप्य तपश्चरन्ती-
निर्विघ्नं सोमपानं कुर्यन्तः संवत्सर मपि नैरन्तर्येण सोम मभि-
षुण्वन्त आसते ; विघ्नः कोऽपि न भवतीत्यर्थः ॥

अथ सत्रगतस्योत्तरपक्षस्य प्रत्यवरोहं विधत्ते— “ये वा
अत ‘उद्’ संवत्सर सुपयन्ति, गुरुं वै भार मभि नि दधते ; स
वै गुरुभारः शृण्वत्यथ य एनं परस्तात् कर्मभिराह्वा ऽवस्तादुपैति,
स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्रुते”-इति । ‘ये वै’ केचन मन्त्र-
बुद्धयः सत्रिणः ‘अतः’ आरम्भणोयं चतुर्विंश महः प्रारभ्योद्’ मानु-
लोम्येनैतत्संवत्सरसत्रम् ‘उपयन्ति’ अनुतिष्ठन्ति, ते सत्रिणो ‘गुरुं
वै’ प्रौढं मेव भारम् ‘अभिनिदधते’ स्वस्थोपरि स्थापयन्ति ; ‘स
वै’ * स एव गुरुभारः ‘शृणाति’ भारवाहकान् सत्रिणो विनाशयति ।
‘अथ’ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन ‘ये’ सत्रिणः ‘एनं’ संवत्सरं ‘परस्ताद्’
आदित आरभ्य विहितैः ‘कर्मभिः’ पूर्वपक्षगतैः ‘आम्ना’ अनुष्ठा-
योत्तरपक्षे ‘अवस्तात्’ प्रत्यवरोहक्रमेण ‘उपैति’ उपयन्ति, अनु-
तिष्ठन्ति । ‘स वै’ त एव सत्रिणः ‘स्वस्ति’ क्षेमेण संवत्सरसत्रस्य
‘पारं’ समाप्तिम् ‘अश्रुते’ अश्रुवते, प्राप्नुवन्ति ॥

अथ मर्थः ।—अस्ति किञ्चिद्विषयनामकं संवत्सरसत्रस्य मध्ये

* ‘स वै’-इत्येव भाष्यसंगतः पाठः, परं सर्वमूलपत्रकविद्वैः ।

साम्नीर्मध्ये वदा रथन्तरं परित्वजेयुः,— बृहदेवानुतिष्ठेयुः, तदा बृहतेव प्रयोगसम्पूर्तेः फलत उभय मध्यपरित्वक्त्त मेव भवति ; एवं बृहत्परित्व्यागपक्षेऽपि रथन्तरेणैव सम्पूर्तिः ॥

प्रकारान्तरेण सामहयं प्रशंसति— “यद् वै रथन्तरं तद्वैरूपं, यद् बृहत्तद्वैराजं, यद्द्रथन्तरं तच्छाक्करं, यद् बृहत्तद्वैवत मेव मेते उभे अनवच्छे भवतः”—इति । पृष्ठाषडङ्गे* षट्स्यपि दिवसेषु क्रमेण पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकानि षट् सामानि,— रथन्तरं, बृहद्, वैरूपं वैराजं, शाक्करं, रैवत मिति । तत्र रथन्तरस्य बृहत्तस्योत्पत्तिस्थानं पूर्वं सुक्तम् (३१२ पृ०) ; “यद् व्याव इन्द्र ते शतम्”—इत्यस्या मृच्युत्पन्नं वैरूपं साम† ; “पिबा स्नीम मिन्द्र मन्दतु त्वा”—इत्यस्या मृच्युत्पन्नं वैराजं साम ‡ ; “प्रो ष्वस्मै पुरो रथम्”—इत्यस्यां गोयमानं शाक्करं साम § ; “रैवतीर्नः सधमादे”—इत्यस्यां गोयमानं रैवतं साम ॥ । तत्र बृहद्द्रथन्तरयोरेवातोत्तरस्थानीयत्वाद्दशेधसामफल-सिद्धार्थं मेते उभे अपरित्वक्ते एव भवतः ; उभयपरित्व्यागः सर्वथा न योग्य इत्यर्थः ॥

* “पृष्ठाः षडङ्गी भवति”—इति तं० सं० ७.२.६.२ । पृष्ठानां समूहः पृष्ठाः पा० ४. २.४९, वा० । “अभिप्रवं पूर्वं पुरसाद् विष्णुत उपयन्ति पृष्ठ सुत्तरम्”—इति शत० ब्रा० १२.२.३.४ । परस्तात् टीप्पन्यां (३१६ इ०) द्रष्टव्यम् ।

† इ० आ० ३.२.४.६ ऋचि आ० गा० १.१.३, वैरूपं (योनिसाम) ; उ० आ० २.१.११.१, २ ऋचौ प्रजापत्ये जज्ञ० गा० १.१.७, वैरूपं (क्षत्रम्) ।

‡ इ० आ० ५.१.१.८ ऋचि आ० गा० २.१.७१, वैराजं (योनिसाम) ; उ० आ० २.१.११.१-३ ऋचौ जज्ञ० गा० १.१.१०, वैराजं (क्षीरम्) ।

§ उ० आ० २.१.१४.१ (१) ।

॥ इ० आ० २.२.१.२ ऋचि आ० गा० १.१.१७, रैवतं (योनिसाम) ; उ० आ० ४.१.१४.१-३ ऋचौ जज्ञ० गा० २.२.७, रैवतं (क्षीरम्) ।

उक्तस्याङ्गोऽनुष्ठानं प्रयंसति— “ये वा एवं विद्वांस एतद्दृष्ट
 सम्यक्प्राप्ता वै ते ऽहःशः संवत्सर माघार्द्रमासश्च आषा माघश्च
 आषा स्तोमाश्च छन्दांसि च आषा सर्वा देवतास्तप एव तप्य-
 मानाः सोमपीयं भक्षयन्तः संवत्सर मभिषुष्वन्त आसते”-इति ।
 ‘ये’ सत्रिणः पूर्वोक्तप्रकारेण एतस्याङ्गो महिमानं विद्वांस एतद्दृष्टः
 अनुतिष्ठन्ति, ते सत्रिणः संवत्सरसत्र महर्दारेण, अर्द्रमासद्वारेण,
 माघद्वारेण, स्तोमच्छन्दाद्वारेण, सर्वदेवताद्वारेण प्राप्य तपचरन्ती-
 निर्विघ्नं सोमपानं कुर्यन्तः संवत्सर मपि नैरन्तर्येण सोम मभि-
 शुष्वन्त आसते ; विघ्नः कोऽपि न भवतीत्यर्थः ॥

अथ सत्रगतस्योत्तरपक्षस्य प्रत्यवरोहं विधत्ते— “ये वा
 अत ‘उद्’ संवत्सर सुप्रयन्ति, गुरुं वै भार मभि नि दधते ; स
 वै गुरुभारः शृणात्यथ य एनं परस्तात् कर्मभिरावा ऽवस्तादुपैति,
 स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्रुते”-इति । ‘ये वै’ केचन मन्त्र-
 बुद्धयः सत्रिणः ‘अतः’ आरभ्यणीयं चतुर्विंश महः प्रारभ्योद्’ मानु-
 लोम्येनैतत्संवत्सरसत्रम् ‘उपयन्ति’ अनुतिष्ठन्ति, ते सत्रिणो ‘गुरुं
 वै’ प्रौढं मेव भारम् ‘अभिनिदधते’ स्वस्योपरि स्थापयन्ति ; ‘स
 वै’ स एव गुरुभारः ‘शृणाति’ भारवाहकान् सत्रिणो विनाशयति ।
 ‘अथ’ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन ‘ये’ सत्रिणः ‘एनं’ संवत्सरं ‘परस्ताद्’
 आदित आरभ्य विहितैः ‘कर्मभिः’ पूर्वपक्षगतैः ‘आषा’ अनुष्ठा-
 योत्तरपक्षे ‘अवस्तात्’ प्रत्यवरोहक्रमेण ‘उपैति’ उपयन्ति, अनु-
 तिष्ठन्ति । ‘स वै’ त एव सत्रिणः ‘स्वस्ति’ क्षमेण संवत्सरसत्रस्य
 ‘पार’ समाप्तिम् ‘अश्रुते’ अश्रुवते, प्राप्नुवन्ति ॥

अथ मर्यः । —अस्ति किञ्चिद्विषयव्यामकं संवत्सरसत्रस्य मध्ये

* ‘स वै’-इत्येव भाष्यमश्रुतः पारः, परं सर्वमूलपक्षकविद्वद् ।

रात्रौ वा अस्य प्रायणीयो ऽवरोधन मुदयनीय उद्रो-
धनं स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्नुते य एवं वेद यो
वै संवत्सरस्य प्राणोदानौ वेद स वै स्वस्ति संव-
त्सरस्य पार मश्नुते ऽतिरात्रौ वा अस्य प्रायणीयः
प्राण उदान उदयनीयः स्वस्ति संवत्सरस्य पार
मश्नुते य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ (१४) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयोध्यायः ॥२॥

अथास्मिन्नारम्भणीये चतुर्विंशोऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे कश्चि-
द्विशेषं विधत्ते— “यद्वै चतुर्विंशं तन्महाव्रतं बृहद्विवेनात्र होता
रेतः सिञ्चति ; तददो महाव्रतीयेनाङ्गा प्र जनयति ; संवत्सरे संव-
त्सरे वै रेतः सिक्तं जायते ; तस्मात्समानं बृहद्विवो निष्केवल्यं भव-
त्येष ह वा एनं परस्तात् कर्मभिरात्रा ऽवस्तादुपैति य एवं विद्वाने-
तदहरुपैति” इति । यदेतद् द्वितीयं चतुर्विंशं महः, तदेव संव-
त्सरमत्रस्योपान्त्यं महाव्रताख्यं महर्भवति । आरोहक्रमेण चतु-
र्विंशाख्यं पूर्वपक्षगतद्वितीयं महः ; अवरोहक्रमेण महाव्रताख्यं
मुपान्त्यत्वाद् द्वितीयं महर्भवति । अनेन द्वितीयत्वसाम्येन तयोः
परस्परैक्यमुपचर्यते, किञ्चोभयत्र बृहद्विवसाम्यं मस्ति । “तदिदास
भवनेषु ज्येष्ठम्”—इत्येतत्सूक्तं (सं० १०.१२०.१-६.) बृहद्विवशब्देन
विवक्षितम् ; प्रौढस्य द्युलोकस्य प्राप्तिहेतुत्वात् । एतदेवोभयत्र
निष्केवल्यशस्त्रे क्रियते । तथा सत्त्वस्मिन् द्वितीयेऽङ्घ्रि चतुर्विंश-
नाभके बृहद्विवनाम्ना तदिदावेत्यादिना निष्केवल्यशस्त्रगसूक्तेन
होता रेतः सिञ्चति । ‘तत्’ एतत् सिक्तं रेतो ‘महाव्रती-

शेक' उपान्येन 'अग्ना' बृहद्दिवाह्यनिष्केवल्यसूक्तयुक्तेन 'प्रज-
नयति' अत्र संवत्सरसत्रमध्ये एव रेतःशेकः प्रजननं च द्वितीयो-
पान्यदिवसयोः सम्पन्नम् । ततो लोकेऽप्येकैकस्मिन् संवत्सरे रेतः-
शेकः उत्पत्तिश्चेत्युभयं सम्पद्यते । यस्माद् द्वितीयोपान्ययो-
रङ्गोरुभयोरपि मिलित्वा प्राणिनो जन्मरूपमेकं कार्यं मपे-
क्षितम्, 'तस्माद्' बृहद्दिवनामकेन सूक्तेनोभयत्र निष्केवल्यं गच्छं
'समानम्' एकरूपं कर्तव्यम् । 'यः' पुमान् 'एवं' महाव्रताहः-
साभ्येन निष्केवल्यस्य कर्तव्यतां विद्वान् 'एतद्' द्वितीयमहरनु-
तिष्ठति, स पुमान् 'परस्तात्' सत्रस्य प्रथमभागे आनुलोम्येन
क्रियमाणैः कर्मभिः 'आग्ना' प्राथ्य 'अवस्तात्' अपरभागे प्राति-
लोम्येनैव संवत्सरमनुतिष्ठति ॥ वेदनं प्रशंसति — "स्वस्ति संव-
त्सरस्य पारमश्रुते य एवं वेद"—इति ॥

अथ संवत्सरसत्रस्याद्यन्ते द्वे अह्नो विधत्ते— "यो वै संव-
त्सरस्यावारञ्च पारञ्च वेद, स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते ;
ऽतिरात्रो वा अस्य प्रायणीयो ऽवारमुदयनीयः पारम्" इति । 'यः'
पुमान् संवत्सरसत्रस्य समुद्रस्थानीयस्य 'अवारम्' अर्वात्तीरस्थानीयं
प्रथममहः, 'पारं' परतीरस्थानीयमन्तिममहः, 'वेद' तयोरङ्गो-
रनुष्ठेयं कर्तव्यं निश्चिनोति, 'सः' पुमान् अविष्टेनैव संवत्सरसत्रस्य
'पारं' समाप्तिं प्राप्नोति । योऽयमतिरात्रमस्य, स एवास्य 'प्राय-
णीयः' आरम्भे अनुष्ठेयत्वादर्वात्तीरस्थानीयः ; स एवातिरात्रः
पुनः 'उदयनीयः' समाप्तावनुष्ठेयत्वात् परतीरस्थानीयः ॥ वेदनं प्रशं-
सति— "स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते य एवं वेद"—इति ॥

उक्तावाद्यन्तावतिरात्री प्रशंसति— "यो वै संवत्सरस्यावरोधनं
ओद्दीधनं च वेद, स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते ; ऽतिरात्रो

वा अस्य प्रायणीयो ऽवरोधन मुदयनीय उद्रीधनम्”-इति ।
अवरोध्यते स्वाधीनं क्रियते येन प्रारम्भरूपेण कर्मणा तत्कर्म
‘अवरोधनम्’ । उद्बुध्यते समाप्यते येन कर्मणा तत् ‘उद्रीधनम्’ ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥ वेदनं प्रशंसति— “स्वस्ति संवत्सरस्य पार
मश्नुते य एवं वेद”-इति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यो वै संवत्सरस्य प्राणो-
दानौ वेद, स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्नुते ; ऽतिरात्रो वा
अस्य प्रायणीयः प्राण, उदान उदयनीयः”- इति । ‘प्रायणीयः’
अतिरात्रः ‘प्र’शब्दसामान्यात् ‘प्राणः’ इत्युच्यते ; उच्छब्दसामान्याद्
‘उदयनीयः’ अतिरात्रः ‘उदानः’ ॥ वेदनं प्रशंसति “स्वस्ति
संवत्सरस्य पार मश्नुते य एवं वेद य एवं वेद”- इति । अभ्यासो
ऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवौये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तदशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (१४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।
पुमर्थोऽस्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवौये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(१५)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ ज्योतिर्गौरायुरिति स्तोमेभिर्यन्त्ययं वै लोको ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसौ लोक आयुः स एवैष उत्तरस्यहो ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीण्यहानि गौरायु-ज्योतिरिति त्रीण्ययं वै लोको ज्योतिर्गौरसौ लोको ज्योतिस्ते एते ज्योतिषी उभयतः सं लोकंते * तेने-तेनोभयतो ज्योतिषा षष्ठहेन यन्ति तद्यदेतेनो-भयतो ज्योतिषा षष्ठहेन यन्त्यनयोरेव तल्लोकयो-+ नभयतः प्रति तिष्ठन्तो यन्त्यस्त्रिंशच्च लोके ऽमुष्मिंश्चा-भयोः परि यद्वा † एतद्देवचक्रं यदभिप्लवः षष्ठइस्तस्य यावभितो ऽग्निष्टोमौ † तौ प्रधी ये चत्वारो मध्य उक्थ्यास्तन्नय्यं † गच्छति वै वर्त्तमानेन यत्र कामयते † तदस्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्नुते य एवं वेद यो वै तद्देद यत्प्रथमः षष्ठहः † स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्नुते † यस्तद्देद यद् द्वितीयो † यस्तद्देद यच्चतुर्थो † यस्तद्देद यत्पञ्चमः ॥ १ (१५) ॥

* 'समीकिते' छ । † 'संज्ञा कथो' ड. 'संज्ञा कथो' अ, ट, ठ । † 'पर्यदा' ग, घ ।

पाश्चिनस्य विधिः प्रातरनुवाक उदीरितः ।

सङ्ख्याप्रतिपदावन्धे सौर्यादीन्यधिकानि तु * ॥

तत्र † गवामयनस्य प्रायणीयोदयनीयावाद्यन्तावतिरात्रावुक्ती ; अथ मासकृत्तृष्विधानायाभिप्लवषडङ्गे पूर्वभागरूपाणि त्रीण्यहानि विधत्ते— “ज्योतिर्गौरायुरिति स्तोमेभिर्यन्त्ययं वै लोको ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसौ लोको आयुः”—इति । स्तोमशब्दो ज्योतिरादिभिः प्रत्येक मभि सम्बध्यते । तथा सति ज्योतिष्टोमः, गोष्टोमः, आयुष्टोम इत्येतैरहोभिः ‘यन्ति’ अनुतिष्ठेशुरित्यर्थः । तदेतदहस्यं त्रित्वसाम्यात् क्रमेण लोकत्रयरूपम् । शाखान्तरेऽप्येतद्वर्णितम्— “ज्योतिष्टोमं प्रथमं सुपयन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके प्रतितिष्ठन्ति ; गोष्टोमं द्वितीयं सुपयन्त्यन्तरिक्ष एव तेन प्रतितिष्ठन्ति ; आयुष्टोमं तृतीयं सुपयन्त्यमुष्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठन्ति”—इति (तै० सं० ७.४.११.१.) ॥

षडङ्गे पूर्वभागं त्र्यहं मुक्त्वा तदुत्तरभागं विधत्ते— “स एवैष उत्तरस्यहः”—इति । त्रयाणां पूर्वोक्तानां मेवाह्नां समूहः पुनरनुष्ठेयमान उत्तरस्यहो भवति । तत्र षडङ्गे षष्ठा मप्यह्नां क्रमं दर्शयति— “ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीण्यहानि, गौरायुर्ज्योतिरिति त्रीणि”—इति । ज्योतिष्टोमादीनां मेव ज्योतिरित्यादीनि नामानि ; तैर्नामभिर्धर्मा अतिदिश्यन्ते । ज्योतिरादिनामकाः ये स्वतन्त्रा एकाहाः सन्ति, तदीयधर्मा अत्रानुष्ठेया इत्यर्थः ॥

योऽयं सुभयोस्त्यहयोः क्रमव्यत्यासस्त मिमं प्रशंसति—“अयं वै लोको ज्योतिरसौ लोको ज्योतिस्ते एते ज्योतिषी उभयतः सं

* प्रथमादिषु पञ्चखण्डेष्वित्येव बोध्यम् (२७८-३०४ पृ०) ।

† ‘ततः’—इत्येव पाठो युक्ततरः स्यात् ।

लोकेते”-इति । प्रथमस्य त्रहस्यादी ज्योतिर्नामकं मह्यर्यदस्ति, तत्राथम्यसाम्याद्दुलोकस्वरूपम् ; यच्चोत्तरस्य त्रहस्यावसाने ज्योतिर्नामकं महः, तदुत्तमत्वाम्याद् दुलोकस्वरूपम् । ‘ते एते’ षड्-हस्याद्यन्तयोवर्त्तमाने ‘ज्योतिषी’ उभयतो ऽवस्थाय परस्परं ‘सं लोकेते’ सम्मुखत्वेनेत्येते । अहर्विशेषांस्तत्कमं चोक्ता समष्टिरूपं षड्द्वं विधत्ते — “तेनैतेनाभयतो ज्योतिषा षड्हेन यन्ति ; तद्यदेतेनाभयतो ज्योतिषा षड्हेन यन्त्यनयोरेव तल्लोकयोरुभयतः प्रति-तिष्ठन्तो यस्मिंश्च लोके ऽमुष्मिंशोभयोः”- इति । ‘उभयतः’ आद्य-न्तयोर्ज्योतिर्नामकं मह्यर्यस्मिन् षड्हे तदेतत् ‘उभयतो ज्योतिः’, तेनैतेन षड्हेनानुतिष्ठेयुः । तदनुष्ठानेनाभयतो वर्त्तमानयोः प्रतिष्ठां प्रापयन्तो वर्त्तन्ते । ‘लोकयोरुभयतः’ इत्यस्यैव विव-रणम् -- ‘अस्मिंश्च लोके ऽमुष्मिंशोभयोः’-इति ; अथचोत्तरशेषत्वे-नास्मिंशेत्यादिकं मन्वेतद्व्यम् ॥

अस्मिन्नभिप्रवषड्हे संस्थाविगेषान् विधत्ते -- “परि यद्वा एतद्देवचक्रं यदभिप्रवः षड्हेस्तस्य यावभितो ऽग्निष्टोमी तौ प्रधी, ये चत्वारो मध्य उक्थ्यास्तत्रभ्यम्”- इति । योऽयं अभिप्रवः षड्हे-स्तदेतदस्मिंशामुष्मिंशोभयोर्लोकयोः ‘परि यद्वा’ परिवर्त्तमान-मेव ‘देवचक्रम्’ ; — यथा लोके रथस्य चक्रं पुनः पुनः परिवर्त्तते, तद्वदिदं देवचक्रम् ; असकृत् षड्हेपरिवर्त्तनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । रथचक्रस्य हि निष्पादकानि चाणि फलकानि ; तत्र मध्यमफलके अरुं प्रवेशयितुं प्रोढं नाभिच्छिद्रं क्रियते, तस्य फलकस्योभयोः पार्श्वयोर्वर्त्तुलत्वाय फलकद्वयं क्रोन्वितं भवति ; एव मस्मिन्नपि षड्हे ज्योतिर्यामावाद्यन्तवर्त्तिनावग्निष्टोमसंस्थौ ‘प्रधी’ भवतः ; प्रकर्षेणोभयतो धीयेते स्थाप्यते इति प्रधी, फलकद्वयस्थानीया-

वित्यर्थः । एतस्मिन् 'ये' तु मध्ये 'चत्वारः' अष्टविंशोपाः उक्थ्य-
संख्याः, तदेतत् 'नभ्य' ; नाभियोग्यस्थानम् उक्थ्यसंख्याः कर्त्तव्या
इत्यर्थः ॥ वेदनं प्रशंसति— "गच्छति वै वर्तमानेन यत्र काम-
यते, तत् स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्नुते य एवं वेद"—इति ।
वेदिता 'यत्र' यस्मिन् लोके गन्तुं कामयते, तत्रानेनैव परिवर्त-
मानेन देवचक्रेण गच्छति ; 'तत्' तेन देवचक्रेण निर्विघ्नं नैव
संवत्सरसत्रसमाप्तिं गच्छति ॥

उक्तस्याभिप्लवषड्विंशैकस्मिन्मासि पञ्चकृत्व पावृत्तिं विधत्ते
—"यो वै तद्देद यत्प्रथमः षष्ठः, स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पार
मश्नुते, यस्तद्देद यद् द्वितीयो यस्तद्देद यत् तृतीयो यस्तद्देद यच्च-
तुर्थो यस्तद्देद यत्पञ्चमः"—इति । 'प्रथमः षष्ठः'—इति यदस्ति,
तद्यो वेद, 'सः' पुमान् निर्विघ्नेन सत्रपारं प्राप्नोति । तथा 'द्वितीयः'
षष्ठः इति यदस्ति, तद्यो वेद, स वै स्वस्तीत्यादिक मनुवर्त्त-
नीयम् । एव सुत्तरेष्वपि त्रिषु पर्यायेषु द्रष्टव्यम् । षड्विंशै पञ्चकृत्व
आवर्त्तमाने सति त्रिंशद्विंशानि भूत्वा मासः सम्पद्यते ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(षष्ठादशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१५) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

प्रथमं षष्ठं सुपयन्ति षष्ठानि भवन्ति षड्वा
कृतव' कृतुश्च एव तत्संवत्सर माप्लवगत्तुश्चः संव-

सरे प्रतितिष्ठन्तो यन्ति द्वितीयं षष्ठं मुपयन्ति
 द्वादशाहानि भवन्ति द्वादश वै मासा मासश्च एव
 तत्संवत्सर माप्नुवन्ति मासश्चः संवत्सरे प्रति-
 तिष्ठन्तो यन्ति तृतीयं षष्ठं मुपयन्त्यष्टादशाहानि
 भवन्ति तानि द्वेषा नवान्यानि नवान्यानि नव वै
 प्राणा नव स्वर्गा लोकाः प्राणांश्चैव तत्स्वर्गांश्च लोका-
 माप्नुवन्ति प्राणेषु चैव तत्स्वर्गेषु च लोकेषु प्रति-
 तिष्ठन्तो यन्ति चतुर्थं षष्ठं मुपयन्ति चतुर्विंशति-
 रहानि भवन्ति चतुर्विंशतिर्वा अर्द्धमासा अर्द्धमासश्च
 एव तत्संवत्सर माप्नुवन्त्यर्द्धमासश्चः संवत्सरे प्रति-
 तिष्ठन्तो यन्ति पञ्चमं षष्ठं मुपयन्ति त्रिंशद्दहानि
 भवन्ति त्रिंशद्दहारा वै विराड् विराळद्वाद्यं विराज
 मेव तन्मासि मास्यभि सम्पादयन्तो यन्त्यद्वाद्य-
 कामाः खलु वै सत्र मासत तद्यद्विराजं मासि
 मास्यभि सम्पादयन्तो यन्त्यद्वाद्य मेव तन्मासि
 मास्यवरुध्वाना यन्त्यस्त्रौ च लोकायामुष्णे चोभा-
 भ्याम् ॥ २ (१६) ॥

उक्तेषु पञ्चसु षष्ठ्येषु प्रथमं मनूय प्रशंसति -- "प्रथमं षष्ठं
 मुपयन्ति ; षष्ठ्यानि भवन्ति ; षड्वा ऋतव ऋतुश्च एव तत्संवत्सर
 माप्नुवन्त्यर्द्धमासः संवत्सरे प्रतितिष्ठन्तो यन्ति"-इति । अनुष्ठिते

षड्द्वे षट्सङ्ख्यकान्यहानि भवन्ति ; ततः सङ्ख्यासाम्यादृतुद्वारा संवत्सरं प्राप्य तत्र प्रतिष्ठिताः सन्तो वर्तन्ते ॥

पूर्वेण षड्द्वेन सहितं द्वितीयं षड्द्वं प्रशंसति — “द्वितीयं षड्द्वं सुपयन्ति ; द्वादशाहानि भवन्ति ; द्वादश वै मासा, मासश्च एव तत्संवत्सरं माप्रवन्ति, मासश्चः संवत्सरे प्रतितिष्ठन्तो यन्ति”-इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

उक्ताभ्यां षड्द्व्याभ्यां तृतीयं षड्द्वं प्रशंसति — “तृतीयं षड्द्वं सुपयन्त्यष्टादशाहानि भवन्ति ; तानि द्वेषा नवाम्यानि नवाम्यानि ; नव वै प्राणा, नव स्वर्गा लोकाः ; प्राणांश्चैव तत् स्वर्गांश्च लोका-नाप्रवन्ति, प्राणेषु चैव तत् स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतितिष्ठन्तो यन्ति”-इति । त्रिषु षड्द्वेषु यान्यष्टादशाहानि, तेषां द्वेषा विभागे सति प्रत्येकं ‘नव’ सङ्ख्या सम्पद्यते । ‘प्राणाः’ सप्तसु ऊर्ध्वच्छिद्रेषु हयोरधश्छिद्रेयोर्नवसङ्ख्याकाः,—स्वर्गलोकाश्च नवभोगस्थानभेदेन * नवविधाः । अतः सङ्ख्यासाम्यात् प्राणान् स्वर्गलोकांश्च प्राप्य तत्र प्रतिष्ठिता वर्तन्ते ॥

पूर्वेस्त्रिभिः षड्द्वैश्चतुर्थं षड्द्वं प्रशंसति—“चतुर्थं षड्द्वं सुपयन्ति ; चतुर्विंशतिरहानि भवन्ति ; चतुर्विंशतिर्वा अर्द्धमासा, अर्द्धमासश्च एव तत् संवत्सरं माप्रवन्त्यर्द्धमासश्चः संवत्सरे प्रतितिष्ठन्तो यन्ति”-इति । अतः सङ्ख्यासाम्यात् अर्द्धमासद्वारा संवत्सरे प्रतिष्ठिताः ॥

पूर्वेश्चतुर्भिः षड्द्वैः सहितं पञ्चमं षड्द्वं प्रशंसति — “पञ्चमं षड्द्वं सुपयन्ति ; त्रिंशदहानि भवन्ति ; त्रिंशदक्षरा वै विराड्,

* ‘अष्टाभिर्लोकपालैः परिपालिता अष्टसङ्ख्याकाः स्वर्गा लोकाः ; तेषां मध्ये कश्चिद्दूर्ध्वगामी स्वर्ग इत्येवम् नवसङ्ख्याकाः स्वर्गाः’-इति तै० ब्रा० १.२.२.१, सा० भा० ।

विराट्त्राद्य', विराज मेव तस्मासि मास्यभि सम्पादयन्तो यन्ति"
—इति । षड्दशह्यया विराट्साभ्याद्विराजश्चात्राद्यहेतुत्वात् प्रति-
मासं विराड्द्वारा अत्राद्य' प्राप्नुवन्ति ॥

पुनरपि षड्दशपञ्चकं प्रशंसति— "अत्राद्यकामाः खलु वै
सत्र मासत ; तद्यद्विराजं मासि मास्यभि सम्पादयन्तो यन्त्यत्राद्य
मेव तस्मासि मास्यवरुन्धाना यन्त्यस्मै च लोकायामुषौ चोभा-
भ्याम्"—इति । ये सत्रस्यानुष्ठातारः, ते हि 'अत्राद्यकामाः' अनु-
तिष्ठन्ति ; तथा सति पूर्वोक्तरीत्या सङ्ख्यासाम्यात् पञ्चसु षड्दशेषु
त्रिंशदक्षररूपां विराजं प्रतिमासं सम्पादयन्तो वर्त्तन्ते, प्रतिमास
मत्राद्यं प्राप्नुवन्तो लोकद्वयाय गच्छन्ति ; प्रतिमासं षड्दशपञ्चक
मनुतिष्ठेयुरिति तात्पर्यार्थः । तत्र चत्वारोऽभिप्रवाः षड्दशः,
पञ्चमसु पृथ्यषड्दश इति ; सूत्रकारैरभिधानादयं विशेषः शाब्दा-
न्तरे द्रष्टव्यः * ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(षष्ठादशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१६) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

गवामयनेन यन्ति गावो वा आदित्या आदि-
त्याना मेव तद्यनेन यन्ति गावो वै सत्र मासत'

* "चत्वारोऽभिप्रवाः षड्दश मासः"—इति च कात्या० श्रौ० १३.२.३ । तथा "चतु-
रभिप्रवान् षड्दशमासं पञ्च मासानुपयन्ति"—इति च आश्व० श्रौ० ११.७.२ ।

शंफाञ्कृद्गाणि सिषासत्यस्तासां दशमे मासि शंफाः
 शृङ्गाण्यजायन्त ता अब्रुवन् यस्मै कामायादीक्ष-
 मद्यापाम त मुत्तिष्ठामेति ता या उदतिष्ठंस्तां
 एताः शृङ्गिण्यो ऽथ याः समापयिष्यामः संवत्सर
 मित्वासत तासा मश्रय्या शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्त त्वा
 एतास्तूपरा जर्जं त्वसुन्वंस्तस्माद् ताः सर्वानृतून्
 प्राप्नोत्तर मुत्तिष्ठन्त्यूर्जं ह्यसुन्वन्त्सर्वस्य वै गावः
 प्रेमाणं सर्वस्य चारुतां गताः सर्वस्य प्रेमाणं सर्वस्य
 चारुतां गच्छति य एवं वेदादित्वाश्च ह वा अङ्गि-
 रसश्च स्वर्गं लोके स्पर्धन्त वयं पूर्वं एष्यामो वय-
 मिति ते हादित्याः पूर्वं स्वर्गं लोकं जग्मुः पञ्च-
 वाङ्गिरसः षष्ठ्यां वा वर्षेषु यथा वा प्राथम्यो ऽति-
 रात्रश्चतुर्विंश उक्थ्यः सर्वे ऽभिप्लवाः षष्ठ्यां आद्य-
 न्यन्यान्यहानि तदादित्यानामयनं प्राथम्यो ऽति-
 रात्रश्चतुर्विंश उक्थ्यः सर्वे षष्ठ्याः षष्ठ्यां आद्य-
 न्यन्यान्यहानि तदाङ्गिरसाययनं सा यथास्मृतिरञ्ज-
 सायन्येव मभिप्लवः षष्ठ्यः स्वर्गस्य लोकस्योथ यथा
 महापथः पर्याणं एवं षष्ठ्यः षष्ठ्यः स्वर्गस्य लोकस्य
 तद्दुभाभ्यां यन्त्युभाभ्यां वै यत्र रिष्यत्युभयोः
 कामयोरुपाप्तौ यश्चाभिप्लवे षष्ठ्ये यश्च षष्ठ्ये ॥३(१७)

संस्कारसत्त्वावयवाभ्यासानभिधाय सत्त्वं विधत्ते— “गवा-
मयनेन यन्ति ; गावो वा आदित्या, आदित्याना मेव तदयनेन
यन्ति”—इति । संस्कारमदाणां प्रकृतिभूतस्यैतस्य सत्त्वस्य ‘गवा-
मयनम्’ इति नामधेयम्, तेन ‘यन्ति’ अनुतिष्ठेयुः । गमनसाम्यात्
गवाः सादित्यत्वम् ; तथा सति आदित्याना मेवायनेनानुष्ठानं कृतं
भवंति ॥

तदेतन्नवामयनं प्रथमति - ‘गावो वै भव भासत, शफाशु-
ष्णाणि सिधासत्वस्तासां दशम मासि शफाः शृङ्गाण्यजायन्त ; ता
अब्रुवन् यस्मै कामायाटोक्षामआपाम त मुत्तिडामिति ; ता या
उदतिष्ठन्ता एताः शृङ्गाण्यः’ इति । पुरा कदाचिद् गवाभिमा-
नित्यो देवता स्वकीयानां गोष्ठानां पादमतान् ‘शफान्’, शिरो-
गतानि ‘शृङ्गाणि’ च ‘सिधासत्वः प्राग्मिच्छत्यः सत्त्वं मन्यति-
तन् । तासां दशमे मासि तदुभयं सम्पन्नम् । ततः ‘ताः’ गावः
परस्परं गिह्मं मन्वन्तः - यस्मै कामाय त्रयम् ‘अटोक्षामहि’ सत्त्वं
टोक्षा सामवन्तः, ‘त’ कामस्य ‘आपाम’ वयं प्राप्सवन्तः, ततोऽस्मा-
त्सजादुत्तिडामिति विनायं उजाय गताः । ‘ताः’ पमिडाः या
गाव उदतिष्ठन्, ता इमाः शृङ्गाण्यो दृश्यन्ते । अनेन दशसु
मानेषु अनुष्ठेयं गवामयनं प्रथमम् ॥

द्वादशसु मासेष्वनुष्ठेयं यज्ञसम्पन्नं भवति, तदिदानीं प्रथ-
मति— “अथ याः समापयिष्यामः भवत्कर मित्यामत, तामा
भवत्तया शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्तः ; ना एतास्तूपाः जज्ञं त्वसुन्वन्तस्माद्
ताः सर्वानृतान् प्रायोत्तरं मुत्तिडन्तूर्जं अस्वन्वन्वस्व वै गावः
प्रेमाणं सर्वस्य चारुतां गताः” इति । सत्त्वं मनुत्तिष्ठन्तीनां गवां
मध्ये शफशृङ्गार्थिनीनां दशभिर्मासैः सिद्धिर्जाता ; यामां तु गवां

शृङ्गाप्रेक्षा नास्ति, किन्तु जर्गपेक्षैव; तादृश्यो या गाव जर्ज-
सिद्धयर्थं द्वादशमासात्मकं संवत्सरं समापयिष्याम इति अभिप्रेत्य,
तथैवान्वतिष्ठन् । 'तासां' गवां शृङ्गेषु अश्रद्धया शृङ्गाणि 'प्रावर्त्तन्त'
नोत्पन्नानीत्यर्थः । 'ता एताः' गावो लोके 'तूपराः' शृङ्गरहिता
दृश्यन्ते । ताः शृङ्गरहिता अपि सत्रानुष्ठानेन 'जर्ज' बलाधि-
क्यम् 'असुन्वन्' सम्पादितवत्यः । 'तस्माद्' बलाधिक्यलक्षणस्य
फलस्य सद्भावादेव 'ताः' गावः 'मर्वानृतून्' षट्सङ्ख्याकानपि तस्मिन्
सत्रानुष्ठाने प्राप्य 'उत्तरम्' ऊर्ध्वकाले सत्रादुत्तिष्ठन्ति । 'हि'
यस्मात् 'जर्जम्' बलातिशयम् 'असुन्वन्' प्राप्तवत्यः, तस्माद् द्वादश-
मासानुष्ठानं युक्तम् । 'ताः' शृङ्गरहिता गावः प्रहारभयाभावात्
'सर्वस्य' जगतः 'प्रेमाणं' प्रियत्वं गताः, तथा बलाधिक्येन शरीर-
पुष्ट्या च 'सर्वस्य' भारवहनादिकार्यस्य नेत्रदर्शनस्य चात्यन्तं
'चारुतां' रमणीयतां गताः ॥ वेदनं प्रशंसति— "सर्वस्य प्रेमाणं
सर्वस्य चारुतां गच्छति य एवं वेद"—इति ॥

अथादित्यानामयनं मङ्गिरसामयनं च गवामयनविकृतिरूप
मुभयं वक्तुं प्रस्तीति— "आदित्याश्च ह वा अङ्गिरसश्च स्वर्गं लोके
ऽस्पृशन्त वयं पूर्वं एष्यामो वय मिति; ते आदित्याः पूर्वं स्वर्गं लोकं
जग्मुः, पश्चेवाङ्गिरसः षष्ट्यां वा वर्षेषु"—इति । आदित्याख्याश्च ये
देवाः, ये चाङ्गिरसनामका ऋषयः, तदुभये परस्परं स्वर्गप्राप्तौ
'अस्पृशन्त' अस्माकं मेव प्रथमं गमनं मिति आदित्याः, अङ्गिरसो-
ऽपि तथैव तत्रादित्याः सहसा प्रथमं स्वर्गं प्रापुः अङ्गिरसस्तु 'पश्चेव'
विलम्बेनैव षष्टिसङ्ख्याकेषु वर्षेषु अतीतेषु स्वर्गं प्राप्ताः । 'वा'-शब्देन
पश्चान्तरं व्योच्यते । अङ्गिरसां मध्ये तत्तच्छब्दनुसारेण केचित्
षष्टेः पूर्वं वा गता इत्यर्थः ॥

अथादित्यानामयनेऽहःकृतिं विधत्ते— “यथा वा प्रायणीयो
ऽतिरात्रचतुर्विंश उक्थः सर्वे ऽभिप्लवाः षड्हा, पाण्यन्यन्यान्-
हानि ; तदादित्यानामयनम्”—इति । अत्र ‘वा’ शब्दो न विधत्ते-
त्यर्थः, किन्तु गवामयनप्रकारव्यावृत्त्यर्थः । गवामयने प्रायणीयास्तं
प्रथम महः, अतिरात्रसंस्थं चतुर्विंश मुक्थ महर्द्वितीयम्, तदुभयं
तत्र ‘यथा’ तथैवादित्यानामयनेऽपि ; तत्र ऊर्ध्वं विशेषोऽस्ति ।
सर्वेऽभिप्लवाः षड्हाः पूर्वाक्ताभ्याम् प्रथमद्वितीयाभ्या महोभ्या
मन्यानि सर्वाण्यहानि ‘आस्यन्ति’ व्याप्तिं करिष्यन्ति ; गवामयने
तु एकैकस्मिन्नासि चत्वार एवाभिप्लवषड्हाः, अत इदं वैषम्यम् ।
तदिदम् ‘आदित्यानामयनम्’ ॥

अथाङ्गिरसामयनस्य कृतिं दर्शयति— “प्रायणीयो ऽतिरात्र-
चतुर्विंश उक्थः सर्वे षड्हाः षड्हा, पाण्यन्यन्यान्हानि ;
तदङ्गिरसामयनम्”—इति । प्रथमद्वितीय मतिक्रान्तानि सर्वा-
ण्यहानि षड्हाषड्हाभ्यां तानि, इत्येतावानत्र विशेषः । अथवा
‘आस्यन्ति’-शब्दोऽहविंशपनामधेयम् । तथाच बोधायनो वाच—
“अभिजिद्विषुवान्निष्वजिद्विशम महर्महाव्रत सुदयनीयोऽतिरात्र
इत्येतान्यास्यन्ति भवन्ति”—इति । तदेतद् बोधायनस्य मतम् ।
अन्यदपि यान्यन्यानि षड्हाभिप्लवेभ्य इति शालिकाचार्यो मेने ।
यानि चान्यानि षड्हाभिप्लवेभ्या दशमाश्च इत्योपमन्यय इति ।
तथा सति प्रायणीयाग्नीयाभ्या मभिप्लवषड्हाभ्यां यान्य-
हानि सन्ति, तानि ‘आस्यन्ति’ एतन्नामकानीत्युभयत्र व्याख्ये-
यम् । सर्वथाप्यस्यनयोरुभयोरपि गवामयनाद्विशेषः । गवामयने
त्वेकस्मिन्नासि चत्वारोऽभिप्लवाः षड्हाः, पञ्चमः षड्हाः षड्हाः ।

तथा चाञ्चलायन आह— “अथ गवामयनं सर्वकामाः प्रायश्चीय-
चतुर्विंशे उपेत्य चतुरभिपूवान् पृष्ठपञ्चमान् पञ्च मासानुप-
यन्ति”—इति (श्री० ११.७.१. *) । आदित्याना मयने पृष्ठः
षडहो नास्तीति †, अङ्गिरसामयने अभिपूवषडहो नास्तीति ‡
वैषम्यम् ॥

अयनद्वयगत मभिपूवषडहं पृष्ठषडहं च दर्शयति— “सा
यथा स्मृतिरञ्जसायन्येव मभिपूवः षडहः स्वर्गस्य लोकस्याथ यथा
महापथः पर्याणः एवं पृष्ठः षडहः स्वर्गस्य लोकस्य ; तद्यदुभाभ्यां
यन्त्युभाभ्यां वै यन्न रिष्यत्युभयोः कामयोरुपासैः,— यथाभिपूवे
षडहे, यच्च पृष्ठे”—इति । यथा लोकस्य प्रसिद्धा ‘स्मृतिः’ राज-
मार्गरूपा ‘अञ्जसायनी’ दुःखहेतूनां कण्टकपाषाणादीना मभा-
वादु अञ्जसा सम्यगयनस्य गमनस्य साधनभूता, एव मय मभिपूवः
षडहः स्वर्गस्य लोकस्य अञ्जसा प्राप्तिहेतुः § । अथ पृष्ठपड-
हस्य दृष्टान्त उच्यते,—यथा लोके ‘महापथः’ प्रौढमार्गः नगरद्वय-
मध्यवर्ती ‘पर्याणः’ परितोऽयनस्य गमनस्य साधनभूतः,—नगर-

* चाञ्चलायनी हि “अथ गवामयनम्”—इत्यारभ्य “इति गवामयनम्”—इत्यन्तं ग्रन्थं
संज्ञापि पुनरुवाच “सर्वे वा षडहो मभिपूवाः सः”—इति (११.७.२१.) । ततो ज्ञायते
केषाञ्चिन्नये गवामयनादित्यानामयनयोर्न षडहकृतं वैषम्यं मपि लभ्यतेवेति । तच्च वैषम्यं
तत्र तदन्तरं मीत्रं स्फुटीकृतं द्रष्टव्यम् ।

† “गवामयनेनादित्यानामयनं व्याख्यातम् । सर्वे त्वभिपूवास्त्रिदशदशाः”—इत्यादि
आश्र० श्री० १२.१.१-७ । तथाच सर्वेऽभिपूवाः पर्यायतस्त्रिदशदशसोऽसकृता एव तत्र
भदन्तीति प्रधानं वैषम्यं द्योतितम् ।

‡ “आदित्यानामयनेनाङ्गिरसामयने व्याख्यातम् । त्रिदशत्वभिपूवाः सर्वे”—इत्यादि
आश्र० श्री० १२.२.१-६ । तथाचाच सर्वे एवाभिपूवास्त्रिदशसोऽसकृता इति प्रधानं वैषम्यम् ।

§ “स्वर्गं लोकं मभिपूवन्, यदभिपूवन् तच्चादभिपूवाः”—इति ब्रत० ब्रा० १२.२.२.१० ।

समीपे अरक्ष्यपर्वताद्यमावाद्यस्यां दिशि गन्तु मपेक्षा तत्र गन्तुं
शक्यते, एव मयं पृष्ठाः षडङ्गः स्वर्गस्य लोकस्य प्राप्तिहेतुः * ।
तथा सत्यनयोरुभयोः 'उभाभ्यां' षडङ्गाभ्यां यन्तीति यदस्ति,
तेन 'उभाभ्यां' पादद्वयस्थानोयाभ्यां 'यन्' गच्छन् पुरुषो 'न
रिष्यति' न विनश्यति,— योऽभिपूवकामोऽस्ति, यश्च पृष्ठाषडङ्गे;
तयोरुभयोः कामयोः प्राप्तैश्च षडङ्गद्वयं सम्पद्यते † ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टादशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१७) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

एकविंश सैतद्दृश्यप्रयन्ति विप्रुयन्तं मध्ये संव-
त्सरस्यैतेन वै देवा एकविंशेनादित्यं स्वर्गाय लोका-
योदयच्छन्त्स एष इत एकविंशस्तस्य दशावस्ता-
दहानि दिवाकौर्त्यस्य भवन्ति दश परस्तान्मध्य
एकविंश उभयतो विराजि प्रतिष्ठित उभयतो हि
वा एष विराजि प्रतिष्ठितस्तस्मादेषोऽन्तरेमांल्लोका-

* "स्वर्गं लोकं मस्यप्रसक्त्यात् पृष्ठाः"—इति शत० ब्रा० १२.२.२.११ ।

† "गावी र्वा सत्र मासत"—इत्याख्यायिका (३२७ पृ०) सामयशुभोरपि प्राय एव निव
(ता० ब्रा० ४.१, तै० सं० ७.५.१.) श्रुतयो हेताः सवस्य—इत्यादि जै० सू० १.१.२२ ब्रा० भा० ।

न्वन्न व्यथते तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गाल्लोका-
 दवपातादविभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैरवस्तात्प्रत्युत्तम-
 नुवन्त्सोमा वै त्रयः स्वर्गा लोकास्तस्य पराचोऽति-
 पातादविभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैः परस्तात्
 प्रत्यस्तमनुवन्त्सोमा वै त्रयः स्वर्गा लोकास्तत्रयो
 ऽवस्तात्सप्तदशा भवन्ति त्रयः परस्तान्मध्ये एष
 एकविंश उभयतः स्वरसामभिर्धृत उभयतो हि
 वा एषः स्वरसामभिर्धृतस्तस्मादेषोऽन्तरेमांल्लोकान्यन्न
 व्यथते तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गाल्लोकादव-
 पातादविभयुस्तं परमैः स्वर्गैर्लोकैरवस्तात्प्रत्युत्तमनु-
 वन्त्सोमा वै परमाः स्वर्गा लोकास्तस्य पराचोऽति-
 पातादविभयुस्तं परमैः स्वर्गैर्लोकैः परस्तात् प्रत्यस्तम-
 नुवन्त्सोमा वै परमाः स्वर्गा लोकास्तत्रयो ऽवस्ता-
 त्सप्तदशा भवन्ति त्रयः परस्तात्तै द्वौ द्वौ सम्पद्यत्त्रय-
 ञ्चतुस्त्रिंशा भवन्ति चतुस्त्रिंशो वै सोमाना मुत्त-
 मस्तेषु वा एष एतदध्याहितस्तपति तेषु हि वा एष
 एतदध्याहितस्तपति स वा एष उत्तरो ऽस्मात् सर्व-
 ष्माद् भूताः विध्यतः सर्वं मेवेद मतिरोचते यदिदं
 किञ्चोत्तरो भवति यस्मादुत्तरो बुभूषति तस्मा-
 दुत्तरो भवति य एवं वेद ॥ ४ (१८)-॥

इत्थं गवामयन मादित्यानामयन मङ्गिरसामयनं चेति संवत्सर-
सप्तविशेषा उक्ताः । तत्र सर्वत्र पूर्वोत्तरयोर्मासषट्कयोः मध्य-
वर्ति यत्प्रधानं महरस्ति, तदेतद् विधत्ते — “एकविंश मित-
द्वह्वरुपयन्ति विषुवन्तं मध्ये संवत्सरस्य”-इति । छन्दोगब्राह्मणे—
“सप्तभ्यो हिङ्गरोति”-इत्यादिना (ता० ब्रा० २.१४-१७ सू०)
विहितो योऽय मेकविंशः स्तोमः, तेनैव स्तोमेनास्य सर्वस्तोत्र-
प्रवृत्तेरिदं महः ‘एकविंशम्’ इत्युच्यते । तत्र विषुवन्नामकं, संव-
त्सरसत्रस्य ये पूर्वे षण्मासाः, ये चोत्तरे, तयोर्मासषट्कयोर्द्वयस्यो
वर्तमानयोर्मध्ये तदेतद्वह्वरं नुष्ठेयम् । एतच्च नोभयोर्मासषट्कयो-
रन्तर्भवति, किन्त्वतिरिक्तं मेकम् । तथा चाश्वलायन आह —
“अथ विषुवानेकविंशी न पूर्वस्य पक्षसो नोत्तरस्य”-इति
(श्री० ११.७.७, ८.) ॥

तदेतद्वह्वः प्रशंसति — “एतेन वै देवा एकविंशेनादित्यं स्वर्गाय
लोकायोदयच्छन्”-इति । पुरा देवाः ‘एतेन’ अङ्गा स्वर्गलोकाख्यम्
‘आदित्यम्’ ‘उदयच्छन्’ इत ऊर्ध्वं प्रापितवन्तः । तथाच शाखांतरे
पठ्यते — “एकविंश एष भवति, एतेन वै देवा एकविंशेनादित्य
मित उत्तमं सुवर्गं लोकं मारोहयन्”-इति (तै० ब्रा० १.२.४.१.०) ॥

आदित्यस्य तेनाङ्गा साम्यं दर्शयति — “स एष इत एकविंशः”-
इति । योऽय मादित्यांस्ति, स एषः ‘इतः’ भूलोकादारभ्य
गच्छमान एकाविंशतिसङ्ख्यापूरको भवति । तथा चान्यथाख्या-
यते — “द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य
एकविंशः”-इति (तै० सं० ५.१.२०.३.) । अथवात्रैव विषुवतः
पुरस्तात् पश्चाच्च वक्ष्यमाण महर्दशकद्वय मपेक्ष्य ‘विषुवान्’

• “एष एवैकविंशी य एष तर्पति”-इति च ब्रत० ब्रा० १.३.५.२.१ ।

‘एकविंशः’ इत्युच्यते । अस्मिन् पक्षे इदं वाक्यं मुत्तरशेषत्वेन योजनीयम् ॥

इदानीं सुभयतो दशकद्वयं विधत्ते—“तस्य दशावस्तादहानि दिवाकीर्त्त्यस्य भवन्ति, दश परस्तान्, मध्य एष एकविंशः उभयतो विराजि प्रतिष्ठित, उभयतो हि वा एष विराजि प्रतिष्ठितस्तस्मादेषोऽन्तरेमांशोकान्यत्र व्यथते”—इति । दिवैव कीर्त्तनीयं मग्नजातं यस्मिन्विषुवत्यहनि तदहः ‘दिवाकीर्त्त्यम्’ । तस्याहः ‘अवस्तात्’ अधोभागे दशाहानि भवन्ति, ‘परस्तात्’ ऊर्ध्वभागेऽपि दशाहानि भवन्ति ; तयोर्दशकयोर्मध्ये ‘एष एकविंशः’ विषुवान् वर्त्तते । ‘तस्य’ विषुवतः ‘अवस्तात्’ पूर्वपक्षे षष्ठे मासे ‘स्वरसामानः’ अहर्विशेषास्त्रयः, तेभ्यः पूर्वं मभिजिदाख्य मेकाहः, ततः पूर्वं पृष्ठः षडह इति ‘दशाहानि’ । विषुवत ऊर्ध्वं तु प्रत्यवरोहक्रमेण त्रयः स्वरसामानः, ततो विश्वजिदाख्य एकाहः, तत ऊर्ध्वं पृष्ठः षडह इति ‘दश’ अहानि । एव सुभयोः पार्श्वयोरङ्गां दशसङ्ख्योपेतत्वात् विराट्त्वम् । एतस्या सुभयतोऽवस्थितायां ‘विराजि’ अयं मेकविंशः प्रतिष्ठितः । यथोक्तगणनया विराजि प्रतिष्ठा मेव ‘हि’-शब्दोपेतेन वाक्येन स्पष्टीकराति * । ‘तस्मात्’ उभयतो विराट्द्वयेन रक्षितत्वात् ‘एषः’ आदित्यो विषुवदहःस्थानीयः, ‘इमान् लोकानन्तरा’ एषां लोकानां सर्वेषां मध्ये ‘यन्’ गच्छन्नपि ‘न व्यथते’ व्यथां न प्राप्नोति । विषुवानप्येकविंश आदित्योऽप्येकविंशः ; तस्मादुभयोरिकत्वे सति विषुवतो यद्विराट्द्वयोपेतत्वम्, तदेवादित्यस्योभयतोविराट्त्वं भवति । आदित्यस्य व्यथाराहित्येन विषुवतो वैकल्पराहित्यं सिद्धयति ।

* “विराजि हि वा एष उभयतः प्रतिष्ठितः”—इति तै० ब्रा० पाठः (१.२.४.१.) ।

अथवा विषुवतो यथा विराड्द्वय मुभयतो रक्षकम्, एव आदि-
त्यस्वाप्यधस्तादुपरिष्ठाच्च वर्त्तमानं लोकद्वयम् । एतदेवाभिप्रेत्य
शाखान्तरे श्रूयते—“तस्मादन्तरेमौ लोकी यन् सर्वेषु सुवर्गेषु
लोकैष्वभि तपन्नेति”—इति (तै० ब्रा० १.२.४.१.) ॥

अथ विषुवत उभयतः समीपवर्त्तिनः स्वरसामाख्यानद्वि-
शेषान् प्रशंसति—“तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गल्लोकादवपाता-
दबिभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गलोकैरवस्तात् प्रत्युत्तम्भुवन्स्तोमा वै त्रयः
स्वर्गा लोकास्तस्य पराचोऽतिपातादबिभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गलोकैः
परस्तात्प्रत्युत्तम्भुवन्स्तोमा वै त्रयः स्वर्गा लोकास्तत्रयो ऽवस्तास्त-
दशा भवन्ति, त्रयः परस्तात्मध्ये एष एकविंश, उभयतः स्वरसाम-
भिर्धृत, उभयतो हि वा एष स्वरसामभिर्धृतस्तस्मादेषोऽन्तरेमा-
ल्लोकान् यत्र व्यथते”—इति । योऽयं आदित्योऽस्ति, ‘तस्य’ आदि-
त्यस्य स्वर्गलोकात् ‘अवपातः’ आधाराभावादधःपतनम्, तस्माद्
देवाः ‘अबिभयुः’ आदित्योऽधः पतिष्यतीति भीताः सन्तः ‘तम्’
आदित्यम् ‘अवस्तात्’ मण्डलस्याधोभागे ‘त्रिभिः स्वर्गलोकैः’ स्वर्ग-
शब्दोपलक्षितैः भूरादिभिः ‘प्रत्युत्तम्भुवन्’ अधःपातप्रतिबन्धार्थं
मुत्तम्भन साधाररूपं मकुर्वन् । यथा गृहगतवंशादीनां अधःपात-
निवारणाय स्तम्भेनोत्तम्भनं कुर्वन्ति, तद्वदिति । वर्त्तमानस्या-
दित्यस्य यथा त्रयो लोकाः उत्तम्भकाः, तथैवादित्यस्थानीयस्य
विषुवतोऽङ्गः स्वर्गलोकसदृशास्त्रयः स्तोमा एवोत्तम्भकाः ।
सप्तदशस्तोमयुक्ताः स्वरसामानो ऽद्विषेयाः स्तोमशब्देनात्र
विवक्षिताः । पुनरपि देवास्तस्यादित्यस्य ‘पराचोऽतिपातात्’
मण्डलात्पराभूतेषु अर्धवर्त्तिषु लोकेषु योऽयम् ‘अतिपातः’
दृष्टिगोचरं देयं सुकृत्स्नं यत्र कापि दूरदेशगमनम्, तस्मादति-

पाताङ्गीताः सन्तः 'परस्तात्' आदित्यमण्डलस्योपरि त्रिभिः जम-
 तपःसत्यशब्दाभिधेयैः 'त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैः' 'तम्' आदित्यं 'प्रत्य-
 स्तन्वन्' । यथा पूर्ववाधःपतननिवृत्त्यर्थं सुसन्धनं कृतम्, एव
 सुपरिष्ठादतिपातनिवृत्त्यर्थं 'प्रतिस्तन्धनं' प्रतिबन्धकस्तन्ध मकुर्वन् ।
 आदित्यस्थानीयस्य तु विषुवतोऽङ्गः उत्तरपक्षगताः स्तोमशब्दो-
 पलक्षिताः स्वरसामाख्यस्त्रयोऽहर्विशेषा एव प्रतिस्तन्धकाः । 'तत्'
 तथा सति ये विषुवतोऽङ्गः 'अवस्तात्' अधोवर्तिनस्त्रयोऽहर्विशे-
 षास्ते सप्तदशस्तोमयुक्ताः कार्य्याः । ये च 'परस्तात्' उपरि-
 वर्तिनस्त्रयोऽहर्विशेषास्तेऽपि सप्तदशस्तोमयुक्ताः कार्य्याः । एवं
 च सति मध्येऽवस्थित एकविंशाख्योऽहर्विशेषः 'उभयतः' अधस्ता-
 दुपरिष्ठाच्च स्वरसामनामकैः त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्धृतः । अय मेवार्थः
 शाखान्तरप्रसिद्धिद्योतकेन 'हि'-शब्दयुक्तेन वाक्येन पुनर्दृढीकृतः ।
 यस्माद्विषुवदहस्थानीय आदित्यः, स्वरसामस्थानीयैरुभयतोऽव-
 स्थितैस्त्रिभिस्त्रिभिर्लोकैर्धृतः, 'तस्मात्' कारणादपि आदित्यः
 'अन्तरा' मध्येऽवस्थित इमान् लोकान् सर्वान् सर्वदा 'यन्' गच्छ-
 त्पि 'न व्यथते' व्यथां न प्राप्नोति । अत्रार्थवादेन पूर्वेषुत्तरेषु च
 त्रिष्वहस्सु सप्तदशस्तोमविधिरुच्येयः । तथाच शाखान्तरे श्रूयते—
 "उक्थ्या एव सप्तदशाः परःसामानः कार्य्याः"—इति (तै०
 ब्रा० १.२.२.१.) । स्वरसामास्थाना मङ्गा मेव परःसामेति
 नामान्तरम् ॥

अथ विहितानितान् पूर्वोत्तरान् सप्तदशस्तोमान् प्रकारान्तरेण
 पुनः प्रशंसति— "तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गाङ्गीकादवपाता-
 दविभयुस्तम् परमैः स्वर्गैर्लोकैरवस्तात् प्रत्युत्तन्वन्त्स्तोमा वै
 मङ्गाः स्वर्गा लोकास्तस्य पराचोऽतिपातादविभयुस्तम् परमैः

स्वर्गलोकाः परस्तात् प्रत्यस्तभुवगस्तोमा वै परमाः स्वर्गः लोका-
 ष्वथ वोऽवस्तात्सप्तदशा भवन्ति त्रयः परस्तात्ते द्वौ द्वौ सप्तम-
 त्रयश्चतुस्त्रिंशा * भवन्ति ; चतुस्त्रिंशो वै स्तोमाना सुप्तमसोषु वा
 एष एतदध्याहितस्तपति, तेषु द्वि वा एष एतदध्याहितस्तपति”-
 इति । तेषु द्वि लोकेषु वर्त्तमानो य आदित्यस्तस्य स्वर्गलोका-
 दवपातः स्यादिति देवा भीताः सन्तः, त मित्वादि पूर्ववत् ।
 स्तोमाना मादित्यस्य स्तभकत्वाय परमत्वम् । तेनोभयतो वर्त्त-
 मानाः षट्सङ्ख्याकाः सप्तदशस्तोमकाः द्वौ द्वौ एकीभूय त्रिसङ्ख्या-
 काश्चतुस्त्रिंशस्तोमा भवन्ति । त्रिवृत्-पञ्चदश-सप्तदशै-कविंश-
 त्रिणव-त्रयस्त्रिंशाभ्याम्कन्दोर्गैराम्नाताः सन्ति †, तेषा मयं चतु-
 स्त्रिंशस्तोम उत्तमः ; पूर्वापेक्षया सङ्ख्याधिक्यात् । ‘तेषु’ स्तोम-
 स्थानीयेषु उभयतः स्थितेषु स्वर्गेषु ‘एषः’ आदित्यः ‘अध्याहितः’
 जगत्स्रष्टा स्थापितः सन् ‘एतत्’ प्रत्यक्षं यथा भवति तथा ‘तपति’
 सत्तापं करोति । ‘तेषु द्वि’-इतिवाक्येन तदेव दृढीक्रियते ॥

विषुवत एव प्रशंसा मभिप्रेत्य तद्रूपत्वेनोपचरित मादित्यं
 पुनः प्रशंसति— “स वा एष उत्तरोऽस्मात्सर्वस्माद्भूताद्भविष्यतः,—
 सर्वं मेवेद मति रोचते यदिदं किञ्चोत्तरो भवति”-इति । योश्च
 मादित्यो ऽभिहितः, स एवैष भूताद्भविष्यतश्च ‘सर्वस्मात्’ अस्मा-
 क्तगतः ‘उत्तरः’ उत्कृष्टः,— ‘यदिदं किञ्च’ जगदस्ति, इदम् सर्वं
 मेव ‘अतिक्रम्य’ ‘रोचते’ दीप्यते ; तद्ददयं विषुवानप्यन्येभ्यः
 सर्वेभ्योऽहोभ्यः ‘उत्तरः’ उत्कृष्टो भवति ॥

* ‘सप्तदशत्रयं’-इत्येव पाठो बहूपलक्षेण । तदत्र तकारस्य चिर्वचनम् ‘अनञ्चि च’-
 इति (पा० ८.४.४७.), प्रातिशाख्यादभ्यन्तं वीत । स्यादेवं पुराणादपि १२.१.४०, १४.१० ।

† या० शा० २.१-० खण्डेऽपि अस्मात् दृष्टव्याः ।

वेदनं प्रशंसति—“यस्मादुत्तरो बुभूषति, तस्मादुत्तरो भवति य एवं वेद”—इति । एतद्देवनादुत्कृष्टो भूत्वा प्रतिष्ठयाधिकं शोभते, तस्मादुत्कृष्टतरो भवति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टादशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

स्वरसाम् उपयन्तीमे वै लोकाः स्वरसामान्
द्रुमान् वै लोकान्स्वरसामभिरस्पृग्वंस्तत्स्वरसाम्नां
स्वरसामत्वं तद्यत् स्वरसाम् उपयन्त्येष्वेवैनं तल्लो-
केष्वाम्ना भजन्ति तेषां वै देवाः सप्तदशानां प्रव्लयाद्-
विभयुः समा द्रुव वै स्तोमा अविगूळ्हा द्रुवेमे ह न
प्रव्लियेरन्निति तांस्त्वैः स्तोमैरवस्तात्पर्यार्षिग्वैः
पृष्ठैः परस्तात् तद्यद्भिजित्सर्वस्तोमोऽवस्ताद् भवति
विश्वजित्सर्वपृष्ठः परस्तात् तत्सप्तदशानुभयतः पर्यु-
षन्ति धृत्या अमव्लयाय तस्य वै देवा आदित्यस्य
स्वर्गल्लोकादवपातादविभयुस्तं पञ्चभी रश्मिभिरुद्-
वयन् रश्मयो वै दिवाकीर्त्तानि महादिवाकीर्त्तं

पृष्ठं भवति' विकर्षं ब्रह्मसाम भास' मग्निष्टोम-
सामीभि बृहद्रथन्तरे पवमानयोर्भवतस्तदादित्यं
पञ्चभी रश्मिभिरुदयन्ति धृत्या अनवपातायोदितं
आदित्यं प्रातरनुवाक मनुब्रूयात्सर्वं ह्येवैतदहर्दिवा-
कीर्त्यं भवति' सौर्यं पशु मन्यङ्गश्वेतं' सवनीयस्योपा-
लम्भा मालभेरन्तसूर्यदेवत्यं ह्येतदहरेकविंशतिं सामि-
धेनीरनुब्रूयात्प्रत्यक्षाद्देवतदहरेकविंश मेकपञ्चाशतं
द्विपञ्चाशतं वा शस्त्वा मध्ये निविदं दधाति' तावती-
रुत्तराः शंसति' शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रियं
आयुष्येवैनं तदीर्यं इन्द्रिये दधाति' ॥ ५ (१६) ॥

स्वरसामाख्येष्वहस्तु समदशस्तोमाः पूर्वं विहिताः ; इदानीं
ताम्यहानि विधत्ते— “स्वरसान् उपयन्तोमे वै लोकाः स्वरसा-
मान इमान् वै लोकाः स्वरसामभिरसृण्वन्स्तत् स्वरसान् स्वरसा-
मत्वं ; तद्यत् स्वरसान् उपयस्येष्वेवैनं तन्नोक्तेषु भजन्ति”—इति ।
स्वरसामाख्यानं षट्सङ्ख्याकान् अहर्विशेषाननुतिष्ठेयुः । आदित्यस्य
अधस्तादुपरिष्ठाच्च वर्त्तमाना इमे एव लोकाः स्वरसामरूपाः ।
तस्मादनुष्ठितैरेतैः स्वरसामभिरिमान् लोकान् 'असृण्वन्' प्रीतान-
कुर्वन् । तस्मादेतेषा मङ्गां स्वरोपेतसामवत् प्रीतिहेतुत्वात् स्वर-
सामिति नाम सम्यक् । एतेषा मनुष्ठातारो लोकेषु सर्वेषु 'आ
भजन्ति' भोगभाजो भवन्ति ॥

अथ स्वरसामान्नः सर्वेभ्योऽधस्तादुपरिष्ठाच्च हे अहनी विधत्ते

—“तेषां वै देवाः सप्तदशानां प्रवृयादविभयुः, समा इव वै स्तोमा
अविगूळहा इवेमे इ न प्रवृयेरन्निति ताग्त्वैः स्तोमैरवस्तात्पर्या-
र्षन्त्वैः पृष्ठैः परस्तात्; तद्यदभिजित् सर्वस्तोमोऽवस्ताद्भवति, विश्व-
जित् सर्वपृष्ठः परस्तात्, तत् सप्तदशानुभयतः पर्येषन्ति, धृत्या अप्र-
वृयाय”—इति । ये स्वरसामानः सप्तदशस्तोमयुक्ताः ‘तेषां’ ‘प्रवृयात्’
प्रकर्षेण विशरणाद् देवा अविभयुः । ‘व्री विशरणे’—इतिघातोरिदं
रूपम् । विशरणशङ्का कथं मिति, तदुच्यते— षट्स्रहस्र, प्रयो-
क्तव्या एते सप्तदशस्तोमाः ‘समा इव वै’ सदृशा एव ; तस्मात्
‘अविगूळहा इव’ गूहनस्य गोपनस्याभावाच्छिथिला एव,—
एकबन्धे त्वसति नूतनत्वचमत्काराभावाद्नादरेण विशीर्णा भवन्ति ।
तस्मादिमे स्तोमाः ‘न प्रवृयेरन्’ प्रकर्षेण विशीर्णा मा भुवन्निति
विचार्य ‘तान्’ सप्तदशस्तोमान् ‘अवस्तात्’ अधोभागे सर्वैः स्तोमैः
त्रिवृत्-पञ्चदश-सप्तदशैकविंश-त्रिणव-त्रयस्त्रिंशत्स्यैः ‘पर्यार्षन्’
परितो गताः, रक्षणाय परितो वेष्टनं कृतवन्त इत्यर्थः । तथा
‘परस्तात्’ सप्तदशस्तोमाना मुपरि भागे ‘सर्वैः पृष्ठैः’ रथन्तर-
लुङ्-वैरूप-वैराज-शाकुर-रैवत-सामाख्यैः पृष्ठस्तोत्रैः ‘पर्यार्षन्’ ।
तस्मात् स्वरसामान् ‘अधस्तात्’ पूर्वस्मिन् दिवसे सर्वस्तोमयुक्तम्
‘अभिजिद्’षाख्य महरनुष्ठेयम् । तथा तेषा मुपरिष्ठात् सर्वपृष्ठ-
स्तोमयुक्तं ‘विश्वजिद्’षाख्य महरनुष्ठेयम् । यदेतद् द्विविध मनु-
ष्ठानं तेन सप्तदशस्तोमान् उभयतः ‘पर्येषन्ति’ परिरक्षन्ति । तच्च
रक्षणं ‘धृत्यै’ दाढ्याय ‘अप्रवृयाय’ शैथिल्याभावाय सम्पद्यते ॥

अथ विषुवत्यहनि पञ्च सामानि विधन्ते— “तस्य वै देवा
षादित्यस्य सर्गालोकादवपातादविभयुस्तं पञ्चभी रश्मिभिरुद-
वयन्; रश्मयो वै दिवाकीर्त्तानि, महादिवाकीर्त्तं पृष्ठं भवति,

विकर्षी ब्रह्मसाम, भास मग्निष्टोमसामोभे बृहद्रथस्तरे पवसांनवी-
भंवतस्तदादित्यं पञ्चमी रश्मिभिरुदयन्ति धृत्वा अनवपाताय”-
इति । देवाः पुनरपि ‘तस्य’ आदित्यस्य स्वर्गलोकादधःपात सासाम्
तस्माद्गीताः । यद्यपि पृथिव्यादिलोकतय सुतन्ववा सुतान्,
तथापि उपरि रक्षुभिरिव दृढबन्धनस्याभावात् ततश्चक्षुने सति
पार्श्वयोः पतन माशङ्कते । तस्माद्भूदिति देवाः त मादित्यं ‘पञ्चभिः
रश्मिभिः’ प्रग्रहैः ‘उदवयन्’ ऊर्ध्वं सुरक्षय वयनं हतवन्तः, इह
बहवन्त इत्यर्थः । ये बन्धनहेतवो रश्मयः, तस्मान्नोयानि अस्मिन्
विषुवति ‘दिवाकीर्त्यामि’ दिवैव पठनीयानि पञ्च सासानि । तेषु
मध्ये महादिवाकीर्त्यानामकं मेकं साम । तच्च “विभ्राड् बृह-
त्पिबतु सोम्यं मधु”-इत्यस्या मृच्युत्पन्नम् * । तस्मान्मयुक्तं वृह-
रुतोचं कर्त्तव्यम् । तथा विकर्षाख्य मेकं साम । तच्च “प्रचस्य
वृणो अरुषस्य नू महः”-इत्यस्या मृच्युत्पन्नम् † । तदेतद् ब्रह्म-
साम कर्त्तव्यम् । ब्राह्मणाच्छंसिन मभिलक्ष्य गौयमानं साम ‘ब्रह्म-
साम’ । तथा भासाख्य मपरं साम । तदपि “प्रचस्य”-इत्यस्या
मेवोत्पन्नम् ‡ । तच्चाग्निष्टोमसाम कर्त्तव्यम् । येन सास्त्रा अग्नि-

* आर० आ० ५, २ ऋचि आर० गा० ६.१.१५. महादिवाकीर्त्यं (योनिशाम) ;
उ० आ० ६.३.५ १-३ ऋचि ऊर्ध्वं गा० २.१.१२. महादिवाकीर्त्यं (लोभम्) ।

† ‘प्रचस्य’ इत्यस्याम् (आर० आ० २.८) ऋचि विकर्षे नावगम्यते, अपि तु ‘विभ्राड्
बृहत्’-इत्यस्या मिव (आर० आ० ५ २ ऋचि) योनिशाम सुत्पन्नं (आर० गा० ६.१.७)
यूयते । ‘इन्द्र क्रतुं नः’-इत्यत्र (उ० आ० ६.१.१.२) प्रगाथे गीतं (ऋच० २.१.१७)
स्तोत्र मेवेह विहितं मितं च गम्यते, तास्त्रभाष्यदर्थमादितः (ता० ब्रा० ४.६.१५.सा० भा०) ।

‡ आर० आ० ३.८ ऋचि आर० गा० ६.१.८. उ० आ० नासि, तस्मादिह योनि-
शामैव सामम् । एतदेव इत्यर्थोऽभि निगुण्यते ।

ष्टोमसंज्ञा समाप्यते, तत् 'अग्निष्टोमसाम' । इह द्रव्यन्तरे प्रसिद्धे
भवतः * ; माध्यन्दिनपवमानार्भवपवसानयोः कर्त्तव्यत्वात् † ।
पञ्चसामप्रयोगीणादित्यं पञ्चभिः सामरज्जुभिरूषु ‡ बध्नन्ति, तच्चा-
दित्यस्य धारणाय भवति ; तेन धारणेनाधःपातो न भवति ॥

अथ प्रातरनुवाकस्य चोदकप्राप्तं कालं वाधितुं कालान्तरं
विधत्ते — “उदित आदित्ये प्रातरनुवाक मनुब्रूयात् ; सर्वं ह्येवै-
तदहर्दिवाकीर्त्यं भवति”-इति । प्रकृतावादित्योदयात् प्रागेव
प्रातरनुवाकः पठ्यते †, अथ तु सर्वस्याङ्गे दिवाकीर्त्यत्वसिद्धयर्थं
मुदयादूर्ध्वं मनुब्रूयात् ॥

सवनोपपशौ कञ्चिद्विशेषं विधत्ते — “सौर्यं पशुमन्यङ्गश्चेतं सव-
नोपस्योपालभ्य मा लभेरन्त्सूर्यदेवत्यं ह्येतदहः”-इति । सूर्या देवता
यस्य पशोः सोऽयं 'सौर्यः', 'न्यङ्गः' वर्णान्तरेण सम्पादितं चिह्नम्,
तन्नास्ति यत्र सः 'अन्यङ्गः', तादृशश्चासौ श्वेतश्च सोऽयम् 'अन्यङ्ग-
श्वेतः' वर्णान्तरेणामिश्रितः, सर्वश्वेत इत्यर्थः § । तादृशः पशुरत्र
सवनोपस्थाने उपालभ्य ॥ ; अतस्तु मा लभेरन् । यस्मात् एत-
दहः सूर्यदेवत्यम्, तस्माद्युक्तः सौर्यः पशुः ॥

सामिधेनीषु विशेषं विधत्ते — “एकविंशतिं सामिधेनीरनु-
ब्रूयात्प्रत्यक्षाद्येतदहरेकविंशम्”-इति । 'एतद्' विषुवन्नामक मह-

* ११२ पृ० †, ‡ टीप्पनीदयं द्रष्टव्यम् ।

† “दीवाकीर्त्तिसामा भवति”-इत्यादि (ता० ब्रा० ४.६.१२-१६ ।

‡ “महति रात्रा मनुष्यः प्राक् शकुनिवादान्”-इति १ भा ३२५ पृ० ।

§ “जातवेदीव्यङ्गां”-इति १भा० ४६४पृ० २पं० । “मैत्रावहणो व्यङ्गः”-इति, “एष
धे सोमस्य व्यङ्गो यदव्यपुष्याधि फाल्गुनानि”-इति ब्रह्म० ब्रा० १.८.१.१७ ; ४.५.१०.२ ।

॥ 'अपात् पञ्चसायाम्'-इति (पा० ७.१.६९.) मुनि रूपम् ।

विष्णोर्गणेशोत्पत्तत्वात् 'प्रत्यक्षादि' साक्षादेव मुख्यमेकैकविंशत् ।
तस्मात्प्रामिधेनीनामेकविंशतिसङ्ख्यायुक्ता । अपचोदकप्रोक्ताः
पञ्चदश, धाय्याः षट्सङ्ख्याका इत्येकविंशतिः । तथा सामिधेनीयव
चाह—“विषुवान् दिवाकीर्त्य, उदिते प्रातरनुवाकः, पृथुः काका
अमर्त्य इति षट् धाय्याः सामिधेनीनां, सौर्यः सवनीयसो-
पालम्भः”—इति (श्रौ० ८.६.१-४.) ॥

निष्केवल्यशस्त्रे निविदं विधत्ते—“एकपञ्चाशत् द्विपञ्चाशत्
वा शस्त्रा मध्ये निविदं दधाति; तावतीरुत्तराः शंसति; शतायुर्वे
पुरुषः शतवीर्यः शतैन्द्रिय आयुष्येवैनं तद्दोष्य इन्द्रिये दधाति”—
इति । तस्मिन् शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपयोस्तृचयोः षडृचः ०,
'यद्वावान'—इत्येका (सं० १०.७४.६.) धाय्या, बृहद्रथम्तरयोर्योर्नी
हे ०, उत्तमसामप्रगाथस्य प्रथमनेन तिस्रः ३, 'मृषा सु त्वा मृत-
मम्'—इति (सं० ३.५१.४.) तिस्रः, 'यस्त्रिगममृष्टः'—इत्येकादशर्चः
(सं० ७.१८.१-११.), 'अभित्यम्'—इति पञ्चदशर्चः (सं० १.५१.
१-१५.); इत्येवमेकचत्वारिंशत् । तत्र प्रथमया चिरम्भस्तया
सह त्रिचत्वारिंशत् । 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि' इत्यस्मिन् पञ्च-
दशर्चे (सं० १.३२.१-११.) सूक्ते अष्टौ नव वा शंसनीयाः; तथा-
ष्टल्पपक्षे एकपञ्चाशद्भवन्ति, नवपक्षे द्विपञ्चाशत् । तच्छंसना-
दूर्ध्वम् 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि'—इत्यस्य सूक्तस्य मध्ये ऐन्द्री 'निविदं'
दध्यात् § । तत ऊर्ध्वं पुनरपि 'तावतीः' ऋचः शंसेत् । तथा सति

० विभाङ् बृहत् पिबतु, नमा मित्रस्य—सं० १०.१७०.१-३, १०.१७०.१-३—६ ।

† बृहद्रथम्तरयोर्योर्नी—सं० ६.४६.१, ७.३२.२२—३० आ० ३.१.५.२.५.२ ।

‡ इन्द्रमिदं देवतातये—सं० ८.३.५.६—३० आ० ७.१.८.१, २—३ ।

§ चाह० श्रौ० ८.६.११-१२. सुवाया इत्येकादि ।

शतसङ्ख्यासाम्यात् सम्पत्त्वा पुत्रपायुःसाम्यं भवति । इन्द्रियाणि च
शतसङ्ख्यासु नाडीषु सञ्चाराच्छतं भवन्ति ; तदीयव्यापाराश्च तथा
शतसङ्ख्याकाः । एवं सति यजमानं सम्पूर्णं आयुषि वीर्यं इन्द्रियेषु
अवस्थापयति ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्यपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(षष्ठादशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१८) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

दूरोहणं रोहति स्वर्गो वै लोको दूरोहणं स्वर्गं
मेव तं लोकं रोहति य एवं वेदं यदेव दूरोहणाश्मं
असौ वै दूरोहो यो ऽसौ तपति कश्चिद्वा अत्र
गच्छति स यद्दूरोहणं रोहत्येत मेव तद्रोहति हंस-
वत्या रोहति हंसः शुचिषदित्येष वै हंसः शुचिषद्
वसुरन्तरिक्षसदित्येष वै वसुरन्तरिक्षसद्दोता वेदिष-
दित्येष वै होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसदित्येष वा
अतिथिर्दुरोणसन् नृषदित्येष वै नृषद् वरसदित्येष
वै वरसद्वरं वा एतत्सङ्गनां यच्छिग्नेष आसन्नस्तप-
त्भृतसदित्येष वै सत्वसद् व्योमसदित्येष वै व्योम-

सद् व्योम वा एतत्सद्गनां यस्मिन्नेष चासन्नस्य-
 त्वज्जा इत्येष वा अज्जा अज्ञो वा एष प्रातरुदेत्यपः
 सायं प्रविशति गोजा इत्येष वै गोजा अतवा
 इत्येष वै सत्यजा अद्रिजा इत्येष वा अद्रिजा अत
 मित्येष वै सता मेष एतानि सर्वाण्येष ह वा पस्य
 कन्दस्यु प्रतश्चतमादिव रूपं तस्माद्यत्र क्व च दूरो-
 हणं रोहेऽसवतैव रोहेत्ताऽर्ह्ये स्वर्गकामस्य रोहे-
 ताऽर्ह्यो ह वा एतं पूर्वाऽध्वान मैद्यचादो गायत्री
 सुपर्णा भूत्वा सोम माहरत्तद्यथा क्षेपसा मध्वनः पुर
 एतारं कुर्वीत तादृक्तद्यदेव ताऽर्ह्ये ऽयं वै ताऽर्ह्यो
 यो ऽयं पवत एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोळ्हा त्व मू षु
 वाजिनं देवजूत मित्येष वै वाजी देवजूतः सहावानं
 तरुतारं रथाना मित्येष वै सहावांस्तद्वतैष हीमां-
 लोकात्सदास्तरत्यरिष्टनेमिं पृतनाज माशु मित्येष
 वा अरिष्टनेमिः पृतनाजिदाशुः स्वस्तय इति स्वस्तिता
 माशास्ते ताऽर्ह्य मिहा हुवेमेति ह्यतेष्वेन मेत-
 दिन्द्रस्येव राति माजोहुवानाः स्वस्तय इति स्वस्तिता
 मेवाशास्ते नाव मिवा रुहेमेति समेष्वेन मेतदधि-
 रोइति स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ सम्यत्तैः सहस्रैः
 उर्वी न पृथ्वी बह्वुले गभीरे मा वा मेती मा परेती

रिषामेतीमे एवैतदनुमन्त्रयत् आ च परा च मेघ-
 न्तस्यश्चिद्यः शवसा पञ्च द्वाष्टीः सूर्य इव ज्योतिषा-
 पस्ततानेति प्रत्यक्षं सूर्यं मभिवदति सहस्रसाः
 शतसा अस्य रंहिर्न सा वरन्ते युवतिं न शर्या
 मित्यरशिष मेवैतेनाशास्त आत्मने च यजमाने-
 भ्यश्च ॥ ६ (२०) ॥

अथ कस्याश्चिद्वचः शंसनं विधत्ते—“दूरोहणं रोहति ; स्वर्गो
 वै लोको दूरोहणम्”—इति । दुःशङ्कं रोहणं यस्मिन्नादित्यमण्डले
 तद् ‘दूरोहणं’, तत्तारोहणस्य साधनत्वात्प्रत्यक्षरूपं मपि ‘दूरो-
 हणम्’—इत्युच्यते ; तद् ‘रोहति’ आरोहणार्थं शंसेदित्यर्थः । यद्वा
 मन्त्रस्य दुःशङ्क उच्चारणविशेषः ‘दूरोहणम्’ ; स च विशेषः सूत्रे
 ऽवगन्तव्यः* । तं ‘रोहति’ विशिष्टं मुञ्चारणं कुर्यादित्यर्थः । योऽयं
 स्वर्गलोकः, तस्यारोहणं दुःशङ्कं मिति दूरोहणत्वम् ; तादृशं स्वर्ग-
 लोकं प्रापयतीत्यर्थः । वेदनं प्रशंसति—“स्वर्गं मेव तं लोकं
 रोहति य एवं वेद”—इति ॥

विहितं मर्थं प्रशंसति—“यदेव दूरोहणांश्च असौ वै दूरोहो
 यो ऽसौ तपति ; कथिहा अत्र गच्छति, स यद् दूरोहणं रोहत्येत
 मेव तद्रोहति”—इति । दूरोहणं मिति यदुक्तं तत् किमिति शेषः ।
 प्रश्नार्था मुक्तिः । असावित्यत्रोत्तरं मुच्यते । ‘यो ऽसौ’ आदित्य-
 रूपति, असावेष ‘दूरोहः’ दुःशङ्कारोहणस्थानावस्थितत्वात् ।

अथ यः 'कश्चिद्' यजमानः सम्यग्नुष्ठायादित्यलोके गच्छति, सोऽपि 'दूरोहः' दुःशङ्कस्यामारोहणत्वात् । एवं सति 'यद्' यदि 'रोहणं' मन्त्रं 'रोहति' शंसेत्, 'तत्' तेन शंसनेन 'एतमेव' आदित्यं लोकं 'रोहति' प्राप्नोति ॥

मन्त्रविशेषं विधत्ते—“हंसवत्या रोहति”—इति । हंसशब्दो यस्या मृच्यस्ति, मेयं 'हंसवती' *, तथा रोहेत्, ता सुचारवेदित्यर्थः ॥ तस्या ऋचः प्रथमपादे पूर्वभाग मन्त्रव्याचष्टे—“हंसः शुचिषदित्येष वै हंसः शुचिषत्”—इति । इन्ति सर्वदा गच्छतीति 'हंसः' ; शुचौ शुभे दुर्लोके सीदति तिष्ठतीति 'शुचिषत्' । अस्मिन् भागे यः प्रतिपाद्यते, स 'एष वै' मण्डले दृश्यमान एव ;— स च सर्वदा गतिमत्त्वाहंसो भवति, दुर्लोकेऽवस्थानाच्छुचिषदपि भवति ॥ उत्तरभाग मन्त्रव्याचष्टे—“वसुरन्तरिक्षसदित्येष वै वसुरन्तरिक्षमत्”—इति । वसति सर्वदेति 'वसुः वायुः', न हि वायोरहनि रात्रौ वा कदाचिदस्तसमयोऽस्ति ; तादृशो वायुरन्तरिक्षे सीदतीति 'अन्तरिक्षमत्' । आदित्यस्य परमात्मरूपत्वेन सर्वात्मकत्वादन्तरिक्षसद्वायुरप्येष एवेतुप्रच्यते ॥ द्वितीयपादस्य पूर्वभाग मन्त्रव्याचष्टे—“होता वेदिषदित्येष वै होता वेदिषत्”—इति । 'होता' होमस्य कर्ता ; यागवेद्यां सीदतीति 'वेदिषत्' । आदित्यस्य तद्रूपत्वं पूर्ववत् ॥ उत्तरभाग मन्त्रव्याचष्टे—“अतिथिर्दुरोणसदित्येष वा अतिथिर्दुरोणमत्”—इति । न विद्यते तिथिविशेषनियमो यागार्थे यस्य, सोऽयम् 'अतिथिः' ;

* “हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसद्होता वेदिषदातिथिर्दुरोणसत् ।

मृच्यहरमहत्सद् व्योमसदरा मीजा ऋतजा अग्निजा ऋतम् ॥”

—इति ४.४०.५ । तै० मी० १.८.१४.२ । मत्त० ब्रा० ६.५.५.१२ । निरु० ११.४.१ ।

दुरीणेषु तत्तद्गृहेषु सीदति याचितुं प्रविशतीति 'दुरीणसत्' ।
 आदित्यस्य तद्रूपत्वमपि द्रष्टव्यम् ॥ तृतीयपादं चतुर्धा विभज्य
 प्रथमभागमनूय व्याचष्टे—“ऋषदितेऽष वै ऋषद्”—इति । ऋषु
 मनुष्येषु वृष्टिरूपेण सीदतीति 'ऋषत्' । तथा चारण्यकाण्डे
 वक्ष्यति—“आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्”—इति (४.२.४.) ।
 तस्मादेव आदित्य एव ऋषच्छब्दवाच्यः ॥ द्वितीयभागमनूय
 व्याचष्टे—“वरसदितेऽष वै वरसद् ; वरं वा एतत्सद्गानां यस्मि-
 न्नेष आसन्नस्तपति”—इति । वरे श्रेष्ठे मण्डले सीदतीति 'वर-
 सत्' । एतस्यादित्यस्य मण्डले अवस्थानं प्रसिद्धम् । यानि
 'सद्गानि' निवासस्थानानि सन्ति, तेषां मध्ये 'यस्मिन्' मण्डले
 'एषः' आदित्यः 'आसन्नः' उपविष्टः सन् तपति । 'एतत्' मण्डलं
 'वरं' श्रेष्ठं सद्गम् ॥ तृतीयभागमनूय व्याचष्टे—“ऋतसदितेऽष
 वै सत्यसद्”—इति । ऋतं सत्यवदनं वेदवाक्यं तत्र सीदति प्रति-
 पाद्यते इति 'ऋतसत्' । आदित्यस्य सतेऽन वेदवाक्येन प्रतिपाद्यत्व-
 मनेकमन्त्रेषु प्रसिद्धम् ॥ चतुर्थभागमनूय व्याचष्टे—“व्योम-
 सदितेऽष वै व्योमसद् ; व्योम वा एतत्सद्गानां यस्मिन्नेष आसन्न-
 स्तपति”—इति । व्योम्नि आकाशमार्गे सीदतीति 'व्योमसत्' ।
 आदित्यस्य तथाविधत्वं प्रसिद्धम् । 'यस्मिन्' व्योमस्थाने 'एषः'
 आदित्यः प्रत्यासन्नस्तपति, तत् 'एतत्' स्थानं 'सद्गानां' निवास-
 स्थानानां मध्ये 'व्योम' गृहाद्यावरणशून्यं आकाशम् ॥ चतुर्थ-
 पादं पञ्चधा विभज्य प्रथमभागमनूय व्याचष्टे—“अजा इतेऽष
 वा अजा, अङ्गो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशति”—इति ।
 अङ्गो जायते योऽयं मकारादिः, सोऽयम् 'अजाः' तद्रूपत्वमस्य
 सर्वात्मकत्वादवमन्तव्यम् । किञ्चायं आदित्यो ऽस्मदृष्ट्या प्रातः काले

पूर्वसमुद्रमताभ्योऽङ्ग उदेति, सायं काले पश्चिमसमुद्रमताः प्रविशन्तीषु लक्ष्यते ; तस्माद्गजा ॥ द्वितीयभाग मनुष्य व्याचष्टे—
 “गोजा इतेषु वै गोजाः”—इति । गोभ्यो जायते जीवादि, स
 ‘गोजाः’ । अस्य तद्रूपत्वं पूर्ववत् ॥ तृतीयभाग मनुष्य व्याचष्टे—
 “ऋतजा इतेषु वै सत्यजाः”—इति । ऋतं सत्यं वैदिकमन्त्र-
 जातम्, तस्मात्त्रायत इति ‘ऋतजाः’ ; वैदिकानुष्ठानेन हि देव-
 लोकादौ जायते इति प्रसिद्धम् । आदित्यस्य तद्रूपत्वं पूर्ववत् ॥
 चतुर्थभाग मनुष्य व्याचष्टे— “अद्रिजा इतेषु वा अद्रिजाः”—
 इति । अद्रावुदयगिरावुत्पद्यत इति ‘अद्रिजाः’ ; आदित्यस्य
 तथात्वं पुराणादौ प्रसिद्धम् ॥ पञ्चमभाग मनुष्य व्याचष्टे— “ऋत
 मित्येष वै सत्यम्”—इति । ऋतशब्दः सत्यवाची । सत्यं च
 द्विविधम्,— व्यावहारिकं पारमार्थिकं च । तत्र ‘व्याव-
 हारिकं’ वाचा सत्यभाषणम्, ‘पारमार्थिकं’ परं ब्रह्म ; “सत्यं
 ज्ञान मनस्तं ब्रह्म”—इति श्रुतेः (तै० भा० ८. १.) । तदिदं
 ऋतशब्देन विवक्षितम् । अयं आदित्यो ब्रह्मरूपं सत्यम् ।
 अत एव शास्त्रान्तरे “ऋतं ब्रह्म” इति मन्त्रशेषं पठन्ति * ।
 मन्त्रान्तरं चैवं श्रूयते— “असी वा अदित्यो ब्रह्म”—इति
 (शत० ब्रा० ७. ४. १. १४.) ॥

ऋतशब्दस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति— “एष एतानि सर्वाण्ये-
 षा ह वा अस्य कन्दस्य, प्रत्यक्षतमादिव रूपम्”—इति । शुचिय-
 दित्यादिशब्दैर्यानि रूपाण्यभिहितानि, तानि सर्वाण्येष एव ;
 अस्य परब्रह्मत्वेन सर्वात्मकत्वात् । ‘कन्दस्य,’ वेदेषु मध्ये ‘एषा ह
 वै’ येयं हंसवती ऋक्, सैव ‘अस्य’ आदित्यस्य सर्वात्मकं ‘रूपं’

* वा० सं० १०. २४ । तै० सं० १. ८. १४. २ । आत्मा० न० १५. १. २६ । कठ० उप० ५. १ ।

‘प्रत्यक्षतमादिव’ प्रतिशयेन प्रत्यक्षं विस्मृतं यथा भवति तथा प्रजि-
पादयतीति शेषः ॥

अन्वयतात्पर्यं दर्शयन्नेव विधिं निगमयति—“तस्माद्यत्र वा च
दूरोहणं रोहेहंसवत्यैव रोहेत्”—इति । यत्र कापि कर्मणि दूरो-
हणविधानं मस्ति, तत्र सर्वत्र हंसवत्यैव विज्ञेया ॥

फलभेदेन सूक्तान्तरं विधत्ते—“तार्क्ष्यं स्वर्गकामस्य रोहेत्”—
इति । तर्क्ष्याख्येन महर्षिणा दृष्टं तार्क्ष्यम् (सं० १०.१७८.१-३.०);
तस्मिन् सूक्ते स्वर्गकामस्य यजमानस्य दूरोहणं रोहेत्, न तु
हंसवत्या ॥

तदेतद्व्यंशसति—“तार्क्ष्यी ह वा एतं पूर्वीऽध्वान मैद्यनादौ
गायत्री सुपर्णी भूत्वा सोम माहरत् ; तद्यथा जेवन्न मध्वनः पुर
एतारं कुर्वीत, तादृक् तद्यदेव तार्क्ष्यं ; इयं वै तार्क्ष्यी योऽयं पवत
एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोळ्हा”—इति । अत्रैव वक्ष्यमाणं कार्यं
सस्पष्टम् । तत्र ‘तार्क्ष्यी ह वै’ गरुड एव ‘पूर्वः’ प्रथमगामी सन्
‘एतम्’ अध्वानम् ‘ऐत्’ प्राप्तवान् । किं वक्ष्यमाणं मिति, तदु-
च्यते— गायत्री ‘सुपर्णः’ पक्षी भूत्वा सोम माहरत् । एतच्च पूर्व
मेव प्रतिपादितम् (११६ पृ०) । एवं सति ‘तार्क्ष्यं’ सूक्ते ‘यदेव’
शंसनं ‘तत्’ तत्र शंसने दृष्टान्तः कथ्यते,— यथा लोके ‘सर्वज्ञ’
मार्गविशेषाभिन्नं तद्देशवासिनं कञ्चित् पुरुषम् ‘अध्वनः’ मार्गस्य
‘पुर एतारं’ पुरतो गन्तारं मार्गप्रदर्शकं कुर्वीत, तादृक् ‘तत्’
तार्क्ष्यशंसनम् । अयं ‘अयं’ वायुरन्तरिक्षे पवते, अयं मेव तार्क्ष्य-

* अस्य सूक्तस्य अविस्तार्यः, ईवीऽपि तार्क्ष्य एव । तत्र अविपचे दृष्टस्य भी.पा.पत्र मित्येव
अनुक्तिः स्वात् साधीयसी ; गर्गादिषु दृष्टस्य पाठान् (पा० ४.१.१.५.) । देवपक्षे तु
निर्बन्धनान्तरं निर्बन्धे दृष्टव्यम् (१०.३.३.) ।

स्वरूपः * । एष च स्वर्गस्य 'लोकस्य 'अभिवीळ्हा' नेता भवति । तस्मात्तार्क्ष्यसूक्तेनैव दूरीकरणं रोहेत् ॥

तस्य सूक्तस्य प्रथमाया ऋचि प्रथमपाद मनूय व्याचष्टे—“त्व मू षु वाजिनं देवजुत मित्येष वै वाजी देवजुतः”—इति । चतुर्थपादे तार्क्ष्य मिति वक्ष्यति । कीदृशं तार्क्ष्यम् ? 'त्व मू षु' त्वच्छब्दः सर्वनामत्वात् प्रसिद्धवाची, उ शब्द एकारार्थः,—पुराणादिषु प्रसिद्ध मेव । 'वाजिनम्' अन्नवन्तं, 'देवजुतं' देवानां मध्ये वेगवन्तम् । अस्मिन् पादेऽभिधीयमानः 'एष वै' तार्क्ष्य एव ; तस्यावत्त्वाद् देवेषु मध्ये वेगवत्त्वाच्च ॥ द्वितीयपाद मनूय व्याचष्टे—“सहावानं तरुतारं रथाना मित्येष वै सहावांस्तरुतैष हीमां लोकान्मद्यस्तरति”—इति । पुनरपि कीदृशं तार्क्ष्यम् ? 'सहावानं' सहाः सहनं सर्वाङ्गोना मभिभवस्तद्वन्तम् । रथानां 'तरुतारम्' उल्लङ्घयितारम् । 'एष वै' तार्क्ष्य एवास्मिन् पादेऽभिहितः, 'सहावान्' अभिभवन्तम्, 'तरुता' उल्लङ्घयिता भवति ; यस्मादेव इमान् लोकान् 'मद्यः' तदानो मेवन्तरितुं क्षमः ॥ तृतीयपाद मनूय व्याचष्टे—“अरिष्टनेमिं पृतनाज साशु मित्येष वा अरिष्टनेभिः पृतनाजिटाशः”—इति । पुनरपि कीदृशं तार्क्ष्यम् ? 'अरिष्टनेमिं' रिष्टं हिंसा, तद्राहित्य मरिष्टम्, तस्य च नेमिस्वानीयम्,—यथा रथचक्रस्य नेमिः परितो रक्षिका भवति तादृशम् । 'पृतना' परकीयमेना, तां जयतीति 'पृतनाजम्' । 'आशु' वेगवन्तम् । अस्मिन् पादेऽभिहितानां गुणानां तार्क्ष्यं सहावादेव एवात्र प्रतिपाद्यः ॥ चतुर्थपादे प्रथमभाग मनूय व्याचष्टे—“स्वस्तय इति स्वस्तिता मायास्ते”—इति । 'स्वस्तये'

* 'क मन्व मन्वमादेव मन्वन्तम्'—इति निरुक्तं १०.२.४ । मन्वन्तः - मन्वुः ।

क्षेमार्थम् । अनेन पादेन क्षेमः प्रार्थितो भवति ॥ उत्तरभाग
मनूय व्याचष्टे—“तार्क्ष्य मिहा हुवेमेति द्वयत्येवैन मेतद्”—इति ।
'तार्क्ष्य' मरुडम् 'इह' कर्मणि 'हुवेम' आह्वयामः । एतेन भागेन
माह्वयत्येव (सं० १०.१७८.१.) * ॥

तार्क्ष्यसुक्ते द्वितीयस्या ऋचः पूर्वार्धे प्रथमभाग मनूय व्याचष्टे—
“इन्द्रस्येव राति आजोहुवानाः स्वस्तय इति स्वस्तिता मेवाशास्ते”—
इति । यथेन्द्रस्य दातव्यं हविः प्रयच्छामिः, तथैवास्य तार्क्ष्यस्य
'राति' दातव्यं वसु 'आजोहुवानाः' समन्तात् पुनःपुनर्ददाना वयं
आजुहोमेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । किमर्थम् ? 'स्वस्तये' क्षेमा-
र्थम्,— एतत्पाठेन 'स्वस्तिता मेव' क्षेम मेव 'आशास्ते' प्रार्थयते ॥
उत्तरभाग मनूय व्याचष्टे—“नाव मिवा रुहेमेति, स मेवैन
मेतदधिरोहति ; स्वर्गस्य लोकस्य समध्यै, सम्यत्थै सङ्गत्यै”—
इति । यथा लोके नदुत्तरणाय नाव आरोहति, एवं च स्वर्गं
प्राप्तुं दूरोहणं मारुहेम । एतद्भागपाठेन 'एनं' दूरोहणं स्वर्गं
'सम्' सम्यगेव अधिरोहति । अतस्तच्छंसनं स्वर्गस्य 'समष्टरै'
प्राप्तारै भवति । सा च प्राप्तिः 'सम्यत्थै' भोगाय, भोग्यवस्तु-
सम्प्रादनाय भवति । सम्प्रादनं च 'सङ्गत्यै' भोगसम्बन्धाय भवति ॥
उत्तरार्धे मनूय व्याचष्टे—“उर्वी न पृथ्वी बहुले गभीरे मा
वा मेतौ मा परेतौ रिषामेतीनि एवैतदनुमन्त्रयत आ च परा च
मेधन्”—इति । नकारः समुच्चयार्थः । 'उर्वी न' भूमिश्च 'पृथ्वी'
विस्तीर्णा द्यौश्च, 'बहुले' उभे अपि अतिदीर्घे, 'गभीरे' अत्यन्त-
गाम्भीर्येण युक्ते, उभयोरियत्तां निश्चेतुं मशक्येत्यर्थः । तादृश्यौ चे
द्याधापृथिव्यौ ! वयम् 'एतौ' आगमनवेलायां 'परेतौ' पुनर्गमन-

वेद्यायाश्च 'वाम्' उभे 'मा रिषाम' हिंसायुक्ते मा करवाम (सं० १०.१७८.२.) । एतत्पाठेन होता 'आमेष्वंश्च' आगमिष्वन्नपि, 'परा-
मेष्वंश्च' * पुनरपि परावृत्य गमिष्वन्नपि 'इमे एव' द्यावापृथिव्यावेव
अनुमन्त्रयते ॥

द्वितीयस्या ऋचः पूर्वार्धे मनूदा व्याचष्टे— "सद्यश्चिदयः
शवसा पञ्च कृष्टोः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततानेति प्रत्यक्षं सूर्यं
अभिवदति"—इति । 'यः' तार्क्ष्यः 'सद्यश्चित्' तस्मिन्नेव क्षणे
'शवसा' बलेन 'पञ्च कृष्टोः' पञ्चविधान् पुरुषजातिविशेषान्, देव-
मनुष्यासुर-राक्षस-गन्धर्वान् अतिविस्तारितवान्,— यथा सूर्यः
'ज्योतिषा' स्वकीयरश्मिसमूहेन 'अपः' वृष्ट्यदकं 'ततान्' विस्तार-
यति, तद्वत् । एतत्पाठेन तार्क्ष्यदेव सूर्यं 'प्रत्यक्षं' मुख्यं कृत्वा
'अभिवदति' प्रशंसति ॥ उत्तरार्धे मनूदा व्याचष्टे— "सहस्रसाः
शतसा अस्य रंहिर्न आ वरन्ते युवतिं न शर्या मित्याशिष मेवेते-
नाशास्त आत्मने च यजमानेभ्यश्च"—इति । 'अस्य' तार्क्ष्यस्य 'रंहिः'
गतिः 'सहस्रसाः' सहस्रभेदयुक्ताः, 'शतसाः' शतभेदयुक्ताः । "वन
षण सभक्तौ"—इति धातुः ; सहस्रं सनुते सभजतीति 'सहस्रसाः'
सहस्रभेदयुक्ता । तां गतिं केऽपि 'न आ वरन्ते' न वारयन्ति ।
यथा लोके 'शर्या' शरकाष्ठनिर्मितां 'युवतिं' शत्रुशरीरमियगयोग्यां
न वरन्ते, तद्वत् । नकार उपमानार्थः । यथातिशूरेण धागुष्केण
प्रयुक्तो वाणः केनापि न निवार्यते, तथा त्वदीयगतिरित्यर्थः
(सं० १०.१७८.३.) † । 'एतेन' अर्धर्चपाठेन अयं होता 'आत्मने
च' स्वार्थे अपि 'यजमानेभ्यश्च' सत्त्वानुष्ठानात् बहुयजमानार्थं

* निघण्टौ गतिकर्मणि 'गिष्यति' २ १४ २३ ।

† निघ० १०.१.५. दृष्टव्यम् ।

मप्याशिष मेव प्रार्थयते रक्षार्थाय ; ब्राह्मणगतेरनिवार्यत्वाभि-
धानात् * ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टादशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२०) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

आहूय दूरोहणं रोहति^१ स्वर्गो वै लोको दूरो-
हणं^२ वागाहावो^३ ब्रह्म वै वाक् स यदाह्वयते तद्
ब्रह्मणाहावेन स्वर्गं लोकं रोहति स पक्षः प्रथमं
रोहतीमं तं लोकं माप्नोत्यथार्द्धचशोऽन्तरिक्षं तदा-
प्नोत्यथ त्रिपद्यामुं तं लोकं माप्नोत्यथ केवल्या तदे-
तस्मिन् प्रति तिष्ठति य एष तपति त्रिपद्या प्रत्यव-
रोहति यथाशाखां धारयमाणस्तदमुष्मिंस्लोके प्रति
तिष्ठत्यर्द्धचशोऽन्तरिक्षे पक्षो ऽस्मिंस्लोक आत्वेव तत्
स्वर्गं लोकं यजमाना अस्मिंस्लोके प्रति तिष्ठन्त्यथ
य एककामाः स्युः स्वर्गकामाः पराञ्च मेव तेषां
रोहेत्ते जयेयुर्हेव स्वर्गं लोकं नेत्वेवास्मिंस्लोके ज्यागिव

* अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहम्, निष्केवल्यसूक्तानां पुरस्तादिदं सूक्तं शंसनीयं भवति ;
त्रिपुवति तु निष्केवल्यसूक्तानां मन्त्र एव । आश्व० श्रौ० ७.१.१३, ८.२.१४ सूक्ते द्रष्टव्यं ।

वसेयुर्मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते^१ चैष्टुभानि च जाग-
तानि च^२ मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दांसि^३ पशूना
मवरुद्धौ ॥ ७ (२१) ॥

अथ दूरोहणसूक्तशंसनस्य प्रकारान्तरं विधत्ते— “वाङ्मूय
दूरोहणं रोहति ; स्वर्गो वै लोको दूरोहणं, वागाहावी, ब्रह्म वै
वाक्, स यदाह्वयते तद् ब्रह्मणाहावेन स्वर्गं लोकं रोहति”-इति ।
“शांसावीम्”-इत्यध्वर्योराह्वानं कृत्वा तदनन्तरं “त्य मू षु”-इत्या-
दिकं दूरोहणं सूक्तं ‘रोहेत्’ आरोहणक्रमेण पठेत् । दूरोहणस्य
स्वर्गरूपत्वात्, आहावस्य वाङ्मूयत्वात्, वाचस्य वेदात्मिकाया ब्रह्म-
त्वात्, प्रथम माह्वानै सति ब्रह्मरूपेण आहावेन स्वर्गं आरोहति ॥

अपरं प्रकारविशेषं विधत्ते— “स पच्छः प्रथमं रोहतीमं तं
लोकं भाप्रोत्यथार्द्धर्चशोऽन्तरिक्षं तदाप्रोत्यथ त्रिपद्यामुं तं लोकं
माप्रोत्यथ केवल्या ; तदेतस्मिन् प्रतितिष्ठति य एष तपति” इति ।
हेधा सूक्तस्य शंसनम्, रोहक्रमेणावरोहक्रमेण चेति । तं चारोहे
चतुर्वारं मावर्तनीयम् । प्रथमावृत्तौ ‘पच्छः’ पादशः पठेत्, एकै-
कस्मिन् पादे ऽवसानं कृत्वा-अंसेत् । द्वितीयस्या मावृत्तौ ‘अर्द्ध-
र्चशः’ एकैकस्मिन्नर्द्धं ऽवसानं कृत्वा पठेत् । तृतीयस्या मावृत्तौ
‘त्रिपद्या’ आवृत्त्या पादत्रये ऽवसानं कृत्वा पठेत् । चतुर्थ्या मावृत्तौ
अवसानरहितया सम्पूर्णया शंसेत् । ‘तत्’ एताभिद्यतस्यभिरा-
वृत्तिभिः लोकत्रयम् प्राप्य, पश्चात् ‘एतस्मिन्’ प्रकाशमाने सूर्य-
मण्डले प्रतितिष्ठति ॥

आरोहप्रकारविशेषं विधाय प्रत्यवरोहणं विधत्ते— “त्रिपद्या
प्रत्यवरोहति,— यथा शाखां धारयमाणस्तदमुष्मिंल्लोके प्रति तिष्ठति

त्यर्चशोऽन्तरिक्षे पच्छोऽस्मिंल्लोके चाद्यैव तत् स्वर्गं लोकं यज-
माना अस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठन्ति”-इति । प्रत्यवरोहक्रमे प्रथमा-
ष्टमी पादत्रये अवसानम् ; द्वितीयावृत्तावर्द्धे अवसानम् ; तृती-
यावृत्ती पादे अवसानम् । तथा सति यथा लोके वृक्षाय मारुह्य
पुरुषः प्रत्यवरोहन् हस्तेन शाखां दृढं मवलम्ब्य स्थिरो भवति,
एव मयं प्रथमतः स्वर्गं प्रतिष्ठाय पश्चादन्तरिक्षे भूलोके च प्रति-
तिष्ठति । यथा होतुः प्रतिष्ठा, तथा यजमानाना मपि ; ते च
स्वर्गं प्राप्य पुनरागत्यास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठन्ति । तावेतावारोह-
प्रत्यवरोही हंसवतीपक्षे तार्क्ष्यपक्षेऽपि समानी । एव सुच्चारणस्य
दुःशङ्कत्वादस्य अंसनस्य ‘दूरोहण’-सञ्ज्ञा * ॥

कामनाभेदेन प्रकारान्तरं विधत्ते— “अथ य एककामाः स्युः,
स्वर्गकामाः पराञ्च मेव तेषां रोहेत् ; ते जयेयुर्हेव स्वर्गं लोकम्”-
इति । एकस्मिन्नेव लोके कामो येषां ते ‘एककामाः । स्वर्गं लोक
मेव कामयन्ते, न त्वेनं लोकम् ; तेषां ‘पराञ्च मेव’ प्रत्यवरोह-
रहित मेव ‘रोहेत्’ शस्त्रं पठेत् । तावता ते स्वर्गं लोकं ‘जयेयुर्हेव’
प्राप्नुवन्त्येव ॥

अस्मिन् पक्षे कश्चिद्दोषं दर्शयति — “नेत्त्वेवास्मिंल्लोके ज्योगिव
वसेयुः”-इति । ते स्वर्गं प्राप्नुवन्त्येव, किन्त्वत्र दोषोऽस्तीत्यव ;—
ते यजमाना अस्मिन्नेव लोके ‘ज्योगिव’ चिरकाल मेव ‘नेदसेयुः’
सर्वथा न तिष्ठेयुः । परिभवद्योतकत्वेनेदित्यनेन आयुःत्रयहेतुरयं
पक्षो दूषितः ॥

सूक्तान्तराणि विधत्ते—“मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते,— त्रैष्टु-

* “तस्य (तार्क्ष्यस्य) एकाम् (ऋचं) अस्त्राः ऽऽहूय (आहावं पठित्वा) दूरोहणं
रोहेत्”-इति आश्व० श्रौ० ८. ६. १५ ।

भानि च जागतानि च ; मिथुनं वै पशवः, पशवश्छन्दांसि, पशूना
मवदधैर"-इति । मिथुनशब्द एकत्वनिवारकः, ततो 'बहुनि'
इत्युक्तम् भवति । "यस्तिग्मशृङ्गः"-इत्यादीनि 'त्रैष्टुभानि' *,
"दिवसिदस्य वरिमा"-इत्यादीनि 'जागतानि' † । तदेच्छब्दो-
दयम् मिथुनसदृशम् ; पशवोऽपि मिथुनात्मकाः ; छन्दांसि च
पशुसाधनत्वात् 'पशवः' ; अतस्तेषां संसनं पशुप्राप्तैर् भवति ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्यीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टादशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (२१) ॥

॥ अथ षष्ठमः खण्डः ॥

यथा वै पुरुष एव विषुवांस्तस्य यथा दक्षिणो ऽर्ध्वं
एवं पूर्वी ऽर्ध्वं विषुवतो यथोत्तरो ऽर्ध्वं एव मुत्तरो
ऽर्ध्वं विषुवतस्तस्मादुत्तर इतप्राचक्षते प्र बाहुक् सतः
शिर एव विषुवान् विदलसंहित इव वै पुरुष-
स्तथापि स्यु मेव मध्ये शीर्ष्णो विज्ञायते तदाहुर्विषु-

* "यस्तिग्मशृङ्गो (सं० ७.१६.), ऽभित्वां मिथुम् (सं० १.५१.), इदस्य तु वीर्यांश्च
(सं० १.३२.) इति"-इति भाष्य० श्री० ८.६.१९ ।

† "दिवसिदस्य (सं० १.५३.), सुत इत् लम् (सं० ६.२३.), एव य पूर्वी (सं० १.५६.),
इषा मद (सं० ६.२३.), प्र संक्षिप्य (सं० १.५७.), न्य सु. प (सं० १०.१०८.) इति"
-इति भाष्य० श्री० ८.६.१९ ।

वत्येवैतदहः शंसेद्विषुवान्वा एतदुक्त्यानां मुख्यं विष्णु-
 वान् विषुवानिति ह विषुवन्तो भवन्ति श्रेष्ठता
 मश्रुवत इति तत्तन्नादृतं संवत्सर एव शंसेद्रेतो वा
 एतत्संवत्सरं दधती यन्ति यानि वै पुरा संवत्सरा-
 द्रेतांसि जायन्ते यानि पञ्चमास्यानि यानि षण्मा-
 स्यानि स्वीयन्ति वै तानि न वैतैर्भुञ्जते ऽथ यान्येव
 दशमास्यानि जायन्ते यानि सांवत्सरिकाणि तैर्भु-
 ञ्जते तस्मात्संवत्सर एवैतदहः शंसेत् संवत्सरो ह्येत-
 दहराप्रीतिं संवत्सरं ह्येतदहराणुवन्त्येष ह वै संव-
 त्सरेण पाप्मानं मपहतं एष विषुवताङ्गेभ्यो हैव मासैः
 पाप्मानं मपहते शीर्ष्णो विषुवताप संवत्सरेण पाप्मानं
 हते ऽप विषुवता य एवं वेद वैश्वकर्माणं मृषभं सव-
 नीयस्योपालम्भा मालभेरन् द्विरूपं मुभयत एतं महा-
 व्रतीये ऽहनीन्द्रो वै वृत्रं हत्वा विश्वकर्माभवत्प्रजा-
 पतिः प्रजाः सृष्ट्वा विश्वकर्माभवत्संवत्सरो विश्व-
 कर्मेन्द्र मेव तदात्मानं प्रजापतिं संवत्सरं विश्व-
 कर्माणं माणुवन्तीन्द्र एव तदात्मनि प्रजापतौ संव-
 त्सरे विश्वकर्माण्यन्ततः प्रति तिष्ठन्ति प्रति तिष्ठति
 य एव वेद य एव वेद ॥ ८ (२२) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयोध्यायः ॥३॥

अथ विषुवनामकं 'महर्विशेष' मनुष्यसाम्येन प्रशंसति —
 यथा वै पुरुष एवं विषुवास्तस्य यथा दक्षिणोऽर्धं एवम् पूर्वोऽर्धं
 विषुवतो यथोत्तरोऽर्धं एव सुतरोऽर्धं विषुवतस्तस्मादुत्तर इत्या-
 चक्षते पञ्चाङ्गुलमतः शिर एव विषुवान् विदलसंहित इव वै पुरुष-
 स्तदापि 'स्यूमेव मध्ये शोष्णीं विज्ञायते' इति । यथा लोके
 पुरुषी दक्षिणवामभागभ्यां भागद्वयमध्ये शिरसा च युक्तः ;—
 तस्य विषुवतः प्रगसासामकः पूर्वभागः, पुरुषसम्बन्धि दक्षिण-
 भागस्यान्तीयः, तत्तावराङ्गरूपसासपट्टकात्क उत्तरार्धं वाम-
 भागस्यन्तीयः । 'तत्' वामभागसादृश्यदत्तर इत्यावक्षते, न
 त्वत्तदनाधिक्यविशतया । 'पञ्चाङ्गुलमतः' वामदक्षिणभागौ समौ
 क्षेत्रा अत्र स्थितस्य पुरुषस्य 'शरीरप्रोन्नतं मध्योऽवतिष्ठते, एवं
 मापयत्कौशेले, विषुवतः स-सृष्टोऽवतिष्ठते । 'विदलं' भागः,
 ताभ्यां विदलनाभ्यां दक्षिणवामभागभ्यां 'संहितः' भंगोजित इव
 लोके पुरुषो भवति ; 'तदापि' तस्मादेव भागद्वयमन्धानरूपात्
 कारणात् 'शोष्णीं मध्ये स्यूमेव विज्ञायते' ; 'स्यूमे' स्यूतं, -यथा
 वन्धयोः सन्धिः स्यूता स्यूत संयोजितो भवति, एवं शिरसि
 दक्षिणोत्तरद्वययोः सन्धा स्यूत काचिद्वखा दृश्यते । एतच्च
 भ्रूसां पतिते शुक्रं सांपरहितं शिरःकपालद्वयसमूहकूपेऽस्थिनि
 विस्पष्टं गुपनभ्यो । अतः सर्वज्ञाना पुरुषसादृश्यात् प्रगसाऽथं
 विषुवान् ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्षं मुशपयति - 'तदाहविषुवस्यैतदहः
 ज्मेदः विषुवात्वापतदुक्त्याना मुक्त्ये, विषुवान्विषुवाङ्गिति ह विषु-
 वन्तो भवन्ति, येषता मश्रुवत इति' इति । विषुवनामके रुख्ये-
 हनि यच्छब्दं विहितम्, 'तत्' तस्मिन् शरीरे पूर्वपक्षिण एव साहुः,—

दक्षिणायनस्योत्तरायणस्य च मध्ये विषुवनामकः तुलामेष-
सङ्क्रान्तिद्वयरूपो यः कालविशेषः, सोऽयं विषुवच्छब्दाभिधेयः ।
स च व्यवहारः स्मृतिषु प्रचुरः । अस्मिन्नेव 'विषुवति' काले 'एत-
दहः' शंसेत् ; एतस्मिन्नहनि विहितं शस्त्रं महःशब्देनोपलक्ष्यते ।
'एतत्' सङ्क्रान्तिद्वययुक्तं महः 'उक्त्यानाम्' अङ्गां मध्ये 'उक्त्यम्'
उक्त्यशस्त्रोपेतशस्त्रयोग्यमित्यर्थः । अत एव 'विषुवान्' विषु-
वनामकशस्त्रवानेव सङ्क्रान्तिकालविशेषः । तत्कथं मित्युच्यते—
तं सङ्क्रान्तिकालं विषुवानित्येव सर्वे व्यवहरन्ति । अतस्तस्मिन्
काले शस्त्रपाठे सति यजमाना 'विषुवन्तः' योग्यशस्त्रयुक्ता भवन्ति,
सर्वेष्वनुष्ठातृषु श्रेष्ठतां प्राप्नुवन्तीति पूर्वपक्षिणा माशयः ॥

तं पक्षं निराकरोति --- "तत्तद्वाट्यं ; संवत्सर एव शंसेद्रेतो
वा एतसंवत्सरं दधतो यन्ति" इति । कर्मान्तरेष्वपि विषुवाख्य-
सङ्क्रान्तियुक्ते काले समागते सति शस्त्रं मेतच्छंसनीयमिति यत्
पूर्वपक्षिणां मतम्, तस्मिन् शस्त्रे 'तत्' मतं नादरणीयम् । किन्तु
'संवत्सरे' सत्रे एव शस्त्रमयने तत्पूर्वोक्तं शस्त्रं शंसेत् । एवं सति
यजमाना अत्यन्तसंयोगेन संवत्सरकालं मेतद्रेतो धारयन्ती 'यन्ति'
अनुतिष्ठन्ति ॥

विपक्षे बाधकं दर्शयति---"यानि वै पुरा संवत्सराद्रेतांसि
जायन्ते, यानि पञ्चमास्यानि, यानि षण्मास्यानि, स्त्रीव्यन्ति वै
तानि न वैतैर्भुञ्जते" इति । संवत्सरधारणात् पुरैव कतिपयमास-
धारणेन यानि रेतांसि जायन्ते, पञ्चमाससम्बन्धीनि वा, षण्मास-
सम्बन्धीनि वा, तानि 'स्त्रीव्यन्ति वै' स्त्रवन्त्येव, गर्भस्त्रावो भवति ;
न तु 'तैः' अल्पमासधृतैः रीतोभिः पुत्रादिशरीरं 'भुञ्जते' अनु-
भवन्ति ॥

शुक्लकथनपूर्वकं स्वपक्षं सुपसंहरति— “अथ यान्धेव दश-
मास्यानि जायन्ते, यानि सांवत्सरिकाणि, तैर्भुञ्जते; तस्मात् संव-
त्सर एवैतदहः शंसेत्”- इति । ‘अथ’ पूर्वोक्तवैपरीत्येन ‘जान्धेव’
रेतांसि ‘दशमास्यानि’ दशसु मासेषु धृतानि च भूत्वा पञ्चाज्जायन्ते,
यानि च संवत्सरे धृतानि, तैः सर्वैः पुत्रादिशरीरं मनुभवन्ति ।
‘तस्मात्’ गुणसद्भावात्संवत्सरमत्र एव तस्मिन्विषुवत्पञ्चि यधीतं
शस्त्रं शंसेत् ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “संवत्सरो ह्येतदहराप्नोति,
संवत्सरं ह्येतदहराप्नुवन्त्येष ह वै संवत्सरेण पाप्मानं मप हत एष
विषुवताङ्गेभ्यो ह वै मासैः पाप्मानं मप हते शीर्ष्णीं विषुवता”-इति ।
योऽयं संवत्सरसत्ररूपः कर्मविशेषः, यच्चैतद्विषुवदाख्यं महः; उभ-
योः परस्परं सम्प्राप्तिरस्ति; तत्र ‘संवत्सरः’ कर्त्ता सन् अहरा-
प्नोति, ‘अहश्च’ कर्त्तृ भूत्वा संवत्सरं माप्नोति । व्यत्ययेनात्र बहु-
वचनम् । तयोः परस्परं मविनाभावे सति ‘एषः’ यजमानः कृत्स्न-
संवत्सरेण पाप्मानम् ‘अपहते’ विनाशयति; तथैव ‘एषः’ यजमानो
‘विषुवता’ संवत्सरमभ्यगतेनाह्ना पाप्मानम् विनाशयति । तद्विचि-
च्यते,--संवत्सरावयवैर्मामेहस्तपादाद्यङ्गैः सकाशात्पाप्मानं नाश-
यति, ‘विषुवता’ मुख्येनाह्ना ‘शीर्ष्णीं’ शिरसः सकाशात् पाप्मानं
नाशयति । वेदनं प्रशंसति— “अप संवत्सरेण पाप्मानं हते ऽप
विषुवता य एवं वेद”-इति ॥

अथ प्रशस्तस्य विषुवतः प्रसङ्गाद् बुद्धिस्थे सत्रे महाव्रताख्ये
ऽहनि कश्चित्पशुं विधत्ते— “वैश्वकर्मणं सृषभं सवनीयस्यो-
पालभ्य मासभेरन्, द्विरुप सुभयत एतं महाव्रतौये ऽहनि”-
इति । ‘वैश्वकर्मणं’ विश्वकर्मदेवताकम् ‘सृषभं’ पुत्रवम् ‘सवनीयस्य’

चोदकप्राप्तस्य पशोः स्थाने उपालम्बनीयं 'द्विरूपं' वर्णद्वयोपेतम्
'उभयत एतं' दक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्विलक्षणवर्णेन लाञ्छितं पशुं
महाव्रतप्रयोगयुक्ते सत्रस्योपान्त्येऽहन्यालभेरन् ॥

तत्र देवतां प्रशंसति - "इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा विश्वकर्माभवत्,
प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा विश्वकर्माभवत्, संवत्सरो विश्वकर्मेन्द्र मेव
तदात्मानं प्रजापतिं संवत्सरं विश्वकर्माण माप्नुवन्तीन्द्र एव तदा-
त्मनि प्रजापतौ संवत्सरे विश्वकर्माण्यन्ततः प्रति तिष्ठन्ति ; प्रति
तिष्ठति य एवं वेद य एवं वेद"-इति* । इन्द्रो वृत्रवधादूर्ध्वं विघ्न-
कर्तुरभावाद् 'विश्वकर्मा' जगत्पालनरूपकर्मयुक्तोऽभवत् । प्रजा-
पतिश्च 'प्रजाः' सर्वाः 'सृष्ट्वा' उत्पाद्य कृत्स्नजगत्सृष्टिरूपकर्मयुक्तो
ऽभवत् । स उभयविधो 'विश्वकर्मा' देवः संवत्सरात्मकः । अतः
संवत्सरसत्रे द्विरूपपश्वालम्बनेन 'तदात्मानं' संवत्सरात्मानं मिन्द्र
मेव, तथा संवत्सररूपम् 'प्रजापतिम्', इत्युभयविधं 'विश्वकर्माणं'
यजमानाः प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च 'तदात्मनि' संवत्सरात्मनि 'इन्द्रे',
संवत्सररूपे 'प्रजापतौ', द्विविधेऽपि 'विश्वकर्माणं' 'अन्ततः' संव-

* "चतुर्विंश मेतदहः"-इत्यारभ्य (३०४ पृ०) एतदन्ता गवामयनादित्यानामय-
नाङ्गिरसामयनानां संवत्सरसत्राणां होत्रविधय उक्ताः । कल्पेऽप्येवं 'सत्राणाम्'-इत्यधिकृत्य
'एतावत् सात्रं होत्रकर्माण्यव महाव्रतात्'-इत्यन्ते (७१.१-८.१३.२०.) सत्रसाधारण
विधय उक्ताः । तत्सत्रैव प्रदर्शितैषा यज्ञगार्थति- "प्रायणीयसतुर्विंशः पृष्ठोऽभिप्लव एव
च । अभिजित् स्वरसामानो विषुवान् विश्वजितथा । कन्दोमा दशमं चाह उत्तमं तु महा-
व्रतम् । अहीनैकाहःसत्राणां प्रकृतिः समुदाहृता'-इत्यादि । इत उत्तरं यानि त्रीणि
सूत्राण्यभिहितानि, तानि विशेषतः सर्वत्र स्मर्तव्यानि । तत् उत्तरं क्रमात् गवामयनादीना
मेषां विशेषविधय उपदिष्टाः (११.७.१-१२.२.६.) । शत० ब्रा० १२.१-३ । कात्या०
श्री० १३ अ० । "गावी वा एतत् सत्र मासत"-इत्यादि तै० सं० ७.५.१ । सामब्राह्मणे
चैवं "गावी वा एतत् सत्र मासत"-इत्यारभ्य प्रपाठकइयेन (४,५ पृ०) गवामयनसत्र-
सूत्राणं विहितम्, तत् उपदिष्टात् (२५ पृ०) आदित्यानामयनशाङ्गिरसामयनस्य च (१,२ ख०) ॥

त्सरसत्रस्यान्ते प्रतितिष्ठन्त्येव । यः पुनरेवं वेद, सोऽपि प्रति-
तिष्ठति । अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तार्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टादशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (२२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।
पुमर्थोऽश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरब्रह्मभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

“सो ऽकामयत,—कथं नु गायत्र्यां सर्वतो द्वादशाहं परिभूय सर्वां सृष्टिं सृष्ट्या मिति ; तं वै तेजमैव पुरस्तात्पर्यभवच्छन्दोभिर्मध्यतोऽक्षरैरुपरिष्ठाद्गायत्र्या सर्वतो, द्वादशाहं परिभूय सर्वां सृष्टिं प्राप्नोति” इति । ‘सः’ प्रजापतिः पुनरेव सकामयत, — ‘कथं नु’ केन खलु प्रकारेण, गायत्र्या सर्वतो द्वादशाहं व्याप्य, ‘सर्वां’ भोग्यवस्तुसृष्टिं प्राप्नुयाम् ? ‘इति’ विचार्य, गायत्रीं तेषां व्यभजत,— ध्वनिरूपं तेज एको भागः, अक्षरसङ्ख्याभिव्यज्यमानं छन्दो द्वितीयो भागः, अक्षराणि तृतीयो भागः ; तैस्त्रिभिर्भागैरादिमध्यावसानेषु सर्वतो द्वादशाहं गायत्र्या व्याप्य सृष्टिं प्राप्नुवान् । छन्दोभिरिति बहुवचनं पूजायाम् ॥ वेदेन प्रशंसति — “सर्वां सृष्टिं सृष्टीति य एवं वेद”- इति ॥

अथ द्वादशाहस्याहःकृतिं सुपत्न्यानामुखिन इत्यति — यो वै गायत्रीं पक्षिणीं चक्षुषतीं, ज्योतिषतीं भास्वतीं वेद, गायत्र्या पक्षिण्या चक्षुषत्या ज्योतिषत्या भास्वत्या स्मरं लोकं मेत्येषा वै गायत्री पक्षिणी चक्षुषती ज्योतिषती भास्वती, य द्वादशाहं स्तस्य यावभितो तिरावी, तौ पक्षौ ; यावन्नराभिरश्रीर्मा, ते चक्षुषी ; ये ष्टौ मध्य उक्थ्याः, स आत्मा” इति । आदिमध्यावसानेषु द्वादशाहस्य गायत्र्या व्याप्तत्वात् अहं सभिप्रेत्य द्वादशाहं सर्वं गायत्रीशब्देन व्यवहरति । सा च गायत्री पक्षद्वयोपेता, चक्षुर्द्वयोपेता, ज्योतिःशब्दोपलक्षितमध्यगरीरुपेता । तत एव सा ‘भास्वती’ प्रकाशवती ; अहोनसत्राणां सर्वेषां प्रकृतित्वेन भासकत्वात् भास्वत्वम् । इदृशीं गायत्रीं यो वेद, स तां मनुष्यं यथोक्तगुणवत्त्वविशिष्टया गायत्र्या स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । गूढाभिप्रायेण रूपकं परिकल्प्य “एषा वै”—इत्यादिना स्वाभिप्रायः

प्रकटीक्रियते । द्वादशाह एव यथोक्तगुणविशिष्टा गायत्री । तस्वे-
त्वादिना द्वादशाहे ते गुणा, प्रदर्श्यन्ते । 'तस्य' द्वादशाहस्य आय-
न्तावहर्विशेषावतिरात्रसंस्थौ, तावेव पक्षस्थानीयौ ; तयोश्चतुर्भा-
विनी द्वितीयैकादशाहर्विशेषावग्निष्टोमसंस्थौ ; तौ चक्षुःस्वरूपौ ;
ये च तृतीय मारभ्य दशमपर्यन्ता अष्टावहर्विशेषा मध्ये वर्तन्ते,
ते सर्वेऽप्युक्त्यमंस्था, सोऽष्टाहःसमूह 'आत्मा' मध्यशरीरम् ॥
वेदानं प्रशंसति— 'गायत्र्या पचिष्या चक्षुषत्या ज्योतिषत्या
भासत्या स्वर्गं लोक मेति य एवं वेद' इति ॥

यथोक्ताहःकृतिराश्वलायनाचार्यैर्देहिता — 'अथ भरतद्वाद-
शाह इम मेवैकाहं पृथक् संस्थाभिरुपेयुरतिरात्र मग्नेऽथाग्निष्टोम
मथाष्टा उक्त्यानथाग्निष्टोम मथातिरात्रम्'—इति (श्रौ० १०.
५.८-१०.) ॥ २ ॥

इति श्रीमत्पायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१३) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

त्रयश्च वा एते त्रहो आ दशम महारा द्वावतिरात्रौ^१
य द्वादशाहो^२ द्वादशाहानि दीक्षिता भवति^३ यज्ञिय

* "यद् द्वादशाहो"—इति क । एव भिद्ये मरवापि ।

एव तैर्भवति द्वादश रात्रीरुपसद् उपैति शरीर मेव
ताभिर्धूनुते द्वादशाहं प्रसुतो भूत्वा शरीरं धूत्वा
शुद्धः पूतो देवता अप्येति य एवं वेद षट्त्रिंशदहो
वा एष य द्वादशाहः षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती
बृहत्या वा एतदयमं य द्वादशाहो बृहत्या वै देवा
इमांलोकानाम्नुवत ते वै दशभिरेवाक्षरैरिमं लोक
माप्नुवत दशभिरन्तरिक्षं दशभिर्दिवं चतुर्भिश्चतस्रो
दिशो द्वाभ्या मेवास्त्रिंश्लोके प्रत्यतिष्ठन् प्रति
तिष्ठति य एवं वेद तदाहुर्यदन्यानि कृन्दांसि
वर्षीयांसि भूयोऽक्षरतराण्यथ कस्मादेतां बृहतीत्या-
चक्षत इत्येतया हि देवा इमांलोकानाम्नुवत ते वै
दशभिरेवाक्षरैरिमं लोक माप्नुवत दशभिरन्तरिक्षं
दशभिर्दिवं चतुर्भिश्चतस्रो दिशो द्वाभ्या मेवास्त्रिंश्लोके
प्रत्यतिष्ठन्स्त्वादेतां बृहतीत्याचक्षते ऽप्नुते यदात्
कामयते य एवं वेद ॥ २ (२४) ॥

भरतद्वादशाहं विधाय व्यूढद्वादशाहं विधत्ते-- "त्रयस्र वा
एते भ्राह्मणा आ दशम महारा द्वावतिरात्री य द्वादशाहः"--इति ।
योऽयं व्यूढद्वादशाहोऽस्ति, सोऽयं मेतादृशः-- तत्राद्यन्ती यौ
'द्वावतिरात्री' प्रथमद्वादशी, यच्च दशम महः, तत्परित्यज्यावशिष्टे-
ष्वहम्, नवसङ्ख्याकेषु 'त्रयस्र्यहाः' कर्त्तव्याः । त्रिरात्रः कश्चित्
कर्मविशेषः, सोऽयं त्रिवार मावर्त्तनीयः ; 'आ दशमम्'--इत्यत्र

सोऽय माकारः, स वर्जनार्थः ; निपाताना मनेकार्यत्वात् । यदा मर्यादाया मय माङ् भविष्यति,— प्रायन्तावतिरात्री दशम-महश्च मर्यादां कृत्वा अवशिष्टो नवरात्रस्तिरावृत्तः त्रयोदशक इत्यर्थः ॥

तत्र चोदकेन दीक्षादिसङ्ख्याविकल्पः प्राप्तः ; “एका दीक्षा, तिस्रो दीक्षाः”—इत्यादिविकल्पस्य प्रकृती युतत्वात्* । तं विकल्प मपवदितुं नियमविशेषं विधत्ते—“द्वादशाहानि दीक्षितो भवति, यन्निय एव तैर्भवति”—इति । द्वादशसु दिनेषु दीक्षास्त्रनियमे अनुष्ठिते सति तैर्द्वादशभिः दीक्षाविशेषैरयं पुरुषः यज्ञयोग्य एव भवति † ॥

उपसत्सु विशेषं विधत्ते—“द्वादश रात्रीरुपसद् उपैति, शरीर मेव ताभिर्धूनुते”—इति । प्रकृती तिस्र एवोपसदः ‡ ; ताद्यैकैकां चतुर्षु दिनेषु प्रावस्य, द्वादशसु दिनेषु उपसदोऽनुष्ठिते सति ‘ताभिः’ द्वादशभिरुपसद्भिः शरीर मेव ‘धूनुते’ कम्पयति, शरीरगतसांसादिधातुशोषणेन पापक्षयो भवति । तथाच सूत्र-कारेणोपसङ्गतम्—“यदा वै दीक्षितः कृशो भवति, अथ मेधो भवति”—इति । उपसद्दिनेष्वस्य क्षीरमाषाहारत्वात् भवत्येव आश्रयम्, तदिदं सर्वं धूनुत इत्यनेन विवक्षितम् § ॥

अथ द्वादशसु दिनेषु सोमाभिषेकं विधत्ते—“द्वादशार्चं प्रसृतः”—इति । भवेदिति शेषः ॥ दीक्षोपसदावक्त्रकर्मणोः अभिषे-

* “एका तिस्रो वा दीक्षा”—इति आत्र० श्रौ० ४.२.१०.

† “दीक्षादिरादिसंख्यानेन दीक्षाः”—इति च आत्र० श्रौ० ४.२.१३ ।

‡ “तिस्र उपसदः”—इति आत्र० श्रौ० ४.२.१० ।

§ “द्वादशाहतापचिनेषु यथासंख्योपसदः”—इति आत्र० श्रौ० ४.२.१५ ।

|| “सुख महवभसम्”—इति आत्र० श्रौ० ४.२.१७ ।

वसु प्रधानकर्म । वेदनं प्रशंसति— “भूत्वा, शरीरं धूत्वा, शुद्धः ; पूतो देवता अप्येति य एवं वेद”—इति । ‘द्वादशाहं प्रसृतः’—इति पदद्वय मनुवर्त्तनीयम् । वेदिता द्वादशसु दिनेषु सोमाभिषवयुक्ती भूत्वा पूर्वोक्ताभिरुपसङ्गिः ‘शरीरं धूत्वा’ शरीरगतं पापम् परित्यज्य, अतएव शुद्धः इह लोके भूत्वा, परलोकेऽपि पूतः सर्वदेवताः प्राप्नोति । अथवा शुद्ध इत्यन्तो विधिवाक्यशेषः, पूत इत्यादिका वेदनप्रशंसा द्रष्टव्या ॥

यथोक्तदीक्षोपसत्सुत्यादिनसङ्ख्याः प्रशंसति— “षट्त्रिंशदहो वा एष य द्वादशाहः ; षट्त्रिंशदक्षरा वै ब्रह्मती; ब्रह्मत्या वा एतदयनं य द्वादशाहो; ब्रह्मत्या वै देवा इमांलोकानाभ्युवत,—ते वै दशभिरेवाक्षरैरिमं लोक माभ्युवत, दशभिरन्तरिक्षं, दशभिर्दिवं, चतुर्भिश्चतस्रो दिशो, द्वाभ्या मेवास्मिंल्लोके प्रत्यतिष्ठन्”—इति । यो द्वादशाहोऽस्ति, एष पूर्वोक्तरीत्या षट्त्रिंशद्दिनात्मकः ; ब्रह्मतीच्छन्दश्च षट्त्रिंशदक्षरम् । तस्माद्यो द्वादशाहोऽस्ति, एतद् ब्रह्मत्याः ‘अयनम्’ अयनस्थानमित्यर्थः । देवाश्च ब्रह्मत्या मर्वांल्लोकान् ‘आभ्युवत्’ प्राप्नुवन्,—दशभिर्दशभिरक्षरैः प्रत्येकमेवं लोकत्रयप्राप्तिः, चतुर्भिरक्षरैर्दिक्चतुष्टयप्राप्तिः, द्वाभ्या मक्षराभ्या मस्मिंल्लोके प्रतिष्ठां प्राप्ताः । तथाविधब्रह्मतीसाभ्याद्दिनगता षट्त्रिंशत्सङ्ख्या प्रशस्ता ॥ वेदनं प्रशंसति—“प्रति तिष्ठति य एवं वेद”—इति ॥

अत्र किञ्चिच्चोद्य सुभाषयति— “तदाद्दुर्यदन्यानि छन्दांसि वर्षीयांसि भृयोक्षरतराण्यथ कस्मादेतां ब्रह्मतीत्याचक्षत इति”—इति । यस्मात् कारणाद् ब्रह्मत्याः ‘अन्यान्युत्तराणि’ पङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीच्छन्दांस्युत्तरोत्तरं चतुरक्षराधिकानि, अतो ‘वर्षीयांसि’,

तस्यैव व्याख्यानं 'भूयोऽक्षरतराणि'-इति । 'अथ' एवं सति पञ्चगा-
दीनि छन्दांस्युपेक्ष्य कस्मात् कारणात् 'एतां' षट्त्रिंशदक्षरमाच-
युतां वैदिकीं ब्रह्मतीत्याचक्षते ? इति बोध्यम् ॥

पूर्वोक्त मेवार्थवादमुपजीव्य परिहारमाह -- "एतया हि
देवा इमांल्लोकानामनुवत, —तं वै दशभिरेवाक्षरैरिमं लोकमाश्नु-
वत, दशभिरन्तरिक्षं, दशभिर्दिवं, चतुर्भिश्चतस्रो दिशो, द्वाभ्यां
मेवास्त्रिंलोके प्रत्यतिष्ठंस्तस्मादेतां ब्रह्मतीत्याचक्षते"-इति । अक्षर-
सङ्ख्यान्यूनत्वेऽपि लोकत्रयप्राप्तिहेतुत्वात्प्रौढत्वमभिप्रेत्य ब्रह्मतीत्य-
भिधानम् ॥ उक्तार्थवेदनं प्रशंसति -- "अश्नुते यद्यत्कामयते य एवं
वेद"-इति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२४) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

प्रजापतियज्ञो वा एष यद्वाद्दशाहः * प्रजा-
पतिर्वा एतेनाग्नेऽयजत द्वादशाहेन सोऽब्रवीदृतूंश्च
मासांश्च याजयत मा द्वादशाहेनेति तं दीक्षयित्वा
ऽनपक्रमं गमयित्वाब्रुवन् देहि नु नो ऽथ त्वा याज-

* "यद् द्वादशाहः" क । इह खण्डे एव मीमांसकानामपि सर्वत्र ।

यिष्याम इति तेभ्य इष मूर्जं प्रायश्चित्तैषोर्गृतुषु च
 मासेषु च निहिता ददतं वै ते त मयाजयंस्तस्माद्
 दद्याज्यः प्रतिगृह्णन्तो वै ते त मयाजयंस्तस्मात्प्रति-
 गृह्णता याज्यं मुभये राधुवन्ति य एवं विद्वांसो
 यजन्ते च याजयन्ति च ते वा इमं ऋतवश्च
 मासाश्च गुरव इवामन्यन्त द्वादशाहे प्रतिगृह्यते
 ऽब्रुवन् प्रजापतिं याजय नो द्वादशाहेनेति स तथेत्य-
 ब्रवीत्ते वै दीक्षध्व मिति ते पूर्वपक्षाः पूर्वे ऽदीक्षन्त
 ते पाप्मानं मपाहतं तस्मात्ते दिवेव दिवेव ह्यपहत-
 पाप्मानो ऽपरपक्षा अपरे ऽदीक्षन्त ते न तरां पाप्मानं
 मपाहतं तस्मात्ते तम इव तम इव ह्यनपहतपाप्मानं
 तस्मादेवं विद्वांन् दीक्षमाणेषु पूर्वः पूर्वं एव दिदीक्षि-
 षिताप पाप्मानं हते य एवं वेद स वा शयं प्रजा-
 पतिः संवत्सरं ऋतुषु च मासेषु च प्रत्यतिष्ठत्
 ते वा इमं ऋतवश्च मासाश्च प्रजापताविव संवत्सरे
 प्रत्यतिष्ठंस्त एते ऽन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठिता एव ह
 वाव स ऋत्विजि प्रति तिष्ठति यो द्वादशाहेन
 यजते तस्मादाहुर्न पापः पुरुषो याज्यो द्वादशाहेन
 वेद्यं मयि प्रति तिष्ठादिति ज्येष्ठयज्ञी वा एष य
 द्वादशाहः स वै देवानां ज्येष्ठा य एतेनाग्रे ऽयजत

श्रेष्ठयज्ञो वा एष य द्वादशाहः स वै देवानां
 श्रेष्ठो य एतेनाद्ये ऽयजत ज्येष्ठः श्रेष्ठो यजेत कल्या-
 णीह समा भवति न पापः पुरुषो याज्यो द्वादशा-
 हेन नेदयं मयि प्रति तिष्ठादितिन्द्राय वै देवा
 ज्यैष्ठ्याय श्रेष्ठाय नातिष्ठन्त सोऽब्रवीद् बृहस्पतिं
 याजय मा द्वादशाहेनेति तं मयाजयत् ततो वै तस्यै
 देवा ज्यैष्ठ्याय श्रेष्ठायतिष्ठन्त तिष्ठन्ते ऽस्यै स्वा
 ज्यैष्ठ्याय श्रेष्ठाय स भस्मिन्स्वा श्रेष्ठतायां जानते
 य एव वेदोर्हो वै प्रथमस्य हस्तिर्यङ् मध्यमो ऽर्वाङ् उत्तमः
 स यदूर्ध्वः प्रथमस्य हस्तस्मादय मग्निरूर्ध्व उहीष्यत
 ऊर्ध्वं ह्येतस्य दिग् यत्तिर्यङ् मध्यमस्तस्मादयं वायु-
 स्तिर्यङ् पवते तिरश्चीरापो वहन्ति तिरश्ची ह्येतस्य
 दिग् यदर्वाङ् उत्तमस्तस्मादसावर्वाङ् तपत्यर्वाङ् वर्षत्य-
 र्वाञ्चि नक्षत्राण्यर्वाञ्ची ह्येतस्य दिक् सम्यञ्चो वा
 इमे लोकाः सम्यञ्च एते त्रधाः सम्यञ्चो ऽस्मा
 इमे लोकाः श्रियै दीयति य एव वेद ॥ ३ (२५) ॥

अस्मिन् कर्मणि यजनयाजनयोरधिकारिविशेषी दर्शयति—
 “प्रजापतियज्ञो वा एष य द्वादशाहः ; प्रजापतिर्वा एतेनाद्ये
 ऽयजत द्वादशाहेन ; सोऽब्रवीदनुंथ मामाद्य,—याजयत मां द्वाद-
 शाहेनेति ; तं दीक्षयित्वा नपक्रमं गमयित्वा भुवन्,—देहि नु नोऽथ

त्वा याजयिष्याम इति ; तेभ्य इष मूर्जं प्रायच्छत् ; सैषीर्गृतुषु च मासेषु च निहिता ; ददत् वै ते त मयाजयंस्तस्माद्दद्यात्थः ; प्रतिगृह्णन्तो वै ते त मयाजयंस्तस्मात् प्रतिगृह्णता याज्यम्”— इति । यो द्वादशाहः, स प्रजापतेर्यज्ञः । कथं मिति, तदुच्यते— प्रजापतिरेव 'अग्ने' सर्वेभ्यः पूर्वं मितेन द्वादशाहैनायजत, तस्मादयं प्रजापतियज्ञ इति । तद्यजनप्रकार उच्यते—'सः' प्रजापतिः वसन्ताद्यृतुदेवांश्चैत्रादिमासदेवांश्चाब्रवीत् । हे देवाः ! यूयं ऋत्विजो भूत्वा मां द्वादशाहकृतुना याजयतेति । ते च मासर्तुदेवा ऋत्विजो भूत्वा 'तं' प्रजापतिं दीक्षयित्वा, तत्राध्वानम् 'अनप- क्रमं' निर्गमनरहितं गमयित्वाश्रुवन् । न हि यज्ञं सङ्कल्प्य दीक्षां कृत्वा तदनुष्ठान मन्तरेण देवयजनदेशान्निर्गन्तुं शक्यते । हे प्रजा- पते ! 'नु' क्षिप्रमेव 'नः' अन्माकं 'देहि' अपेक्षितं प्रयच्छ, 'अथ' अनन्तरं त्वां याजयिष्याम इति । ऋतुभिर्मासैश्चोक्तः प्रजापतिः 'तेभ्यः' ऋतुभ्यो मासेभ्यश्च 'इषम्' अन्नम् 'जर्जं' क्षीरादिरसं प्रायच्छत् । सैषा 'जर्जं' रसरूपा ऋतुषु च मासेषु चेटानी मपि 'निहिता' स्वस्वकालोचितप्रकारेण ऋतुषु मासेषु च प्रवर्त्त- भानेषु गोक्षीरादेश्च बाहुल्यं भवति । ततोऽन्नपाने 'ददत् तं' प्रजापतिं 'ते' ऋतवश्च मामाश्च अयाजयन् । तस्माद् 'ददद्' पुरुषो याज्यो यस्तु योग्यः ; न हि दानहीनस्याधिकारोऽस्ति । तथा 'ते' मासाश्चर्त्तवश्च 'प्रतिगृह्णन्तो वै' प्रजापतिदत्ते अन्नपाने स्वीकुर्वन्तः सन्तः प्रजापति मयाजयन् । तस्मादिदानी मपि ऋत्विजा दक्षिणां प्रतिगृह्णता 'याज्यम्' यजनं कर्त्तव्यम् ॥ यज- मानाना ऋत्विजां च वेदनं प्रशंसति—“उभये राधुवन्ति य एवं विद्वांसो यजन्ते च याजयन्ति च”—इति ॥

द्वादशाहे दीक्षां प्राप्नुवन्सु यजमानेषु दीक्षाप्राप्तिं प्रथंसति—
 “ते वा इमं ऋतवश्च मासाश्च गुरव इवामन्यन्त द्वादशाहे प्रतिगृह्यन्तः ;
 तेऽब्रुवन् प्रजापतिं याजय नो द्वादशाहेनेति ; स तद्येत्यब्रवीत् ;
 ते वै दीक्षध्व मिति ; ते पूर्वपक्षाः पूर्वे ऽदीक्षन्तः ; ते पाप्मानं
 मपाहतः, तस्मात् ते दिवेव,— दिवेव अपहतपाप्मानो ; ऽपरपक्षा
 अपरे ऽदीक्षन्तः ; ते न तरां पाप्मानं मपाहतः । तस्मात् तम इव,
 —तम इव अनपहतपाप्मानस्तस्मादेवं विद्वान् दीक्षमाणेषु पूर्वः
 पूर्व एव दिदीक्षिवेत्”-इति । ये पूर्व ऋत्विज्ञेन व्यवस्थिताः ‘ऋत-
 वश्च मासाश्च ते वा इने’ अपि द्वादशाहे दक्षिणां प्रतिगृह्यन्तः ‘गुरवः
 इव’ पापभारगौरवेषाक्रान्ता एव वयं मित्यमन्यन्तः । ततस्ते पाप-
 परिहाराय ‘द्वादशाहेन’ क्रतुना ‘नः’ अस्मान् याजयेति प्रजापति
 स ब्रुवन् । प्रजापतिरङ्गीकृत्य ते यूयं दीक्षां कुरुध्व मित्यब्रवीत् ।
 तेषु मासेषु ‘पूर्वपक्षा’ शुक्लपक्षाभिमानिनो देवा ये सन्ति, ते
 ‘पूर्वे’ प्रथमभाविनः सन्तो दीक्षां मकुर्वन्तः । तादृशाः ‘ते’ पूर्व-
 पक्षाः स्वकीयं पाप्मानम् ‘अपहत’ नाशितवन्तः । ‘तस्मात्’
 यापराहित्यात् ‘ते’ शुक्लपक्षाः ‘दिवो इव’ दिवसा इव प्रकाश-
 युक्ताः । लोकेऽपि ‘अपहतपाप्मानः’ पुरुषाः ‘दिवेव हि’ दिवसा
 इव, पुण्यरूपेण तेजसा युक्ता भवन्ति । अथ ‘अपरपक्षाः’ कृष्णपक्षा
 भिमानिनो देवा ये सन्ति, ते तु ‘अपरे’ पक्षात् प्रवर्त्तमाना दीक्षां
 कृतवन्तः । ते मालिन्यदोषेण पाप्मानं ‘न तरां मपाहत’ अति-
 शयेन विनाशं न कृतवन्तः । ‘तस्मात्’ कृष्णपापविनाशाभावात्
 ‘ते’ कृष्णपक्षाः ‘तम इव’ कृष्णवर्णा दृश्यन्ते; तदीयरात्रिषु चन्द्र-
 प्रकाशस्याभावात् । लोकेऽपि ‘अनपहतपाप्मानः’ पापविनाश-
 रहिताः पुरुषाः ‘तम इव हि’ पापरूपान्धकारसित्त्येन निगूढा

भवन्ति । 'तस्मात्' कारणादेव पूर्वापरकालवैषम्यं 'विद्वान्' पुरुषो 'दीक्षमाणेषु' यजमानेषु एकैकस्मात् 'पूर्वः पूर्व एव' पूर्वपक्षे 'दिदीक्षित' दीक्षितु मिच्छेत् ॥ वेदनं प्रशंसति— "अप पाप्मानं हते य एव वेद"—इति ॥

यजमानपापविनाशहेतुत्वाद्दृष्ट्विजं प्रशंसति— 'स वा अयं प्रजापतिः संवत्सर ऋतुषु च मासेषु च प्रत्यतिष्ठत् ; ते वा इम ऋतवश्च मासाश्च प्रजापतावेव संवत्सरे प्रत्यतिष्ठंस्त एतेऽन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठिता ; एवं ह वाव स ऋत्विजि प्रति तिष्ठति यो द्वादशाहेन यजते ; तस्मादाहुर्म पापः पुरुषो याज्यो द्वादशाहेन,—मेदयं मयि प्रति तिष्ठादिति"—इति । यः प्रजापतिः द्वादशाहेनायष्ट, 'स प्रजापतिः' संवत्सरकालात्मको भूत्वा ऋतुषु च मासेषु च 'प्रत्यतिष्ठत्' प्रतिष्ठितो ऽभवत् ; तदार्त्विज्यवत्त्वात् प्रजापतेरुत्कर्षत्वात् । 'ते वै इमे' ऋतवश्च मासाश्च प्रजापतिरूपे संवत्सरे प्रतिष्ठिता अभवन् ; प्रजापतिप्रसादेन तत्पापविनाशात् । 'त एते' प्रजापतिः ऋतवो मासाश्च अन्योन्यपापविनाशात् अन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठिताः । एव मेवेदानी मपि यो द्वादशाहेन यजते, सोऽय ऋत्विजि प्रतितिष्ठति ; ऋत्विक्प्रसादेन यजमानस्य पापविनाशात् । यस्मादेवं 'तस्मात्' अभिज्ञा एव माहुः,— "पापपुरुषो द्वादशाहेन ऋत्विग्भिर्न याज्यः" तस्य कर्मणि आर्त्विज्यं न कार्यमिति । 'अयं' पापो 'मयि' ऋत्विजि 'न प्रतितिष्ठात्' सर्वथा मा मां प्रविशत्वैव सभिजानामौत्थभिप्रायः ॥

द्वादशाहं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "ज्येष्ठयज्ञो वा एष य द्वादशाहः,— स वै देवानां ज्येष्ठो य एतेनाग्रे ऽयजत ; श्रेष्ठयज्ञो वा एष य द्वादशाहः,— स वै देवानां श्रेष्ठो य एतेनाग्रे ऽयजत"—

इति । यो द्वादशाहोऽस्ति, असी ज्येष्ठस्य यज्ञः । अथ मिति, तदुच्यते— यः पुमान् 'एतेन' द्वादशाहेन 'अधे' प्रथमम् अयजत, स एव देवतानां मध्ये 'ज्येष्ठः' वयसा प्रवृद्धो भवति । त्रिंशत्तमं द्वादशाहः ज्येष्ठस्य यज्ञः ; य एतेन प्रथमम् अयजत, स देवेषु मध्ये गुणतः श्रेष्ठो भवति ॥

एतां द्वादशाहप्रथंसा सुपञ्जीव्य अधिकारिविशेषं दर्शयति—
“ज्येष्ठः श्रेष्ठो यजेत,— कल्याणीह समा भवति ; न पापः पुरुषो याज्यो द्वादशाहेन,— नेदयं मयि प्रति तिष्ठादिति”—इति । यः पुमान् भ्रातृणां मध्ये वयसा ज्येष्ठो गुणैः श्रेष्ठश्च, तादृशोऽनेन यजेत । अस्मिन् देवे तथाविधकर्तृको यागः, 'इह' अस्मिन् देवे 'समा कल्याणी भवति' संवत्सरः सर्वोपद्रवरहितः सुखकारी भवति । यस्मात् अपापस्य ज्येष्ठस्य अधिकारः, तस्मात्पापः कनिष्ठो गुणहोनश्च पुरुषो न तेन याजनीयः । 'मयि' अस्त्विति 'अयं' पापो नैव प्रतितिष्ठस्त्विति तस्यर्त्विजोऽभिप्रायः ॥

प्रकारान्तरं द्वादशाहं ज्येष्ठश्रैष्ठ्यहेतुतया प्रथंसति—
“इन्द्राय वै देवा ज्येष्ठाय श्रैष्ठ्याय नातिष्ठन्त ; सोऽब्रवीद् ब्रह्मस्यतिं याजय मा द्वादशाहेनेति, त मयाजयत्ततो वै तस्मै देवा ज्येष्ठाय श्रैष्ठ्यायातिष्ठन्ते”—इति । इन्द्रस्य वयसा ज्येष्ठत्वं गुणैः श्रेष्ठत्वं च देवा नाङ्गीकृतवन्तः ; ततः सोऽङ्गीकारो द्वादशाहेन लब्धः ॥ वेदनं प्रथंसति—“तिष्ठन्ते ऽस्मै स्वा ज्येष्ठाय श्रैष्ठ्याय, स मस्मिन्स्वा श्रेष्ठतायां जानते य एवं वेद”—इति । 'अस्मै' अस्य वेदितुः 'स्वाः' ज्ञातय, 'ज्येष्ठाय श्रैष्ठ्याय तिष्ठन्ते' ज्येष्ठं श्रेष्ठं चाङ्गीकुर्वन्ति । किञ्च 'अस्मिन्' वेदितरि ज्येष्ठता, तस्यां ज्ञातयः 'सज्जानते' ऐकमत्यं प्राप्नुवन्ति ॥

व्यूढे द्वादशाहे प्रथमदशद्वादशदिनश्चतिरिक्तो यो नवरात्र-
 स्तत्र ये त्रयस्त्रयहाः पूर्वमुक्ताः (१७० पृ०), तान् प्रशंसति — “जर्द्धो
 वै प्रथमस्त्रयहस्तिर्यङ् मध्यमोऽर्वाङ् उत्तमः ; स यदूर्ध्वः प्रथमस्त्रयह-
 स्तस्मादयमग्निरूर्ध्वं उद्दीप्यते,— जर्द्धा ह्येतस्य दिग् ; यत्तिर्यङ्
 मध्यमस्त्रयादयं वायुस्तिर्यङ् पवते,— तिरश्चिष्यो वहन्ति ;
 तिरश्ची ह्येतस्य दिग् ; यदर्वाङ् उत्तमस्त्रयादसावर्वाङ् तपत्यर्वाङ्
 वर्षत्यर्वाङ्चि नक्षत्राण्यर्वाची ह्येतस्य दिक् ; सम्यच्चो वा इमे
 लोकाः, सम्यच्च एते त्रयहाः”— इति । योऽयं नवरात्रे प्रथमस्त्रयहः,
 सोऽयम् ‘जर्द्धो वै’ आरोहप्रकार एव । तद्यथा— गायत्रं प्रात-
 स्सवनं, त्रैष्टुभं माध्यन्दिनसवनं, जागतं तृतीयसवनमित्ययं स्वभाव-
 सिद्धः क्रमः ; तस्य व्यत्यासभावादूर्ध्वं इत्युच्यते । यस्तु मध्यमस्त्रयहः,
 सोऽयं ‘तिर्यङ्’ वर्त्तते । तद्यथा— जागतं प्रातस्सवनं, गायत्रं
 माध्यन्दिनं, त्रैष्टुभं तृतीयमित्यत्र नात्यन्तमनुक्रमो नाप्यत्यन्तं
 व्युत्क्रमः ; तस्मादयं तिर्यङ् । य उत्तमस्त्रयहः, ‘सः’ ‘अर्वाङ्’ अधो-
 मुखः । तद्यथा— त्रैष्टुभं प्रातस्सवनं, जागतं माध्यन्दिनं, गायत्रं
 तृतीयसवनमित्येतदर्वाङ्गम् । प्रथमो जागतान्तो द्वितीय-
 स्त्रैष्टुभान्तस्तृतीयो गायत्रान्त इत्येवम् जर्द्धतिर्यङ्गार्वाङ्गानि त्रिष्वपि
 त्रयहेषु द्रष्टव्यानि । यस्मात् ‘सः’ प्रथमस्त्रयहजर्द्धस्तस्मात्तदात्म-
 कोऽयमग्निरूर्ध्वाभिमुखो दीप्यते । ‘एतस्य’ चान्तेः जर्द्धा दिक्
 प्रिया । मध्यमस्य त्रयहस्य तिर्यङ्गात् तद्रूपो वायुस्तिर्यङ्
 वर्त्तते,— वायुना हि प्रेरिता आपः ‘तिरश्चिष्यः’ तिर्यग्भूताः
 प्रवहन्ति । ‘एतस्य’ वायोस्तिर्यङ्गात् तिरश्ची दिक् प्रिया । उत्त-
 मस्य त्रयहस्यार्वाङ्गात्तद्रूपः ‘असी’ आदित्योऽधोमुखस्तपति,—
 आदित्यप्रेरितः— पर्जन्योऽधोमुखो वर्षति,— आदित्यवत्तत्राण्यपि

‘अर्वाञ्चि’ अधोमुखानि प्रकाशन्ते । ‘एतस्य’ आदित्यस्य अर्वाञ्ची-
दिक् प्रिया । किञ्च इमे त्रयो लोकास्तदासिनां सुखहेतुत्वात्
‘सम्यञ्चः’ ; एते च त्रयः लोकत्रयसाम्येनागुष्टातृणां सुख-
हेतुत्वात् सम्यञ्चः ॥ वेदनं प्रशंसति— “सम्यञ्चोऽस्मा इमे लोकाः
त्रियै दीक्षति य एवं वेद”—इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२५) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

दीक्षा वै देवेभ्यो ऽपाक्रामत् तां वासन्तिकाभ्यां
मासाभ्या मन्वयुञ्जत तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्यां
नोदाप्रुवंस्तां श्रैष्माभ्यां तां वार्षिकाभ्यां तां शार-
दाभ्यां तां हैमन्तिकाभ्यां मासाभ्या मन्वयुञ्जत तां
हैमन्तिकाभ्यां मासाभ्यां नोदाप्रुवंस्तां शैशिराभ्यां
मासाभ्या मन्वयुञ्जत तां शैशिराभ्यां मासाभ्या माप्नु-
वन्नाप्रोति य मीप्सति नैनं द्विषन्नाप्रोति य एवं वेद
तस्माद्यं सत्रिया दीक्षापनमेदेतयोरिव शैशिरयो-

मांसयोरागतयोर्दीक्षेत साक्षादेव तद्दीक्षाया माग-
 तायां दीक्षते प्रत्यक्षादीक्षां परिगृह्णाति तस्मा-
 देतयोरेव शैशिरयोर्मांसयोरागतयोर्देवैश्चैव ग्राम्याः
 पशवो ये चारण्या अणिमाण मेव तत्परुषिमाणं
 नियन्ति दीक्षारूप मेव तदुप निप्लवन्ते स पुरस्ता-
 द्दीक्षायाः प्राजापत्यं पशु मालभते तस्य सप्तदश
 सामिधेनीरनुब्रूयात् सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापते-
 राग्नौ तस्याप्रियो जामदग्नो भवन्ति तदाहुर्यदन्येषु
 पशुषु यथकृष्याप्रियो भवन्त्यथ कस्मादस्मिन्सर्वेषां
 जामदग्न्य एवेति सर्वरूपा वै जामदग्न्यः सर्वसमृद्धाः
 सर्वरूप एष पशुः सर्वसमृद्धस्तद्यज्जामदग्नो भवन्ति
 सर्वरूपतायै सर्वसमृद्धैः तस्य वायव्यः पशुपुरोळाशो
 भवति तदाहुर्यदन्यदेवत्य उत पशुर्भवत्यथ कस्मा-
 द्वायव्यः पशुपुरोळाशः क्रियत इति प्रजापतिर्वै
 यज्ञो यज्ञस्यायातयामताया इति ब्रूयाद्यदु वाय-
 व्यस्तेन प्रजापतेर्नैति वायुर्ह्येव प्रजापतिस्तदुक्त
 मृषिणा पवमानः प्रजापतिरिति सत्र मु चेत्स
 न्युष्याग्नीन् यजेरन्त्सर्वे दीक्षेरन्त्सर्वे सुनुयुर्वसन्त
 मभ्युदवस्यन्तूर्ग्वै वसन्त इष मेव तदूर्ज मभ्युद-
 वसति ॥ ४ (२६) ॥

अथ द्वादशाहे दीक्षायाः कालविशेषं विधातुं प्रसीति—
 “दीक्षा वै देवेभ्यो ऽप्राक्रामत ; तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्यां
 मन्वयुञ्जत, तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्यां नोदाप्रुवंस्तां शैष्माभ्यां
 तां वार्षिकाभ्यां तां शारदाभ्यां तां हैमन्तिकाभ्यां मासाभ्यां
 मन्वयुञ्जत, तां हैमन्तिकाभ्यां मासाभ्यां नोदाप्रुवंस्तां शैशि-
 राभ्यां मासाभ्यां मन्वयुञ्जत, तां शैशिराभ्यां मासाभ्यां माप्रुवन्”—
 इति । पुरा कदाचित् ‘दीक्षा’ स्त्रीमूर्तिरूपा सती देवेष्वपरक्ता,
 तेभ्यो देवेभ्यो निर्गता । देशाच्च ‘वासन्तिकाभ्यां’ शैश्वैशाख-
 मासाभ्यां ‘तां’ दीक्षाम् ‘अनु’गम्य ‘अयुञ्जत’ तद्युक्ता भवाम
 इत्येव मपेक्षितवन्तः । ततस्त्वरया गच्छतीति ‘तां’ दीक्षां ताभ्यां
 मासाभ्यां मुक्कर्षेण ‘न प्राप्रुवन्’ नाशक्नुवन् । एवं शैष्मा-वार्षिक-
 शारदेषु मासेषु यथायोगं पदान्यध्याहृत्य व्याख्येयम् । अध्या-
 हारविवक्षां दर्शयितुं मेव हैमन्तिके पर्याये सम्पूर्णं वाक्यं मान्ना-
 तम् । यथोक्तपञ्चर्तुगतैर्मासैस्तप्राप्ताभावेऽपि शैशिरमासाभ्यां
 तत्प्राप्तिर्जाता ॥ वेदनं प्रशंसति—“प्राप्नोति य मीक्षति ; नैनं
 द्विषन्नाप्नोति य एवं वेद”—इति । वेदिता पुरुषः ‘यं’ काम
 माप्तुं मिच्छति, तं प्राप्नोति ; किञ्च ‘एनं’ वेदितारं ‘द्विषन्’ वैरी
 न प्राप्नोति ॥

इदानीं कालं विधत्ते—“तस्माद्यं सत्रिया दीक्षोपनमिदेतयो-
 रेव शैशिरयोर्मासयोरागतयोर्दीक्षित ; तस्मादेव तद्दीक्षाया माग-
 तायां दीक्षते,— प्रत्यक्षादीक्षां परिगृह्णाति ; तस्मादेतयोरेव
 शैशिरयोर्मासयोरागतयोरेव चैव याम्याः पशवो ये चारण्या अशि-
 भाश्च मेव तत्परुषिमाणं नियन्ति, दीक्षारूपं मेव तदुप निग्न-
 वन्ते”—इति । यस्मात् शैशिराभ्यां मासाभ्यां देवानां दीक्षाप्राप्तिः,

'तस्माद्' 'यं' पुरुषं हादशाहादिसत्रसम्बन्धिनी दीक्षा प्राप्नुयात्, दीक्षां तत्र करिष्यामीति * यस्येच्छा जायते, स पुमान् 'एतयोरेव' शिशिरसम्बन्धि-माघफाल्गुनयोर्मासयोः प्राप्तयोः सतोः दीक्षां कुर्यात् । तथा सति दीक्षायां साक्षादेवागतायां बलात्कार मन्तरेण स्वप्रिये काले स्वयं मेव 'समागतायां' सत्या मयं दीक्षितो भवति । अतः 'प्रत्यक्षात्' प्रत्यक्षेण दृश्यमाना मिव मुख्यां दीक्षां परिगृह्णाति । यस्मादुक्तमासद्वयागमे दीक्षा, 'तस्मात्' तयोर्मासयोरगतयोः सतोः 'याम्याः' गवादिपशवः, 'आरण्याः' द्विकरादिपशवश्च 'अग्निमाणं' कथत्वं 'परुषिमाणं' पारु' च 'नियन्ति' नितरां प्राप्नुवन्ति । वर्षाशरत्वेमन्तेषु ऋतुषु सन्ताप-राहित्यात्सर्वत्र हरितदृष्टं भक्षयित्वा पशवः पुष्टाङ्गाः स्निग्धाश्चाव-भासन्ते ; शैशिरे तु ऋतौ दृष्टस्य शीघ्रशोषकमाससम्पूर्णभक्षणा-भावेन पशवः कृशा भवन्ति ; अतएवास्थिदर्शनात् परुषा दृश्यन्ते । एतच्च युक्तं मेव । 'तत्' तस्मिन् शिशिरसौ दीक्षारूपं मेवोपेत्य नितरां 'भवन्ते' सञ्चरन्ति । दीक्षितो नियमविशेषैः पीडितः कृशः परुषश्च भवति, अतः पशूनां कथत्वं पारुष्यञ्च दीक्षाकाल-लिङ्गम् ॥

दीक्षार्थिनः कश्चित्पशुं विधत्ते—“स पुरस्ताद्दीक्षायाः प्राजापत्यं पशुं मालभते”—इति । यो दीक्षां वाञ्छति, 'सः' पुमान् दीक्षीप-क्रमात् पुरा प्रजापतिदेवताकं पशुं मालभेत † । द्विविधो हि

* "गमिष्यामीति" ग ।

† "अथ सप्तदश प्राजापत्यान् पशुमालभते । ते वै सर्वे तूपरा भवन्ति, सर्वे श्यामाः, सर्वे सुष्काराः ०—० तूपरी ऽविषासः ०—० इति वै श्यामस्य रूपे यत्तं चैव लोम कृष्णं च ०—० प्रजर्णने वै सुष्कारः"—इत्यादि अतः ब्रा० ५.१.१.७-१० । "प्राजापत्यो वा अन्नः"—इति च अतः ब्रा० ६.५.१.२ ; तै० ब्रा० २.७.१.३ ; म० सं० ११.१८ । वा० सं० २४ अ० ।

द्वादशाहः, — साम्निचित्यो निरग्निचित्यश्च * ; तत्राम्निचयमयुक्ते
पशुरय मवगन्सव्यः ॥

सामिधेनीषु चोदकप्राप्तं † पाञ्चदशममपवदितुं विशेषं विधत्ते —
“तस्य सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्, — सप्तदशो वै प्रजापतिः,
प्रजापतेरास्यै” — इति । द्वयोर्धास्ययोः ‡ प्रक्षेपेण सप्तदशसङ्ख्या
सम्पद्यते । सप्तदशत्वं “द्वादशमासाः” — इत्यादिना पूर्वं भिद्योक्तम्
(१भा० २३५०) । अतः सप्तदशसङ्ख्या प्रजापतेः प्राप्तौ सम्पद्यते ॥

आग्नीयाज्यासु विशेषं विधत्ते — “तस्याग्नीयो जामदग्न्यो
भवन्ति” — इति । पशोः प्राप्तिहेतुत्वात्प्रयाजा आग्नीया इत्युच्यन्ते § ।
तदत्र जमदग्निना दृष्टाः “समिधो अथ मनुषः” — इत्यादिदृष्टौ
समान्नाताः (सं० १०.११०.१-२२.) द्रष्टव्याः ॥ ॥

अत्र चोद्य सुद्धावयति — “तदाहुर्यदग्न्येषु पशुषु यथऋचाग्नीयो
भवन्त्यथ कस्मादग्निन्सर्वेषां जामदग्न्य एवेति” — इति । सङ्घ-
प्राजापत्यपशुव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु पशुषु ‘आग्नीयो यथऋचि भवन्ति’
यस्य यजमानस्य गोत्रप्रवर्त्तको य ऋचिर्भवति, त मनतिक्रम्य
तेन दृष्टा एवाग्नीयो भवन्ति । एवं सत्यत्वापि जमदग्निगोत्र-
जाना मेव “समिधो अथ” — इत्याग्नीयो ऋचो युक्ताः, न त्वग्न्येषाम् ।
अत्रैवं सति ‘कस्मात्’ कारणात् ‘अग्निन्’ पशो ‘सर्वेषां’ जमदग्नि-
गोत्रजाना मन्त्रेषां चैता एवाग्नीयः क्रियन्ते ? इति चोद्यम् ॥

* “साम्निचित्यः वग्रे लोमो मर्वेजिहीवी” — इति कात्या० श्रौ० १२.१०.३५ । “सर्वजिव
त महाप्रतः संवत्सरशीलः” — इत्यादि च १.४५ । आथ० श्रौ० ४.१.२१, ८.२० ; १०.१० ।

†, ‡ १भा० २३५० — ॥ टीप्यन्तो द्रष्टव्याः ।

§ १भा० २६०, २६१५०, • टीप्यनी च द्रष्टव्या ।

॥ निब० ८. २. १-८. ३. ६ द्रष्टव्याः ।

तस्योत्तर माह — “सर्वरूपा वै जामदग्न्यः सर्वसमृद्धाः सर्वरूप एष पशुः सर्वसमृद्धस्तद्यज्जामदग्न्यो भवन्ति सर्वरूपतायै सर्वसमृद्धौ”-इति । जामदग्निना दृष्टा ऋचः ‘सर्वरूपा वै’ सर्वासा ऋचां स्वरूपमूता एव, ‘सर्वसमृद्धाः’ सर्वसमृद्धिफलहेतुत्वात् । ‘एषः’ प्रजापतिदेवताकः पशुरपि ‘सर्वरूपः’ प्रजापतेः सर्वदेवतात्मकत्वेन तदीयपशोरपि सर्वपक्षात्मकत्वम् ; अतोऽयं पशुरपि सर्वफलसमृद्धिहेतुत्वात् सर्वैः फलैः समृद्धः । ‘तत्’ तथा सति यज्जामदग्न्यानामनुष्ठानं, तत्सर्वानुष्ठानसिद्धार्थं सर्वफलसमृद्धार्थं च भवति ॥

पशुङ्गे पशुपुरोडाशे विशेषं विधत्ते — “तस्य वायव्यः पशुपुरोडाशो भवति”-इति । ‘तस्य’ प्रजापत्यस्य पशोः । वायुर्देवता यस्य पुरोडाशस्य सोऽयं ‘वायव्यः’ ॥

अत्र चोद्य मुद्गावयति — “तदाहुयदग्न्यदेवत्वा उत पशुर्भवत्यथ कस्माद्वायव्यः पशुपुरोडाशः क्रियते इति”-इति । ‘यद्’ यस्मात्कारणात् ‘अग्न्यदेवत्वा उत’ वायुव्यतिरिक्त-प्रजापतिदेवताक एवायं पशुर्भवति, तस्मात् पुरोडाशोऽपि प्रजापतिदेवताक एव युक्तः ; “यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाशः”-इत्यभिधानात् । अथैवं सति प्रजापतिं परित्यज्य ‘कस्मात्’ कारणात् पुरोडाशो वायुदेवताकः क्रियते ? इति चोद्यम् ॥

तस्योत्तर माह — “प्रजापतिर्वै यज्ञो, यज्ञस्यायातयामताया इति ब्रूयाद् ; यद् वायव्यस्तेन प्रजापतेर्नैति ; वायुर्देव प्रजापति.”-इति । पशुरूपस्य यज्ञस्य प्रजापतिदेवातात्मकत्वेन प्रजापतिरूपत्वम् ; तादृशस्यास्य यज्ञस्य पशुर्हविषि पुरोडाशे तद्देवतैक्ये सति ‘यातयामत्वम्’ असत्कारत्वमालस्यकारणं भवेत्,— सति हि भेदे भिन्नदेवताकं कर्म आलस्यरहितं भवति ; तस्माद् ‘अयातयाम-

सायैः निष्कारत्वरूपान्तरपरिहाराय देवतान्तरं युक्तम् 'इति' उक्तं
ब्रूयात् । न च वायुदेवताकत्वे प्रजापतेः सकाशात्पुरोडाशोऽप्य-
गच्छतीति शङ्कनीयम् ; वायुप्रजापत्योः कार्यकारणाभावेनै-
कत्वे सति वायव्यस्यैव प्रजापत्यत्वात् । तदिदं सूचते—'यदु वाय-
व्यस्तेन प्रजापतेर्नेति"—इति । नापगच्छतीत्यर्थः ॥

वायुप्रजापत्योरेकत्वं मन्त्रसंवादेन दृढयति—“तदुक्तं ऋषिणा
—पवमानः प्रजापतिरिति”—इति । “त्वष्टार मयजां गोपाम्”—
इत्यस्या ऋचः चतुर्थपादे यः 'पवमानः' वायुः, स प्रजापतिरिति
तादात्म्यं सामानाधिकरण्येन दर्शितम् * ॥

पूर्वं भरतद्वादशाहो व्यूढद्वादशाहश्चेति द्वौ भेदावुक्ती ; प्रका-
शान्तरेणापि सत्ररूपो ऽहोनरूपश्चेत्येवं द्विविधो द्वादशाहः । तत्र
सत्रपक्षे विशेषान्विधत्ते—“सत्रं सु चेत्सं न्युप्याग्नीम्यजिरत्सर्वे
दीक्षेरन्त्सर्वे सुनुयुर्वसन्त मभ्युदस्यतूर्गं वै वसन्त इष मेव तदूर्जं
मभ्युदवस्यति”—इति । 'सत्रं सु चेत्' यद्ययं द्वादशाहः सत्ररूपो
भवेत्, तदानीं सत्रस्य बहुयजमानत्वात्सर्वेषां यजमानानां मन्त्रौ
'सश्रुप्य' सन्भूयैकत्वेनावस्थाप्य, तस्मिन् सर्वे यजेरन् ; यजमानत्वा-
देव सर्वेऽपि 'दीक्षेरन्' दीक्षां कुर्युः । “य एव यजमानास्त एव
ऋत्विजः”—इत्युक्तत्वेन 'सर्वे' यजमानाः 'सुनुयुः' ऋत्विजकार्यं
मभिषवं कुर्युः । वसन्तर्तुं मभिलक्ष्य 'उदवस्यति' उदवसनीयां
समाप्तिकालीनां भिष्टिं मनुतिष्ठेत्, वसन्तर्तौ समापयेदित्यर्थः ।
वसन्तकाले भति फलानां गृहेष्वगमनेन रसवाहुष्यात् 'जर्गं वै',
रस एव वसन्तः । तथा मन्त्रे तस्मिन्नेतत्समापनेन 'इषम्' अन्नम्,

* “त्वष्टार मयजां गोपाम् परायाधानं ना हृवं । इन्दुमिन्द्रो उवा हरिः पवमानः
प्रजापतिः ॥”—इति स. ६. ५. १ ।

इत्यथ

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

‘अर्जं’ रसं वाभिलक्ष्य ‘उद्वसति’ यजमानसङ्घो द्वादशाहं
समापयति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२६) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

छन्दांसि वा अन्योन्यस्यायतन मध्यध्यायन् गायत्री
त्रिष्टुभश्च जगत्त्रै चायतन मध्यध्यायत् त्रिष्टुब् गायत्रै
च जगत्त्रै च जगती गायत्रै च त्रिष्टुभश्च ततो वा
एतं प्रजापतिर्व्यूहच्छन्दसं द्वादशाह मपश्यत्तं माह-
रक्षेनायजत तेन स सर्वान्कामांश्छन्दांस्यगमयत्सर्वान्
कामान् गच्छति य एवं वेद छन्दांसि व्यूह्ययातया-
मताये छन्दांस्येव व्यूहति तद्यथादो ऽश्वैर्वान्कुङ्कि-
र्षान्यैरन्यैरश्वान्ततरैरश्वान्ततरैरुपविमीकं यान्त्येष
मेवैतच्छन्दोभिरन्यैरन्यैरश्वान्ततरैरश्वान्ततरै रुपवि-
मीकं स्वर्गं लोकं यन्ति यच्छन्दांसि व्यूहतीमी वै
लोकौ सहास्रां तौ व्येतां नावर्षन्न समतपस्ते पञ्च-
जना न समजानत तौ देवाः समनयंस्ती संयन्तावेतं

देवविवाहं व्यवहेतां रयन्तरेणैवेय ममं जिन्वति
 बृहतासाविमां नौधसेनैवेय ममं जिन्वति श्वेतमा-
 साविमां धूमेनैवेय ममं जिन्वति वृष्टासाविमां
 देवयजन मेवेय ममुष्या मदधात्यशूनसावस्या मेतद्वा
 इय ममुष्या देवयजन मदधाद्यदेतच्चन्द्रमसि कृष्ण
 भिव तस्मादापूर्यमाणपक्षेषु यजन्त एतदेवोपेप्सन्त
 ऊषानसावस्यां तद्वापि तुरः कावषेय उवाचोषः
 पोषो जनमेजयकेति तस्माद्वापेत्तर्हि गव्यं मीमां-
 समानाः पृच्छन्ति सन्ति तत्रोषाः इति ऊषो हि
 पोषो ऽसौ वै लोक इमं लोक मभिपर्यावर्त्तत ततो
 वै द्यावापृथिवी अभवतां न द्यावागतरिक्षान्नाग्त-
 रिक्षाहूमिः ॥ ५ (२७) ॥

अथ व्यूढद्वादशाहे यदेतद् व्यूढत्वम्, तदेतत् प्रगंसितु मास्या-
 यिका माह— “छन्दांसि वा अन्धोम्यस्यायतन मभ्यध्यायन्,—
 गायत्री त्रिष्टुभश्च जगत्स्ये चायतन मभ्यध्यायत्, त्रिष्टुब् गायत्री च
 जनस्त्री जगती गायत्री च त्रिष्टुभश्च ; ततो वा एतं प्रजापति-
 व्यूढत्त्वं द्वादशाह मपश्यत्, त माहरत्, तेनायजत ; तेन
 स सर्वां कामांश्छन्दांस्यगमयत्”-इति । गायत्री त्रिष्टुप् जग-
 तीस्त्रीतानि त्रीणि छन्दांसि, अन्धोम्यस्यायतनम् ‘अभि’ आसुम्
 ‘अध्यायन्’ स्वस्वमनस्यचिन्तयन् । तेषां च त्रयाणां छन्दसां क्रमेण
 अवनत्यं स्नानम् । तत्र गायत्री त्रिष्टुभजगतीः स्थाने माध्यन्दिन-

सवनद्वितीयसवने ध्यातवती ; त्रिष्टुप् स्वस्थानव्यतिरिक्तं स्थानद्वयं
मभ्यध्यायत् ; तथा जगत्त्वपि । 'ततः' प्रजापतिच्छन्दसा मभिलाषं
दृष्ट्वा, तत्सम्पादनक्रमेण 'एतं व्यूहच्छन्दसं द्वादशाहम् अपश्यत्' ।
सस्वस्थानविपरीतत्वेनोदानि स्थानान्तरे प्रक्षिप्तानि छन्दांसि
यस्मिन् द्वादशाहे, सोऽयं 'व्यूहच्छन्दाः' । तादृशं द्वादशाहं दृष्ट्वा,
तत्साधनान्याहृत्य, तेनेष्ट्वा, 'सः' प्रजापतिस्तेषां मपेक्षितान् स्थान-
विपर्यासलक्षणान् 'सर्वान् कामान्' गायत्र्यादिच्छन्दांसि प्रापित-
वान् ॥ वेदनं प्रशंसति — "सर्वान् कामान् गच्छति य एवं
वेद"-इति ॥

इदानीं व्यूहनं विधत्ते — "छन्दांसि व्यूहत्ययातयामतायै"—
इति । 'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि 'व्यूहति' तत्तदायतनविपर्या-
सेन अवस्थापयेत् । तच्च व्यूहनम् 'अयातयामतायै' असारत्वप्रयुक्त-
कालस्य परिहाराय भवति ॥

उक्तव्यूहनं मनूय प्रशंसति — "छन्दांस्येव व्यूहति ; तद्यथा-
दोऽश्वैर्वानुळङ्घिर्वान्यैरन्यैरश्वान्ततरैरश्वान्ततरैरुपविमोकं यान्त्येव
मेवैतच्छन्दोभिरन्यैरन्यैरश्वान्ततरैरश्वान्ततरैरुपविमोकं स्वर्गं लोकं
यन्ति, यच्छन्दांसि व्यूहति"—इति । 'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि
यस्मिन् द्वादशाहविशेषे 'व्यूहत्येव' न त्वत्र सन्देहः कार्यः । 'तत्'
तस्मिन् व्यूहने 'यथा' लोके 'अदः' निदर्शनम् । किं निदर्शनम् ?
इति, तदुच्यते — ये राजानो रथं मारुह्य तत्रत्यैरश्वैर्दूरदेशं
गच्छन्ति, ते राजानो योजने योजने 'उपविमोकं' श्वान्तानश्वान्
उपविमुच्योपविमुच्य, 'अन्यैरन्यैः' पुनःपुनर्नूतनैर्दूरदेशं यान्ति ।
शत्रोःपत्तिः 'अश्वान्ततरैः'-इति, प्रतिशयेन अमरहितैः । पौनः-
पुन्यं द्योतयितुं वाक्याहृत्तिश्च । लाङ्गले घटीयन्ते वा तदा तदा

आत्मनश्चानमडुहो वा विमुच्य-विमुच्य, नूतनैरनडुह्निः प्रवर्त्तते ।
एव मेवात्रापि छन्दसां स्थानविपर्यासे सति स्वस्वस्थाने आत्मानि
छन्दांसि पुनःपुनरुपविमुच्य, तदा तदा नूतनैः छन्दोभिः सन्धिः
स्वर्गं लोकं गच्छन्ति । यदा छन्दांसि व्यूहति, तदानीं मत्स्यन्
तदिति द्रष्टव्यम् ॥

अथ बृहद्रथन्तरसामनी उपास्थानेन प्रथंसति -- "इमी वै
लोकी सहास्ता ; ती व्येतां, नावर्षत् समतपत् ; ते पञ्चजना न
समजानत ; ती देवाः समनयन्ती संयन्तावेतं देवविवाहं व्यव-
हेतां ; रथन्तरेणैवेय ममं जिन्वति, बृहतासाविमाम्"--इति ।
'इमी' भूलोकस्वर्गलोकां पूर्वस्मिन्काले 'सहैवास्ताम्' अत्यन्तं
प्रीतियुक्तावेकत्रैवावस्थिता । कदाचित्तावुभौ केनापि निमित्तेन
'व्येतां' वियोगं प्राप्तवन्ती, परस्परविरोधेन सहवासं परित्यज्य
दूरदेशेऽवस्थिता । तदानीं बुलोकात् निर्वृत्तः पर्जन्यो 'नावर्षत्'
बृष्टिं न मम्यादितवान् ; आदित्यश्च दुर्लोकवर्त्ता 'न समतपत्'
आतपरूपं प्रकाशं न कृतवान् । तदानीं 'ते पञ्चजनाः' पूर्वोक्ताः
देवमनुष्यादयः पञ्चविधाः प्राणिनः 'न समजानत' अन्धकार-
ग्रस्ताः सन्तः कः सपि भार्गं मज्जात्वा परस्परैकमत्यरहिता
अभवन् । तदानीं तादृशान् प्राणिनो दृष्ट्वा 'ती' उभौ लोकी
'समनयन्' परस्परं सङ्गतिं प्रापितवन्तः । 'ती' उभौ लोकी
'संयन्ती' परस्परं सङ्गमं प्राप्तवन्ती । 'एतं' परीक्षरोपकाररूपं
'देवविवाहं' देवानां मुचितं विवाहं 'व्यवहेतां' विविधत्वेन कृत-
वन्ती । लोकेऽपि विवाहो नाम परस्परविपर्यासेन सम्बन्ध-
प्रापणम् । तथाहि -- वरस्य पिताः स्रपुत्रं कन्यापितुर्जामात्येन

सम्बन्धयति, कन्यापिता च स्रपुत्रीं वरयितुः स्रुवात्वेन सम्बन्ध-
यति । तदिदं विपर्यासेन सम्बन्धनयनं 'विवाहः' । तयोश्च
विवाहे परस्परं गृहभोजनं वस्त्रप्रदानादुपचारश्च कुर्वन्ति । एव
मेतौ लोकी परस्परं मुपकुरुतः । तत्र 'इयं' भूमिः सान्ना 'रथ-
न्तरेण' एतन्नामकेनेव 'अमूं' दिवं 'जिन्वति' प्रीणयति ; 'असौ'
षीश्च 'इमां' भूमिं 'बृहता' सान्ना जिन्वति । तत् एव सर्वत्रेयं वै
रथन्तरं असौ बृहदिति लोकद्वयरूपेण सामद्वयं स्तूयते ॥

द्वादशांशे बृहद्रथन्तरयोरपेक्षितत्वेन प्रथंसां कृत्वा तत्रसङ्गा-
लोकद्वयस्थान्यान्पि परस्पररोपकारान् दर्शयति—“नीधसेनैवेय ममूं
जिन्वति, श्यैनेनासाधिमां ; धूमेनैवेय ममूं जिन्वति, वृष्ट्यासाविमां ;
देवयजन मेवेय ममुष्या मदधात्, पशूनसावस्याम्”—इति । “इम
मिन्द्र सुतं पिबा”—इत्यस्या मृच्युत्पन्नं साम 'नीधसम्' * , “त्वा मिदा
द्यौ नरः”—इत्यस्या मृच्युत्पन्नं साम 'श्यैतम्' † ; ताभ्यां लोकयोः
परस्परं प्रीतिः । भूमावग्निजन्यो धूमो दिवि गच्छति, द्युलोकात्
समुत्पन्ना वृष्टिरुर्व्यां गच्छति ; सोऽयं धूमवृष्टिभ्यां परस्पररोप-
कारः । 'देवयजनं' देवयागयोग्यं किञ्चिद्देशम् 'इयं' भूमिः
'अमुष्या' दिवि मदधात्, 'असौ' च द्यौः पशून् 'अस्यां' भूमाव-
दधात् ; अतो देवयजनपशुभ्यां परस्पररोपकारः ‡ ॥

* इ० आ० ३. १. ५. ४ ऋचि मे० गा० ६. १. २०. नीधसं (योनिसाम) ;

उ० आ० १. १. १३. १. २ ऋचोः प्रगाथद्वये उ० गा० १. १. ६. नीधसं (सोपम्) ।

† “त्वा मिदा” इ० आ० ४. १. १. १०. नात्र श्रौतं सुपलभ्यते । “अभि प्र वः”—इति-

उ० आ० ३. १. ५. २ ऋचि मे० गा० ६. १. २२ श्रौतं (योनिसाम) ; उ० आ० २. १. ५.

१३. १ ऋचोः प्रगाथद्वये उ० गा० २. १. २. श्रौतं (सोपम्) । मानं त्विह आ० ब्रा० १.

१३. १ आ० ब्रा० ११. ८. ५. सा० भा० अपि द्रष्टव्यम् ।

‡ सामब्राह्मण्येऽपि एव मेव । ता० ब्रा० ७. १०. १-४ ; ११. २५ ।

तत्र देवयजनशब्देन विवक्षितं मयं व्याचष्टे— “एतद्वा इव
अमुषां देवयजनं मदधायदेतच्चन्द्रमसि कृष्णं मिव”-इति । चन्द्र-
मण्डले शशसुगदिशब्देन लोके व्यवहियमाणं यदेतत् ‘कृष्णं मिव’
कृष्णवर्णं मिव रूपं दृश्यते, एतदेव ‘देवयजनं’ देवयागयोग्यं वस्तु,
‘इयं’ भूमिः ‘अमुषां’ दिवि स्थापितवती ॥

चन्द्रमसि कृष्णरूपप्रसङ्गाद्यागेषु मुख्यत्वेन शुक्लपक्षं विधत्ते—
“तस्मादापूर्यमाणपक्षेषु यजन्त एतदेवोपेक्षते”-इति । यस्मा-
द्यागयोग्यं कृष्णं चन्द्रमसि स्थितम्, ‘तस्मात्’ कारणात् शुक्लपक्षेषु
कुर्वन्तो यजमानाः ‘एतदेव’ चन्द्रमण्डलम् उपासु मिक्षन्ति ।
दिने दिने वर्तमानया कलया सर्वतः पूर्यमाणं चन्द्रमण्डलं मेषु
शुक्लपक्षेषु, तेन तं ‘आपूर्यमाणपक्षाः’ । कर्मिणां दक्षिणमार्गं च
चन्द्रमण्डलप्राप्तिः सर्वानूपनिषत्सु प्रसिद्धा * ॥

देवयजनशब्दं व्याख्याय पशुशब्दं व्याचष्टे—“जपानमावस्थां ;
तद्वापि तुरः कावपेय उवाचोषः पोषो जनमेजयकेति ; तस्मा-
दाप्येवर्हि गथ्यं मौमांसमानाः पृच्छन्ति, - सन्ति तत्रोपाश्ः
इति ; जपो हि पोषोऽसौ तै लोक इमं लोक मभि पर्यावर्त्तते”
-इति । ‘असौ’ दुर्लोकः ‘अस्यां’ भूमौ ‘जपान्’ आदधातीत्यध्या-
हारः । देशान्तरप्रसिद्धिं सुपञ्चीय पशुशब्दस्यापशब्दो व्याख्या-
नम् । “वशं कान्ती” इत्यस्मादातोः रूपशब्दो निष्पन्नः । ‘जपाः’
कमनीयाः ; पशूनां चमरादीनां कमनीयत्वं प्रसिद्धम् । जप-
शब्दव्यवहार एव ‘तद्वापि इत्यादिना प्रदर्शयते । यस्मादुषः पशु-
रिति देशविशेषे पर्यायत्वेन प्रसिद्धा, ‘तद्वापि’ तस्मादेव कार-
णात् तुरनामकः कश्चिन्नहृषिः कवपस्य पुत्रः, जनमेजयनामानं

* का. उप० ४. १०. ८ ; पृ० उप० ५. १. ६. २. २५ ।

राजानं सम्बोधैव मुवाच,— हे जनमेजयक ! 'जषः पोषः'
पोषशब्दाभिधेयः, पुष्टिहेतुः पशुरिति । यस्मात्तु जषशब्दं पशुषु
व्याजहार, 'तस्माच्चि' तस्मादेव कारणादिदानीं मपि 'गव्यं
मीमांसमानाः' केचिद्देशविशेषेषु गोरसं क्षीरादिकं विचारयन्त
एवं पृच्छन्ति,—'तत्र' तेषु देशेषु, 'किं मूपांशः सन्ति ?'—इति ;
गोविषयः प्रश्नस्तेषां मभिप्रेतः । प्रश्नार्था मृतिः । यस्माद्दूषशब्द-
वाच्यः पोषहेतुर्गवादिरूपः पशुः, तस्माद्दूषशब्देन पशुशब्दव्याख्यान
सुचितम् । 'असी' द्युलोकः 'इमं' भूलोक मभिलक्ष्य पर्यावर्त्तते,
तेन पशुमीपन्नतवानित्यर्थः ॥

इत्थं बृहद्द्रव्यन्तरप्रसङ्गेन व्यावापृथिव्योः परस्पर सुपकारिणम्
बहुधा प्रपञ्चोपसंहरति— "ततो वै व्यावापृथिवी अभवतां, न
व्यावान्तरिक्षान्तरिक्षाद्भूमिः"—इति । 'ततो वै' तस्मादेव पर-
स्परौपकारकत्वकारणाद्, व्यावापृथिव्यो वियुक्ते अपि परस्परैकम-
त्येन प्राण्युपकारिण्यावभवताम् । न च तत्रान्तरिक्षलोकं कुत्र
वर्त्तत इति शङ्कनीयम्; 'व्यावा' द्युलोको नान्तरिक्षलोकात्,
अस्य इति शेषः । भूमिश्च नान्तरिक्षादस्या । उभयोर्द्वीवापृथिव्यो-
रन्तरिक्षेण सम्बन्धैवावस्थानात् । तस्माद्द्विर्नितयोर्द्वीवापृथिव्योरैवा-
न्तरिक्षस्यान्तर्भाव इत्यभिप्रायः * ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनविंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२७) ॥

* नक्षत्रादियग्यो शिखकप्रमादप्रवाहादेव सर्वपुलकेश्वरी इह, इतीकृत एवात्र
शङ्कायते, तथापि मूलाभिप्रायविषय एव गम्यते ।

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

बृहच्च वा बृहद् मये रथन्तरं चास्तां वाक् च वे
तन्मनश्चास्तां वाग्वै रथन्तरं मनो बृहत्तद् बृहत्पूर्वं
ससृजानं रथन्तर मत्यमन्यत तद्रथन्तरं गर्भं मधत्त
तद्वैरूपं मसृजत ते द्वे भूत्वा रथन्तरं च वैरूपं च
बृहदत्यमन्येतां तद् बृहद्गर्भं मधत्त तद्वैराजं मसृजत
ते द्वे भूत्वा बृहच्च वैराजं च रथन्तरं च वैरूपं
चात्यमन्येतां तद्रथन्तरं गर्भं मधत्त तच्छाकरं मसृजत
तानि त्रीणि भूत्वा रथन्तरं च वैरूपं च शाकरं च
बृहच्च वैराजं चात्यमन्यन्त तद् बृहद्गर्भं मधत्त तद्वैवत
मसृजत तानि त्रीण्यन्यानि त्रीण्यन्यानि षट् पृष्ठा-
न्यासंस्तानि ह तर्हि त्रीणि छन्दांसि षट् पृष्ठानि
नोदाप्नुवन्त्या गाग्रची गर्भं मधत्त सानुष्टुभं मसृजत
त्रिष्टुब् गर्भं मधत्त साऽपङ्क्तिं मसृजत जगती गर्भं
मधत्त सातिच्छन्दसं मसृजत तानि त्रीण्यन्यानि
त्रीण्यन्यानि षट् छन्दांस्यामन् षट् पृष्ठानि तानि
तथाकल्पन्त कल्पते यज्ञो ऽपि तस्यै जनतायै कल्पते
यचैव मेतां छन्दसां च पृष्ठानां च कृप्तिं विद्वान् दीक्षते
दीक्षते ॥ ६ (२८) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थोध्यायः ॥४॥

अथास्मिन् द्वादशाहमध्ये पृष्ठाषडङ्गे पृष्ठस्तीक्ष्णीपयुक्तानि * सामानि विधातु माख्यायिका माह—“बृहच्च वा इदं मग्ने रथन्तरं चास्तां ; वाक् च वै तन्मनशास्तां ; वाग्वै रथन्तरम्, मनो बृहत्, तद् बृहत् पूर्वं ससृजानं रथन्तरं मत्स्यमन्यत ; तद्रथन्तरं गर्भं मधत्त, तद्गैरुप मसृजत”-इति । ये बृहद्रथन्तरं पूर्वम् “इमौ वै लोकी”-इत्यादिना संस्तुते (३८० पृ०), ते उभे एव ‘इदं’ वैरूपादिसामजात मन्तर्भाव्यं तदुत्पत्तेः पूर्वं मास्ताम् ; ‘इदं’ वैरूपादिसामजात मुत्पत्तेः ‘अग्ने’ पूर्वं नासीत् । ते च सामनी मनोवायूपे अभवताम् । तत्र वागीव रथन्तरं साम, मनो बृहत्साम । तदेतन्नोरूपं बृहत्साम ‘ससृजानं’ सृष्टिं कर्तुं मुद्राक्तम् । ‘तत्’ तस्मा एव सृष्टिसिद्धये ‘पूर्वं’ प्रथमं वायूपं ‘रथन्तरं’ साम ‘अत्यमन्यत’ । वायूपत्वादेव स्त्रीरूपत्वम्, मनोरूपत्वात् स्वस्य पुरुषरूपत्वम् ; तस्मादतिशयितं तत्स्वरूपम् ; तत्र बृहत्साम स्वस्य पुरुषत्वाभिमानेन रथन्तरसाम्नि स्त्रीत्वभावनया सङ्गमं मकरोदित्यर्थः । तत्स्त्रीस्थानीयं तद्रथन्तरं साम स्त्रीदरमध्ये गर्भं मधत्त ; धृत्वा च वैरूपाख्यं पुत्रस्थानीयं सामान्तरं मसृजत ॥

वैरूपस्योत्पत्तिं मभिधाय वैराजसाम्ना उत्पत्तिं दर्शयति—“ते हे भूत्वा रथन्तरं च वैरूपञ्च बृहदत्यमन्येतां ; तद् बृहद्गर्भं मधत्त, तद्गैराज मसृजत”-इति । मातृस्थानीयं रथन्तरं, पुत्रस्थानीयं वैरूपं चेति, ‘ते’ सामनो हे भूत्वा यद् बृहत्सामैकाकित्वेन वर्त्तमान मस्ति, तदपत्यं मन्येतां, तस्माद् बृहतोऽप्येकाकिनाऽतिशयेन मन्येतां, न्यूनत्वेन बृहत्साम्नि स्त्रीत्वबुद्धिं कृत्वा संयोगं मकुरुताम् । तत्र बृहत्साम गर्भं धृत्वा वैराजाख्यं सामान्तरं मसृजत ॥

शाक्तरसात् उत्पत्तिं दर्शयति—“ते हे भूत्वा बृहद्देवैराजं च, रथन्तरं च वैरूपं चात्यमन्येतां तद् ; रथन्तरं गर्भं मधत्त ; तच्छाक्तरं मसृजत”—इति । वैराजसाक्षः सृष्टेरुर्ह्य तद्गुणस्य बृहत्साक्षः न्यूनत्वेऽपगते सति ‘ते’ सामग्री हे भूत्वा मिलित्वा वैरूपसहितस्य रथन्तरस्य वापूपत्वेन स्त्रोत्व मभिप्रेत्य स्त्रीत्वम् ‘अत्यमन्येतां’ स्वाधिकारं मत्वा संयोगं मकुरुताम् । ततो रथन्तरं सामं गर्भं धृत्वा शाक्तराख्यं सामान्तरं मसृजत ॥

रैवतसाक्ष उत्पत्तिं दर्शयति—“तानि त्रीणि भूत्वा रथन्तरं च वैरूपं च शाक्तरं च, बृहद्देवैराजं चात्यमन्यन्त तद् ; बृहद्गर्भं मधत्त, तद्रैवतं मसृजत”—इति । मातृस्थानीयं ‘रथन्तरं’ पुत्रस्थानीये ‘वैरूपं’ ‘शाक्तरं’ चेति ; एवं त्रीणि भूत्वा, वैराजिन युक्तस्य बृहत्साक्षो न्यूनत्वमुद्धरा ‘तदत्यमन्यन्त’ तस्मादतिशयं पुरुषस्थानीयं स्वपत्ने मत्वा संयोगं मकुरुवन्त । ततो बृहद्गर्भं मधत्त ; गर्भं धृत्वा रैवताख्यं सामान्तरं मसृजत ॥

उक्तानां षष्ठां साक्षं षष्ठस्तोत्रमाधनत्वं दर्शयति—“तानि त्रीण्यन्यानि त्रीण्यन्यानि षट् षष्ठान्यासन्” इति । ‘तानि’ पूर्वी-क्तानि रथन्तरवैरूपशाक्तराणि ‘त्रीणि’ सामानि, ‘अन्यानि’ इतरैभ्यो विलक्षणानि, षष्ठान्ये षडहं प्रथमद्वितीयपञ्चमेष्वयुग्मेष्वहस्यु, षष्ठस्तोत्रनिष्पादकान्यासन् । तथा बृहद्देवैराज-रैवत-रूपाणि ‘त्रीणि’ सामानि, ‘अन्यानि’ रथन्तरादिभ्यो विलक्षणानि भूत्वा, द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु युग्मरूपेष्वहस्यु, षष्ठस्तोत्रनिष्पादकान्यासन् * ॥

* “रथन्तरं षष्ठान्ययुजानि । * षष्ठस्तोत्रनिष्पादकानि । तृतीयादिषु षष्ठान्यासन् द्वितीयानि वैरूपवैराजं शाक्तरैवतानि”—इति भाष्ये पी० ७५.२-४ ।

अथ षड्विधपृष्ठस्तोत्रसामाधारत्वेन षड्विधानि छन्दांसि दर्शयति—“तानि ह तर्हि त्रीणि छन्दांसि, षट् पृष्ठानि नोदाप्रुवग्ना गायत्री गर्भं मधत्त, सानुष्टुभ मसृजत ; त्रिष्टुब् गर्भं मधत्त, सा पङ्क्ति मसृजत ; जगती गर्भं मधत्त, सातिच्छन्दस मसृजत ; तानि त्रीण्यन्यानि त्रीण्यन्यानि षट् छन्दांस्यासन् ; षट् पृष्ठानि तानि तथाकल्पन्त ; कल्पते यज्ञोऽपि”—इति । ‘तर्हि’ तस्मिन् षट्सामसम्पत्तिकाले गायत्री-त्रिष्टुब्-जगतीरूपाणि ‘छन्दांसि’ त्रीणि भूत्वा, ‘तानि’ पूर्वोक्तानि षट् पृष्ठसामानि ‘नोदाप्रुवन्’ पृष्ठानां निष्पत्तिं कर्तुं नाशक्नुवन् । ततो गायत्र्यादीनि त्रीण्यपि गर्भं धृत्वा, पुनः अन्यानि अनुष्टुप्पङ्क्तिच्छन्दोरूपाणि छन्दांस्यसृजन्त । ततः ‘तानि’ सिद्धानि गायत्र्यादीनि ‘त्रीणि’, ‘अन्यानि’ पूर्वसिद्धत्वेनैव पृथग्भाधान्यासन्, तथैवानुष्टुभादीनि ‘त्रीणि’, ‘अन्यानि’ छन्दांसि तदानीं सुत्पन्नानि, इति मिलित्वा षट् छन्दांस्यासन् । ततः षट्सङ्ख्याकानि पृष्ठसामानि धारयितुं ‘तानि’ षट् छन्दांसि ‘तथा अकल्पन्त’ तेनैव क्रमेण समर्थान्यभवन् । प्रथमद्वितीयतृतीयेष्वहस्सु गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यः पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकाः ; चतुर्थपञ्चमषष्ठेष्वहस्सु अनुष्टुप्पङ्क्तिच्छन्दांसि स्तोत्रनिष्पादकानि । एवं सति यज्ञोऽपि पृष्ठपण्डहाख्यः * ‘कल्पते’ स्वप्रयोजनाय समर्थो भवति ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति—“तस्यै जनतायै कल्पते, यत्रैव मेतां छन्दसां च पृष्ठानां च कृतिं विद्वान् दीक्षते दीक्षते”—इति । ‘यत्र’ यस्यां जनतायाम्, ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण गायत्र्यादीनां ‘छन्दसां’ रथन्तरादीनां ‘पृष्ठानां’ च एतां ‘कृतिं’ कल्पनार्थप्रकारं

* जै० सू० २. १. ११-२२ सू० ; ५ अधि० ।

जानीते, स दीक्षां प्राप्नोति । स पुमान् 'तस्यै जगतायै' तस्यै
यज्ञसभायां 'कथ्यते' समर्थो भवति । अभ्यासीऽध्यायसमाख्यः ॥६॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनविंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थोऽचतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरन्धरमाधवाचार्यादेशती
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामंभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायाः चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(१८)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ अग्निर्वै देवता प्रथम महर्वहति चिवृत्
स्तोमो रथन्तरं साम गावची कन्दो यथादेवत मेनेन
यथास्तोमं यथासाम यथाकन्दसं राधोति य एवं वेद
यद्वा एति च प्रेति च तत्प्रथमस्याङ्गो रूपं यद्युक्त-
वद्यद्रथवद्यदाशुमद्यत्पिबवद्यत्प्रथमे पदे देवता निरु-
च्यते यद्यं लोको ऽभ्युदितो यद्राथन्तरं यद्गायत्रं
यत्करिष्यदेतानि वै प्रथमस्याङ्गो रूपाण्युपप्रयन्तो
अध्वर मिति प्रथमस्याङ्ग आज्यं भवति प्रेति प्रथमे-
ऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं वायवा याहि दर्शतेति प्रउग
मेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं मा त्वा रथं यथो-
तय इदं वसो सुत मन्व इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपद-
नुचरौ रथवच्च पिबवच्च प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं
मिन्द्र नेदीय एदिहीतोन्द्रनिहवः प्रगाथः प्रथमे पदे
देवता निरुच्यते प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं प्रैतु
ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पथः प्रेति प्रथमेऽहनि
प्रथमस्याङ्गो रूपं मग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्व-

न्येप इति धाय्याः प्रथमेषु पदेषु देवता निश्चयः
 प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपम् प्र व इन्द्राय वृहते
 इति मरुत्वतीयः प्रगाथः प्रेति प्रथमेऽहनि प्रथम-
 स्याहो रूपं मा यातिवन्दो वस उप न इति सूक्तं मेति
 प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपं मभित्वा शून् नोनुमो
 ऽभि त्वा पूर्वपीतय इति रथगतरं पृष्ठं भवति राध-
 गतरेऽहनि प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपं यद्वावाम
 पुरुतमं पुराषाळिति धाय्याऽऽ वृत्रहेन्द्रो नामान्यप्रा
 इत्येति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपं पिबा सुतस्य
 रसिन इति सामप्रगाथः पिबवान् प्रथमेऽहनि प्रथम-
 स्याहो रूपं त्य मू षु वाजिनं देवजुत मिति तार्क्ष्यं
 पुरस्तात्सूक्तस्य शंसति स्वस्थयनं वै तार्क्ष्यः स्वस्ति-
 ताग्रे स्वस्थयनं मेव तत् कुरुते स्वस्ति संवत्सरस्य
 पार मश्रुते य एवं वेद ॥ १ (२६) ॥

ज्योतिषत्या भावतो द्वादशाहो,

दोषाकालो याजनं पाशुकञ्च ।

व्यूहच्छन्दोद्वादशाहप्रशंभा

पृथादीनां छन्दसां तत्र कृतिः ॥

इदानीं द्वादशाहकर्म प्रायणीयोदयनीयावनिरात्री, वष-
 देवंसं महः, तच्चित्तयं वर्जयित्वा मध्यगती यो नवरात्रः, तं विष्णु-
 सुपकर्मि — “अग्निर्वै देवता प्रथम महर्षवति, त्रिहन्त्रीमी रथगतरं

साम गायत्रीच्छन्दः”-इति । देवताना मयो योऽय ऋग्निरस्ति, सोऽय मत्र देवता भूत्वा नवरात्रस्य प्रथम महः ‘वहति’ निष्पादयति । तथा स्तोमानां मध्ये त्रिष्टुप्स्तोमः प्रथमस्याङ्गो निर्वाहकः ; साम्नां मध्ये रथन्तराख्यं साम प्रथमस्याङ्गः पृष्ठसामनिर्वाहकम् ; छन्दसां मध्ये गायत्रीच्छन्दः प्रथमस्याङ्गो निर्वाहकम् ॥ उक्तार्थवेदनं प्रशंसति— “यथादेवत मेनेन यथास्तोमं यथासाम यथाच्छन्दसं शप्नोति य एवं वेद”-इति । ‘यः’ पुमान् ‘एवम्’ अग्निषिष्टद्रथन्तरगायत्रीच्छन्दसां प्रथमेऽहनि देवतात्वं स्तोमत्वं पृष्ठसामत्वं छन्दस्त्वं च क्रमेण वेद, स पुमान् ‘एनेन’ वेदनेन ‘यथा देवतं’ तस्याङ्ग उचितां देवता मनतिक्रम्य, तथा स्तोमसामच्छन्दास्यप्युचितानि मनतिक्रम्य समृद्धो भवति ॥

प्रथमेऽहनि विनियोज्यामन्त्रविशेषानादौ तावन्नक्षत्रमुखेन सङ्घिष्य दर्शयति—“यद्वा एति च प्रेति च, तत्प्रथमस्याङ्गो रूपं ; यद् युक्तवत्प्रथमदाशुमद्यत्पिबवद्, यत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते, यदयं लोकोऽभ्युदितो, यद्वायन्तरं, यद्वायतं, यत्करिष्यदेतानि वै प्रथमस्याङ्गो रूपाणि”-इति । ‘यद्वा’ यस्मिन्नेव मन्त्रे ‘एति च’ आकारस्वरनिर्देशार्थं मिति च शब्द उपरि प्रयुक्तः । उपसर्गेषु मध्ये योऽय माङ् अस्ति, सोऽय मा चेति परोक्षं निर्दिश्यते । तथा प्रेत्युपसर्गनिर्देशः । आप्रेत्यनयोरुपसर्गयोरन्यतर उपसर्गो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति, ‘तत्’ मन्त्रस्वरूपं प्रथमस्याङ्गो ‘रूपं’ लक्षणमित्यर्थः । तथा ‘यत्’ मन्त्रस्वरूपं ‘युक्तवत्’ युजिधातूपेतं, ‘रथवत्’ रथशब्दोपेतम्, ‘आशुमत्’ आशुशब्दोपेतम्, ‘पिबवत्’ पिबतिधातूपेतम्, तथा यस्मिन् मन्त्रस्य प्रथमे पादे देवता ‘निरुच्यते’ निर्दिश्यते, तथा ‘अयं लोकः’ भूलोकः ‘अभ्युदितः’ कथितो भवति, तथा

यद् 'राघन्तरं' रघन्तरसामसम्बन्धि, 'गायत्रं' गायत्रीसम्बन्धि, गायत्रं साम वा ; 'करिष्यत्' करोतेर्धातोर्भविष्यत्-यान्तम्, ईदृशं 'यद्' यस्मिन् । एतानि वै सर्वाण्यपि प्रथमस्याङ्गो 'रूपाणि' निरूपकाणि, लक्षणानीत्यर्थः ॥

एवं लक्षणमुखेन मन्त्रविशेषान्विधाय प्रतीकादाहरणेन विशिष्टं विधत्ते— "उपप्रयन्तो अध्वर मिति प्रथमस्याङ्गो चाङ्गं भवति"—इति । प्रकृतौ "प्र वो देवायानये"—इत्यादि शब्दम्, तद्वाधित्वा नवरात्रस्य प्रथमेऽहनि "उपप्रयन्तः"—इति (सं० १.७४.) सूक्तेन चाङ्गशस्त्रं संसनीयम् ॥

तस्मिन् सूक्ते पूर्वोक्तलक्षणेषु एकं लक्षणं योजयित्वा दर्शयति— "प्रेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपम्"—इति । 'प्र'शब्द-रूपोऽयं मुपसर्गः, सोऽयं सूक्तगते 'प्रयन्त' इतिपदे दृश्यते ; अतः प्रथमेऽहनि विनियोक्तुं योग्यत्वात् प्रथमस्याङ्गो, मुकूलम् ॥

मन्त्रान्तरे लक्षणान्तरं दर्शयति— "वायवा याहि दर्शयति प्रउग मेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपम्"—इति । यद्यपि "वायवा याहि"—इत्यादिकस्य (सं० १.२.) 'प्र'उपसर्गस्य प्राङ्गतत्वाच्चोदकेनैव तन्प्राप्तिः, तथापि लक्षणं दर्शयितुं मयं सुप-न्यासः । एत्याकाररूपम् पद मन्त्रास्ति ; आ याहीतिश्रुतत्वात् । अतः प्रथमेऽहनि विनियोक्तुं योग्यत्वात् प्रथमस्याङ्गो रूपम् ॥

अथ तृचद्वये लक्षणद्वयं दर्शयति— "आ त्वा रथं यधीतय इदं वसो सुत मन्य इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरी, रथवच पिक-वच, प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपम्"—इति । "आ त्वा रथम्"—इति (सं० ८.६८.१-३.) तृचो मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् ; तत्र रथशब्दोपेतम्, "इदं वसो सुतम्"—इति (सं० ८.२.१-३.) तत्र

अत्रास्यानुचरः ; तच्च पिववत् ; प्रथमं च पूर्वं मिति द्वितीयपादे
चुतत्वात् । प्रथमेऽहनीत्यादिनां पूर्ववत् ॥

मन्त्रान्तरे लक्षणान्तरं दर्शयति— “इन्द्रो जेदीय एदिहो-
तीन्द्रनिहवः प्रगाथः ; प्रथमे पदे देवता निरुच्यते ; प्रथमेऽहनि
प्रथमस्याहो रूपम्”—इति । “इन्द्रो जेदीय”—इत्ययं बहुवचनरूपत्वा-
त्प्रगाथः (सं० ८.५३.५,६.) । इन्द्रो नितरा मांशूयते यस्मिन्
प्रगाथे सोऽयम् ‘इन्द्रनिहवः’ ; एदिहोत्येव मात्रान् मत्र श्रूयते,
प्रगाथस्य प्रथमे पादे इन्द्रेति च देवता निर्दिश्यते ; तदेतत्प्रमस्याहो
‘रूपं’ लक्षणम् ॥

मन्त्रान्तरे लक्षणान्तरं दर्शयति— “प्रेतु ब्राह्मणस्पतिरिति
ब्राह्मणस्पत्यः ; प्रेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपम्”—इति ।
‘ब्राह्मणस्पत्यः’ (सं० १.४०.३,४.), प्रगाथ इत्यनुवर्तते । अत्र
‘प्र’शब्दो लक्षणम् ॥

अथ मन्त्रत्रये लक्षणं दर्शयति— “अग्निर्नेता, त्वं सोम क्रतुभिः,
पिन्वन्थप इति धाय्याः ; प्रथमेषु पदेषु देवता निरुच्यन्ते ; प्रथमे-
ऽहनि प्रथमस्याहो रूपम्”—इति । शस्त्रमध्ये प्रक्षेपणीया
ऋचो धाय्याः । “अग्निर्नेता”—इति (सं० ३. २०. ४.) प्रथमा
धाय्या, “त्वं सोम”—इति (सं० १.६१.२.) द्वितीया, “पिन्वन्थपः”—
इति (सं० १.६४.६.) तृतीया । एतासां तिसृणां मृचां प्रथमेषु
पादेषु अग्निसोममरुदेवता निर्दिश्यन्ते ; “पिन्वन्थपो मरुतः
सुदानवः”—इति अवशात् * । सोऽयं देवतानिर्देशो लक्षणम् ॥

मन्त्रान्तरे ‘प्र’शब्दरूपं लक्षणं दर्शयति— “प्र च इन्द्राय

* प्रथमद्वितीययोस्तु ऋचीः मूले प्रतीकयज्ञमात्रत एव देवताश्रवणं स्फुटम् ; तृतीयस्या
अपि प्रथमे एव पादे देवतानुतिरिति प्रकटयितुं दर्शयति पिन्वन्थप इत्यादि ।

वृहत् इति (सं० ८.८८.१,४.) मन्त्रत्वतीयः प्रगाथः ; इति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपम्”-इति ॥

मन्त्रान्तरे आकाररूपं लक्षणं दर्शयति—“आ यात्स्वित्ते षड्
उप न इति (सं० ४.२१.) सूक्तं मेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो
रूपम्”-इति ॥

अथ निम्नीयशस्त्रगतस्य मन्त्रस्य रथन्तरसम्बन्धरूपं लक्षणं
दर्शयति—“अभि त्वा शूर नोनुमो, ऽभि त्वा पूर्वपीतये इति
रथन्तरम् पृष्ठं भवति ; रायन्तरेऽहनि प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो
रूपम्”-इति । “अभि त्वा शूर”-इति (सं० ७.१२.२२,२३.) रथ-
न्तरसाम्नो योनिभूतः ; “अभि त्वा पूर्वपीतये”-इति (सं० ८.
३.७,८.) तस्यानुचरः । अतः अभि त्वा शूरित्यत्र रथन्तरसामसाध्यं
पृष्ठं भवति । इदं प्रगाथद्वयं रथन्तरसामसम्बन्धिन्यहनि योग्यम् ।
अतो रथन्तरसम्बन्धस्य रूपस्य लक्षणस्य सद्भावात् प्रथमेऽहनि
प्रयुज्यते ॥

मन्त्रान्तरे स्वाकाररूपं लक्षणं दर्शयति—“यद्वावान् पुरतमं
पुरावाळिति धाय्या ; ऽऽ वचहेन्द्रो नामान्यप्रा इत्येति प्रथमेऽहनि
प्रथमस्याहो रूपम्”-इति । “यद्वावान्”-इति (सं० १०.७४.
६.) शस्त्रमध्ये प्रक्षेपणीया ; तस्या द्वितीयपादादौ वा वचहेत्या-
कारः श्रुतः ॥

मन्त्रान्तरे पिबतिधातुरूपं लक्षणं दर्शयति—“पिबा सुतस्य
रसिम इति सामप्रगाथः ; पिबवान् प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो
रूपम्”-इति । “पिबा सुतस्य”-इत्ययं कस्यचिन्नामविशेषस्य
आधारभूतः प्रगाथः (सं० ८.१.१,२. #) ॥

अथ निविहानीयस्य सूक्तस्यादौ किञ्चित्सूक्तान्तरे विधत्ते—
 “त्य मू षु वाजिनं देवजुत मिति (सं० १०.१७८.) तार्क्ष्यं पुर-
 स्तात्सूक्तस्य शंसति ; स्वस्त्ययनं वे तार्क्ष्यः स्वस्तितायै”-इति ।
 तार्क्ष्यीं देवता अस्य ‘तार्क्ष्यम्’, ‘स्वस्त्ययनं’ श्लेषप्रातिरूपम् ; अतो
 निविहानीयसूक्तस्य पुरस्तात् तार्क्ष्यसूक्तशंसनं ‘स्वस्तितायै’ यज-
 मानस्य श्लेषाय भवति ॥ वेदनं प्रशंसति— “स्वस्त्ययनं मेव तत्
 कुर्वते स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्रुते य एवं वेद”-इति । वेदिता
 तेन वेदनेन ‘स्वस्त्ययनं मेव’ श्लेषप्राप्तिं मेव सम्पादयति । तथा
 द्वादशाहद्वारा संवत्सरस्य ‘पार मश्रुते’ समाप्तिं प्राप्नोति ॥१॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
 (विंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२६) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

आ न इन्द्रो दूरादा न आसादिति सूक्तं मेति
 प्रथमेऽहनि प्रथमस्थाङ्गो रूपं सम्पातो भवतो निष्को-
 वल्यमरुत्वतीययोर्निविहाने वामदेवो वा इमांशो-
 कागपथ्यं तागत्सम्पातैः समपतद् यत्सम्पातैः सम-

उ० अ० ६. २.१.१,२ अ० प्र० प्रगाथद्वये उ० गा० १६.२.१२. ४४ (लोचनम्) । अथा-
 श्लेषादिं शानानि सन्ति, ततश्च ‘किञ्चित्साक्षात्ता माचारमृतः प्रगाथः’-इति वक्तव्यं स्यात् ।

पतत्तत्सम्पातानां सम्पातत्वं तद्यत्सम्पाती प्रथमे
 ऽहनि शंसति स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ सम्पत्तौ सुहृत्तौ
 तत्सवितुर्वृषीमहे ऽद्या नो देव सवितरिति वैश्व-
 देवस्य प्रतिपदनुचरौ रायन्तरेऽहनि प्रथमेऽहनि
 प्रथमस्याङ्गो रूपं युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति
 सावित्रं युक्तवत्प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं प्र द्यावा
 यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधेति द्यावापृथिवीयं प्रेति
 प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं मिहेह वो मनसा
 बभ्रुता नर इत्यार्भवं यद्वा एति च प्रेति च तत्प्र-
 थमस्याङ्गो रूपं तद्यत्प्रेति सर्वं मभविष्यत् प्रैष्य-
 न्नेवास्मास्त्रोकाद्यजमाना इति तद्यदिहेह वो मनसा
 बभ्रुता नर इत्यार्भवं प्रथमेऽहनि शंसत्ययं वै लोका
 इहेहास्मिन्नेवैनांस्तस्त्रोके रमयति देवान् हुवे बृह-
 ष्ववसः स्वस्तय इति वैश्वदेवं प्रथमे पदे देवता
 निरुच्यन्ते प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं महान्तं वा
 एतेऽध्वान मेष्यन्तो भवन्ति ये संवत्सरं वा द्वादशार्हं
 वासते तद्यद्देवान् हुवे बृहष्ववसः स्वस्तय इति
 वैश्वदेवं प्रथमे ऽहनि शंसति स्वस्तितायै स्वस्त्ययन
 मेव तत्कुरुते स्वस्ति संवत्सरस्य पार मभ्रुते य एवं
 वेद येषां चैवं विद्वानेतद्गोता देवान् हुवे बृहष्व-

वसः स्वस्त्य इति वैश्वदेवं प्रथमे ऽहनि शंसति ।
 वैश्वानराय पृथुपाजसे विप द्रुत्याग्निमारुतस्य प्रति-
 पत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते । प्रथमे ऽहनि प्रथमस्याहो
 रूपं प्र त्वक्षसः प्र तवसो विरपश्चिम इति मारुतं
 प्रेति प्रथमे ऽहनि प्रथमस्याहो रूपं जातवेदसे
 सुनवाम सोम मिति जातवेदस्यां पुरस्तात्सूक्तस्य
 शंसति स्वस्त्ययनं वै जातवेदस्याः स्वस्तितायै स्वस्त्य-
 यन मेव तत् कुरुते । स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्रुते
 य एवं वेद प्र तव्यसीं नव्यसीं धीति मग्नय इति
 जातवेदस्यं प्रेति प्रथमे ऽहनि प्रथमस्याहो रूपं
 समान माग्निमारुतं भवति यच्चाग्निष्टोमे यद्वै यच्चे-
 समानं क्रियते तत्प्रजा अनु समनन्ति तस्मात्समान
 माग्निमारुतं भवति ॥ २ (३०) ॥

यस्य सूक्तस्य पुरस्तात्तास्त्र्यंशंसनं विहितम्, तस्मिन्निविदान-
 सूक्ते आकाररूपं लक्षणं दर्शयति— “आ न इन्द्रो दूरादा न
 आसादिति (सं० ४.२०.) सूक्त मिति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो
 रूपम्”-इति ॥

इदानीं निष्क्रेवत्यमरुत्वतीययोः शस्त्रयोर्निविदाने सूक्ते स्तोत्र-
 माह— “सम्पाती भवतो निष्क्रेवत्यमरुत्वतीययोर्निविदाने ; ताम-
 देवो वा इमांस्तोकानपश्यत्, ताग्नासम्पातैः समपतद् ; यत्सम्पातैः
 संपतत्तत्सम्पातानां सम्पातत्वं ; तद्यत्सम्पातौ प्रथमेऽहनि शंसति,

स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ सम्पत्त्यै संकृत्यै”-इति । सम्पत्तिं प्राप्नुवन्ति
 धार्म्याः यजमानाः सर्वान् लोकानिति ‘सम्पाती’ । निष्केवत्यसक-
 त्वतीयनिविद्यानयोः सूक्तयोर्वैकृतयोः सम्पात इति सञ्ज्ञा । “आ-
 यात्विन्द्रो वसः”-इति (सं० ४. २१.) मरुत्वतीयशस्त्रस्य निवि-
 दानं सूक्तम् ; “आ न इन्द्रः”-इति (सं० ४. २०.) निष्केवत्यसक-
 त्विनविद्यानं सूक्तम् ; एतयोः सम्पात इति सञ्ज्ञा प्रतिपाद्यते । पुरा
 कदाचित् वामदेवः ‘इमान्’ भूरादीन् लोकान् दृष्ट्वा, तत्रासुरपादं
 विचार्य, सम्पातसूक्तैस्तान् प्राप्तवान् । अतः ‘सम्पत्ति’ सम्यक्
 प्राप्नोति लोकानितैरिति ‘सम्पातत्व’ नाम सम्पन्नम् । तथा सत्यत्र
 प्रथमेऽहनि निष्केवत्यमरुत्वतीययोः सम्पातनामके सूक्ते यदि
 शंसेत्, तदानीं तच्छंसनं स्वर्गलोकप्राप्ति-भोग्यवस्तुसम्पत्ति-तद्भोग-
 सस्वन्वार्थं सम्पद्यते ॥

अथ इयोस्तृचयो रथन्तरसम्बन्धरूपं लक्षणं दर्शयति —“तत्स-
 वितुर्वशीमहे, ऽद्यां नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरी ;
 राथन्तरेऽहनि प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम्”-इति । “तत्सवितुः”
 -इति (सं० ५. ८२. १-३.) तृचो रथन्तरमात्रा सह प्रयुज्यमानो
 वैश्वदेवशस्त्रस्य प्रतिपत् ; “अद्या नः”-इति (सं० ५. ८२. ४-६.)
 तृचस्तस्यानुचरः ; अत उभयोरपि रथन्तरसम्बन्धोऽस्ति, रथ-
 न्तरसम्बन्धेऽहनि योग्यतास्ति ॥

सूक्तान्तरे युजिधातुरूपं लक्षणं दर्शयति —“युञ्जते मन उत
 युञ्जते धिय इति सावितं ; युक्तवत्प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम्”
 -इति । प्रथमाया ऋचोऽवसाने “देवस्य सवितुः परिश्रुतिः”-इति

* “आ न इन्द्रो भूरादा न आसादिति सम्पातः”-इति ॐ आर० ५. ८. २. ३. ।

श्रुतत्वादिदं (सं० ५. ८१.) सविष्टदेवताकम् । इह युजिधातुस्तु
विस्पष्टः ॥

सूक्तान्तरे प्रशब्दरूपं लक्षणं दर्शयति—“प्र व्यावा यज्ञैः पृथिवी
ऋताहवेति (सं० १. १५८.) व्यावापृथिवीयं ; प्रेति प्रथमेऽहनि
प्रथमस्याहो रूपम्”—इति ॥

अस्मिन्नेव देवशक्ते सूक्तान्तरं विधत्ते—“इहेह वो मनसा
बन्धुता नर इत्यार्भवं ; यद्वा एति च प्रेति च तत्प्रथमस्याहो रूपं,
—तद्यत्प्रेति सर्वं मभविष्यत्प्रेथन्नेवास्मात्सोऽजायजमाना इति ;
तद्यदिहेह वो मनसा बन्धुता नर इत्यार्भवं प्रथमेऽहनि शंसत्ययं वै
लोक इहेहास्मिन्नेवैनांस्तस्योके रमयति”—इति । “इहेह वः”—
इत्येतत्सूक्तम् (सं० ३. ६०.) ऋभुदेवताकम् ; द्वितीयाया ऋचोऽन्ते
“तेन देवत्व ऋभवः समानशः”—इतिश्रवणात् । आकाश-प्र-शब्दा-
दिकं लक्षणं मन्त्रे नास्तोत्राशङ्क्य ‘यद्वा’-इत्यादिना तत्तद्भावे बाध
उपन्यस्यते । यदेतदेति च प्रेति चेति, तदेतत्प्रथमस्याहो ‘रूपं’
लक्षण मिति पूर्व सूक्तम् (४०२ पृ०) ; ‘तत्’ तथा सति यदि
प्रेथनेन लक्षणेन युक्तं ‘सर्वं’ सूक्तजातम् अमविष्यत्, तदानीं यज-
माना अस्मात्सोकात् ‘प्रेथन्’ प्रैथन्ति मरिष्यन्ति एवेति बाधोप-
न्यासः । ‘तद्यदि’-इत्यादिना समाधान उपन्यस्यते । यस्मात् प्रशब्द-
योगे बाधोऽस्ति, तस्मात्कारणादिहेहेति सूक्तं यदि प्रथमःहनि शंसेत्,
तदानीं मिहेहशब्देनास्य भूलोकस्य विवक्षितत्वाद् ‘अस्मिन्नेव’
भूलोके एव तत्सूक्तपाठेन ‘एनान्’ यजमानान् ‘रमयति’ चिरं
क्रीडयति ; ततः प्रशब्दप्रयुक्तो मरणबाधोऽपि परिहृतो भवति ॥

सूक्तान्तरस्य प्रथमपादे देवताभिधानं लक्षणं दर्शयति—“देवान्
शुवे सहस्रवसः स्वस्तय इति वैश्वदेवं प्रथमे पदे देवता निरुच्यन्ते ;

प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपम्”-इति । “देवान्”-इत्यादिषु सूक्तेषु बहुवचनात्स्य देवशब्दस्य अवगाहेवताबाहुष्येनेदं सूक्तं (सं० १०, ६६.) वक्ष्येदेवम् । प्रथमपादे देवशब्दसु विस्पष्टः ॥

तत्र स्वस्तिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति —“महान्तं वा एतेऽध्वान मेधन्तो भवन्ति, ये संवत्सरं वा द्वादशाहं वासते ; तद्यदेवान्कुवे षडहवसः स्वस्तय इति वैश्वदेवं प्रथमेऽहनि शंसति, स्वस्ति-तायै”-इति । ‘ये’ यजमानाः संवत्सरसत्रं वा द्वादशाहं वा अनु-तिष्ठन्ति, एते दीर्घं मध्वानं गन्तुं मुद्युक्ता भवन्ति ; प्रयोगवाहुष्ये-नेकाहवत् सहसा समाप्तभावात् । अतो देवानित्यादिसूक्ते “स्वस्तये”-इत्येतस्य पदस्य शंसनं ‘स्वस्तितायै’ चेमाद्यं भवति ॥

वेदनं प्रशंसति—“स्वस्तयन मेव तत् कुरुते स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्रुते य एवं वेद, येषां चैवं विद्वानेतद्योता देवान्कुवे षडहवसः स्वस्तय इति वैश्वदेवं प्रथमेऽहनि शंसति”-इति । उक्तार्थस्य वेदिता तेन ‘स्वस्तयन मेव’ द्वादशाहस्य क्षेमप्राप्ति मेव कुरुते,—क्षेमेणैव संवत्सरसत्रस्य समाप्तिं प्राप्नोति । किञ्च ‘येषां’ यजमानानां सुक्तार्थवेदी होता शंसति, तेषुपि यजमाना द्वादशाहं क्षेमेण प्राप्नु-वन्ति, संवत्सरसत्रं च समापयन्ति ॥

सूक्तान्तरस्य प्रथमे पादे देवताभिधानं लक्षणं दर्शयति—“वैश्वानराय पृथुपाजसे विप इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपत् ; प्रथमे पदे देवता निरुच्यते, प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपम्”-इति । आग्निमारुतशस्त्रस्य “वैश्वानराय”-इति (सं० ३, ३.) सूक्तं प्रतिपत् कर्तव्यम् । स एव शब्दो त्रिस्पष्टं देवता मभिधत्ते ॥

सूक्तान्तरे प्रशब्दरूपं लिङ्गं दर्शयति—“प्रत्यक्षसः प्रत्यक्षी विरप्शिन इति मारुतं ; प्रेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपम्”-

इति । “प्रत्वक्षसः”-इति (सं० १.८७.) सूक्ते द्वितीयस्या ऋचो द्वितीयपादे “वय इव मरुतः”-इतिश्रवणात् इदं सूक्तं मरुद्देवताकं शंसेत् । अत्र ‘प्र’शब्दो विस्पष्टः ॥

वक्ष्यमाणस्य जातवेदस्यसूक्तस्य पुरस्तादेता ऋचं विधत्ते—
 “जातवेदसे सुनवाम सोम मिति जातवेदस्या पुरस्तात्सूक्तस्य शंसति ; स्वस्वयनं वै जातवेदस्याः * स्वस्त्रितायै”-इति । जातवेदा देवता यस्या ऋचः सेयं ‘जातवेदस्या’ (सं० १.८८.१.) ; तद्देवताकत्वं प्रथमपादे देवताभिधानं लिङ्गं च विस्पष्टम् । अस्या ऋचि “अरातीयतो नि दहाति”-इति श्रुदाहश्रवणात्, “नावेव सिन्धुम्”-इति नौदृष्टान्तेन दुरितात्ययश्रवणात् च ‘स्वस्वयनं’ क्षेमगमनं मन्त्रं विद्यते ; तस्मादिदं क्षेमप्राप्तये भवति ॥ वेदनं प्रशंसति— “स्वस्वयनं मेव तत् कुरुते, स्वस्त्रि संवत्सरस्य पारं मधुते य एवं वेद”-इति ॥

सूक्तान्तरे प्रशब्दलिङ्गं दर्शयति— “प्र तव्यसीं नव्यसीं धोति मन्त्रय इति जातवेदस्य ; प्रेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नी रूपम्”-इति । यद्यप्यस्मिन् सूक्ते जातवेदःशब्दो न श्रुतः, तथापि तदर्थवाची शब्दः श्रूयते ; जातं सुत्यन्नं विश्वं तद्देवतीति ‘जातवेदाः’, तत्पर्यायो विश्ववेदःशब्दः । स च “य मेरिरे भृगवो विश्ववेदसम्”-इति चतुर्थ्या ऋचि श्रूयते । तस्मादिदं सूक्तं (सं० १. १४३.) ‘जातवेदस्य’ निविष्टानीयं शंसेत् । अत्र “प्र तव्यसीम्”-इति प्रशब्दो विस्पष्टः ॥

* “जातवेदस्या”-इति निर्विसर्गपाठी इत्यति भाष्यपुराणिकेण, अर्धतत्र गम्यते तथैव ; अरं सूक्तपुराणविदस एव सः । “जातवेदसे सुनवाम सोम मित्यापिमावते जातवेदस्यानाम्”-इति भाष्य० श्री० ७.१.१४ । ‘जातवेदस्यनिवित्सम्बन्धिसूक्तसम्भवात् जातवेदस्यानां मिति बहुवचनं जात्यभिप्रायम्’-इति च तत्र उक्तिर्नारायणोया ।

॥ चतुर्थपञ्चिका ॥ ५॥ १॥

वैश्वानरायेत्यादिकं यदाग्निमारुतं शस्त्रं मुक्तम्, तदेतत् सति— “समानं माग्निमारुतं भवति, यद्वाग्निष्टोमे, यद्वा यद्वा समानं क्रियते ; तत् प्रजा अनु समनन्ति ; तस्मात्समानं माग्निमारुतं भवति”—इति । अस्मिन् प्रथमेऽहनि यदाग्निमारुतं शस्त्रं मुक्तम्, यद्वाग्निष्टोमे पूर्वं निरूपितं माग्निमारुतं शस्त्रम्, तदुभयं ‘समानम्’ एकविधम् ; न्यूनाधिकमन्वाणा मभावात् । यद्वा यदेवाङ्गं समानं क्रियते, ‘तत्’ अङ्गम् ‘अनु’ पश्चात् ‘प्रजाः’ ऋत्विगूपाः पुत्रादिरूपाश्च ‘समनन्ति’ सम्यक् चेष्टन्ते, सुखेन जीवन्तीत्यर्थः । तस्मात् ‘समानं’ तुल्यं माग्निमारुतं शस्त्रं कर्तव्यम् ॥

अत्र प्रथमस्याहो लिङ्गेषु ‘आशुमद्’, ‘गायत्रं’, ‘करिष्यत्’, ‘अयं लोकोऽभ्युदितः’ इति लिङ्गचतुष्टयं मन्त्रोदाहृतम्, तद्यथा-सम्भव मन्वेष्टव्यम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(विंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१०) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

इन्द्रो वै देवता द्वितीय महर्षि इति पञ्चदश सोमो
बृहत्सामं त्रिष्टुप् ऋन्दो यथादेवत मेनेन यथासोमं

यथासाम यथाऋन्दसं राक्षोति य एवं वेद यच्चै निति
 न प्रेति यत्स्थितं तद् द्वितीयस्याहो रूपं यदूर्ध्ववद्य-
 त्प्रतिवद्यदन्तर्वद्यदृषणवद्यदृधन्वद्यन्मध्यमे पदे देवता
 निरुच्यते यदन्तरिक्ष मभ्युदितं यद्वाहृतं यत् चैष्टुभं
 यत्कुर्वदेतानि वै द्वितीयस्याहो रूपाग्न्यग्निं दूतं
 वृषीमह इति द्वितीयस्याहो भाग्यं भवति कुर्वद्
 द्वितीये ऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं वायो ये ते सह-
 स्त्रिण इति प्रउगं सुतः सोम ऋतावृधेति वृधन्वद्
 द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं विश्वानरस्य वस्पति
 मिन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपद-
 नुचरौ वृधन्वच्चान्ततर्वच्च द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो
 रूपं मिन्द्र नेदीय एदिहीत्यच्युतः प्रगाथ उत्तिष्ठ ब्रह्म-
 णस्पत इति ब्राह्मणस्पत्य ऊर्ध्वान् द्वितीयेऽहनि
 द्वितीयस्याहो रूपं मग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः
 पिन्वन्यप इति धाय्या अच्युता बृहदिन्द्राय गायतेति
 मरुत्वतीयः प्रगाथो येन ज्योतिरजनयन्तावृध
 इति वृधन्वान् द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं
 मिन्द्र सोमं सोमपते पिबेम मिति सूक्तं सजोषा
 रुद्रैरुत्पदा वृषस्त्रेति वृषणवद् द्वितीयेऽहनि द्वितीय-
 स्याहो रूपं त्वां मिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति

बृहत्पृष्ठं भवति बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्वितीय-
 स्याहो रूपं यद्वावानेति धाय्याच्युतोभयं शृण्वन्
 न इति सामप्रगाथो यच्चेद मद्य यद् च ह्य षोऽसी-
 दिति बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो
 रूपं ल्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति ताह्यो-
 ऽच्युतः ॥ ३ (३१) ॥

द्वादशाहगतनवरात्रे प्रथम महर्निरूप्य द्वितीय महर्निरूप-
 यति—“इन्द्रो वै देवता द्वितीय महर्वहति, पञ्चदश स्तोमो बृह-
 क्षाम त्रिष्टुप् ऊन्दः”—इति । देवतानां मध्ये इन्द्रो देवता,
 स्तोमानां मध्ये पञ्चदशः स्तोमः, साम्नां मध्ये बृहक्षाम, ऊन्दसां
 मध्ये त्रिष्टुप् ऊन्दः ; इत्येतच्चतुष्टयं द्वितीयस्याहो निर्वाहकम् ॥
 वेदनं प्रशंसति—“यथादेवत मेनेन यथास्तामं यथासाम
 यथाच्छन्दसं राध्नोति य एवं वेद” इति । वेदिता स्वकीयवेद-
 नेन यथोक्तदेवतास्तोमसामच्छन्दांस्यनतिक्रम्य तत्प्रसादेन समृद्धो
 भवति ॥

अथ द्वितीयस्याहो गमकानि मन्त्रनिष्ठानि निर्दिशति—
 “यद्दे नेति न प्रेति, यत् स्थितं, तद् द्वितीयस्याहो रूपं ; यद्दे-
 वत्प्रतिवद्यदन्तर्वद्यद्दृषण्वद्यद्दृधन्वद्, यन्मध्यमे पदे देवता निव-
 च्यते, यदन्तरिक्ष मभ्युदितं, यद्बार्हतं, यत् त्रैष्टुभं, यत् कुर्वदेतानि
 वै द्वितीयस्याहो रूपाणि” इति । प्रथमस्याहो एति प्रेति
 लिङ्गद्वयं ‘यद्दे’ यदेवोक्तम्, तदत्र द्वितीयस्याहो लिङ्गं न भव-
 तीति नकारद्वयेनोभयं निषिध्यते । ‘यत् स्थितं’ तिष्ठतिधातुः

रूपवद् बहुषु स्थानेष्वप्रच्युतत्वेनावस्थितं च सन्ने दृश्यते, तद् द्वितीयस्याहो 'रूपं' लिङ्गम् । तथैवोर्ध्वशब्दोपेतम्, प्रतिशब्दोपेतम्, अन्तःशब्दोपेतं, वृषशब्दोपेतं, वृधशब्दोपेतं च यदान्नातम्, तत्सर्वं द्वितीयस्याहो रूपम् । यत्र साक्षाच्छब्दो न श्रूयते, तत्र तदर्थो द्रष्टव्यः । मध्यमे पदे देवताभिधानम्, अन्तरिक्षलोकाभिधानम्, बृहत्सामसम्बन्धम्, त्रिष्टुप्छन्दस्सम्बन्धम्, वर्तमानार्थप्रत्यययुक्त-करोतिधातुरूपमित्येतानि सर्वाणि द्वितीयस्याहो 'रूपाणि' निरूपकाणि लिङ्गानि द्रष्टव्यानि ॥

अस्मिन् द्वितीयेऽहन्याज्यशस्त्रं विधत्ते—“अग्निं दूतं वृणी-मह इति (सं० १. १२.) द्वितीयस्याहो आज्यं भवति ; कुर्वद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो 'रूपम्'—इति । अत्र कुर्वदिति लिङ्गोपन्यासः । यद्यप्यग्निं दूतमित्यादौ साक्षात् कुर्वच्छब्दो न श्रूयते, तथापि करोत्यर्थस्य सर्वधातुगतसामान्यत्वात् वर्तमानार्थवाचिप्रत्ययान्तं धातुमात्रं कुर्वच्छब्देन विवक्षितम् । अत्रापि “वृणीमहे”—इति वर्तमानार्थवाचिप्रत्ययान्तो धातुः श्रूयते । तस्मात् द्वितीयेऽहन्येतत्सूत्रं विनियोक्तुं योग्यम् ; ततो द्वितीयस्याहो लिङ्गम् ॥

आज्यशस्त्रं विधाय प्रउगशस्त्रं विधत्ते—“वायो ये ते सहस्त्रिण इति (सं० २. ४१.) प्रउगं ; सुतः सोम ऋतावृधेति वृधन्वद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपम्”—इति । “वायो ये ते”—इत्यादिकं शस्त्रं कुर्यात् । एतस्मिन् सूत्रे चतुर्थ्या ऋचो द्वितीयः पादः “सुतः सोम ऋतावृधा”—इति ; अस्य पादस्यान्ते वृधेति-अवृधेतिदं प्रउगं 'वृधन्वत्' वृधिधातुयुक्तम् । द्वितीयेऽहो-स्यादिकं पूर्ववत् ॥

प्रथमसुवर्ततीयं शक्यं विधत्ते— “विज्ञानरस्य षष्ठ्यति लिङ्गं
इति शीघ्रपा एक इति मसुवर्ततीयस्य प्रतिपदसुचरी ; उभयस्य
स्य, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । “विज्ञानरस्य”—
इत्ययं लघुः (सं० द. ६८. ४-६) अक्षस्य प्रतिपत् । तस्मिन् लघु
द्वितीयस्या षष्ठ्यः प्रथमपादे ‘उभयस्य’ उचिधातुयुक्तं लिङ्गं मसि ;
“अभिष्टवे सदाह्वम्”—इतिश्रवणात् । “इन्द्रः”—इत्ययं (सं०
द. २. ४-६) लघोऽतुरूपः । तत्रान्तःशब्दयुक्तं लिङ्गं मसि ; प्रथ-
माया षष्ठ्यसुवर्ततीयपादे ‘असुवर्तवान्’—इतिश्रवणात् ॥

अथ अग्निर्वाचिने लिङ्गं दर्शयति — “इन्द्र मदीय यदिही-
त्यश्रुतः प्रगाथ, उचिष्ठं अग्निर्वाच्यत इति आद्यापस्यत्वं अर्हवान्,
द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । “इन्द्र मदीयः”—इत्या-
दिकः प्रगाथः (सं० द. ५३. ५, ६) प्रथमेऽह्न्येपि विहितः, उत्तर-
थापि विधास्यते ; तस्मादत्र विधीयमानोऽश्रुतो भवति, प्रश्रुतेर-
भावात् । तदिदं मद्युतत्वं स्थितशब्दार्थत्वात् स्थितवलिङ्गम् ।
“उचिष्ठं”—इत्ययं प्रगाथः (सं० १. ४०. १, २) अर्हलिङ्गवान् ;
अर्हवाचिन उच्छ्रवस्य श्रवणात् ॥

अथ तिसृषु धाय्यासु अश्रुतत्वं लिङ्गं दर्शयति — “अग्निर्मेता,
त्वं सोम क्रतुभिः, पिबन्त्यप इति धाय्या अश्रुताः”—इति ।
“अग्निर्मेता”—इति (सं० ३. २०. ४) प्रथमा धाय्या, “त्वं सोम”
—इति (सं० १. ८१. २) द्वितीया, “पिबन्त्यपः”—इति (सं०
१. ६५. ६) तृतीया । प्रथमेऽह्न्येपि एतासां विहितत्वादेऽश्रुतत्वम् ॥

अथ प्रगाथान्तरे लिङ्गं दर्शयति — “उचिदिन्द्राय गायतेति मसुव-
र्ततीयः प्रगाथो, येन ज्योतिरजनयन्मृताह्व इति उभयान्, द्वितीये
ऽहनि द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । “उचिदिन्द्राय” इत्येषो मस-

श्वेताकः (सं० ८.८६.१,२.); “मरुतो वृषहन्तमम्”-इति द्वितीय-
पादे अवणात् । तस्य “येन ज्योतिः”-इति तृतीयः पादः ; तत्र
“ऋतवृषः”-इति अवणात् अयं प्रमाथो वृषिधातुरूपलिङ्गवान् ॥

लिङ्गदर्शनद्वारा सूक्तं दिधत्ते—“इन्द्र सोमं सोमपते पिबेम
मिति सूक्तं ; सजोषा रुद्रैस्तृपदा वृषस्वेति वृषणवद्, द्वितीयेऽहनि
द्वितीयस्याहो रूपम्”-इति । “इन्द्र सोमम्”-इत्यस्मिन् सूक्ते
(सं० ३. ३२.) “सजोषाः”-इत्यादिको द्वितीयस्या ऋचश्चतुर्थः
पादः ; तत्र वृषस्वेति अवणात् वृषणलिङ्गं मस्ति ॥

अथ निष्क्रेवत्यशस्वस्य स्तोत्रियानुरूपयोः प्रगाथयोः वृह-
त्सामसम्बन्धरूपं लिङ्गं दर्शयति—“त्वा मिद्धि हवामहे, त्वं ह्येहि
चेरव इति वृहत्पृष्ठं भवति ; बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्विती-
यस्याहो रूपम्”-इति । “त्वा मिद्धि”-इति (सं० ६.४६.१,२.)
वृहत्साम्ना आधारभूतः स्तोत्रियः प्रगाथः ; “त्वं ह्येहि”-इत्यनुचरः
प्रगाथः (सं० ८. ६१. ७, ८.) । प्रथमे प्रगाथे वृहत्सामयुक्तं
पृष्ठस्तोत्रं भवति । अत्र प्रगाथद्वयस्य वृहत्सामसम्बन्धात् ‘बार्हते’
वृहत्सामसम्बन्धिन्यहनि तदुभयं योग्यम् ; द्वितीयस्य चाहो वृह-
त्सामसम्बन्धित्वात् तस्मिन्वहनि विनियोक्तव्यम् । अयञ्च वृह-
त्सामसम्बन्धो द्वितीयस्याहो लिङ्गम् ॥

अथैकस्या मृच्यच्युतत्वं लिङ्गं दर्शयति—“यद्वावानेति (सं०
१०.७४.६.) धाय्याच्युता”-इति । प्रथमेऽहन्यप्यस्या ऋचो विहि-
तत्वादच्युतत्वम् ॥

अथ प्रगाथान्तरे वृहत्सामसम्बन्धरूपं लिङ्गं दर्शयति—
“उभयं शृणवच्च न इति सामप्रगाथो, यच्चेद मद्य यदु च ह्य
प्रासीदिति बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपम्”-

इति । “उभयम्”-इत्यादिको बृहत्कामसहप्रयुज्यमानः प्रगाथः
(सं० ८. ६१. १, २.) । उभयशब्दस्य कोऽर्थः सोऽभिधीयते—
‘अद्य’ अस्मिन् दिने ‘यत्’ कार्यं मासीत्, ‘इदञ्च’ कार्यं मेकम् ;
‘यद् च’ यदपि ‘ह्यः’ पूर्वणः कार्ये मासीत्, तदपीत्येवं कार्य-
द्वयम् । ‘शृणवत्’ श्रुतं मासीत् । इति मन्त्रगतस्योभयं शृणव-
दित्यस्यार्थः । बार्हते इत्यादि पूर्ववत् ॥

सूक्तान्तरे पूर्ववदच्युतत्वं लिङ्गं दर्शयति — “त्य मू पु वाजिनं
देवजुत मिति (सं० १०. १७८.) तार्क्ष्योऽच्युतः”- इति । तार्क्ष्य-
देवताकस्य सूक्तविशेषस्य प्रथमेऽहनि विहितत्वादुत्तरीशरो-
प्रयोध्यत्वादच्युतत्वम् ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(विंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (३१) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

या त ऊतिरवमा या परमेति मृक्तं जहि वृष्यानि
कृणुही पराच इति वृषशब्द द्वितीयेऽहनि द्विती-
यस्याङ्गो रूपं विश्वो देवस्य नेतुम् तत्सवितुर्वरेण्यं
मा विश्वदेवं सत्यति मिति वैश्वदेवस्य प्रतिपद-
नुचरी बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याङ्गो

रूपं सुदुःखं देवः सविता विश्वमेति सवित्रं मूर्ध्नि
 वद् द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं ते हि द्यावा-
 पृथिवी विश्वशुभवेति द्यावापृथिवीयं सुजन्मनो
 धिषणे अन्तरीयत इत्यन्तर्वद् द्वितीयेऽहनि द्विती-
 यस्याहो रूपं तच्च नृयं सुवृतं विघ्ननापस इत्या-
 र्भवं तच्चन् हरी इन्द्रवाहा वृषखसू इति वृष-
 खवद् द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं यज्ञस्य
 वो रथ्यं विश्वपतिं विशा मिति वैश्वदेवं वृषा
 केतुर्यजतो द्या मशायतेति वृषखवद् द्वितीयेऽहनि
 द्वितीयस्याहो रूपं तद् शार्यात मङ्गिरसो वै
 स्वर्गाय लोकाय सत्र मासत ते इ स्य द्वितीयं
 द्वितीय मेवाहरागत्य मुह्यन्ति तान्वा एतच्छार्यातो
 मानवो द्वितीयेऽहनि सूक्त मशंसयत् ततो वै ते प्र
 यज्ञ मजानन् प्र स्वर्गं लोकं तद्य देतत्सूक्तं द्वितीये-
 ऽहनि शंसति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै स्वर्गस्य लोकस्यानु-
 ख्यात्यै पृथस्य वृषाणो अरुषस्य नू सह इत्याग्नि-
 मारुतस्य प्रतिपद् वृषखवद् द्वितीयेऽहनि द्वितीय-
 स्स्याहो रूपं वृषाणे शर्जाय सुमखाय वेधस इति
 मारुतं वृषखवद् द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं
 जातवेदसे सुनवाम सोम मिति जातवेदस्या-

युक्तं यज्ञेन वर्धत जातवेदस मिति जातवेदस्य
 वृधन्वद् द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूप मङ्गो
 रूपम् ॥ ४ (३२) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थपञ्चिकायां पञ्चमोध्यायः ॥५॥

सूक्तान्तरे वृषशब्दोपेतं लिङ्गं दर्शयति— “या त जतिरवमा
 या परमेति सूक्तं ; जहि वृष्णानि कृष्णो पराच इति वृष-
 शब्द, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपम्” इति । “या त जतिः”
 -इत्यस्मिन् सूक्ते (सं० ६. २५.) “जहि वृष्णानि”-इति तृती-
 यस्या ऋचश्चतुर्थः पादः । तत्र वृषशब्दयुक्तं लिङ्गं दृश्यते ॥

अथ वैश्वदेवशस्त्रगतयोस्तृचयोर्वृहत्साममन्त्ररूपं लिङ्गं दर्श-
 यति— “विश्वो देवस्य नेतुस्तत्त्ववितुर्नरेण्य मा विश्वदेवं सत्यति
 मिति विश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरो ; ब्राह्मणेऽहनि द्वितीयेऽहनि
 द्वितीयस्याहो रूपम्” इति । “विश्वो देवस्य” इत्येका ऋक्
 (सं० ५. ५०. १.), “तत्त्ववितुः”- इति द्वे ऋषी (सं० २. ६२.
 १०, ११.) ; सोऽय मेकस्तृचो वृहत्साममन्त्रभृता विश्वदेवशस्त्रस्य
 प्रतिपद्भवति । “आ विश्वदेवम्”-इत्येव त्रयः (सं० ५. ५२. ७ ८.)
 तस्यानुचरः । अत उभयोर्वृहत्साममन्त्ररूपः ॥

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति— “उदु ष देवः सविता हिरण्य-
 धिति सावित्र मूर्ध्वद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपम्”-
 इति । अस्मिन् त्रयात्मके सावित्रसूक्ते (सं० ६. ७१.) जह-
 वाचिन उच्छब्दस्य अवशात् जह्वंशब्दो मस्ति ॥

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति—“ते हि द्यावापृथिवी विश्वशम्भु-
वेति द्यावापृथिवीयं ; सुजन्मनी धिषणे अन्तरीयत इत्यन्तर्वद्,
द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम्”--इति । अस्मिन् द्यावापृथि-
वीये सूक्ते (सं० १. १६०.) “सुजन्मनी”--इत्येषः प्रथमाया ऋच-
स्तृतीयः पादः । तत्रान्तःपादस्य श्रूयमाणत्वात् अन्तर्वलिङ्गम् ॥

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति— “तक्षत्रयं सुवृतं विश्वनापस
इत्याभवं ; तक्षन् हरी इन्द्रवाहा वृषण्वसू इति वृषण्वद्, द्वितीये-
ऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम्”--इति । “तक्षत्रयम्”--इति सूक्त
मृभुदेवताकम् (सं० १. १११.) ; प्रथमाया ऋचस्तृतीयपादे
“तक्षन् पितृभ्या मृभवः”--इतिश्रवणात् । तत्रैव “तक्षन् हरी”--
इत्यादिकस्तृतीयः पादः ; तस्मिन्वृषण्वसू इति वृषण्वलिङ्गं दृश्यते ॥

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति— “यज्ञस्य वो रथ्यं विश्वपतिं विशा
मिति वैश्वदेवं ; वृषा केतुर्यजतो द्या मशायतति वृषण्वद्, द्वितीये
ऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम्”--इति । “यज्ञस्य”--इत्यादिसूक्ते (सं०
१०. ८२.) “इन्द्रो मित्रो वरुणः”--इत्येवं बहुदेवताश्रवणात् इदं
वैश्वदेवम् । “वृषा केतुः”--इति एषः प्रथमायाश्चतुर्थः पादः । तत्र
वृषण्वलिङ्गं मस्ति ॥

तदेतत् सूक्तं प्रशंसति— “तदु शार्यात मङ्गिरसो वै स्वर्गाय
लोकाय सत्र मासत ; ते ह स्म द्वितीयं द्वितीयं मेवाहरागत्य
सुह्यन्ति ; तान्वा एतच्छार्यातो मानवो द्वितीयेऽहनि सूक्तं
मशंसयत् ; ततो वै ते प्र यज्ञ मजानन् प्र स्वर्गं लोकं ; तद्यदेतत्सूक्तं
द्वितीयेऽहनि शंसति, यज्ञस्य प्रज्ञात्यै, स्वर्गस्य लोकस्यानुस्यत्यै”
--इति । “यज्ञस्य वो रथ्यम्”--इत्यादिकं सूक्तं (सं० १०. ८२.)
‘शार्यातम्’ शार्यातस्य कस्यचिन्नहर्षेः सम्बन्धादित्यवगन्तव्यम् ।

कथं सम्भवम् ? इति, तदुच्यते—पुरा कदाचिदङ्गिरसो महर्षयः स्वर्गार्थं मत्त मनुष्ठात्, मुच्युक्ताः ; तदा ते महर्षयो यस्मिन् यस्मिन् सचे पृथग्पङ्क्तस्य द्वितीयमहरनुतिष्ठन्ति, तत्र सर्वत्र द्वितीये द्वितीयेऽहनि शम्भवाहुल्यात् कुत्र किं शस्त्रं पठितव्यमिति चञ्चाला मुच्यन्ति । तदानीं शार्थ्यतिनामकः कश्चिन्मानवः ऋत्विग्भूत्वा 'तान्' अङ्गिरसो महर्षीन् "यज्ञस्य वः"—इत्यादिकं सूक्तं द्वितीयेऽहन्यशंसयत् । 'ततः' सूक्तप्रभावादेव 'ते' महर्षयो 'यज्ञं प्रजानन्' यज्ञं प्रकर्षेण ज्ञानवन्तः । तद्यज्ञसाध्यं स्वर्गलोकं च प्रजानन् । तस्माद् द्वितीयेऽहन्येतस्य सूक्तस्य शंसनेन व्यामोह भन्तरेण यज्ञः प्रज्ञातो भवति, स्वर्गोभावगम्यते ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदि लिङ्गं दर्शयति—“पृक्तस्य वृष्णो वृषस्य न् मह इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपद् ; वृषण्वद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । तत्र (सं० ५. १. ३.) “वृष्णः”—इति-श्रवणाद् वृषण्वत्लिङ्गम् ॥

मारुतसूक्ते लिङ्गं दर्शयति —“वृष्णो शर्डीय सुमन्वाय वेधस इति मारुतं; वृषण्वद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । अत्र प्रथमाया ऋचो द्वितीयपादे “प्रभवा मरुद्वाः”—इतिश्रवणादिदं सूक्तं (सं० १. ५३.) मारुतम् । वृषण्वत्लिङ्गं स्पष्टम् ॥

जातवेदस्याथा मच्युतत्वं लिङ्गं दर्शयति—“जातवेदसे सुमन्वायम.सोम मिति (सं० १. ८९. १.) जातवेदस्याच्युता”—इति । प्रथमेऽहन्यस्या ऋचो विहितत्वाद्च्युतत्वम् ॥

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति -- “यज्ञेन षडेत जातवेदस मिति जातवेदस्यं ; वृधन्वद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । जातवेदोदेवताकत्वं वृधन्वत्लिङ्गं चात्र (सं० २. ३.) विस्पष्टम् ॥

अध्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(विंशत्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (३२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थसङ्केतः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः ॥

देवा वै षट्^(१) । प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे
ऽष्टौ^(२) । ज्योतिर्गौरायुरष्टौ^(३) । प्रजापतिः षट्^(४) ।
अग्निर्वै चत्वारि^(५) ॥ ४ * ॥

देवा वै, ब्राह्मस्पत्यया, ऽऽहूय दूरीहणं द्वादश ॥ ४ † ॥

॥ इति चतुर्थपञ्चिका समाप्ता ॥

* २४१, २०८, २२१, ३२६, ४०१ पृ० (६-८-८-६-४=३२ ख०) ।

† २४१, २८८, २५६ पृ० (१०-१०-१२=३२ ख०) । श्मा० २३३५० † द्रष्टव्यम् ।